

НАШРИЁТИМИЗ
ХАЗИНАСИДА Н

УЛУҒБЕК ХАЗИНАСИ

ОДИЛ ЁҚУБОВ

НАШРИЁТИМИЗ ХАЗИНАСИДАН

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2018

ОДИЛ ЁҚУБОВ

Улуғбек хазинаси

Роман

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2018

УЎК 821.512.133-3
КБК 84 (5У) 6
Ё93

Ёкубов, Одил

Улуғбек хазинаси: роман / О. Ёқубов . – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018. – 456 б.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Одил Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси” номли асари сиз ўқувчиларга яхши таниш. Асарда бобоколонимиз Муҳаммад Тарағай Улуғбекнинг шахсий ҳаёти, фожиавий қисмати ҳақида хаяжон билан ҳикоя қилинади.

УЎК 821.512.133-3
КБК 84 (5У) 6

© Одил Ёқубов
© Гафур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2018

ISBN 978-9943-5151-4-7

БИРИНЧИ ҚИСМ

1

Вақт тун ярмидан ошган. Расадхона теран сукутда.

Одатдагидай, кечаси самовий ҳолатларни кузатиб утирган мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад Қушчи бир пайт вужудида хиёл нохушлик сезиб, урнидан гурди. Лекин қўлидаги олатларни жойига қўйиб улгурмаган ҳам эдики, каердадир юкорида, биринчи ошёнада оёқ товушлари эшитилди. Бу товушлар расадхона толиби илмларининг шарпасиз одимларига ухшамас, сипоҳларнинг бетакаллуф қадамларини эслатарди. Мавлоно сергакланиб юкори ошёнанинг дарчадан кичик ўймакор эшигига тикилди, нимқоронғи расадхонада йўғон ва ўктам овоз янгради:

– Мавлоно Али ибн Муҳаммад Қушчи хазратлари! Шаҳриёри фалак-иктидор Мирзо Улуғбек Қурагоний хазратлари амр этмишларким, Кўксаройда дарҳол хозирю нозир бўлғайсиз!

Али Қушчи кафтини қошлари устига тутиб, навкарларни яхшироқ кўришга уринди, лекин навкарлар машъалларини бошлари узра баланд ушлаб туришар, серсоқол юзлари чала-чулпа кўринарди.

– Бир дақиқа фурсат бергайсиз. Олатларни йиғиштирай, – деди Али Қушчи.

Гира-шира расадхонада яна бояги таҳдидли овоз янгради:

– Фурсат зик, мавлоно. Отлар шай!

Навкарлар нағал қоқилган оғир тинклари билан мармар зиналарни гуре-гуре босиб, орқага чекинишди. Қулларидаги машъалларнинг нуъмаси деворларнинг тилла суви юритилган нақшларини бир ялаб сунди, расадхона яна қоронғиланди. Фақат шифтдаги туйнукда оппоқ йирик юлдузлар галати чарақлаб турарди. Бу туйнук шундай ясалган эдики, пастда ўрнатилган судси фахрисатҳида самода сайр этаётган юлдузлар ҳолати кузагилиб борилар эди.

Али Қушчи калгагина чўкки соқолини тутамлаб, бир зум туйнукка тикилиб қолди.

Утган кунни тонг пайти устод Мирзо Улуғбек расадхонага ташриф буюрган эди. Йўлбарс териси ёпилган ўз курсисида ўтириб, тимқора осмонга разм солиб узоқ хаёл сурди.

Али Қушчи билар, бу йил соҳибқирон Амир Темур туғилган йилдагидай фалак қозиси Муштарий билан Зухро юлдузлари бир-бирига яқин келишни кутилар эди. Кўнгли нотинч давлатпаноҳ эса бунга аллақандай умид боғлар, ниманидир кутар эди.

Мана, бир-икки йил бўлди, олис Ҳиротдан Ҳокони Саид аталмиш Шохруҳ Мирзо вафоти туғрисида машъум хабар келганидан буён Мовароуннаҳр ва Хуросон осмонидан қора булутлар аримай қолди. Тахт ва салтанат ишқида ёнган Темурий шаҳзодалар қилич ва тиг чархлашдан қуллари бунамади. Ниҳоят, Улуғбек қиличи ўткир чиқиб, мағрибдан машриққа канот ёзган худудсиз салтанат хиёл осойиш топган эди, тожу тахт валиаҳди шаҳзода Абдуллатиф ўз падари бузрукворига қарши шамшир кутариб чиқди. Ражаб ойининг бошларида аълоҳазратлари лашкар тортиб Жайхун томон отланишга мажбур бўлди. Аммо давлатпаноҳ Жайхун бўйларида лашкар тортиб

турганида дорулмулкда содир бўлган фитналар уни Самарқандга кайтишга мажбур этди. Мана энди уч-тўрт кундирким, шаҳарда ваҳимали мишмишлар: гўё шаҳзода лашкарлари Жайхундан ўтиб Кешга яқинлашиб қолганмиш...

Тўғри, ўтган кунни саҳарда расадхонага кириб келган устод бу тўғрида сўз очмади. Қулида устурлоб, самони кузатиб узок ўттирди, сўнг, мрамар зинанинг тик ниллапояларидан ҳорғин одимлаб, учинчи ошёнадаги кутубхонага ўтди. Чехраси сўлғин, хаёли паришон, нақшинкор жавонларга терилган китобларни, салкам қирк йил салтанат тебратиб йиққан нодир қулёзмаларини бир-бир кўздан кечирди, ёдига устод Қозизода Румий тушди, чамаси, унинг “Риёзиёт” ини варақлаб узок турди, кейин бўйнини ҳам қилганича лом-мим демай бир-бир босиб чиқиб кетди. У хатто Али Қушчи билан хайрлашмади ҳам. Аълоҳазратларини ҳовлига кузатиб чиққан Али Қушчига устод гўё расадхона билан видолашгани келгандай туюлиб, юраги зирқираб кетди. Икки кунгача устоднинг маҳзун нигоҳи кўз олдидан кетмай изтироб чекди, бир неча бор Куксаройга боришга чоғланди, лекин журъат ётолмади. Мана энди устод ўзи уни Куксаройга чорлабдилар.

Али Қушчи қора духоба тақясининг устидан мударра дасторини ўради, эгнига енгсиз кимҳоб нимчасини, унинг устидан оқ чакмонини кийди-да, тик зиналардан юриб, юкорига чиқа бошлади...

Само артилган чиннидай тиник, юлдузлар чарақлаб турар, лекин шаъбони ойи ўз кучига кирган, тоғдан эсаётган изғирин остида дарахтлар дарёдай шовиллар,

кекса тут ва садалар нола чекаётгандай чийиллар, ғийтиллар эди.

Али Қушчи ҳовлига чиқини билан унғ қўлдаги бинодан кимдир “лип” этиб чиқиб, йўлини тўсди.

– Тўхтанг, устод! Бу навкарларнинг муроди не? Қайга олиб кетадур сизни?

Али Қушчи суюкли шоғирди Мирам Чалабийни таниб, уни елкасидан қучди.

– Қўркма, иним, аъло ҳазратлари чақирибдурлар. Тезда қайгамен.

Али Қушчи расадхонанинг калитини Мирам Чалабийга топшириб, ҳовлига чиқди. Навкарлардан бири қоронғида бетоқат депсиниб турган арғумокни рўпара қилиб, қўлтиғидан олди. Лекин Али Қушчи узангини топиб, типирчилаган отга ўзи сапчиб минди-да, жиловини қўлига олди: у “қушчи” номини бекорга олмаган, аълоҳазратлари билан овга чиққан пайтларида, не-не асов тулпорларни жиловлаб, бир лаҳзада ўзига ўргатиб оларди!..

Тун сукутини от туёқларининг дунури бузди. Навкарлардан бири олдинда, иккинчиси ёнма-ён от чоптириб борарди. Отлиқлар Сиёбдан ўтиб, дўнға чиққанларида “Шоҳизинда” қабристонининг қўрғони ва қўрғон ортида қатор мақбараларнинг юксак гумбазлари кўринди. Тун ойсиз бўлса ҳам, юлдузлар акс этган фируза гумбазлари аллақандай кўкиш жило таратиб, ғалати ялтиллаб турарди. Қасрдандир олисдан, Қусам ибн Аббос дахмаси томондан тиловат қилаётган корининг мунгли овози келарди. Ҳазин куйга ўхшаган бу товуш гўё бошқа оламдан келаётган чексиз нолага ўхшар, кекса садалар ортидаги улкан қабристонга, қоронғида ҳайбатли кўринган куббадор дахмаларга аллақандай илохий рух бахш этар, борлиқ сирли ва мудҳиш туюларди.

Отлиқлар қабристондан ўтиб, масжиди жомега яқинлашганларида ҳар жой-ҳар жойда гулхан ёқиб, давра қуриб ўтирган посбонлар учради. Улар от туёқларининг дупурини эшитиб, ўринларидан сакраб туришар, лекин олдинда бораётган ясовулнинг амри билан йўлни очиб, отлиқларни ўтказиб юборишарди.

Регистон олдидаги кенг майдон лашкарга тўлиб кетган, сарбозлар даҳа-даҳа бўлишиб гулхан ёқиб ўтиришарди. Мирзо Улуғбек мадрасаси рўпарасидаги хонақоҳлардан зикр тушаётган қаландарларнинг овозлари баралла эшитилиб турарди:

Ё Олло, дўст, ё Олло!
Ҳақ дўст, ё Олло!

Шаҳар узра қанот ёзган хавф-хатар сабабми, қаландарларнинг жазава билан ҳу-ҳулаб зикр тушишлари ваҳимали туюлар, гуё улар Оллога ҳамду сано ўқимокда эмас билъакс, кимгадир таҳдид қилмокда эдилар.

Тор, тимли расталардан кейин чуқур хандақ билан ўралган Куксаройнинг кунгурадор деворлари қоронғида чўнг қоядай ҳайбатли туюлади. Қалъа деворлари ортидаги сарой гумбазлари эски дахмалардай вазмин қорайиб турар, қалъа ҳам улкан гуристонни эслатар, гуристондай сирли ва осуда эди. Саройда милт этган чироқ қуринмас, бу ерда ҳатто посбонлар ҳам гулхан ёқишмаган, ҳаммаёқ зимистон эди. Фақат Гури Амирга қараган майдонга чикканларидагина йўлларини фонус ушлаган посбонлар тўсишди. Қоронғида уларнинг қалқонлари ялтираб, туғли найзалари кўзга чалинди. Посбонлардан ўтиб, икки ёнидаги буржларига тўп ўрнатилган баланд дарвозахона олдига борганларида уларнинг йўлини яна қилич яланғочлаган сипоҳлар тўсишди. Биринчи ясовул қарнай қилиб ўраб олган ёрлиғини кўрсатиб дарвозахонага кирди. Сал ўтмай

кулф ва занжирларнинг оғир шарақлаши эшитилиб, Гўри Амирга қараган икки табака ти кўйма дарвозанинг ён эшиги секин гичирлаб очилди. Ичкаридан фокус ушлаган таниш салоҳдорчиқди.

Эгардан сакраб тушган Али Қушчи биринчи сипоҳга отининг жиловини тўтқаниб, дарвозахонага кирди.

Салоҳдор фокусини баланд кутарганча рўнарадаги эшикни очиб ушга йўл берди.

Баланд кунгурадор девор билан ўралиб, юксак буржларга тўп ўрнатилган ўрдадай ҳовлининг ҳар жой-ҳар жойида тош фонуслар милтираб турарди. Ҳовлининг сул томонида настқамроқ бинолар саф тортган бўлиб, бу – девонхона эди. Девонхонанинг ортида баланд девор билан тўсилган ҳарам бинолари оқариб кўринар, унғ томонда икки ва уч ошёнали қошоналарнинг тиллакори гумбазлари ял-ял ёнарди. Ҳовли ҳам гўристондай осуда, фақат ер тагидан аллакандай гурс-гурс овозлар кулокқа чалинар, афтидан, сарой остидаги ертўлаларда аслаҳасозлар ишлямоқда эди.

Салоҳдор, атрофи арча билан ўралган, ўргасига кумуш фаввора ўрнатилган мармар сарҳовузнинг ёнидан ўтиб, баланд пештоқли қошонага яқинлашди. Раҳларига тилла тасма қоқилган ўймакор эшикнинг икки ёнида турган ясовулларнинг бири чапдастлик билан эшикни очиб, уларга йўл берди.

Улар ғира-шира тор йулакдан ўтиб, тилла шамдонларга терилган шамлардан чароғон хонага киришди. Тагига қирмизи туркман гиламлари тўшялган, деворлари фируза ранг сопол парчинлар билан қопланган бу хонанинг тўрида юқори ошёнага чиқадиган мармар зина кўринарди.

Уларни эшикда кутиб олган тунд юзли таниш саройбон Али Қушчини юқорига бошлади.

Иккинчи ошёнадаги катта танобий хона ҳам бўм-буш эди. Саройбон Али Қушчига шу срда кутиб туришни имо билан билдириб, рупарадаги эшикдан аълоҳазратларининг саломхонасига кириб кетди. Эшик очилганда бир зум устоднинг асабийлашган буғик товуши эшитилиб, эшик епилиши билан яна тинди.

Али Қушчи хонада ёлғиз қолиши билан кунгли ғалати бўлиб кетди: срга шерозий гиламлар тушалган шифтидаги олтин қандида беҳисоб шамлар ёнган бу кенг, чароғон хонанинг ҳамма деворлари устоднинг овдаги ўлжалари-ю, ов анжомлари билан безатилган эди. Ана, қаршидаги куббадор дарчанинг тепасига лаъл ва ишжу қадалган, қулоч етмас архар шохи осилган. Бу архарни узок йили кузда Ҳисор тоғларига овга чиққанларида устод ўзи отиб олган, шунинг учун ҳам ҳаминша бўлакча бир фахр билан тилга олардилар. Архар шохининг ёнида, камон ўклари терилган кизил чарм садокнинг устига йўлбарс териси осилган. Бу йўлбарс Жайхун бўйларидан, устод Хуросон юришидан қайтиб келаётганида отиб олинган эди.

Олис ва сермашаққат юришдан толиққан давлат-наоҳ Самарқандга чопар юбориб, Али Қушчини Жайхун бўйларига чақиртириб олган эди. Али Қушчининг пойқадами кутлуғ бўлган, чунки ов пайтида туя бўйи келадиган камишзордан ногаҳон шу йўлбарс чиқиб қолиб, устодга ҳамла қилган, шунда камонини шай қилиб ёнма-ён бораётган Али Қушчи чапдастлик билан ўк узган, унинг ўқи ўкириб осмонга сапчиган йиртқичнинг кузига тегиб, аълоҳазратлари эсон қолган эди. Шу-шу, устод уни кўрганда “халоскорим”, деб ҳазиллашарди...

Али Қушчи бу серхашам ва сержило хонани томоша қиларкан, хаёлига бир фикр келиб, маъюс кулимсираб қўйди. Бир маҳаллар Мирзо Улуғбекнинг фармони билан бу қасри олийга илк бор кадам қўйганида

вужудини шундай зур бир хаяжон чулғаб олган эдики, бояги мрамр ховузларнинг ёнидан ўтаётганида оёқлари қалтираб кетган эди. Бу кўркам, муаззам саройни соҳибқирон аталмиш Амир Темур Курагоний барпо қилдирганини, деворларига тилладан жило берилган бу шинам хоналарда оламни титратган фотиҳи музаффар истиқомат қилганини, шу ерда ўтириб, буткул рўйи заминни фатҳ этмоқ тўғрисида инхоний режалар тузганини уйлаганда вужудини аллақандай муқаддас бир титрок камраб олган эди. Хайҳот!.. Мана ҳозир яна уша қасри олийда, улуғ жаҳонгирларнинг дорулмулкида ўтирибди. Лекин қалбида на бир кўрқув бор, на бир хаяжон! Фақат дилида теран бир маҳзунлик бор. Йўқ, бу маҳзунлик, сабийлик чоғларида қалбини хайратга солган бу муаззам қасрлар емирилаётганидан эмас, йўқ, суюкли устодига куйинганидан, унинг азиз бошини қора булутлар ўраб олганига ачинганидан, холос. Нечун, нечун шундай бўлди? Нечун фалакиёт илмини идрок эта олган, ўтқир тафаккури билан коинот сирларини очиб, янги юлдузлар кашф этган алломалар сарбони тахт ва салтанатнинг бевафоллигини идрок этолмади? Нечун ҳамма даври даврон, ҳамма давлат ва ҳамма шоҳ ва фотиҳларнинг тарихини беш қўлдай биладиган бу зукко донишманд тож ва ҳокимият ҳеч бир кимсага вафо қилмаганини тушунмади, ёхуд тушунса-да уни тарк этишга иродаси етмади? Нечун ҳокимият деб аталмиш бу сохта шон-шавкатдан воз ксчиб, бутун тафаккури, ўтқир мушоҳадаси, бутун салоҳиятини илм-фанга, инсонни улуғловчи зиё – маърифатга бахш этмади? Нечун?..

Эшик очилиб Али Қушчининг хаёли бўлинди. Ичкаридан шайхулислом Бурҳониддиннинг таниш ингичка овози чийиллаб эшитилди:

– Ас-салотин зиллаллоху фил-арз! Онҳазратлари шаърий султонимиздур. Бас! Султонимизнинг фармони олийлари барчага амри вожибдур!

Унинг овозини босиб ғала-ғовур кутарилган эди, устоднинг хиёл буғик, уқтам овози янгради:

– Бас! Фармони хумоюн амри вожибдур! Амир Султоншоҳ барлос! Сиз отлик ҳировул билан дархол йўлга чиққайсиз!.. Амир Султон Жондор тархон Сиз баронғор суворийлар билан ҳировул кўшинларнинг ортидан юргайсиз. Насиб бўлса довонда учрашурмиз. Маслаҳатлар учун ташаккур. Машварат тамом!

Эшикда шаҳар доруғаси Мироншоҳ, унинг кетидан қилич ва ханжар такқан амирлар, қизил кимхоб тўн кийган девонбеги билан сарой маҳрамлари кўринди. Ҳамманинг қовоғи солиқ, чехралари тунд эди. Заррин тўн кийиб, камарига олтин бандли шамшир такқан доруға Мироншоҳ Али Қушчига ер остидан бир қараб кўйди-да, рапидадай кенг юзини тескари буриб, мармар пиллапояларни дукурлатиб, пастга тушиб кетди. Сохт сумбати келишган, қоп-қора соқоли ўзига жуда ярашган амир Султон Жондор тархон кумуш камарига осилган эгри қиличини этигига шарақ-шурук уриб, Мироншоҳнинг кетидан шошилди. Эгниларига қизил, кўк, яшил мовут ва кимхоб тўн кийиб, қора кундуз телпак ва буркларини бошларига бостириб олган бошқа амирлар ҳам нағал қоқилган этиклари билан мармар зиналарни тақ-тақ босиб пастга тушиб кетишди. Уларнинг биронтаси ҳам Али Қушчи билан саломлашмади, ёлғиз шайхулислом Бурҳониддин бир зум тўхтаб, тасбеҳ ушлаган ингичка, оппок бармоқларини кўришгани чўзди.

Шайхулислом пастга тушиб кетгач, хона чуқур сукутга чўмди, ҳатто саломхонадан ҳам чурқ этган товуш эшитилмас, давлатпаноҳдан дарак йўқ эди.

Ё бошига тушган ташвиш билан бўлиб, шогирдини чақиргани ёдидан кутарилдимкин?.. Худди шу пайт, саломхона эшиги охишта очилиб, устод кўринди. Эғнида, одатда саройда кийиб юрадиган зарбоф тўн ўрнига, кўк-яшил мовут чакмон, бошига расадхонада ва мадрасада киядиган учлик қора духоба қалпоқ, оёғида ичига олмахон мўйнаси қопланган кўнжи кенг иссик этик, устод остонада тўхтаб, шогирдига аллақандай синовчан тикилди.

Унинг сал тулиша бошлаган новча буй-бастида, мисдай қорамтир узунчоқ юзида, калин қошлари тагидан тикилиб қараган уйчан нигоҳида ҳам теурийларга хос кишини ўзига ром этувчи шиддат, ҳам қандайдир пинҳоний мажруҳлик бор эди.

Али Қушчи унга яқинлашиб тавозе билан салом берди. Лекин Мирзо Улуғбек унг қўлини вазмин кутариб, уни тўхтатди-да, пастандан чиқиб келган саройбонга юзланди:

– Баковуллар истироҳатда эмасму?

– Онҳазратимнинг хизмати а муптазирдурлар.

– Таом ва шароб! – деди Мирзо Улуғбек, саройбоннинг гапини бўлиб, сўнг, Али Қушчини елкасидан кучиб, тўрдаги нақшинкор курсиларга бошлади. – Юр, ўғлим, маслаҳат бор...

Мирзо Улуғбек бошиқа пайтларда ҳам шогирдини “ўғлим” деб атарди. Лекин бугун устоднинг овозида, шогирдини кучиб сузлашида бўлакча бир меҳр, самимият, айни замонда қандайдир теран ғам-андух сезилиб турарди.

Устод, кўзлари ярим юмук, бошини эгиб, хаёлга толиб утирарди. Унинг чўзинчоқ қорамағиз юзи сўлғин, кенг пешонаси ва кийғир бурнининг икки ёнидаги ажинлари қуюклашган, зотан, бугун вужудида, катта ялпоқ кафтларини тиззасига ҳорғингина ташлаб

утиришида чуқур изгиروب, изҳор этиш қийин бўлган теран бир мунг бор эди.

Али Қушчи юраги зирқираб, тасалли беришга оғиз жуфтлаган ҳам эди, Мирзо Улуғбек, худди уз-узига гапираётгандай қилиб:

– Бу тун... Бу тун тушимда... Устодни кўрдим... – деди-ю, яна хаёлга чўмди.

Али Қушчи ғалати бўлиб кетди. Унинг кўз олдига илиқ баҳор куни келди. Мадрасаи Улуғбек ховлисининг мармар сахнига, чин барг ёзган навқирон чинор атрофига офтобда гул-гул ёнган кизил палослар ёзилган. Энг яхши сарполарини кийиб, ясаниб олган ёш муллавааччалар ҳаяжонда: бу кун улар давр Афлотуни ҳисобланмиш мовлоно Салоҳиддин Мусо ибн Маҳмуд Қозизода Румий билан учрашиб, ундан сабоқ эшитмок бахтига мушарраф бўладилар!..

Али Қушчи мовлоно Румий тўғрисида кўп ғаройиб ривоятлар эшитгани учунми ё бу табаррук зот яратган вариёзиёт илмининг мураккаб масалаларига бағишланган рисоаларини мутолаа қилиб, хайрагланиб юргани учунми, ҳикмат эгасини қандайдир басалобаг ва калондимоғ бир одам деб тасаввур қилган эди. Аслида эса соч-соқоли оппоқ, нимжонгина бир чолни кўрди.

Кекса донишманднинг соч-соқолигина эмас, кош-киприклари, бошидаги кулоҳга ўхшаган учлик тақяси, эгнидаги чакмони – ҳаммаси қордай оппоқ эди!

Ўша илиқ баҳор куни мавлоно Қозизода Румий унинг пешонасидан ўпган, Мирзо Улуғбек эса Кўксаройга ташриф буюришини лутфан илтимос қилган эди... Мана, бу воқеаларнинг бўлганига қанча йиллар ўтди, қанча сувлар оқиб кетди, аммо-лекин Али Қушчи кўзини бир зум юмса ҳамон кекса алломанинг нуруний чехрасини кўради, пешонасида унинг лабларини, юзида майин соқолини ҳис этади...

Мирзо Улуғбек бош чайқаб, мийиғида кулимсираб куйди.

– Тушимда... жаннатмакон устод каминани каттик койидилар. Бу бевафо салтанатни деб, илм-фандан юз угирдинг, дедилар. Тахт сохиби буламан деб, шундай етук салохиятингни жувонмарг қилдинг, дедилар...

Али Қушчи урнида бир тебраниб, “Ё раббий!” – деб юборди.

Мирзо Улуғбек ялт этиб қаради, чуқур ботган уйчан кўзларида савол аломати жилва қилди.

– Валинсьмат устод афв этсинлар, – деди Али Қушчи унғайсизланиб, – ва лекин мен ҳам бир-икки сония мукалдам худди шу фикрни кўнглимдан кечирган эдим...

Мирзо Улуғбек ёқут кўзли олтин узук тақилган ўрта бармоғи билан нақшинкор хонтахтани чертганча яна сукутга толди. Унинг ўсиқ қошлари бир-бирига туташиб, ўртасида чуқур чизик пайдо бўлди. Али Қушчи унга гасалли бериш ўрнига аламли қалбини баттар тўғлаганини сезиб, унғайсизланиб томоқ қирди.

– Мавлоно Али! – деди Мирзо Улуғбек, кўзларини бир нуқтадан узмай. – Бандаи ожиз Мовароуннахрга салкам қирк йил раҳнамолик қилдим. Наҳот бу борада қилган меҳнатим зое кетди, деб ўйлайсен? Наҳот илм йўлида, Мовароуннахр осойишталиги йўлида нафим тегмади деган фикрласен?

Устоднинг ғам-андуҳга тула овози фавкулодда титраб кетди-ю, Али Қушчи густохлик қилганини сезиб, лабини тишлади. Устоднинг бошида қора булутлар қуюқлашган бир пайтда бу нозик гапни кўзғаб, унинг дилини оғритмоқ инсофданми? Али Қушчи ўз хатосини тузатишга шошилди:

– Маъзур кўргайсиз, устод. Бу борада сиз ҳазратимнинг қилган хизматлари шундай улуғдирким, бунга шак-шубҳа йўқдир...

Мирзо Улуғбек тоқатсизлик билан бош чайқади.

– Камина барига тушунамен, Али! Аммо ҳодисалар силсиласи шундайким, бун илм аҳли идрок этишдан ожиздир. Фозиллар акли шоҳлар аклидан ожиз бўлганидан эмас, йўқ! Билъакс, ҳақ таоло сизларга шундай поклик ато этганким, шоҳлар ҳаётининг мислсиз разолатини идрок этишдан ожиздурсиз!

Мирзо Улуғбек бўғилиб кетгандай томоғини силаб ух тортди-да, гўё шогирди билан баҳслашаётгандай кўл силтаб:

– Йўқ! – деб хитоб қилди. – Мен салтанатдан айрилишдан кўрқмаймен. Фақат бу элга қирқ йил раҳнамолик қилиб орттирган бойлигим – мадраса-ю расадхонам, нодир хазинам – тўплаган кутубхонам ва ниҳоят яратган асарларим – барчаси поймол бўлишидан кўрқамен. Ҳа, фақат шундан кўрқамен. Тагин бир нарсадан – келгуси авлодлар бандаи ожиздан ҳазар қилмасму, деб кўрқамен. Мирзо Улуғбекдай коинот сирларини очмоқни тилаган, фозилликни даъво этган мавлоно ҳайҳот, ахир оқибат барча шоҳ, барча тахт соҳибларидай салтанатни деб, ўз пуштикамаридан бўлган фарзанди билан тожу тахт талашибдур-да, деган ном қолдирмоқдан кўрқамен, мавлоно Али!

Али Қушчи юраги тикан санчилгандай безиллаб:

– Келгуси авлод тарихга қараб ҳукм юритадур, устод! – деди. – Тарихни эса илм аҳли битадур. Илм аҳли сизнинг маърифат йўлида қилган хизматларингизни эсларидан чиқармас. Бунга шубҳа қилмагайсиз, устод!..

Мирзо Улуғбек бошини оҳиста тебратиб, дардли жилмайиб қўйди.

– Ташаккур, Али...

Шу пайт гурс-гурс оёқ товушлари эшитилиб, олдин саройбон, унинг орқасидан овларда кабобпазлик қиладиган бақалоқ баковул кўринди. Баковулнинг қўлидаги кумуш барқашда бода солинган нафис

мунаққаш кўзача билан нозик хитой пиёлачалари терилган эди. Бақалоқ баковулнинг кетидан жизиллаб турган иссиқ кабоб билан аллақандай хушбўй хид таратган таомлар тула баркашларни кўтариб ёрдамчилари кириб келишди. Баковуллар кўлларидаги баркашларни хонтахтага қўйиб чиқиб кетгунларича Мирзо Улуғбек бир нуқтага тикилиб сукутга чўмиб ўтирди, кейин саройбонга юзланиб:

– Мавлоно Муҳиддинга чопар кетдиму? – деб сўради.

– Чопарлар қайтиб келди, онҳазратим.

Хун?

– Мавлоно Муҳиддин оғир хаста эмиш, онҳазратим...

– Ҳм... – Мирзо Улуғбек унга “хун, кставер!” деб имо қилди-да, ковоғини солганича тилла ҳошияли нозик ииёлачаларга шароб қуяркан:

– Хаста эмиш, – деб қўйди. – Сенинг бундан хабаринг борми, Али?

– Йўқ, устод...

– Нечун?

Али Қушчи унғайсизланиб, жойида бир кўзғалиб қўйди.

– Эҳтимол эшитгандурсиз, устод. Шу йил кўклам мавлононинг ожизасини... Қаландар Қарноқий деган ёш мударрисга тилаб, совчиликка борган эдим. Мавлоно алхусус унинг отаси Хожа Салоҳиддин заргар қаттиқ ранжитиб қайтарди... Қолганини билурсиз, устод.

Мирзо Улуғбек биллур пиёлалардаги тилла ранг шаробга тикилганича сукут сақлар эди. У чиндан ҳам “қолганини билар” эди. Али Қушчи айтган совчиликдан сал кейин мавлоно Муҳиддин қизини амир Иброҳимбек тархоннинг кенжа ўғлига никоҳлаб берган, бу дабдабали тўйда Мирзо Улуғбек ҳам иштирок этган эди. Лекин кўп ўтмай, Мирзо Улуғбек

уғли Абдуллатифга қарши лашкар тортиб, Жайхун буйларига кетганида, Самарқандда қолган шахзода Абдульазиз амир Иброҳимбек уғлини катл қилдириб, унинг ёш қайлиғини ўз ҳарамига олган, шахзоданинг бу машъум иши амирлар орасида қаттиқ норозилик уйғотган эди...

Мирзо Улуғбекнинг кўз олдига бундан бир-икки ҳафта муқаддам ҳарамда кўрган ёш нозанин келди. Нозанин ҳарир пушти ранг парда орқасида бош эгиб турган бўлса ҳам, Мирзо Улуғбек унинг булакча хуснидан, қайрилма қошларининг нафислиги, қирра бурнининг четидаги катта холи, ёзилиб кетиб, оқ шоҳи кўйлагининг этагига тушган майин сочларининг ҳаслий гўзаллигидан лол қолган эди.

– Қизим, – деди Мирзо Улуғбек, унинг маъсум ва аллақандай маънос чехрасидан кўзини ололмай. – Булар иш бўлибди. Энди саройда қоласенму ё кетмоқни тилайсенму, ихтиёр ўзингда...

Нозанин лабларини билинар-билинемас кимирлатиб:

– Ижозат берсангиз, кстамен, ҳазратим, – деди-ю, юзини қўллари орасига яшириб, пиқ-ниқ йиғлаб юборди.

Гуё фил суягидан ясалгандай бу оппоқ қўллар, тирноқларига хина қўйилган бу нозик бармоқлар Мирзо Улуғбекка мавлоно Муҳиддиннинг бир гапини эслатди:

– Ожизам хаттотликда тенгсиздур, онҳазратим. Тиласангиз рисолаларингизни кўчириб берадур.

Мирзо Улуғбек ушанда бу гапга ишонқирамаса ҳам, тарихий рисолаларидан бирини берди. Бир ойдан кейин эса ипак қоғозга кўчирилган ўз рисоласини кўриб, хайратда қолди; рисола чиндан ҳам булакча бир хуснихат ва нафосат билан кўчирилган эди.

Мирзо Улуғбек унсиз титраб йиғлаётган нозаниннинг яланғоч қўллари кўрганда англади:

бонунинг хуснихати хина куйилган бармоқларидай нозик ва гузал эди.

Мирзо Улуғбек санамга руҳсат берди-ю, ўзи дархол шахзодага одам юборди. Лекин... не чора? Ёишт колипдан кучган эди!..

... Мирзо Улуғбек оғир туш кўриб уйғонган одамдай кўзларини артиб, Али Қушчига қаради.

– Ҳақ таоло шохид, бу машъум фожиада бегуноҳмен, мавлоно. Аммо ўз бармоғингни ўзинг чополмас экансен, не килай, ўз пуштикамаримдан бўлган фарзандим...

– Биламен, устод.

– Қаландар Қарноқий не бўлди? Мадрасани тарк этиб, дарвешликни ихтиёр этган эмиш... Бу сўз ҳақиқатму?

– Ҳақиқат, устод. Кўп салоҳиятли, йигит эди. Наматлар бўлғайким, ўшал тўйдан кейин устига жанда, бошига кулоҳ кийиб, мадрасани тарк этди. Алхол кучақуйда гадолик қилиб юрган эмиш.

Мирзо Улуғбек лабини тишлаб яна жим қолди. Мунаққаш пиёлалардаги тилла ранг шароб куйилганича турар, кумуш барқашдаги қабоб совиб қолган, бунинг ҳаммаси устоднинг эсидан чиққан, устод ҳаёлотнинг тубсиз уммонига чўмган эди. Ниҳоят у чуқур тин олиб:

– О, осий бандалар, бандалар! – деб қўйди. Сўнг: – Толиби илмлар орасида ишончли йигитлар топилурми? – деб сўради.

– Топилур, устод...

– Топилса... муддаога ўтайлик, мавлоно, – Мирзо Улуғбек кафтини Али Қушчининг тиззасига қўйиб, кўзларига тикилди. – Эҳтимол эшитгандурсен, Мовароуннаҳр осмонини қора булутлар қопламқда. Шахзода Абдуллатиф Жайхундан ўтиб, Кешга якинлашиб келмқда. Буқун доруссалтана Самарқанд ҳам хавф остида турибди... Эшитгандурсен?

– Эшитганмен, устод. Аммо... нахот сулх-салоҳнинг чораси топилмас? Агарчи сиз шахзоданинг гуноҳидан утсангиз...

Мирзо Улуғбек тоқатсизланиб:

– Ҳайхот! – деб хитоб килди. – Агарчи масала шахзоданинг гуноҳларини кечирмоқда бўлса, юрт осойишталиғи йулида мен сулхдан бош тортмас эдим. Аммо... сен шахзодани билмайсен, Али. Билмайсен! – Мирзо Улуғбек урнидан туриб кетиб, хонани бир айланиб чиқди. – Мақсад не эди? – деди тухтаб. – Ҳа! Сени бу даргоҳга чақирмоқдан муддао шуким, қирк йил салтанат тебратиб, орттирган бойлигим, расадхона ва кутубхонам, битилган ва ҳали ниҳоясига етмаган рисола-ю, китобларим – барчаси сенинг қулингдадур. Алқисса, бу хазинани жохил гумроҳлардан, махдуд мутаассиблардан асраб қолмоқ... ёлғиз сенинг ихтиёрингдадур. Аммо... – Мирзо Улуғбек қулларини куксида қовуштириб, шогирдига синовчан тикилди. – Аммо эсингда бўлсин: кўп хатарли юмуш бу!

– Биламен, устод.

– Билсанг ҳам уйлаб кўр, Али.

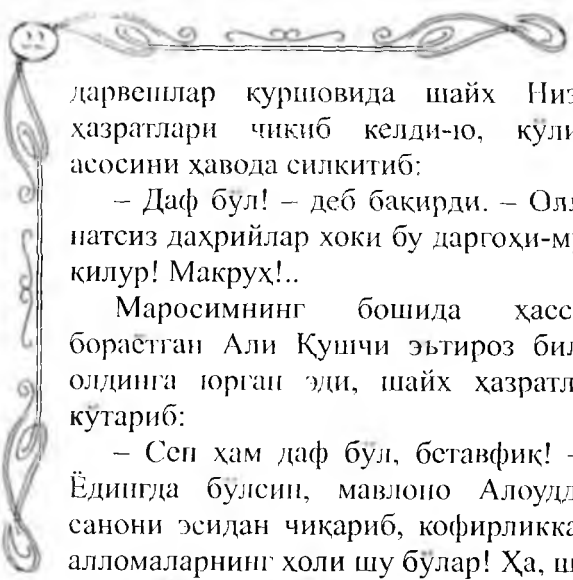
Али Қушчи кизаринқираб кулимсиради.

– Нахот фақирдан шубҳа қилурсиз, устод?

– Йук! Агар шубҳа қилсам бу сирни очмас эдим, Али. Аммо... сенинг умрингга завол бўлмоқчи эмасмен. Зеро, уламоёи киром аталмиш ақли қосир маддоҳлар илм аҳлига тишларини қайраб юрганидин хабаринг бордур...

– Бор, – Али Қушчининг эсига яқинда “Мозори шариф”да руй берган мудҳиш бир ҳодиса тушди.

Улуғбек мадрасасининг йигирма чоғлик талабалари оғир хасталикдан кейин вафот этган бир муллаваччани дафн этгани “Мозори шариф”га борган эдилар. Улар тобутни кўтариб қабристон қўрғонига яқинлашиб қолганларида, дарвозадан бир гуруҳ мурид ва

дарवेशлар курсовида шайх Низомиддин Хомуш хазратлари чикиб келди-ю, кўлидаги нақшинокор асосини хавода силкитиб:

– Даф бул! – деб бакирди. – Оллони унутган диёнатеиз дахрийлар хоки бу даргоҳи-мукаррамни макрух килур! Макрух!..

Маросимнинг бошида хассакашлик килиб бораётган Али Қушчи эътироз билдирмоқчи бўлиб, олдинга юрган эди, шайх хазратлари яна асосини кутариб:

– Сен ҳам даф бул, бетавфиқ! – деб ушқирди. – Ёдингда бўлсин, мавлоно Алоуддин Али! Ҳамду санони эсидан чиқариб, кофирликка юз тутган барча алломаларнинг холи шу бўлар! Ҳа, шу бўлар!..

– Хуш, нечук ўйланиб колдинг, Али?

Али Қушчи негадир бир сапчиб тушди. Мирзо Улуғбек унинг тепасида ҳамон кўл ковуштириб турар, хорғин кўзлари қисилган эди. Али Қушчи юрагини музлатган совуқ ваҳимани хайдаб:

– Устоднинг фармони шогирд учун амри вожибдур, – деди.

– Пухта ўйладингму? Кейин пушаймон чекмайсанму?

– Устод!

– Балли! – Мирзо Улуғбекнинг кўзларидаги синовчан ифода илиқ меҳр билан алмашди.

– Қани, ортимдан юр, сенга айтадурғон яна бир сўзим бор! – Мирзо Улуғбек рўпарадаги саломхона эшигини очиб, ичкарига кирди.

Турига куйма тилладан ясалган ўймакор курси ўрнатилган саломхона нимқоронғи эди. Шифтдаги олтин қандилда нечундир бир нечтагина шам ёнар,

бу шамлар шуъласида ложувард кошинлар билан қопланган деворлар, куббасимон шифтдаги нозик безаклар қандайдир хазин товланиб, хонага аллақандай сирли бир рух бахш этган эди. Али Қушчининг эсига бсихтиёр соҳибқирон аталмиш Амир Темур тушди. Бу сирли нимқоронги хонада, тўрдаги куйма тилладан ясалган нақшинкор тахтда бир маҳаллар соҳибқирон утиргани кўз олдига келиб, вужуди жимирлаб кетди. Гуё хонада унинг нотинч руҳи ҳоким, бир рух гуё унинг суюкли даргоҳига Али Қушчидай фақир бир алломанинг кириб келишидан норизо эди.

Мирзо Улуғбек тахтнинг орқасига ўтиб, деворга тутилган сурма ранг ипак пардани юлқиб очди. Парда очилганда бир киши зўрға сиғадиган, раҳларига мис тасма қоқилган кичикрок эшик кўринди.

Мирзо Улуғбек белидаги сербар камарига осилган калитни олиб эшикнинг кулфини жаранглатиб очди. Сўнғ, куббасимон тоқчадан битта шам олиб, Али Қушчига узатди, иккинчи шамни ўзи олиб ёқди-да, кифти билан эшикни итарди.

Пулат қопланган залворли эшик аста ғичирлаб очилди-ю, қоронғи бушлиқ кўринди.

Мирзо Улуғбек ярим букилиб эшикдан қоронғиликка шўнғиди. Унинг орқасидан кирган Али Қушчи зим-зиё қудуқни кўрди. Димогига моғор хиди гуп эгиб урди. Мирзо Улуғбек, бир қулида шам, бир қули билан қудуқнинг сирпанчик деворини пайнаслаганича тик пилланоялардан пастга тушмоқда эди. Ниҳоят, у “қудуқнинг тагига” етди чамаси, яна бир эшикни очиб, ертўлага ўхшаган хонага шўнғиди.

Бу – деворлари қора мармар билан қопланган, шифти паст, торгина чорси хона бўлиб, ичи муздай совуқ эди. Хонанинг тўрт бурчида тўртта пулат сандик турар, сандиклар оғир занжирлар билан темир қозикларга боғланган эди.

Совук гўрга ўхшаган бу тош сағанада ҳам ўша сирли рух хоким, гўё сандиқлар ортида, шамларнинг заиф шуъласи ёритолмаган зимистон бурчакларда кимдир бор, кимдир каҳрли сукут билан уларни кузатиб турарди...

Мирзо Улуғбек кўзларини юмиб ва бошини эгиб, бир лаҳза турди, тиловат қилди чамаси, лаблари пичирлаб, юзига фотиҳа тортди, сўнг, рўпарадаги катта пўлат сандиқнинг кулфига калит соларкан, Али Қушчига қараб: “ёрдам бер”, деган маънода имо қилди.

Сандиқнинг қопқоғи шундай оғир эдики, икки кишилашиб, аранг кўтаришди. Қопқоқ жаранглаб очилиши билан ғира-шира хона гўё чарақлаб кетди.

Катта сандиқ ял-ял ёнган олмос, лаъл, ёқут, инжу, забаржад ва яна қандайдир нафис товланган кимматбаҳо тошлар билан лиммо-лим эди.

Мирзо Улуғбек тошлардан бир ҳовучини олиб ҳайрат билан тикилди.

Тошлар кўк, қизғиш, яшил ва фируза ранг нур таратар, бу нурлар бир-бирига қўшилиб, камалакдай ажиб бир манзара касб этарди.

– Бағдод ва Қоҳира хазиналаридан келтирилган, – деди Мирзо Улуғбек уйчанлик билан. – Бобом Амир Темур султон Боязидни тору мор этганда олиб қайтган ўлжалари. Лекин ҳазар қилмағил. Аслини суриштирсанг фуқаронинг мулкидир бу. Ундан бир халта олғил.

Али Қушчи ҳайрат билан устодига қаради.

– Буларни не қиламен, валломат?..

– Сенга бойлик керак эмас. Буни биламен. Аммо бу дуру жавоҳирларни боя мен айтган яхши тилак йўлида ишлатурсен!

Мирзо Улуғбек шундай деб, сандиқдаги тошларни бир четга сурди. Ярим қоронғи хона яна ҳам ёришиб кетди: тошларнинг тагида қуйма олтинлар ялтиллади.

2

Юм-юмалоқ қолипларга куйилган олтинлар худди тунтарилган пиёлалардай сандиқ тагига қагор терилган эди.

Мирзо Улуғбек тиллалардан биттасини олиб, кўлида салмоқлаб кўрди.

– Нақ уч кадоқ келур, – деди. – Булар жаннатмакон бобомнинг менга колдирган улушидур. Мен ўз улушимни жаҳонгирлик эмас, салтанатни обод килмоқ, мадрасалар куриб, илм-фан ривожига сарф этмак ниятида эдим. Энди ҳам шу ният йўлига сарф бўлғай...

Мирзо Улуғбек сандиқ остидан қалин қизил чарм халгача олиб, пиёладай-пиёладай куйма олтиндан унтасини санаб олди, кейин кафтларини тўлдириб, беш-олтти ҳовуч жавохирлардан солди-да, Али Қушчига юзланди:

– Ол!

Али Қушчи чарм халгани сандиқдан олиб ерга кўйди: халта зилдай оғир эди.

Мирзо Улуғбек хаёлга толиб соқолини тутамлади.

– Филҳақиқаг, сен бу тиллаларни ишлатмоқ йўлини билмассен, – деди у, анча сукутдан кейин. – Лекин буларни тангага алмаштирмоқ лозим бўлса, Хожа Салоҳиддин заргарга мурожаат килғил. Зотан, заргар билан унинг ўғли мавлоно Муҳиддинга ҳам саломим, ҳам узр-маъзуримни стказгил. Токи бу мушкул ишда суйанган бир тоғим сен бўлсанг, бир тоғим мавлоно Муҳиддиндур... Шаҳзоданинг гуноҳини кечиргай. Саломимни стказгил, Али.

– Бош устига, устод...

Мирзо Улуғбек сандиқнинг қопқоғини ёпаркан:

– Қолгани шаҳзода Абдулғазизнинг улуши бўлур, – деди ва гўё бу гапи учун Али Қушчидан узр сўрагандай кўшимча килди:

– Биласен: шаҳзода – ногирон, қалби мажруҳ...

Устод Жайхун бўйларида кўшин тортиб турган маҳалда Самарқандда қолган шахзода Абдулғазизнинг мунофиқликлари эсига тушган Али Қушчи:

“О, устод, устод! – деди ичида. – Нечун бу фарзандингизга қаттиқ меҳр қўйдингиз? Сизнинг бошингизга тушган барча надоматларга шу фарзанди аржумандингиз сабаб эмасми? Сиз унинг жисмини ногирон, қалбини мажруҳ дейсиз, у бўлса... ўрнингизга Самарқандда қолганида саркардаларингизни тазйик остига олди, амир Иброҳимбек ўглини қатл қилдириб, барча лашкарбошиларингизни сизга қарши қўйди...”

Мирзо Улуғбек, гўё Али Қушчининг фикрларига тушунгандай оҳиста хўрсиниб қўйди:

– Мен ўзимдан кўркмаймен, Али. Ҳақ таоло инъом этган умрни яхшидур, ёмондур, ўтқардим. Бу норасо дунё лаззати шунчалик бўлур. Аммо... пуштикамаримдан бўлган бу фарзандимнинг тақдири не бўлади? Оға-ини бир-бирини не қилади? Буни ўйласам юрагим эзилади, зеро унинг жисми ногирон, қалби мажруҳ, Али!

Али Қушчи, гўё устодига густоҳлик қилгандай туюлиб, унинг ғамгин чеҳрасидан кўзини олиб қочди.

– Бас! Тапгри таоло ўзи мушқулимизни осон қилғай! – Мирзо Улуғбек сандикнинг кулфини илдида, шамни қулига олиб, олдинга ўтди. Саломхонага чиққач, эшиқларни очиб, бошқа хоналарга қаради, ҳеч ким йўқлигига ишонгач, Али Қушчига юзланди.

Кўксаройдан бу жавоҳиротни олиб чиққанингни ҳеч кимса билмаслиги даркор, – деди у. – Белбоғ билан белиннга икки қатор қилиб тугиб ол!

Али Қушчи бош ирғаб устодига тикилди.

– Каминадин тағин не тилайсиз, устод?

Мирзо Улуғбекнинг кўзлари қисилиб, чеҳрасида ўйчанлик аралаш шиддатли бир ифода пайдо бўлди.

– Бор тилагимни боя айтдим, ман ўзимнинг чин бойлигим деб, тожу тахтни эмас, илм-маърифат йўлида қилган хизматларимни, битган асарларим, тўлаган илм хазинасини билурмен. Бу бебаҳо хазинанинг тақдири сенинг қўлингдатур, Али. Бу хазина буткул Мовароуннаҳр, эҳтимолки буткул башариятнинг бойлигидур. Мабодо ҳақ таоло бандаи ожизни салтанатдан мосуво қилиб, элда хурофотки авжга минса... бу хазинани бўлғуси авлодлар учун асраб қолмоқ сенинг гарданингдатур. Эҳтимолким, уни тоғларга олиб чиқиб аниқ бир жойга яшиурсен. Эҳтиёт шарт, шу бугундан уста топиб, ўн-ўн беш пулат сандиқ ясашиб қўймоқ мақбул бўлур.

– Англадим, устод...

Мирзо Улуғбек қўлларини шогирдининг елкасига қўйди.

– Ҳақ таолога шукурким, ўз пуштикамаримдан бўлган фарзандларимдан ёлчитмаса-да, сендай шогирд ато қилди... – Мирзо Улуғбек қалтираган қўллари билан Али Қушчини кучоклаб, пешонасидан ўпди.

Али Қушчи нечундир яна ўша илиқ баҳор кунини эслади, кўз олдига нимжонгина оппоқ чол – жаннатмакон устоз Қозизода Румий келди. Чол ҳам худди Мирзо Улуғбекка ўхшаб пешонасидан ўпгани, юзига теккан оппоқ майин соқоли ёдига тушиб, кўнгли эриб кетди.

– Биллоҳ, фақир ҳам Оллога шукур қиламенким сиздай меҳрибон устод ато қилди! – Али Қушчи беихтиёр кўзига ёш олди. – Тақдир бошқа йўлни ихтиёр этганда ким бўлур эдим?

Мирзо Улуғбек йирик тилла узук тақилган шаҳодат бармоғи билан кўз ёшларини артиб, тўсатдан шикаста овозда:

– Мен сендан абадулабад розимен, – деди. – Агарчи дийдор кўришмак насиб этмас, рози бўлғайсен, ўғлим.

У бу кун иккинчи бор Али Қушчини “ўғлим” деди.
– Фақир ҳам розимен, устод, тоабад розимен...

Устод билан шогирд, кўз ешидан тиллари лол, каттиқ кучоклашганларича жимгина қотиб қолдилар.

4

Мирзо Улуғбек Али Қушчини пастки ошёнагача кузатиб қўйиб, овчилик ўлжалари билан безатилган хонага қайтиб кирди. Бу муаззам саройдаги сон-саноксиз хоналар орасида Мирзо Улуғбек шу кенг осуда хонани кўпроқ хушлар эди. Саломхонада ўтириб чарчаганида, салтанат ишлари кўнглига текканида аксарият шу хонада ўтириб ҳордиқ чиқарар, мутолаа ва мушоҳада лаззатини сурар эди.

Хонанинг тўридаги хонтахтада кумуш баркашларга солинган кабоб ва патирлар, нозик мунаққаш пиёлаларга қўйилган бода қандай бўлса, шундай турарди.

Мирзо Улуғбек курсига ўтириб, бир хўплам шароб истагида пиёлани қўлига олди, лекин шу пайт мраммар зиналарда гурс-гурс оёқ товонларини эшитиб, пиёлани жойига қўйди. Хонага туйд юзлик саройбон кириб, бош эгди.

– Бобо Ҳусайн Баҳодир...

– Қани? Айт, кирсин!..

Мирзо Улуғбек сўзини тугатмаган ҳам эдики, остонада кеча Кенга чопар қилиб юборилган суюкли навқари Бобо Ҳусайн Баҳодир кўринди.

Новча, хушқомат, хушсурат Ҳусайн Баҳодир қўл ковуштирганича пойгакка тизза букди. Бошидаги учлик дубулғаси остидан оққан шиғ-шиғ тер томчилари юзини ювиб, қоп-қора соқол-мўйловларига томчилар, мис совут тагига яширинган кенг кўкракларини

темирчининг босқонидай кутарилиб-тушиб турарди. Мирзо Улуғбек ранги ўчиб ўрнидан турди.

– Нечук гунгдай қотиб қолдинг? Сўзла!

– Аълоҳазратлари афв этсинлар. Сиз шахриёри фалак-иктидорни хушнуд қиладургон хабар келтирмадим...

– Сўзла! – бакириб юборди Мирзо Улуғбек.

– Кеш қўлдан кетгани аниқдур, валинеъмат! Қалъа доруғаси Амир Камолиддин Кеш калитини шаҳзодага қаршиликсиз қўш қўллаб топширибдур!

– Амир Арслон қайдадур!

– Амир Арслон ўз лашкари билан довонда турибдур...

Мирзо Улуғбек қўлларини орқасига қилганича хонани бир айланиб чиқди. Унинг кўзлари қисилиб, бурун катаклари пирпирай бошлаган, жағ пайлари туртиб чиққан қорамтир юзида, бутун важоҳатида шафқатсиз бир ифода пайдо бўлган эди. Сукут чўзилиб кетгач, саройбон Ҳусайн Баҳодирни секин туртди. Ҳусайн Баҳодир томоқ қириб:

– Онҳазратимнинг фармонларига тайёрмен, – деди.

Мирзо Улуғбек бошини кутариб, уйқусизликдан кизарган кўзлари билан навқарига қаради, лекин навқарини кўрмади, хаёли бошқа ёқларда кезиб юрарди.

– Не дединг? Ҳа! Субҳидам лашкар тортиб йўлга чиқамиз. От-анжомлар шай бўлсин!

– Фармони ҳумоюн амри вожибдур, онҳазратим. Ва лекин бир арзим бор...

– Сўзла.

– Арзим шуки, черик йиғсак.

– Черик?

– Фуқаро сизга содиқдур, валинеъмат! Ижозат этсангиз беш-ўн минг черик йиғар эдик.

Мирзо Улуғбек соқолини тутамлаб узок утирди, кейин оҳиста бош чайқаб:

– Йўк, – деди. – Лашкар бас келмаган жойда черик не қилади? Бор, дамингни ол, Бобо Ҳусайн...

Саройбон билан Бобо Ҳусайн Баходир оркалари билан юриб чикиб кетишди. Мирзо Улуғбек шароб тўла пиёлани қўлига олиб, бир кутаришда сипқариб ташлади...

Ҳайхот, унинг сўнгги умиди ҳам чил-чил синди. У шахзода Абдуллатифнинг катта қўшин билан Жайхундан ўтиб, Кешга яқинлашаётганини билса-да, бу мустаҳкам қалъа унга жанг-жадалсиз таслим бўлишини кутмаган эди. У Амир Камолиддинга ишонар, унинг қалъа қалитини шахзодага қаршиликсиз топширишини сира кутмаган, чунки уни ўзининг энг содиқ амирларидан бири деб ўйларди!.. Бас, Амир Камолиддинки сотқинлик қилган экан, эндиликда кимга инонмоқ, кимга суянмоқ даркор? Эсига беихтиёр бобосининг бир гапи тушди.

Амир Темур Ҳиротда, “Боғи жаҳонда” Шоҳрух Мирзо билан суҳбатлашиб ўтириб, ўғлининг қайси бир амирнинг содиқлиги тўғрисида айтган гапига захарханда билан кулган эди.

– Бу амирларга инонма, ўғлим! Уларни содиқ бўлсин десанг, қилгичингни илгингда маҳкам ушла!

Дарҳақиқат, мана, салкам қирқ йил Мовароуннаҳрга салтанатли шоҳ бўлди. Муруватли фуқаропарвар подшоҳ бўлишга уринди, бутун иқтидори ва салоҳиятини шу давлат, шу эл осойишталигига сарф қилди, аммо букун боши надоматда колганда... дардини айтадиган на бир ҳабиби, на бир табиби бор!.. Такдирнинг қандай ўйини эканким, унинг боши маломатдан чиқмай қолди. Ё... ал қасосил миналҳақ! Шафқатсиз Хуросон юришида унинг ихтиёрига қарши

тукилган қон учун ҳақ таоло уни ўз меҳри шафоатидан мосуво килдиму?

Буни ўйлаш билан отаси Шоҳрух Мирзо вафотидан кейин Ҳиротга борганида рўй берган бир воқеа эсига тушиб, вужуд-вужудигача жимирлаб кетди.

Жума куни эди. Мирзо Улуғбек Ҳиротга кириши муносабати билан барча дин пешволари, аркони ҳарб ва аркони давлаглар масжиди жомега йиғилган эди. Мирзо Улуғбек Ҳиротнинг аён ва боснлари қуршовида Мадрасаи Шоҳруҳиядан чиқиб, қиблагоҳи қурдирган каландарлар хонақосидан ўтаётганида соч-соқоли ўсиб кетган, мажнунсифат бир дарвеш пайдо бўлди-ю, худди зикр тушаётгандай ғалаги ҳаракатлар қилиб, бежо кўзларини ўйнатиб, унинг йўлини тўсди.

Олдинда бораётган суворийлар дарвешнинг устига от солдириб, уни йўлдан ҳайдашга уринишди. Лекин Мирзо Улуғбек имо билан уларни четлатиб, дарвешнинг арзини эшитишга мойиллик билдирди. Шунда телба дарвеш жулдур жандасига осилган қўнғироқчаларини жаранглатиб, ғалати қийшанглаганича Мирзо Улуғбекнинг олдига келди. У оғзи кўпириб, “Ё Олло дўст, ё Олло, ҳақ дўст ё Олло!” деб зикр тушар ва зикр орасида алланималарни гапирар эди. Дарвеш ғудурлаб гапиргани учунми, Мирзо Улуғбек унинг сўзларига аранг тушунди.

Телба девона унинг саркардалари Ҳирот теварагидаги қишлоқларнигина эмас, ҳатто йўқсиллар ва гадолар хонақоҳларини ҳам талон-тарож қилганидан сўзлар, бу иш учун бутун теурийлар авлоди Оллонинг қаҳрига дучор бўлишини башорат қиларди... Мирзо Улуғбек ўзини эшитиб-эшитмаганликка олиб, жадаллаб ўтиб кетди. Лекин ўшандан бери телба дарвешнинг мудҳиш башорати эсидан чиқмайди. Мана ҳозир ҳам уша манзара ёдига тушиб, этлари жимирлаб кетди...

Ҳа! Бу машъум Хуросон юриши унинг бошига кўп савдолар солди. Бошда уни бу юришга даъват этган амирлар эса зафариятсиз урушдан кейин ундан юз ўгириб, зимдан чоҳ казиш пайига тушдилар. Лекин не чора? Отаси Шохрух Мирзо вафотидан сўнг – покиза руҳи равзаи ризвонда масрур бўлғай! – волидаи меҳрибони Гавҳаршод бегимнинг кирдикорлари туфайли Ҳирот саройида низо-нифоқ авж олиб, бскиёс салтанат хавф остида қолди!

Мирзо Улуғбек кўзини юмиб бошини секин чайқади. У волидаи меҳрибонига нисбатан кўнглида илиқ бир туйғу уйғотишга ҳаракат қилди. Лекин кўз олдига узун бўйли, кўк ипакдан кенг кўйлак кийиб, бошига кўк рўмол ўраган, қўлидан тасбехи тушмайдиган калондимоғ бир хотин келди. У қош-кўзлари қоп-қора, қийғир бурун, хушсурат хотин бўлса ҳам, фариштаси йўқ, чехраси совуқ аёл эди. Бобоси Амир Темур Курагоний шаҳодаг шаробини ичгандан бери Гавҳаршод бегим бу кийимни, кўк ипак кўйлаги билан кўк рўмолини ташламас, гўё соҳибқирон учун то ўлгунча мотам тутган, шу билан бу дунё ишларидан кўл ювиб, у дунё ғамига ўтган эди. Ҳайҳог! Амир Темур Олло раҳматига йўл тутиб, Хуросон тахтига Шохрух Мирзо ўтирибди ҳамки, Гавҳаршод бегим тожу тахтни ўз қўлига олди. Саройни жоҳил гумроҳлар ила Ҳокони Саидни кўролмайдиган бадхоҳларга тўлдириб юборди. Ҳирот фиски фужур уясига айланди. Шохрух Мирзони чалғитиб, сайидларни қатл қилдирган, шаҳзодалар орасига низо туширган, суюкли набираси Алоуддавла билан Абдуллатифни бир-бирига қайраб солиб қатлу қирғин чиқарган ҳам, эвоҳ, шу волидаи меҳрибони Гавҳаршод бегим бўлди!.. Бу фитна-ю хунхорликлардан иш чиқмагач, ўз ўғли Мирзо Улуғбекка “шоҳи Шарир” деган ном тақиб, шаҳзода Абдуллатифни қайраб солди. Шаҳзода

эса... Пақшбандийлар жамоасининг раҳнамоси шайх Низомиддин Хомуш янглиғ дин пешволарининг домига илиниб қолди. О, хурофот ботқоғига ботиб қолган бу жоҳил уламолар! Илгари, Мирзо Улуғбек тахтда муқим ўтирган маҳалда улар тишларини тишларига кўйиб бўлса ҳам, чидаб юришган эди. Лекин Мирзо Улуғбек Хуросон юришидан ғолибиятсиз қайтди ҳамки, дарҳол бош кутариб чиқишди. Мирзо Улуғбек шонган лашкарбoshiлари эса... Юксак рутба, шон-шавкат ва зеб-зийнатга ўч бу амиру умаро эса... фақат тахт соҳиби кучда турган маҳалдаёқ қўл ковуштириб туради. Салтанат сал тебранса, дарҳол юз ўгиради. Кимнинг ки кишичи ўтқир – улар шунга хизмат қилади!

Ҳа, Хуросон юришидан кўн бойлик, юксак рутба ва шон-шавкат кутган саркардаларининг ҳамма умидлари пучга чиқди. Не чора, бу оғир юриш зафар келтирмади. Кейинчалик, Мирзо Улуғбек ўз ўғли Абдуллатифга қарши кўшин тортиб, Жайхун бўйларига отланганида эса, Самарқандда қолган шахзода Абдулазиз кўп номақбул ишлар қилиб, бир қанча нуфузли амирларни унга қарши кўйди, урушдан чарчаган фуқаро ҳам ундан совиди. Оқибат, мана қирқ йиллик меҳнати хавф остида турибди!..

Мирзо Улуғбек бу ўйлардан боши ғовлаб, пешонасини ишқалади, яна бир пиёла шароб ичди, лекин уни ўз қаърига тортган туғёнли ўйлар гирдобидан чиқолмади.

У шогирди Али Қушчининг минг чандон ҳақ оқшанини дил-дилидан ҳис этар, айна замонда унинг боғи гаплари қайта-қайта эсига тушиб, юрагини ўртар эди. Ахир наҳот унинг шунча хизматлари, нима маърифат йулида чеккан заҳматлари, сарф қилган бойликлари, фуқаро учун қурдирган ҳаммому қурдирган ариқлари, наҳот бунинг ҳаммаси инобатга олмаसा? Наҳот булғуси насллар уни бошқа шох

ва бошқа фотиҳлардан фарқ этмаса? Али Қушчи ўйлайдики, Мирзо Улуғбек салтанат талашмасдан тожу тахтни шахзодаларга бериб, илму идрок йўлига ўтса бас, шахзодалар уни ўз ҳолига қўярлар, суюкли ишинг билан шуғуллан деб, расадхона ва мадрасаларнинг дарвозаларини очиб берадилар. Хайҳот! Али Қушчи ўйлагандай осон бўлганида Мирзо Улуғбек бу бевафо ҳокимиятни аллақачонлар тарк этиб, ўзини суюкли ишига бағишламас эрдими? Бошидаги тож, тагидаги тахт илми фунун учун даркор эканини тушунмаганида, бу совуқ қошонани, гуноҳи азимга ботиб қолган бу ҳарам, шоң-шухрат ва мансаб ишкида ҳеч бир разолатдан тоймаган бу амирлар, сарқору саройбонлар, хурофот ва таассуб ботқоғига ботган дин пешволаридан юз ўгириб, суюкли талабалари орасига, маърифат даргоҳига кетмас эрдими? Лекин не чора? Бу манҳус тожу тахт, бу салтанат, инсонлар устидан ҳокимлик қилмоқ истаги шундай ширин эканки, унинг нияти поклигига ким инонади? Ким унинг самимийлигига, ўз ихтиёри билан салтанатдан қўл ювганига инониб, тинч қўяди? Агар унга инонсалар, инониб илму идрок билан бамайлихотир шуғулланишга қўйиб берсалар, у ҳозир ҳам вафосиз ҳокимият, бу тожу тахтдан бажону дил воз кечар эрди...

Юрагини ларзага солган бу ташвишли ўйлар, аламли кўнглидаги бу тўфон нақадар зўр бўлмасин, чарчоқ ва бедор ўтган кечалар ўз ишини қилди: Мирзо Улуғбек бошини курсининг суянчиғига ташлаганича кўзлари юмилиб бораркан, хаёлидан яна ўша фикр ўтди. Башарти шахзода унинг тилагини ҳурмат қилса, ўз ихтиёри билан салтанатдан воз кечиб, ўзини бус-бутун илм-фанга бағишлашни кўнглига тугиб қўйди. Лекин субҳидам саройга йиғилган саркардалар уни ўйғотишганда Мирзо Улуғбек кечаси кўнглига туккан аҳду паймонини эслаб ҳам ўтирмади. Олтин камарини

беллига маҳкам боғлаб, бобоси Амир Темур инъом этган тилла бандлик пулат шамширини тақиб, жанг-жадалга шайланди. Мирзо Улуғбекнинг иродасидан зурроқ бир куч уни тахт ва салтанат учун курашга даъват этди. Мирзо Улуғбек бу кучга буйин эгди...

5

Али Қушчи отининг жиловини дарвозада кутиб олган қоровулга тутқазиб ҳовлига кирди. Ташқарида от туёқларининг дуиури эшитилди: уни кузатиб келган сннхлар орқага қайтган эди.

Али Қушчи расадхонага қараб юрган эди, қоровул чол:

– Энангиз келмиш, мавлоно, – деди.

– Қайда?

– Китобдорнинг хужрасида.

“Китобдор” – Мирам Чалабий бўлиб, кеча-ю кундуз кутубхонадан чиқмагани учун шу номни олганди.

“Энам бу қора тунда не қилиб юрибди?”

Али Қушчининг хаёли ҳамон Куксаройда, устодда эди. У кутубхонага ошиқар, у ерда ёлғиз ўтириб, устоднинг гапларини яна бир ўйлаб кўргиси келар, ташхо қолишни хоҳларди. Али Қушчи истар-истамас расадхонанинг орқасидаги толиби илмлар яшайдиган бир қаватли бинога бурилди.

Мирам Чалабий бинонинг энг чеккасидаги торгина хужрада истикомат қиларди. Хужрада биттагина шам милтираб турар, Мирам Чалабий ўзи йўқ, энаси Тиллабиби ғира-шира хужранинг тўрида тиззаларини кучоқлаганича пинакка кетган эди.

Али Қушчи эшикни оҳиста ёпиб, орқага қайтмоқчи бўлди. Лекин Тиллабиби уйғониб кетиб, апил-тапил уршидан турди-да, қушдай пилдираб келиб, ўғлини бўйшидан кучоқлаб олди.

– Қайларда юрибсан, буталоғим?

Сахройи манғит уруғидан бўлган Тиллабибининг энг суюкли сўзи “бута”, “буталоғим” эди. Али Қушчи кулимсираб энасининг елкасини силади.

– Ўзингиз қайдан келдингиз, энажон? Тун ярмидан ошгандур.

– Энангни кўй, бутам. Ўзинг сўйла: не бўлди, не кўйди?

– Нени сўрайсиз, энажон?

– Ҳаммаёқда шум хабар: султон Улуғбек тахтдан кулабдур. Барча махрамлари, барча шогирдлари қатлу қирғин булармиш...

Кампир мижжаларида титраб турган ёш томчиларини сидириб ташлаб, дардли кўзларини ўғлига тикди. Сочлари оппоқ оқарган, юзларини қатқат ажин босган бу муштдеккина кампирнинг нигоҳи чексиз меҳрга, унсиз бир изтиробга тула эди.

Али Қушчи кўнгли бир хил бўлиб, энасини оҳиста кучди, уни тинчитиш умидида бепарво кулган бўлди.

– Бу ёлғонни қайси нобакор топмиш, энажон?

– Нечун куласен? Бугун даҳа сўзлайди, буталоғим. Раҳматли отанг айтгувчи эди: султонлардин олис юрмоқ даркор экан. Қирк йил жаҳонгирга махрам бўлиб, унинг қароргоҳида мулозимлик қилиб не орттирдим? Бошимга бало орттирдим, холос, дегувчи эди...

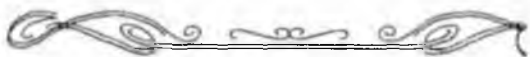
– Қўркманг, энажон...

– Қўркмай не қилай? Султон Улуғбекка шогирд бўламан деб, не топдинг, бўтам? Топганинг китобми? Китоб деб, бефарзанд, сўққабош утасенми, бу дунёдин...

– Насиб қилса бўлиб қолар, эна...

– Қачон? Энанг ўлгандами?

Одатда Тиллабибининг бу гапи Али Қушчининг гашини келтирар, ҳатто баъзан кампирни силтаб

ҳам ташлар эди, лекин бу сафар негадир юрагини ширкиратиб юборди...

Али Қушчи энасини аранг тинчитиб, унга тўшак ёшб берди-да, хонадан чикди.

Тонг яқин. Обираҳмат томондан хурозлар кичқириғи, итларнинг хуриши эшитилар, лекин осмон ҳали юлдузларга тўла эди.

Али Қушчи уйчан одимлаганича расадхонага кирди, эшик устидаги токчадан шам олиб ёқди-да, тик зиналардан юриб учинчи ошёнага чикди. Вожабо, у кутубхонанинг эшигини очиши билан юрагини чулғаб олган ғусса қайгадир тўзғиб кетди-ю, хаёлини қандайдир юксак бир туйғу асир этди. Гуё у кутубхонага эмас, бу чиркин оламдан гамом бошқа, ҳаётнинг икир-чикир ташвишларидан йироқ, мусаффо бир дунёга парвоз қилган эди...

Жомиул улум аталмиш бу хазина учинчи ошёнанинг иккита қатга хонасини эгаллаган эди. Нозик уймакорлик билан ясалган ва ердан шифтга тегадиган жавонлар китоб ва қўлёзмаларга лим-лим тўла эди.

Али Қушчи белидаги икки белбоғ олтин ва жавохирларни уртадаги курсига “шак” этказиб ташлади-да, қўлига шамни олиб, жавонларни битта-битта қўздан кечириб чикди. Мана, унғ томонда садафдек терилган уч қатор чарм жилдлик оғир, калин китоблар, бу китоблар олис Қоҳирадан келтирилган. Соҳибқирон Амир Темур Қурагоний Султон Боязид Ёлдирымга қарши юриш қилганида ўша томонлардан олиб келган. Лекин улар ханузгача яхши мутолаа этилиб, шарҳ қилинмаган.

Устоз Мирзо Улуғбек осойишта даврни қуғар, Мисрияи Қоҳирадан, Бағдод ва Дамашк мадрасаларидан фозилларни чақиртириб, бу китоб ва нодир қўлёзмаларнинг мағзини чақтириш, уларни шарҳ этириш ниятида эди...

Узоқ Мисрдан келтирилган бу қулёзмалар ёнидаги жавонларга Багдоддан, ҳикмат хазинаси, деб аталмиш “Ҳизонат ул ҳикмат”дан олиб келинган китоб ва қулёзмалар терилган. Уларнинг кук, қизил, яшил сахтиён жилдларидаги тилла суви юритилган гулдор безаклар шам шуъласида нафис зиё сочиб товланади.

Ундан нарироқдаги рахларига ҳайвон ва кушларнинг суратлари уйилган нақшинкор жавоиларга Чин ва Ҳиндистондан келтирилган ноёб китоблар терилган бўлиб, уларнинг ҳар бири кук ва сарғиш ипак матоаларга ўралган.

Бундан беш-олти йил муқаддам, Шохрух Мирзо вафотидан олдин, устод Ҳиндистон билан Чиндан тилла эвазига икки катта алломани чақиртириб олган эди. Ҳинд фозили куп ўтмай фоний дунёни тарк этди. У ҳатто ҳинд мунажжимлари яратган машҳур “Сидҳайта”-нинг таржимасини ҳам ниҳоясига етказолмади... Чин-Мочиндан келган гапдон кўса аллома эса, Улуғбек мадрасасида бир неча йил форс ва туркий тилларни ўрганди, арабчадан таҳсил олди, ниҳоят, туркий тилда бидир-бидир қилиб сўзлайдиган ҳам бўлди. Сунгра Чиндан келтирилган бир қанча китобларни форсий ва туркийга таржима қилди, лекин у ҳам ишни ниҳоясига етказа олмади, элимни соғиндим деб, Чинга отланган савдо қарвони билан ўз юртига жўнаб кетди. Ундан қадимий Чин-Мочин мунажжимларининг форсийга таржима қилинган уч жилд китоби қолди...

Хонанинг тўридаги четларига тилла тасмалар қоқилган жавонларни Мовароуннаҳр фозилларининг китоблари-ю, нодир қулёзмалари эгаллаган. Бу китоблару қулёзмаларнинг ҳар бири алоҳида ишлов берилган яшил ва фируза ранг чарм билан жилдланган. Ҳар бир жилдга муаллифнинг муборак исми шарифлари зарҳал ҳарфлар билан битилганки,

мана, ҳозир, шамнинг ҳазин шуъласида гўё сўнмас юлдузлардай ялтираб турибди.

Ана, энг тепада, Абу Абдулла Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийнинг олти жилдлик табаррук асарлари қатор турибди. Ривоятларга қараганда, бу китобларнинг уч жилдини алломалар сарбони мавлоно ал Хоразмий ҳазратлари ўз муборак қўллари билан битган: улар гўзал Бағдоддан, машҳур “Байтул-ҳикма”дан олиб келинган... Унинг ёнида Жамиулум аталмиш Абу Али ибн Сино ҳазратларининг тиббиёт масалаларига оид йиғирма жилдлик “Китоб уш-шифо”си ва яна камида ўн жилдлик “Китоб ун-нажот” асарлари ва ниҳоят уч жилдлик шеърини асарлари терилган... Уларнинг ёнида Мавлоно ал Фаробийнинг ўн олти жилдлик донишмандлик мажмуалари, фозиллар фозили жаннатмакон Абу Райҳон Беруний ҳазратларининг ҳаммаси кигил саҳтисен жилдлик китоблари олтиндай жинс таниш, яқинлаб турибди. У зоти шарифнинг фақат бир асари, қонноғ сирларига бағишланган “ал-Қонун ал-Масудий” деган асаригагина фируза ранг жилд қойланган. Устод буюк алломанинг бу китобини кўп мутолаа қилар, шунинг учун ҳам уни бошқа китоблар орасидан тез топиб олиш ниятида фируза ранг жилдга ўраган эди... Ундан пастрокда донишлар дониши Аҳмад ибн Абдулла Марвазий, риёзиёт илмининг пири Аҳмад бин Муҳаммад Фарғоний ва мавлоно Абул Вафо ас Самаркандий, мунажжимлар сарвари Ғиёсиддин Жамшид ҳам Насириддин Тусий унинг ёнида жаннатмакон устод Қозизода Румийнинг пурҳикмат асарлари терилган...

Ҳар сафар мавлоно Қозизода Румий – покиза руҳлари гулшани бакода масрур бўлғай! – бу илм масканига кириб, бу жавон олдида тухтаганида, китобларга қўл узатишдан олдин кўзларини юмиб, лаблари пичирлаб, дуо ўқир, сўнг, танлаган китобини

олиб кош-кузларига суртар, лабига босар, шундан кейингина китобни очиб, мутолаага киришар эди. Устод узигина эмас, бу даргохга кадам қуйган ҳар бир талабадан шундай қилишни талаб этарди.

Али Қушчининг кўз олдига яна ўша илик баҳор куни келди. Эсида бор, мавлоно Қозизода Румийни Мирзо Улуғбек ўзи бошлаб келган эди. У маҳалда аълоҳазратлари айни кучга тулган, ёш, иқтидорли йигит эди. Ўзи ҳам эғнидаги заррин либоси, бошидаги симобий дастори, бутун шиддатли қиёфаси билан ёнидаги барча аъёнлардан ажралиб турарди. Шу боисданми, аълоҳазратларининг ёнида устод Қозизода Румий яна ҳам нимжонроқ ва ожизроқ кўринарди. Лекин бу нимжонгина оппоқ чолнинг вужудидан аллақандай ички бир зиё, кишини ўзига ром қилувчи бўлакча бир меҳр ёғилиб турарди!..

Мавлоно билан Мирзо Улуғбек чинор соясидаги баланд курсилардан жой олишди. Сўнгра устод Қозизода Румий онҳазратнинг илтимоси билан зарбоф матога ўралган қалин китобини очиб, риёзиёт илми ҳамда бу илмнинг фалакиётни ўрганишдаги ўрни тўғрисида баҳс юритди. Али Қушчи устоднинг риёзиёт илмига бағишланган бу пурҳикмат китобини мадрасада қўп мутолаа қилган эди. Лекин мутолаадан олган завқи бир бўлди-ю, мавлононинг ўз оғзидан эшитгани бир бўлди. Устод мураккаб риёзиёт масалаларини шундай мулоқим овозда, шундай тиник бир мантиқ билан ечиб бердики, Али Қушчи, гўё рисола эмас, ажиб мусиқа тинглаётгандек эриб кетди... Фақат Али Қушчи эмас, Мирзо Улуғбек билан бирга келган барча аъёнлар ва барча илм аҳли ва хаттоки, илм-фандан узоқ арқони давлатлар ҳам бошларини эгиб, чуқур сукутга чўмиб эшитдилар.

Нихоят, устод китобни ёпиб, аълоҳазратларига қаради. Аълоҳазратлари мавлонога ташаккур билдириб,

хамон сукут сақлаб утирган аъёнлар ва толиби илмларга юзланди, чехрасига аллақандай маҳобат бошишлаган калта, қалин соқолини силаб, устоднинг қиломи аён бўлган-бўлмаганини сўради. Мирзо Улуғбекнинг сўроғига бирор кимса жавоб бермади. Мадраса саҳнини тўлдирган халойиқ бошини ҳам қилиб, чурк этмай утирарди. Мавлоно Қозизода Румий хифакон бош чайкади, Мирзо Улуғбек эса мийиғида қушимсираб қўйди. Шунда Али Қушчи ийманибгина ўрнидан турди ва қисилиб-қимтиниб унга ҳамма нарса иён эканини изҳор қилди.

Мавлоно Қозизода Румийнинг кўзлари чарақлаб кетди. Мирзо Улуғбек эса илми риёзиёт ва ҳандаса бораида устустига саволлар берди.

Али Қушчи аввал торганиб, кейин эса хиёл дидилиганиб, ҳамма сўроқларга жавоб берди.

Шундан кейин Мирзо Улуғбек уни ёнига чақириб амвол-аждудини, қайси мадрасада, кимлардан таълим олганини суриштирди, устод Қозизода Румий эса, майини соқоли билан унинг юзини силаб, пешонасидан унди...

Али Қушчи бу эсдаликлардан кўнгли бир хил бўлиб, тургани хонга унди.

Бу хонанин деворларига ҳам безакли жавон ясалиб, ердан шифтага китоб терилган. Фақат қибла томондаги девор буш, унга онха ярағларининг самовот жадваллари осилган эди. Мисрийи Қохирадан келтирилган қалин иннак коғозга гуширилган зарҳал нуқталар — юлдузлар сураги қоронғида худди чинакам осмону чинакам ситоралардай ярқираб, ажиб бир манзара касб этган эди...

Жадвалнинг тагидаги тилла суви билан битилган шарҳлар ва ҳар хил курсаткичлар эса симобдай ялтираб турарди.

Хонанинг тўридаги ҳар хил устурлоблар ёнига баланд суянчиғлик иккита юмшок курси қўйилган.

Мирзо Улуғбек кечалари шу ерда ўтириб, мутолаа қилишни суяр, суюкли жадвали устида ҳам шу ерда ишлар эди. Али Қушчи-чи? Ахир тўрдаги деворда ажиб манзара касб этиб ялтиллаб турган бу коинот сурати, бу мураккаб жадвалларнинг бунёдга келишида унинг ҳам, Али Қушчининг ҳам хизматлари бор!.. Ёлғиз жадвал эмас, бу нодир хазина, уммондан жавоҳир қидирган ғаввос машаққати билан топилган бу пурҳикмат асарларни йиғишда ҳам Али Қушчининг меҳнати ва заҳмати бор!

Ана, жадвалларнинг ёнида, бурчакдаги жавонда Мирзо Улуғбекнинг олти жилдлик тарихий асарлари ёнида унинг – Али Қушчининг ҳам китоблари турибди!.. Наҳот бу ноёб хазинадан, умрининг энг онгли, энг масуд дамлари ўтган, унга мушоҳада лаззатини бағишлаган, ёлғон дунё ғурбатларини эсидан чиқариб фалакиёт оламида эркин сузишга ўргатган бу мунаввар масканидан айрилса?!

Боя устод айтган бидъат ва хурофот маддоҳлари уни риндона кайфиятлар оғушида қолган осий банда деб ўйлашади, Али Қушчи эса шу даргоҳни деб, шу илм дурдоналарини деб, барча фоний дунё лаззатларини тарк этди, ҳатто ногирон энасини юм-юм йиғлатиб, уйланмоқ ва фарзанд кўрмоқ бахтидан маҳрум бўлди... Ниҳоят энди, қирқдан ошиб, бебақо умрнинг охири кўриниб қолганида, бу зиё масканидан айрилса? Айрилганда не қилади? Қариган чоғида қайга боради?

Али Қушчининг қалбини хазин куйдай тиниқ бир мунг чулғаб олди. Бу мунг, бу хазин куй, дилининг энг нозик торларини оҳиста чертиб, кўнглида қандайдир хаста, нотавон ҳислар кўзғатди. Гўё у бу ёруғ дунёда ёлғиз қолган, ҳамма ундан юз ўгирган, ҳамма уни ташлаб кетган эди... тўсатдан у лабларида нордон

бир таъм сезиб, хушига келди-ю, кўлидаги шамни баландрок кўтариб, чор-атрофига қаради: китоблар, китоблар, китоблар!.. Йўқ, бу китобларни ўн-ўн беш эмас, юз сандикқа ҳам сиғдириб бўлмас! Бас! Устод бу ноёб асарларнинг ичидан энг нодирларини, қимматбаҳо тошлар орасидаги лаъл ва инжуларни айтибди! Лекин бу сандикларни кимга ясатади? Бу нодир хазинани қаерга яширади? – Али Қушчи ўйлаб-ўйлаб, шу бугуноқ малона Муҳиддиннинг хузурига бориш ва унинг отаси Хожа Салоҳиддин заргар билан маслаҳатлашишга аҳд қилди.

У ўйчан одимлаб биринчи хонага чикди. Белбоққа тугилган олтин ва жавоҳирларни хонтахтадан оларкан, пиёладай-пиёладай қуйма тиллалар кўлидан сидирилиб тушиб, гиламда юмалаб кетди, сочилган лаъл ва инжулардан нимқоронғи хонада юлдузлар чарақлади...

Али Қушчи бу бойликни қаерга яширишини ўйлаб узоқ турди, ниҳоят, эшик устидаги қалин китобларнинг орқасига яширди, кейин ташқарига чиқиб, таҳорат олди, эртароқ бўлса ҳам бомдод намозини ўқиб, чакмонини кийди-да, энасидан хабар олиб туришни қоровулга топшириб, расадхонадан чикди.

6

Уфқдаги тоғларнинг усти ғира-шира оқарган, лекин осмонда, сийрак булутлар орасида ҳамон милт-милт ёнган юлдузлар кўринади. Этни жунжиктирувчи совуқ шабада эса, йўл бўйидаги дарахтлар ҳамон тундагидай эгилиб-эшилар, рўпарадаги “Боғи майдон” дарёдай шовуллар эди.

Одатда шаъбон ойи бундай совуқ келмас, Самарқанд боғлари нафис қизил-қирмизи рангга бўялиб, илиқ куз офтобида майин товланиб, эрқаланиб ётарди... Ҳар куни бу маҳалда қовун-тарвуз ортилган

четан араваларда дехконлар утар, эшакларига сават-сават новвот ранг узум ортган боғбонлар, кип-кизил ёнган чойнак-чойнакдай анорлар, нашвати ноклар солинган тоғораларни бошларига қўйган йигитлар бозор томон шошилишар, сурув-сурув қўйлар, гоҳида эса кўнғироқларини жангир-жунгур қилиб туя карвонлари ўтиб қоларди... Букун катта йўлдаги эмас, четан ва пахса девор билан ўралган боғлар, ҳовлилар, уйлар – ҳаммаси жимжит. Гуё доруссалтана Самарканд таҳлика остида қолганини одамларгина эмас, парранда ва даррандалар ҳам сезгандай, на қушларнинг сайраши эшитилади, на қўй-қўзиларнинг маъраши! Ҳатто итлар ҳам пана-панага кириб кетганга ўхшайди.

Али Қушчи Қусам ибн Аббос макбарасидан ўтиб чапга бурилганда олдинда, Регистон томонда, йук, ундан ҳам нарида, Кўксарой майдонида ноғоралар гумбурлади, ноғораларга карнайларнинг наъраси қўшилиб, еру кўкни ларзага солди...

“Оиҳазрат отланибдур!..” – Али Қушчи хаёлан устодга омад тилаб, юзига фотиҳа тортди.

У тош терилган катта кўчага чиқиб, масжиди жомега бурилганида орқадан, Шохизида қабристонининг рўпарасидаги хонакоҳ томондан, “Ё Олло дўст, ё Олло!” деган нидо эшитилиб, бир тўда дарвешлар кўринди.

Эгниларида жанда, бошларида эчки терисидан тикилган учлик кулоҳ, қўлларида исирик тутатилган качкул, дарвешлар кўзларини юмиб бошларини бир меъёрда тебратишиб, жазава билан зикр тушиб келишарди:

Ё Олло, дўст, ё Олло!

Ҳақ дўст, ё Олло!

Фоний дунё деганлар,

Таквони тарк этганлар,

Ҳамду сано демасдин,
 Кайфи сафо деганлар,
 Гуноҳига адад йук,
 Тонг-ла махшар мадад йук.
 Ё Олло, дуст, ё Олло!
 Ҳақ дуст, ё Олло!

Қаландарлар исирикнинг ўткир хидини таратиб бир меъёрда чайкалишиб, “ёху-ху”лаганларича Али Қушчининг ёнидан ўтиб кетишди.

Али Қушчи ўзини четга олиб, уларни ўтказиб юбораркан, энг орқада кетаётган, коп-қора соқоли кўксига тушган, кўзлари ёниб турган барваста дарвеш ўгирилиб қараганини кўрди-ю, юраги “шиғ” этди. Бу ўша, кечаси устод сўраган, Қаландар Қарнокий деган дарвеш эди... Қаландар Қарнокий унга бош ирғаб, билинар-билинмас таъзим қилгандай бўлди.

Али Қушчи унинг яғриндор бакувват қадди-қоматига, жулдури чикиб титилиб кетган хиркасига тикилганича тўхтаб қолди, сўнгра бир-бир босиб масжиди жоменинг ён томонидаги тор кўчага бурилди...

Қаландарларнинг “Ё Олло, дуст, ё Олло”си узоклашиб борар, лекин Али Қушчининг кўз олдидан дарвешнинг серсоқол юзи, аллақандай дардли нигоҳи кетмас эди.

Қаландар олис Ясси шаҳри, тўғрироғи, Ясси яқинидаги Қарнок қалъасидан эди.

У бундан қарийб йигирма йил муқаддам, қипчоқ хони Бароқ ўғлон Сигноқ ва Яссини босиб олган йили, бир гуруҳ йигитлар билан Мирзо Улуғбекдан мадад тилаб келган эди.

Уша йили Сайхун буйларида Бароқхонга қарши бўлган жангу жадалда Қаландар мислсиз жасорат кўрсатиб, устодни ўлимдан асраб қолганлардан бири бўлган эди. Лекин бу юришда унинг энг азиз

дўстлари – Ясси ва Сиғнок йигитлари ҳалок бўлган, шу боисданми ё Мирзо Улуғбек каттик мағлубиятга учраб Ясси ғанимлар қўлида қолганиданми, хуллас, Қаландар сипоҳиликни тарк этиб, илм-фанни ихтиёр этган эди.

У сипоҳий кийимларини мадраса толибларининг саруполарига алмаштириб, бошига дастор ўраб, мадрасаи Улуғбекда, Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддин қўлида таҳсил олди. Илм соҳасида ҳам кўп зукко чикиб устоднинг меҳрига муяссар бўлди. Хусусан, туркийда кўп нафис шеърлар битди. Аммо бу орада (фалакнинг ўйинини қаранг!) уз устози мавлоно Муҳиддиннинг кизи Хуршида бонуга ишқи тушиб қолди.

Мавлоно Муҳиддин одамийлик қилиб, шогирдини куёв қилишга ризолик билдирди, аммо отаси Хожа Салоҳиддин заргар фақир шоирни суюкли неварасига номуносиб топиб, шоирнинг раъйини қайтарди. Шу-шу серзавк, дилкаш шоир тўсатдан ўзини ҳаммадан олиб қочадиган бир зоҳидга айланди. Сал ўтмай, у мадрасани тарк этиб, гадоликка юз тутди... Бу воқеадан кейин Али Қушчи уни бир печа бор кўрган эди, лекин Қаландар устодини кўрса ҳам кўрмаганликка олар, кўзларини юмиб, кулоҳлик бошини тебратиб, зикр тушганича ўтиб кетарди. Бугун нечундир ўгирилиб қаради, бош ирғаб таъзим қилгандай бўлди. Бу таъзим камоли хурматданми ё билъакс, таҳдид ишорасими?

Олисада, Кўксарой томонда ҳамон ноғоралар гумбурлар, қарнайлар сурон соларди. Кўчалар, гузарлар ҳамон кимсасиз, осуда. Одатда бу маҳалда катта чарм мешларини бўйинларига осиб олган мешқобчилар кўчага сув сепиб, фаррошлар ҳаммаёқни ёғ тушса ялагудек қилиб супириб-сидириб қўйишар, сўнг кўчанинг икки юзидаги раста-раста дўконлар очилар, темирчилар кўраларга саксовул, кўмир қалаб, гуп-гуп босқон урар, норғул, паҳлавонжусса тақачилар

осмонга санчиган асов отларни зорли кишнатиб така кокар; сангтарошлар мрамар тошларни чукичлаб накшинкор буюмлар ясашар; чархчилар учкун сачратиб пичоқ ва ойболта чархлашар; суяктарошлар қилич ва ханжарларга қимматбаҳо даста йунишар; гиламдуз ва шоҳичилар; сандикчи ва бешиксозлар, дурадгорлар, кулоллар, чилангарлар, мискарлар ишга киришар – ҳаммаёқ тарақ-туруқ бўлиб кетарди. Бу пайтда нонвойлар нон ёпишга, ҳолвафурушлар ҳолва, сомсапазлар сомса, кабобпазлар кабоб пиширишга киришар, ҳаво иссиқ нон ва сомса, пиёз ва кабобнинг тутун аралаш аччиқ ва хушбуй хидига туларди. Ҳозир аса дўконлар берк, ҳаммаёқ сув куйгандай жимжит.

Али Кушчи бу расталарни севар, қули буш кунлари ё муголаадан чарчаган пайтлари аксарият шу ерга келиб, усталарнинг ишига разм солиб, улар билан суҳбатлашиб ўтиришни яхши кўрар эди. Наҳот сокин дарёдай бир меъёрда оққан бу ҳаёт довулга учраса? Наҳот бу чексиз расталар, бир-бирига туташиб кетган дўкон ва дўкончалар, нозик устахоналар, ҳаммаси зер-шбар бўлса?..

Али Кушчи кўнгли бир хил бўлиб қадамини гезлаштирди. Тор кўча чекиниб, олдинда кичикрок бир гузар кўринди. Гузарнинг ўртасида шохлари қуриб-ковжираб қолган бир туп шотут ўсарди. Шотутнинг ўнг томонида болохонаси кўчага қаратиб қурилган салобатли бино қад кўтарган. Болохонанинг гиғида қўштавақали залворли дарвоза, дарвозанинг ўн қанотида эшик. Майдоннинг чор-атрофи ялпоқ гиғидан қурилган қатор уйлар билан ўралган. Бу – Салоҳиддин заргарнинг дўконлари бўлиб, улар ҳам берк, ҳар бир эшикда отнинг калласидай қулф.

Али Кушчи дарвоза олдида тўхтаб, оғир мис қалқиларни қоқди. Анчадан кейин ичкаридан:

– Савдо йўқ. Дукон ишламайди, – деган буғик, хирилдок овоз эшитилди.

– Камина Мадрасаи Улуғбекдан мавлоно Муҳиддинни зиёрат қилгани келдим... Кириб айтинг: биродарингиз Али Қушчи келибдур, денг.

Ичкарида гурс-гурс оёқ товуши эшитилди. Сал ўтмай эшик кийғоч очилиб, белига қилич осган қора барзанги йигит кўринди.

Али Қушчи тепаси ёпиқ қоронғи бостирмага кирди ва тор йўлакдан ўтиб, ўрдадай кенг ҳовлига чиқди. Ҳовлининг тўрт томони ҳам олди айвон бинолар бўлиб, бир-бирига тутшиб кетган эди. Нозик нимпушти ва ложувард ранга бўялган баланд пештоқлар, айвоннинг уймакор устунлари, безакли эшик ва дарчалари ҳозиргина чиққан совуқ куз офтобида чарақлаб, кенг ҳовлини аллақандай нурафшон қилиб юборган эди.

Али Қушчи ҳовлига кирганда унғ томондаги уйнинг эшиги оҳиста очилиб, бошида тўқ ҳаво ранг ипак рўмол, эғнида тўпиғига тушган ҳаво ранг шойи кўйлак, оёғида учига ёқут қадалган бежирим кобулий кавуш, тол чивикдай нозик бир қиз кўринди. Қиз Али Қушчини кўриб, юзини ҳарир ҳаво ранг рўмоли билан тўсиб олди, оҳунинг кўзларидай катта серкиприк кўзларини ерга тикиб, кафтини кўксига босиб, бош эгди.

– Ассалом, устоз...

“Ё тавба! Бу не холки, бир неча дақиқа орасида ҳар иккала ошиқ-маъшукни ҳам кўрса!”

Бону, таълим кўрган эмасми. Уни устоз, деди...

Али Қушчи негадир кўнгли эриб:

– Умринг узок бўлғай қизим, – деди. – Даданг уйдларми?

– Уйдадурлар. Марҳамат қилинг, устоз... – Хуршида бону кўлини кўксига қўйганича чекиниб, унга йўл

берди. Бонунинг овози ҳам чехрасидай мулойим ва хиёл маънос эди.

Али Қушчи айвонга чиқиб, олдин даҳлизга, даҳлиздан чап қўлдаги таниш хонага кирди. Ерга хитойи ипак гиламлар тўшалган, шифтига тилла қапдил осилган бу кенг чорхари хона – мавлоно Муҳиддиннинг истироҳатгоҳи ҳисобланар эди.

Уйнинг турида, қат-қат шоҳи кўрпачалар устида, боши пар ёстикка чуқиб ётган мавлоно Муҳиддин уни кўриб, ўрнидан кўзғалди.

– Кўзғалманг, азизим, кўзғалманг!.. – Али Қушчи жадаллаб бориб, биродарининг ёнига тиз чўкди.

Мавлоно Муҳиддин қирқ беш ёшлар чамасидаги, қош-кўзлари қизининг қош-кўзларидай қоп-қора, оқ-сарикдан келган, нозиккина, бўйчан бир одам эди. У пешонасини шойи қийиқча билан боғлаб, бошига учлик қора тақя кийиб, авраси мовут қимматбаҳо сувсар пўстинига ўраниб олганди. Мавлоно кўш-кўш олтин узуклар тақилган узун ингичка бармоқларини чузиб кўришди-да, ёстикка ёнбошлади.

– Олло шифо бергай! – Али Қушчи юзига фотиҳа тортиб дўстига қаради. – Қалайсен? Табибга кўриндингму?

Мавлоно Муҳиддин “ҳа” деб бош ирғади-да, кўзини юмди.

Хонага мадраса талабасига ўхшаган ёш маҳрам кириб, ўртага дастурхон ёзди, кумуш баркашларда пессик нон, сомса, пиёз пўстидай нозик чинни ликоччаларда асал, бодом, майиз олиб келиб қўйди.

Али Қушчига хонада нимадир етишмаётгандай бўлиб, агрофига қаради, қаради-ю, бир зум ағрайиб қолди. Икки томондаги китобларга тўлиб турадиган қуббали жавонларда на бир китоб бор эди, на бир қулёзма! Уларнинг ўрнига бежирим хитой чиннилари, четларига тилла суви юритилган мунаққаш пиёлалар

гулдор кумуш баркашлар, уймакорлик билан ишланган нозик кумғончалар, ранг-баранг кўза ва кўзачалар терилган, бунинг ҳаммаси яраклаб-чараклаб кенг хонани заррин жилога тулдириб юборган эди.

Али Қушчи хайрон булиб, мавлоно Муҳиддинга қаради. У ҳамон кўзларини юмиб, ёнбошлаб ётарди. Али Қушчи кўнглига ёпирилиб келган аллақандай ёмон туйғуни босиб:

– Кеча устод чакиртирган эркан, Куксаройда бўлдим, – деди.

Мавлоно Муҳиддин жойида бир кўзғалиб, йўғалиб куйди.

– Каминага ҳам чопар юбормишлар. Таассуфким, хасталик сабаб, изхори ихлос этмоқнинг чораси бўлмади.

Мавлоно Муҳиддин негадир қизаринқираб, Али Қушчини дастурхонга қистади. Ажабо: у устод тўғрисида бир оғиз гап сурамади.

– Устод сизга салом йўллади...

– Абадулабад саломат бўлғайлар. Марҳамат, нознеъматдан олғайсиз, азизим... – Мавлоно Муҳиддин шоша-пиша патирларни ушатиб, Али Қушчини дастурхонга қистади. Али Қушчи совуқ кулимсираб:

– Салом билан бирга устод бир нозик тилак билдирдилар, – деди.

Мавлоно Муҳиддиннинг патир ушатаётган нозик бармоқлари ҳаракатдан тўхтаб, ҳавода муаллақ осилиб қолди.

– Не тилак эрмиш?

– Хабарингиз бордур, азизим, букун субҳидам аълоҳазратлари Мовароуннаҳр сарҳадига қўшин тортиб кирган шахзодага қарши юриш бошлади... Иншооллоҳ, қирқ йил шафоат қилган тангри таоло бу сафар ҳам ўз иноятини дариғ тутмас... Ва лекин... – Али Қушчи устоднинг маҳзун чехрасини эслаб, бир энтикиб

олди. – Ва лекин, бандаи ғофил ҳақ таолонинг ихти-
срини билмоқдан ожиздурмиз. Агарчи хумо қуши
шахзоданинг бошига қўниб, юрт осойиши бузилса...
расадхонадаги барча нодир китоблар, барча ноёб
қўлёмаларни асраб қолмоқ сизу бизга юкланибдур,
биродари азиз...

Мавлоно Муҳиддин “ялт” этиб Али Қушчига
қаради.

– Асраб қолмоқ?.. Бунинг учун не қилмоқ керак?
Ақлимга сиғмайдур...

– Бунинг учун энг нодир қўлёмалар билан ноёб
китобларни яширмоқ даркор. Расадхонадан олиб
чиқиб, ишончли жойга яширмоқ керакдур...

– Ишончли жой... бу даргоҳми?

Мавлоно Муҳиддиннинг юзида шундай зўр бир
саросима ақс этдики, Али Қушчи кулимсираб бош
чайқади.

– Йўқ, биродар, бу даргоҳ тўғри келмас. Суз бир
китоб, ун китоб эмас, беш-олти туяга юк бўладурғон
ҳазина устида борадур...

Мавлоно Муҳиддин тилла узуклар тақилган
ингичка бармоқлари билан дастурхонни ҳимарганича
жим қолди.

– Бизнинг даргоҳ тўғри келмаса... камина не қилай?
Мақсадингизни англамадим...

– Нечук англамайсиз, азизим? – деди Али Қушчи
зардаси қайнаб. – Устод сиз билан мени энг яқин
шогирдларим деб, бу юмушни юклагандур. Фақир
хузурингизга маслаҳат сўраб келдим.

Мавлоно Муҳиддиннинг оқ-сарик юзига кизиллик
югурди.

– Маъзур кўргайсиз, – деди у шошиб. – Кўп муш-
кул юмушдир бу. Камина бу ишга қиблагоҳимдан
бемаслаҳат қўл уролмасмен. Ижозат берсангиз ул
зотдан маслаҳат сўрар эдим.

Али Кушчи “маъкул”, деган маънода бош ирғади.

Мавлоно Муҳиддин шоша-пиша ўрнидан турди, ялтироқ қора чармдан тикилган қошиқдеккина кавушини оёғига илиб, шип-шип юриб хонадан чикди.

Али Кушчи кулидаги гулдор пислани айлантирганича чукур хаёлга толди.

Мавлоно Муҳиддин Улуғбек мадрасасига мударрис этиб тайинланган йили Салоҳиддин заргар худди шу ҳовлида бутун Самарқанд аҳли ирфонига ош берган эди. Ошга жаннатмакон устод Қозизода Румий билан онҳазратлари ҳам ташриф буюрган эдилар. Ушанда Салоҳиддин заргар суюкли ўғли мавлоно Муҳиддин учун йиккан нодир кўлёмаларини куз-куз қилиб, аълоҳазратларининг таҳсинига сазовор бўлган эди. Зотан бу мавқе, бу обрў, бу бойлик – ҳаммаси Мирзо Улуғбек орқасида орттирилган эди. Устод шогирди мавлоно Муҳиддинни шундай суяр, унинг илми ва салоҳиятларини шундай юксак баҳолар эдики, ёшлигига карамай мударрисликка кўтариб, катта нафақа тайин қилди. Ўғлига бўлган бу ҳурмат-эҳтиром туфайли отаси Хожа Салоҳиддин заргар “тархон” номини олди, Мирзо Улуғбек унга савдо аҳлидан ҳеч бирига бермаган имтиёзларни берди, ҳатто тамғадан ҳам озод қилди. Қисқаси, Салоҳиддин заргар Мовароуннаҳрдаги энг нуфузли одамлардан бирига, энг катта савдогарга айланди. Энди бўлса... Ҳайхот! – Али Кушчи оёқ шарпаларини эшитиб бошини кўтарди.

Бўсағада... фил тишидан ясалган оппоқ асосига таяниб, Хожа Салоҳиддин заргар турарди. Эғнида кизил мовут тўн, бошида зар билан тикилган учлик гилам дўппи. Салоҳиддин заргар пойгакда тўхтаб, пахмоқ қошлари остига яширинган тийрак кўзлари билан Али Кушчига тикилиб қолган эди.

Етмишга борган бу чолнинг қадди-қомати, узунчоқ оппоқ юзи, ҳатто кийинишида қандайдир пинҳоний бир

гузаллик бор, узиям муштдеккина бўлса-да, зуваласи пишиқ, нигоҳи ўткир эди.

Али Қушчи ўрнидан туриб тавозе билан салом берди.

Чол фил тишидан ясалган, бандига дур ва ёкут қадалган асосини деворга суяб, турдаги кўрпачага ўтиб ўтирди, ўтираркан, Али Қушчи билан ўғлига икки ёнидан жой кўрсатди.

Боя дастурхон ёзган ёш маҳрам шарпасиз одимлаб кириб, ўртадаги кумуш баркашни олиб чиқиб кетди ва бир лаҳзадан кейин тилла баркашда янги мевачева олиб кирди. То бу ишнинг ҳаммаси бажо келтирилмагунча Салоҳиддин заргар чурқ этмади. Ёш маҳрам орқаси билан юриб чиқиб кетгандан кейингина бошини кўтариб, ўткир кўзларини Али Қушчига тикди.

– Кўп бўлди, фақир кулбамизга қадам ранжида қилмаган эдилар. Энди хуш келибсиз, мавлоно!..

Али Қушчи унинг “фақир кулбамиз”, деганига ичида бир кулиб қўйди.

– Ташаккур сизга. Ҳузурингизга бир ниятда ташриф буюрган эдим, тақсир. Мавлоно Муҳиддин баён қилгандур...

Салоҳиддин заргар “баён қилди”, деган маънода бош ирғади. Сўнг, кўлидаги пиёладан хушбўй чой хўпларкан, секин деди:

– Бу муаммони муҳокама қилмоқдан бурун сизга айтадурғон бир оғиз сўзим бор, мавлоно... Сиз Мирзо Улуғбек ҳазратлари тожу тахтдан айрилганидан хабарингиз борми?

Чолнинг қалин қошлари тагига яширинган чағир кўзлари тикондай қадалиб турарди.

– Йўқ! Камина тунда онҳазратимнинг ҳузурда эдим. Давлатпаноҳ букун субҳидам лашкар тортиб...

Салоҳиддин тархон тоқатсизланиб елкасини учирди.

– Маълумингиз бўлмай: шаҳзодаи жувонбахт Мирзо Абдуллатифнинг лашкари шу сонияда довонда турибди. Аълоҳазратларининг жамики саркардалари тахтимизнинг валиаҳди Абдуллатифга байъат этгандур

Али Қушчи буни кечаси устоднинг ўксик руҳиданок сезган эди. Лекин Салоҳиддин заргарнинг салтанат сирларини бу қадар яхши билиши уни хайратга солди. У лол бўлиб ер остидан мавлоно Муҳиддинга қаради. Мавлоно Муҳиддин, гуё бу нохуш хабардан эзилиб кетаётгандай, бошини елкалари орасига олиб, ғужанак бўлиб утирарди.

– Энди сизга бир сўроқ, мавлоно: бу мушкул вазиятда жазм этган юмушингиз нечоғлик хатарли эканини мулоҳаза қилиб кўрдингизму?

Салоҳиддин заргар пиёласини ўглига узатиб, Али Қушчига тик бокди. Али Қушчи “ха, мулоҳаза қилиб кўрдим”, демокчи эди, лекин чол овозини хиёл кўтариб:

– Яна маълумингиз бўлсинким, – деди, – сиз яшириб олиб қолмоққа жазм этган илм дурдоналари ўтда ёндирилмоққа фатво килингандур!..

Али Қушчи бир сапчиб тушди.

– Қайси жоҳил бу фатвои беришдур? Шайхул-ислом бўлмоқ орзусида юрган анов жоҳил ҳазрат Хомуш эрмасму?

– Бу сўздан хулоса шуким, – деди Салоҳиддин заргар униинг саволига жавоб бермай, – кутубхонани яшириб, куфр китобларни асраб қолмоқни ният қилган осий банда ҳам ўшал китоблар гулханида ёнмоғи мунҳаққадур! Буни астойдил муҳокама қилиб кўрдингизми, ўғлим?

Сўнгги сўзларни айтаётганда чолнинг овози таҳдид билан янгради-ю, Али Қушчи беихтиёр сесканиб кетди. Кўпни кўрган, ҳам бу дунё лаззатини тотган, ҳам умрида кўп азият чеккан бу ўктам чолнинг

самимийлиги бешак-бешубха эди. Лекин нечун бу сузлар Али Кушчининг юрагига гулу солди? Нечун гунда, устод хавф-хатардан суз очганида чучимаган одам, энди чучиди? Ё унда бунчалик калтис эканини билмас эдими? Бас! Билганда нима қиларди? Танлаган йулидан қайтармиди? Илм-фанни тарк этиб, такво йулига утармиди? Улуғбек мадрасасини, расадхонасини ташлаб, масжидга борармиди? Мударрислик такясини ечиб, бошига имомлик дасторини урармиди?

Унинг уйланиб қолганини кўрган Салоҳиддин заргар:

– Уғлим Али, – деди овози майинлашиб, – Олло гаоло шохид. Мен сизни уз фарзандимдан аъло курамен. Сизнинг бошингизга тушган мусибат уз нуштикамаримдан булган уғлим бошига тушган мусибат булур. Алкисса, бу нинда миш чандон эхтиёт бўлмошнингини ога урнида маслаҳат қиламен...

Чошнинг ташларидаги самимият Али Кушчининг юрагига “жиз” этиб тегди. У миннатдорчилик билдиришга оғиз жуфтлади-ю, эсига яна устод тушиб, узидан ёжинди.

– Пурхикмат насихатларингиз учун ташаккур, тақсир, – деди Али Кушчи. – Фақир сизнинг насихатларингиз самимий эканига шубха қилмасмен. Аммо... – Али Кушчи хаяжонланиб, култ этиб ютинди. – Аммо суз оддий дурдоналар – тилла ва жавоҳирлар тўғрисида эмас, илм жавоҳирлари тўғрисида борадур. Инсониятнинг энг етук фарзандлари бунёд этган хазина устида борадур. Сизга маълумдир, устод Мирзо Улуғбек бу хазинани салкам қирқ йил йиғмишдир. Фақир эса, устод Мирзо Улуғбекнинг меҳри саховати туфайли одам булганмен. Устоднинг нон-тузини, берган илмини унутган шогирд кўр булур, тақсир. Бас! Камина уз бошимни асраб қолмоқ муродида устоднинг

раъйини қайтаргандин кура, сиз айтган хурофот гулханида ёнмоқни афзал кўрурмен!..

Хаяжондан нафаси бўғилган Али Кушчи, чуқур тин олиб, зимдан мавлоно Муҳиддинга кўз ташлади. Мавлоно Муҳиддин ҳамон бояги вазиятда чурк этмай ўтирар, фақат духоба така кийган боши яна ҳам пастрок эгилган эди.

– Мавлоно Али Кушчи, – деди чол, онпоқ кошларини силаб. – Сиз кўп баландпарвоз, кўп улуғ сўз айтдингиз. Аммо осий бандани афв этинг, бу сўзни сиздан кўпни кўрган закий мавлоно эрмас, илм даргоҳига энди қадам ранжида қилган ун беш яшар ёш талаба сўзласа ярашур эди... – Салоҳиддин заргар Али Кушчининг гапирмоқчи эканини кўриб, қўлини кўтарди. – Сўзимнинг “берди”сини айтмоққа ижозат этгайсиз, мавлоно! Сиз аълоҳазратларининг меҳри оқибатидан сўзладингиз. Дуруст. Ул зоти шарифнинг меҳри саховатини унутмоқ кўрлик бўлади. Аммо сизга бир саволим бор...

– Марҳамат, таксир...

– Сиз... суюкли набирам Хуршида бонуни Амир Иброҳимбекнинг кенжа ўғлига никоҳлаб берганимдан хабарингиз бордур?

– Хабарим бор. Аммо...

– Аммо бу ожизамиз шахзода Абдулғазиз туфайли бахтиқаро бўлғонидан хабарингиз борму? – деди Салоҳиддин заргар ва тўсатдан кўзига ёш олди. – Билмасангиз билиб қўйинг, мавлоно. Мирзо Улуғбекнинг суюкли фарзанди, шахзода Абдулғазиз куёвимизни қатл эттириб, бир бандаи мўминнинг манкуҳасини тортиб олди ҳамда пайғамбар алай-ҳиссалом макруҳ деб билган ҳарамхонага жория қилди... Биз давлатпаноҳ Мирзо Улуғбекдан меҳр-саховат кўрган бўлсак, унинг суюкли зурриётидан мислсиз азият чекдик, мавлоно Али!..

Чол чўнтагидан анбар хиди анкиган ипак рўмолчасини олиб, кўз ёшларини артди. Мавлоно Муҳиддин ҳам хиқиллаб қолганини кўрган Али Қушчи кўзларини олиб қочди. Эсига устоднинг гаплари тушди: “Унинг жисми ногирон, Али. Қалби маҳзун...”

Ҳай аттанг! “Жисми ногирон, қалби маҳзун” бу шаҳзода улуғ падарининг бошига не кулфатлар солмади! Бир-икки ой Самарқандда қолганида кўп амирларни тазйиқ остига олиб, онҳазратларига қарши қўйди. Устод эса, ота экан, уни жисми ногирон, қалби маҳзун деб, қон ютади!..

– Устод шаҳзоданинг бу разил кирдикоридан беҳабар эркан, узр сўрадилар, – деди Али Қушчи.

Салоҳиддин заргар юзини бужмайтириб кўл силтади.

– Узрдан не фойда? Булар иш бўлиб ўтгандур, мавлоно...

Али Қушчининг кўз олдига йўлда учраган Қаландар Қарнокий келиб, эриган кўнгли қайта музлади.

– Ҳа, таассуфлар бўлғайким, ғишт қолипидан кўчгандур. Ва лекин... шаҳзоданинг бу тубан юмуши учун устоддан юз ўғирмоқ инсофдан бўлмас, тақсир...

Салоҳиддин заргар асабийлашиб, бир кўзғалиб олди.

– Мавлоно Али, ҳар бандаи мўминнинг изми ихтиёри ўзидадур. Сиз бу хатарли юмушга бел боғлабсиз, ихтиёр ўзингизда. Аммо сиз таъриф этган ноёб хазина деб, камина бор-йўғимни, авлоду аждодларимнинг ҳаёт-мамотини қурбон қилмоқни лозим кўрмаймен. Вассалом!

“Ниҳоят бу қари тулки кўнглидаги бор гапни айтди!” – Али Қушчи вужудини қамраб олган титроқни зўрға босиб, чолга юзланди.

– Сиз бу хатарли юмушдан чўчимасангиз ҳам бўлур эди, таксир. Ҳузурингизга келмоқдан муддао озроқ пул ва маслаҳат сурамоқ эди, холос!

– Пул?

– Қуркман; таксир! – деди Али Қушчи, “пул” сўзини эшитган Салоҳиддин заргарнинг дарҳол сергақланганини кўриб. – Устод бу ишда даркор бўлур деб, бир оз тилла ва қимматбаҳо тошлар қолдирди...

Салоҳиддин тархон энтикиб:

– Қимматбаҳо тошлар? – деб суради. – Қандай тошлар?

– Камина бу тошларнинг қийматини билмаймен. Аммо устод айтдиларким, бу тошлар бобоси Амир Темурдан қолгандур...

Салоҳиддин заргарнинг юзига қон тепиб, чуқур ботган тийрак кўзлари чақнаб кетди:

– Жаннатмақон Амир Темур тошлари... Мавлоно бу тошларни олиб келдиларми ё яширмишму?

– Яширдим...

– Қайга? – деди қол шивирлаб. – Ишончли жойгаму?

Али Қушчининг кўз олдига китоб терилган жавон келиб, ичида қулимсираб қўйди.

– Ҳа.

– Амир Темур тошлари... эҳтиёт бўлмоқ керак... зинҳор-базинҳор эҳтиёт бўлмоқ керак. Зеро, ажаб эрмаским, Мирзо Улуғбекнинг илм дурдоналарини бобоси Амир Темурнинг шу тошлари асраб қолса!.. Аммо... – қол Али Қушчи томонга энгашиб яна шивирлади.

– Бу сўзни ёлғиз фақир эшитдим, мавлоно. Бошқа бир кимса эшитмасин. Бу сўзни ўғлим ҳам эшитмасин!

Салоҳиддин заргаргина эмас, мавлоно Муҳиддин ҳам ранги ўчиб, кўзлари аллақандай чараклаб кетганини кўрган Али Қушчининг кўнглидан: “Бу сирни очиб туғри қилдимму, йўқму?” деган фикр ўтди.

Шу сабаб бўлдики ё Салоҳиддин заргарнинг таҳдиди сўзлари қаттиқ таъсир этдики, ишқилиб, Али Қушчи ота-бола билан хайрлашаркан, юрагига совуқ бир ваҳима ёпирилиб келди-ю, нечундир хужрада мунғайиб ўтирган энаси Тиллабиби эсига тушиб, юраги увишиб кетди.

7

Мирзо Улуғбек бултур Боғдод халифаси инъом қилиб юборган арабий оқ бедовида хаёлга чўмиб борарди. Амир Жондор билан амир Султоншоҳ барлос бошчилигидаги ҳировул қисмлар қўшиндан илгарилаб кетган, бир неча туман чап қанот ва қалб лашқари орқада келар, лашқарнинг кетидан аслаҳа ортилган туя ва хачирлар, баковулар билан сарой маҳрамларининг соябон аравалари судралиб келарди. Бутун қўшин бир-икки тумандан ошмаса ҳам, кенг дашт лашқарга тулиб кетганга ўхшар, сипоҳлар сон-саноксиз туялар, отларнинг кишнаши, эшак ва хачирларнинг ханграши, туяларнинг бўқириши еру кўкни ларзага солган эди.

Одатда бундай юришларда аълоҳазратни ўраб оладиган амирлар, туман бошлиқлари ва муқаррабус султонлар бугун бирмунча орқада келар, гўё Мирзо Улуғбекнинг хаёлини бузишни истамас эдилар. Ёлғиз шаҳзода Абдулғазиз устига йўлбарс териси ёпинган бадавий арғумоғини аччиқ қамчилаб, дам олдинга, дам ён-веридаги қирларга чоптириб чиқар, у зинни беташвиш, бепарво кўрсатишга уринар, лекин аллақандай хасталик чўккан кўзлари бежо чакнар, қалби саросимада экани қонсиз сўник юзида шундок акс этиб турарди. Лекин Мирзо Улуғбек ўғлига қарамас, у ҳамон нотинч хаёллар гирдобида тулғанар эди.

Жайхун сафаридан қайтганидан бери қантариб қўйилган арабий оқ бедов кумуш сувлиғини чайнаб

бетоқат талпинар, депсиниб юлкинар, бу кенг даштда қушдай учғиси келарди. Оқ бедов юлкиниб сакраганида унинг пешонасидаги кокилига боғланган тилла қуғирчоқлар нафис жиринглар, кумуш эгарга тақилган нозик халқачалар ажиб овозлар чиқариб шалдирар, лекин Мирзо Улуғбек буларнинг ҳеч бирини эшитмас, у ҳатто суюкли оқ бедови юлкиниб олдинга талпинастганини ҳам сезмай, фақат ўзи пайқамагани ҳолда, қулидаги ипак тизгинни маҳкам ушлаб утирарди.

Аввалги куни кечаси ғам-андухдан уйқуси қочган Мирзо Улуғбек эски китобларни варақлаб утириб, ғаройиб бир ҳикоятга кузи тушди. Кунлардан бир куни донғи оламга кетган ҳинд подшоси ўзининг энг яқин маҳрамлари билан овга чиққанмиш. Маҳрамлари орасида ёлғиз ўғли ҳам бор экан. Подшо елкасига суюкли қора бургутини қўндириб, дарс ёқалаб от чоштириб бораркан. Орқада амирлар ва навкарлар чоғиб келаркан. Подшо узоклашиб кетаётганини кўрган навкарларидан бири: “Подшоҳи олам, тўхтанг, бу тўқайлар хатарли, қамишзорларда йўлбарс бор”, деб кичкирибди. Лекин подшо унинг гапига кулоқ солмай олдинга интилибди. Арғумоғига аччиқ камчи босиб тўқайзорга от солдириб кетибди. Баногоҳ от туёқлари тагидан иккита тилла ранг тулки чиқиб қочибди. Подшо арғумоғининг бошини қўйиб, қувиб бораркан, тулкилар олдин тўрттага, кейин саккизтага айланган, баъзилари гўё уни мазах қилаётгандай бошларини буриб, тиржайган эмиш. Шунда подшо дарғазаб бўлиб, қанот қоқиб талпинган суюкли бургутини қўйиб юборибди. Лекин осмонга чиққан суюкли бургути от оёқлари остида жилпанлаган тулкиларга эмас унинг ўзига ҳамла қилибди. Подшо жон ачигида ханжарини суғуриб олиб, бургутга ўқталибди. Аммо бургут чап бериб унинг ўнг кузини ўйиб олибди-ю, чап кузига

чанг солибди. Подшо додлаб ёлғиз кўзи билан караса, қора бургут бургут эмас, қора либос кийиб бургут қиёфасига кирган ўз фарзанди бўлиб чиқибди...

Мана икки кун бўлди, бу ҳикоят хаёлидан кутарилмайдди. Ҳозир ҳам шу ҳикоятни уйлаб бораркан, нечундир бундан чорак аср муқалдам қипчок хонин Бароқхон унга қарши бош кутариб чиққанида кўрган ёмон бир туши эсига тушди. Бу туши Сайхун бўйларида, Ясси ва Сигнок шаҳарлари учун бўлган жангу жадалда рўёбга чиққан эди!.. Мана, ўша тушни кўраганига салкам чорак аср ўтди, лекин ханузгача ондан чиқмайдди...

Бини ун бешга тўлмасданок Мовароуннаҳр тахтига ўтирган Мирзо Улуғбек гуё Ясси шаҳрида, Хужа Аҳмад Яссавий мақбараси тепасида уйнаб юрармиш, тўғрироғи, носуюкли хотини Ўғабегимдан қочиб мақбара устига чиқиб олганмиш. Хитойи ипак матоларга ўранган, қулоқларига оғир ҳинду зираклари, қўлларига бағдоди олтин билагузуклар такқан, бурни пучук, хунук Ўғабегим Мирзо Улуғбекни қувиб дахманинг тепасига чиқармиш. Шунда Мирзо Улуғбек ўзини ложувард гумбаз устидан пастга отармиш, лекин ерга қулаб тушмас эмиш, ногаҳон канот пайдо қилиб, қуш бўлиб учиб кетармиш. Аммо Ўғабегим ҳам калхатга айланиб, уни яна таъқиб қилармиш...

Мирзо Улуғбек ўзини Ясси боғларига урармиш, лекин калхат қиёфасига кирган Ўғабегим дарҳол боғлар устида пайдо бўлармиш. Мирзо Улуғбек ундан қочиб яна ложувард гумбаз тепасига қўнармиш. Шу пайт дахма ўртасидаги Хужа Аҳмад Яссавий қабри дарз кетиб, ичидан... соқоли кўксига тушган серсавлат бир кимса чиқармиш. Уни Хужа Аҳмад Яссавий деб уйлаган Мирзо Улуғбек – покиза руҳлари гулшани бақода масрур бўлғай! – тавозе билан салом бериб ўтиб

кетмоқчи бўлармиш. Шунда қабрдан бобоси Амир Темурнинг ўктам овози янграр эмиш.

– Ҳой, шахзода валиаҳдим Муҳаммад Тарағай! Қайга кочурсен? Тўхта!

Мирзо Улуғбек қараса қабр устида Хўжа Аҳмад Яссавий эмас, бобоси Амир Темур турар эмиш! Эғнида қора мовут чакмон, бошида учи найзасимон мис дубулға, белидаги камарида олтин сопли қилич, бобоси ковоғини солиб, дарғазаб бўлиб турармиш.

– Султон Муҳаммад Тарағай! – дермиш у, ковоғи ёзилмай. – Мен сени ўн тўрт яшар чоғингда Мовароуннаҳр тахтига ўтқазганимда умидим шу эдими? Қани айт-чи, Мовароуннаҳр султони: мен бу дашти азимда Хўжа Аҳмад Яссавийга бу мақбараи муаззамни нечун қурдирдим? Муродим не эди маним?

Уни ҳамиша эркалаб гапирадиган бобосининг товушидаги бу қаҳр Мирзо Улуғбекни сескантирса ҳам ўзини босиб жавоб берармиш:

– Бу мақбараи муаззамни қурдиришдан муддаонгиз ул пири муршид Хўжа Аҳмад Яссавий ҳазратларининг покиза руҳини шод этмоқдур, қиблагох...

– Покиза руҳларини шод этмоқ! – деб захарханда билан кулармиш Амир Темур. – Бу мақбарани тикламоқдин муродим; бирламчи қора халқни, иккиламчи Олтин Ўрда ила Қалмоқ ва Дашти Қипчоқ хоқонларини титратмоқ эди!.. Нотинч қора халқ бу даҳмаи муаззамни кўриб даҳшатга тушсин, туну кун тиз чўкиб тавоф қилсин, эски ғанимларим бўлмиш Олтин Ўрда ила қалмоқ хоқонлари эса менинг сарҳадим шу маҳобатли мақбара эканини билиб даф бўлсин, ани босиб ўтмоқдан ҳайиксин, деб барпо этган эдим бунини! Аттанг! Олтин тахтимни сенга ишониб топширғанимда не бўлди? Ана, пастга қара! Қузғун Бароқбек суворийлари шаҳарни забт этар, бу муқаддас даргоҳни топтар, хор қилар!

Бобоси қалтироқ босиб, қисик кўзларида ўт чакнаб, шаҳарга имо қилармиш.

Мирзо Улуғбек караса, атрофидаги шаҳар кўчаларида, икки ёни раста мавзеларда қалмоқбашара суворийлар, ойсимон эгри қиличларини ўйнатган ясовуллар сурон солиб от ўйнатишар, уйларга ўт кўйишар, ҳаммаёқ дуд ва ёнғин ичида қолган эмиш.

– Мовароуннаҳр ўт ичида қолди! – бақирармиш бобоси. – Сен эса бу орсиз хотининг бирлан бу мазор устида бешарми ҳаё ўйнашиб юрасен! Билиб кўй: бошингга бу тожни мен қўндирган эдим, мен олиб ташлаймен!.. Ё бу бадхоҳларни сарҳадимдан даф этасен, ё тожимни қайтариб берасен!

Амир Темур қаҳр билан унга томон юрармиш. Мирзо Улуғбек даҳшатга тушиб, орқага тисарилармиш... У гўё асфаласофилинга қулаётгандай бўлиб уйғониб кетди... Лекин ўшанда уни бу мудҳиш тушдан ҳам кўра кўпроқ ҳайратга солган нарса шу бўлдики, тонг пайтида олис Яссидан унинг ҳузурига ўн нафар йигит арз қилиб келди: Сайхун соҳилида кўчманчилик қилиб юрган Бароқбек ботир Ясси ва Сиғноқ шаҳарларини забт этиб, шаҳар теварагидаги гулдай қишлоқларни талон-тарож қилган эмиш.

Ҳайратга тушган Мирзо Улуғбек ўша заҳотиёқ лашкар тўплаб, Бароқхонга қарши юриш бошлади. Шу шошқалоқлик сабаб бўлдимиз, бошқами, Сиғноқ ёнида, Сайхун бўйларида бўлган суронли жангда кўрган туши рўёбга чиқди. Агар тунда Али Қушчи айтган Қаландар Қарноқий ўз йигитлари билан дашти қипчоқлар сафига ёриб кириб, отининг жиловидан тортиб олиб чиқиб кетмаганида, Мирзо Улуғбек эҳтимол ўз ғаними Бароқхон кўлига асир тушиб, шармандаи шармисор бўларди...

Ё раббий! Унда у туш, бу сафар, бу ҳикоят! Ундагидан ҳам даҳшатли ҳикоят! Бир кўзини ўйиб

олиб, иккинчи кўзига чанг солган қора бургут!
Ишқилиб, ўзинг шафе бўлғайсен, худованди карим!

Мана бир ҳафта бўлдики, у ҳар кеча зойича кўради, юлдузлар ҳаракатини кузатиб, ўз тақдирини билмоқни истади, лекин аниқ бир фикрга келолмайди: илгари сутдай ойдин кўринадиган нарсалар энди аллақандай туман билан ўралган... Ё кўк унга ўз сирларини очишни тиламас, ё унинг ақл кўзгуси хиралашиб қолган.

Мияси ғовлаб кетган Мирзо Улуғбек бошини кўтариб ён-верига қаради. Офтоб кўринмас, осмонни қора булут қоплаб олган эди. Далалар ва адирларда, ўриб олинган буғдойзорларда, ҳатто олис-яқиндаги боғларда бирон-бир одам қораси кўзга чалинмас, ҳатто қирларда моллар ҳам кўринмас эди. Гуё Мирзо Улуғбек лашқари эмас, таланчи кўшин бостириб келаётгандай тирик жон борки, бари қочиб ин-инига кириб кетган. Ҳа, фуқаро бобоси Амир Темур давридаёқ жанг-жадалдан безган, юраги зирқираб қолган. Бу кўшин, йўлни чангитиб, қир ва адирларни подадай қоплаб кетаётган бу лашқар кимники, маърифатпарвар шоҳ Мирзо Улуғбекникими ё шаҳзода Абдуллатифникими, ё бошқа бир бешафқат ҳоконнинг босқинчи суворийларими, – фуқаро буни билгиси келмайди, у урушдан чарчаган, шоҳларнинг қатлу қирғинидан безган!..

Мирзо Улуғбек оғир хўрсиниб олдинга, кўкимтир туман орасида элас-элас кўзга чалинган тоғларга тикилди. Илгарилаб кетган кўшин кўринмас, фақат олдиндаги ясси қир ва адирларда от ўйнатиб юрган суворийлар гуруҳи кўзга чалинар эди, холос.

Кўкимтир туман орасидан элас-элас кўринган доvon ортида аждодларининг юрти ётибди. Раҳматлик бобоси Амир Темур ҳам, Мирзо Улуғбек ҳам кўҳна Кешга бўлакча меҳр қўйган эди. Кешда, Амир Темур ҳукми билан барпо бўлган Оқсарой даҳмасида барлос уруғи зодагонларининг хоки ётибди! Бобоси Амир

Темур бирламчи – доруссалтана Самарқандни обод қилган бўлса, иккиламчи – ўз она шахри Кешни обод қилдирган, туман орасидан базўр кўриниб турган довон этагида эса одам кирса адашиб қоладиган “Боғи бихишт”ни барпо қилдирган эди. Чиндан ҳам бихиштга ўхшаган бу бокқа олис Мисрия хурмолари-ю, хушбўй хитой олмаларини, Ҳиндистондан эса ажойиб банан дарахтларини келтириб ўстирган эди. Боғда, тоғ этагидаги хушбўй арчазорларда, шохлари қулочга сиғмайдиган оқ архарлар ўйноқи кийикчалар, кўзлари маъсум охулар гала-гала бўлиб юрарди. Тиниқ, шаффоф булоқларда, оқ мрамрдан ясалган ҳовузларда олтин балиқчалар сузарди... Бобоси Темур қийин сафарлардан чарчаб қайтганида, аксарият шу боғда ҳордиқ чиқарар, тоғ ёнбағридаги хушбўй арчазорларда ов қилар, хорижий улус элчиларини ҳайратга солувчи шоҳона зиёфатлар, маъракалар ўтказарди... Ким билсин, ҳозир бу боғда унинг қўшини турибдими ё шахзода Абдуллатифнинг лашкари забт этиб, ҳаммаёкни пайхон қилмоқдами?.. Боя пешинда амир Султоншоҳдан хабар олгани кетган суюкли навқари Бобо Хусайн Баҳодир ханузгача қайтмади...

Кимдир орқадан келиб унинг тиззасига қўлини қўйди.

– Аълоҳазратлари афв этсинлар... Кўнмоқ дарқор. Намози аср қазо бўлур...

Офтоб ботган бўлса керак, теварак қоронғилашиб қолган, ҳаво совиб, яна кечагидай этни жунжиқтирувчи изғирин бошланган эди.

Мирзо Улуғбекнинг кўзи шахзода Абдулғазизга тушди. Боя от ўйнатиб юрган шахзода энди қундуз ёқали сувсар пўстинига ўраниб, отда ғужанак бўлиб ўтирарди. У аз рўзи азалдан шундай – дам шод-хуррамликдан оламга сиғмай ховлиқади, дам ғам-андухга чўмиб, мажнунсифат бўлиб қолади.

— Саройбон қайда? — деди Улуғбек ўғлига. — Тўхтамоққа фармон бер!

Сал ўтмай, орқада ногора товуши янгради. Лашкар катта йўлнинг икки томонидаги ялангликда тўхтади. Ўнлик ва юзликларга бўлинган қўшин ҳар жой-ҳар жойда тўхтаб, гулхан ёқиб, овқат пиширишга тутинди. Ҳавода тезак ва шувоқ ҳиди анқиб, изғириннинг совуқ нафасини хиёл босгандай бўлди.

Аълоҳазратларининг юз кишилиқ ипак саропардасини йўлнинг сўл томонидаги “Қароқчи тепа” деган кирнинг этагига тикишди. Ундан пастроққа сарой маҳрамларининг чодирлари тикилди. Баковуллар саксовул ёқиб, найзадан узун сихларга бутун-бутун нимталарни қадаб кабоб пиширишга киришишди. Одатда бундай юришларда кечкурунлари барча амирлар, беклар, юришда иштирок этган саркардалар ва аркони давлатлар аълоҳазратларининг юз кишилиқ ипак чодирига таклиф қилинар эди. Баковуллар дастурхонга энг яхши таомлар тортишар, олтин косаларда бода ва қимиз кўпирар, гоҳо машшоқлар ва раққосалар таклиф қилиниб, базми жамшид тонг отгунча давом этарди. Лекин ҳозир Мирзо Улуғбекнинг кўнглига қил ҳам сиғмас эди. У намози асрдан кейин тамаддига ёлғиз шайхулислом Бурҳониддин ҳазратларини таклиф этди. Шайхулислом Бурҳониддин қирқларга борган, соч-соқолига битта ҳам оқ ораламаган, кўринишдан нимжон бўлса ҳам, иктидорли одам эди. У падари бузруквори Шайхулислом Исомиддиндай доно ва закий муршидлардан бўлмаса-да, ҳар қалай, Мирзо Улуғбекка ён босиб, уни мутаассиб шайхларнинг фисқи фасодларидан муҳофаза қилиб келарди.

Шайхулислом Бурҳониддин беда устига тўшалган гиламни билқ-билқ босиб тўрға ўтди. Тилла қандилга терилган шамлардан ёп-ёруғ чодирда ёлғиз ота-бола ўтиришар, Мирзо Улуғбек ҳам, шаҳзода Абдульазиз

хам бошларини осилтириб, хаёл уммонига шўнғишган эди.

Шайхулисом Мирзо Улуғбекнинг ёнидан жой оларкан:

– Сизга не бўлди, давлатпаноҳ? – деди унинг маҳзун чехрасига тикилиб.

Мирзо Улуғбек бошини кўтариб, Шайхулисомга савол назари билан қаради.

– Ас-салотин зиллаллоҳу фил арз! – деди шайхулисом. – Яъники султонлар Оллоҳнинг ердаги кўланкасидур. Иншооллоҳ, ишингиз ўнгидан келур. Бу ғамандух сиздай соҳибқиронга ярашмайдур, онҳазратим!

“Булар мени талвасага тушган, деб гумон қиладур. Тожу тахтдан айрилиб қолишдан кўркади, деб ўйлайдур. О, хом сут эмган одамлар, одамлар!..” – Мирзо Улуғбек ер остидан ўғли Абдульазизга кўз ташлади, гўё ундан иймангандай:

– Андуҳ чекмай не қилай, тақсир? – деди. – Бандаи ожиз ўз пуштикамаримдан бўлган фарзандим билан урушмоқдамен, салтанат талашмоқдамен...

Шайхулисом оғир салласининг печини орқага ташлаб секин бош чайқади.

– Ўз қиблагохининг иродаси фарзанд учун фарзи ийндир. Анинг иродасига бош эгмаган фарзанд устидан хукм чиқармоқ падар учун ҳам фарз, ҳам қарздур, давлатпаноҳ!

Мирзо Улуғбек буни ўзи ўйлаб юрган бўлса ҳам, шайхулисомнинг сўзи дилига хиёл тасалли бергандай туюлди. Отаси Шоҳруҳ Мирзодан эшитган бир ҳикоят беихтиёр эсига тушди.

Бобоси Амир Темур пирим деб, қўл берган Сайид Барака ҳазратлари жаҳонгирнинг юришларида хамиша бирга бўлар экан. Сайид Барака ҳазратлари Амир Темурнинг хушнудлигида хушнуд, кайғусида кайғудош экан. Бобоси олис Ўрол сохилларида Тўхтамишхон

билан жанг қилганида унинг аҳволи танг бўлиб, Олтин Ўрда лашкари устун кела бошлабди. Шунда Сайид Барака хазратлари бир ҳовуч майда тош олиб, сакраб отга минибди-ю, такбир садосини ўқиб наъра тортганича кўлидаги тошларни ёв томон сочиб юбориб, душман сафига бостириб кирибди. Буни кўрган бутун лашкар “ёв қочди” деган сурон билан ғанимлар сафига от солдириб борибди-ю, душманни пароканда қилибди.

Шайхулислом, гўё унинг ўйларига тушунгандай:

– Тожу тахт кўлингизда эркан, маҳкам туринг, давлатпаноҳ, – деди вазминлик билан. Сахар-мардон йўлга чиқибмиз, ханузгача Кешдан чопар йўқ. Ҳировул кўшинларнинг аҳволи не? Бехабармиз...

Шайхулислом гапини тугатмаган ҳам эдики, ташқарида от туёқларининг дупури, посбонларнинг таҳдидли овозлари эшитилди. Кейин кимдир чодирга кириб, пойгакка юмалай кетди. Уни дабдурустан танимай қолган аълоҳазратлари, шайхулисломнинг:

– Амир Жондор тархон? – деганини эшитиб, бир сапчиб тушди.

Ҳа, шайхулислом янглишмаган, ялангбош, белидаги шамшири бир томонга оғиб кетган амир Султон Жондор пойгакда юмалаб ётарди.

Мирзо Улуғбек қалтироқ босиб ўрнидан турди, ўз овозини ўзи танимай:

– Лашкар? – деб бақирди. – Ҳировул кўшинлар не бўлди?

Амир Жондор қаддини ростлади, лекин Мирзо Улуғбекка тик қарашга юраги дов бермади. Қалпоксиз, қилич изи қолган тақир бошини осилтирганича:

– Аълоҳазратлари бир қошиқ конимдан кечгайлар, – деди. – Ҳировул кўшинлар қопқонга тушмиш.

– Сўзла!

– Давлатпаноҳ! – деди Амир Жондор. – Шаҳзодаи жувонбахт камида ўн минг сипоҳни пистирмага қўйиб,

довонда кутиб ётган эркан. Бизнинг кўшинларни копконга тушириб, наҳангдай ютиб юборди...

– Амир Султоншоҳ қайда?

– Ўлимдан хабарим бор ва лекин амирдан хабарим йўқ, онхазратим...

Мирзо Улуғбек чодирнинг ўртасида қора кундуз телпаклик катта бошини эгиб, қотиб қолди. Тепадаги шамларнинг титроқ шуъласида у худди чўнг қояни эслатар, бошидаги учига дур қадалган кундуз телпаги, ёноқлари туртиб чиққан мисдай қорамтир юзи, қийғир бурни, ҳатто калин жингалак соқоли – ҳаммаси тошдан ўйиб ясалганга ўхшарди.

– Тўнгакдай юмалаб ётмай ўрнингдан тур, амир! – деди у амир Жондорга. – Бошингдаги амирлик аломатинг қайда? Белингадаги қиличингни тўғирла! Боракалло сендай саркардага! – Мирзо Улуғбек хансираб сўзида тўхтади. Унинг томирларида бобосининг кони жўшар, юрагида бобосининг ҳислари кўпирарди. – Куёнюррак амирлар! Агарчи сенлар шахзодадан кўрксанглар, у билан ўзим олишамен!

Амир Жондор орқаси билан тисарилиб чодирдан чиқди. Мирзо Улуғбек ялт этиб ўғлига қаради. Шахзода Абдулъазиз ранги ўчиб, кўзлари бежо жавдираб ўтирар, пастки жағи ғалати қалтирар эди. Мирзо Улуғбек юраги увишиб:

– Бор! – деди. – Ясовулбошига айт. Барча амирларга, аёёну боёнларга фармон берсин: дарҳол чонокийга йиғилсин!..

Мирзо Улуғбек жойига бориб ўтирди, у ҳамон қалтирар, кўзларининг чакнашида, бурун катакларининг пирпирашида бўлакча бир қатъият ва шиддат бор. эди. Шайхулислом Бурҳониддин секин эгилиб унинг тиззасига қўлини қўйди.

– Аълоҳазратлари не қилмоққа жазм этдилар?

– Урушмоқ! – деди Мирзо Улуғбек кескин.

– Ишбуллох, ишингиз ўнгидан келгай! – деди шайхулислом. – Аммо... бандаи ожизнинг маслаҳати бу эрур: бир-икки туман лашкарни ишончли амирларга топшириб, қолган лашкар билан Самарқандга қайтмоқ мақбул. Қалъа мустаҳкам, фуқаро сизга содиқ, онҳазратим...

Мирзо Улуғбек мийиғида кулимсиради.

– Ишончли амирлар... кимдур?

– Амир Султоншоҳ бор, амир Жондор бор, онҳазратим...

– Тағин?

– Ўйлаб кўрмоқ даркор... Бу масала бандаи ожиздан кўра сизга аёнду, онҳазратим.

Мирзо Улуғбек индамади. Сал ўтмай, чодирга бирин-кетин лашкарбошилар, туман ва ҳазора саркардалари, сарой маҳрамлари кириб келишди. Сарой удумига кўра, ҳар ким ўз рутбасига қараб катта саропардадан жой олди.

Биринчи бўлиб, ўнг канот саркардаси амир Идрис тархон кирди. Мўйловга ўхшаган қошлари бир-бирига тутшиб кетган бу сертук амир қовоғини ёзмай таъзим қилди-да, камоли виқор билан юриб, Шайхулисломнинг ёнидан жой олди. Ундан кейин семизлигидан хансираб нафас олган, юм-юмалокқина амир Искандар барлос кирди, кирди-ю, кўл қовуштирганича пилдираб бориб тўрдаги коронғирок бурчакка тикилди. Амир Инскандар барлосдан кейин амир Жондор кирди. У бошига тилладан жило берилган ва амирлик аломати тақилган пўлат дубулға кийиб олган, эғнида кизил мовут тўн, белида олтин бандли қилич, хатти-ҳаракатларидаги бояғи тараддуд ва қўркув йўқолиб, яна амирларга хос маҳобат ва кибри ҳаво пайдо қилган эди. Мирзо Улуғбекнинг ишораси билан у шайхулисломнинг ёнидан жой олди.

Ҳамма сукут сақларди. Мирзо Улуғбек уйку-сизликдан кизарган кўзлари билан амир ва саркардаларига бир-бир тикилди. Мана унинг суянган тоғлари! Ҳаммасининг устида авраси мовут савсар ва тулки пўстин, кимматбаҳо кимхоб тўн, бошларида лаъл ва инжу қадалган қундуз телпак, тилладан жило берилган учлик дубулға, белларида кумуш ва олтин камар, дасталари фил суягидан ясалиб, дур қадалган қилич ва ханжар... Буларнинг ҳаммаси Улуғбек даврида аркони ҳарб ва аркони давлат бўлишди, юксак рутбалар олишди. Лекин букун бошига мушкул тушганида қай бирига инонади? Қай бирига суянади – буни онҳазратларининг ўзи ҳам билмайди!..

Нихоят, Мирзо Улуғбек томоқ қириб:

– Шавкатмаоб зоти олийлар! – деди, ҳар бир сўзини салмоқлаб. – Сизларни маслаҳатга чақирмоқдан мурод – машъум хабарни маълум қилмоқдур. Олдинда кетган хировул қўшинлари довонда пистирмада ётган шахзоданинг қопқонига тушибдур!.. – Мирзо Улуғбек бу сўзлар амирларга қандай таъсир этганини билмоқчи бўлиб, яна ҳаммага бир-бир тикилди. Лекин ҳеч кимнинг кўзига кўзи тушмади: ҳамма бошини эгиб, чурқ этмай ўтирарди. – Бу талофотнинг сабаби шуки, биз инонган лашкарбошилар, мислсиз разолатга бориб, шахзода тарафига қочиб ўтмишлар... бу машъум хабарни айтмоқдан яна бир муддао шуки, кимки юрагида шубҳа ва кўркув сезса... Жанг-жадални кутмай шахзода тарафига ўтсин! Биллох, берган туз-ноним, инъом қилган олий мартабаларимга розимен!

Ҳеч кимдан еас чиқмади.

Мирзо Улуғбек истехзоли кулимсираб:

– Маълумингиз бўлғай, – деди, – шахзода Абдуллағининг лашкари қирқ мингдан ортиқдир...

Амир Жондорнинг аллақандай пишиллаб нафас олганини эшитган Мирзо Улуғбек ялт этиб унга қаради.

– Амир Жондор, сиз не маслахат берасиз?

Амир Жондор барваста гавдасига мос тушмаган бир чакконлик билан апил-тапил ўрнидан туриб, бош эгди:

– Давлатпаноҳ нени лозим кўрсалар, биз шунга бош эгамиз.

– Амир Искандар барлос?

Амир Искандар калта кўлларини юмалоқ қорни устига кўйиб бидирлай кетди:

– Амир Жондор ҳақ гапни айтдилар. Ҳукмингизга бўйсунармиз, онхазратим!

– Ҳукмингизга бўйсунармиз!.. Ўз бошларинг қайда?

– Бошимиз сизнинг кўлингиздадур, давлатпаноҳ...

“Ҳа, бошларинг кўлимда, аммо қалбларинг кимнинг ихтиёрида? Таассуфлар бўлғайким, бундан беҳабармен!” Мирзо Улуғбек ер остидан бир амир Идрис тархонга, бир шайхулисломга қараб кўйди: – Ихтиёрим шулким, – деди ковоғини уйиб. – Ҳақ таолодан мадад тилаб... жанг қиламиз! Бошқа не маслахат бор?

Ҳеч кимдан ун чиқмади. Шайхулислом ўрнидан бир кўзғалиб кўйди-ю, лекин индамади.

Мирзо Улуғбек шиддат билан кўл силтаб:

– Чаноқий тамом, – деди. – Кўшинлар шай бўлиб турсин. Сизларга рухсат, зоти шарифлар...

Амирлар, гўё шуни кутиб тургандай “гурр” этиб ўринларидан туришди, кўй галасидай бир-бирларини турткилаб, ташқарига отилишди. Зум ўтмай, чодирда фақат шайхулислом билан шахзода Абдулъазиз қолди.

Мирзо Улуғбек чодирни бир айланиб, яна ўз жойига ўтди, лекин ўтиришга улгурмади, от туёқларининг дупурини эшитиб, кўрпача устида тўхтади.

Чодирга Бобо Ҳусайн Баҳодир кирди, пойгакка тиз чўкиб, бошини саждага кўйди. Тиз чўкканида суворий либосининг темир ҳалқачалари шалдираб, этигига теккан қиличи шарақлаб кетди. Унинг бошидаги

дубулғаси бир томонга кийшайган, сакичдай коп-кора сокол-мўйлови, бўғриккан юзи қора терга ботган, ўзи хансираб нафас оларди.

Мирзо Улуғбек бир ҳатлаб суюкли навкарининг ёнига келди.

– Хўш? Сўзла!

– Давлатпаноҳ... хировул кўшинларни шаҳзоданинг комига итарган... амир Султоншоҳ тархонни икки ўғли билан қўлга туширдик...

– Қайда?

– Йўлда келадур. Қочмоққа жазм қилиб турганида қўлга туширдик. Амир каттиқ жароҳатланган...

Мирзо Улуғбек: “Мана, кирдикорларинг оқибати!” дегандай ўғлига қаради: Султоншоҳ тархон амир Иброҳимбекнинг қайнағаси, шаҳзода қатл қилган бекнинг тоғаси эди...

Шаҳзода Абдулғазиз отасининг қаҳрли нигоҳи остида аллақандай питирлаб, сўз тополмай бидирлаб қолди.

Мирзо Улуғбек уф тортиб суюкли навкарининг хорғин чехрасига тикилди.

– Хўп, амирни қўлга туширибсен, уни қатл қилурмиз. Хўп. Лекин бундан не фойда? Катта кўшин қопконга тушган... Энди не қилмоқ даркор? Сўзла, Бобо Ҳусайн!

Бобо Ҳусайн бошини кўтариб, Мирзо Улуғбекка тик қаради.

– Доруссалтанага қайтмоқ даркор, онхазратим, – деди у қатъий. – Шаҳзода салоҳиятли лашкарбошидур. У қаллоблик йўлига ўтгандур. Бу йўсин барчамизни комига тортадур валинеъмат.

– Доруссалтанага қайтсак комига тортмасму?

– Доруссалтана мустаҳкам, – деди Бобо Ҳусайн. – Лозим бўлса қалъа ёнида жанг қилурмиз, Оллонинг паноҳида ғолиб келсак нур устига нур, мағлуб

бўлсак дорўссалтанага кириб қопқаларни ёпурмиз, давлатпаноҳ...

Мирзо Улуғбек ер остидан шайхулисломга қаради. Шайхулислом Ҳусайн Баҳодирнинг сўзини маъқуллагандай бош ирғади. Шаҳзода Абдульазиз эса ияги калтираб:

– Маъқул маслаҳат, – деди дудуғланиб.

Мирзо Улуғбекнинг хаёлидан:

– “Оғасидан кўрқади!” – деган фикр ўтди.

Унинг кўксига ҳамон бир-бирига зид хислар туғён килар, лекин бу туғён сўна бошлаган оловга ўхшар – тафти қайтган эди.

Мирзо Улуғбек навқарига қарамай қўл силтади.

– Хўп... Қўшинларга фармон бер, баҳодир, орқага қайтамыз!

Бобо Ҳусайн бошидаги дубулғасини тўғирлаб, кўлини кўксига қўйганича чодирдан чиқди. Унинг кетидан Шайхулислом Бурхониддин ҳам кўзгалди. Шаҳзода эса юзтубан тушиб ётиб олди. Буни кўрган Мирзо Улуғбек, юраги зирқираб, ташқарига чиқди.

Машриқ томон билинар-билинемас оқара бошлаган, лекин осмон ҳануз ғуж-ғуж юлдузларга тўла эди. Кечаси саҳрода лов-лов ёнган гулханлар сўнган, лашкарлар, ғўё қоронғиликка сингиб кетган, факат хар жой-хар жойдаги чодирлар қорайиб кўринар, даштда, айникса машриқ томонда ўтлаб юрган отлар, туялар, хачирлар кўзга чалинар, қоронғида кишанларнинг шарақлаши эшитилар, олисда узоқлашиб кетаётган от дупури қулокка чалинади...

Мирзо Улуғбек қўлларини кўксига қовуштирганича осмонга тикилиб узоқ турди.

О, юлдузлар... юлдузлар!.. Мирзо Улуғбек эллик йил уларга ошифта бўлди. Кечаларни бедор ўтказиб, хар бир ситора, хар бир юлдузнинг буржини, яъни, ҳаракатидаги чамбар йўлини кузатди. Ҳайхот! Қирк

Йил умрини сарф қилиб, юлдузлар сирини, коинот сирини ўрганди-ю, замин сирига, инсонлар ҳаётига келганда ғафлатда қолди. У фалак сирларини билсам, замин ва ҳаёт сирларини ҳам билурмен, деб ўйлаган эди. Йўқ, янглишди! Фалак сирларининг бир четини ҳисл очгандай бўлди, лекин инсоният, наинки инсоният, ҳаттоким ўз пуштикамаридан бўлган зурриётларининг юракларига қўл солиб кўролмади, матлаблари не? Билолмади!..

Мирзо Улуғбек ҳаёли қуюндай чарх уриб, яна бахмалдай тиниқ тубсиз фалакка кўз тикди.

О, парвардигори олам!

Нечун биз бандаларингни бундай норасо қилиб яратдинг? Мунаввар каломингда инсофу адолатга чорлайсен, меҳру шафқатга, имону диёнатга даъват этасен. Бани одам эрса бунинг тескарисини қилғони-қилғон. У дунё ғамини емоқ ўрнига, бу дунёнинг ўткинчи шон-шухрати ортидан чопғони-чопғон. Вафо ўрнига жафо, садоқат ўрнига хиёнат, фиски фасод, ғийбат. Камтарлик ўрнига такаббурлик от сурадур... Биламен: банданг бошига савдо солсанг уни синамоқ матлабида соласан бу савдони. Бошимга не мусибат тушмасин сендан нолимаймен, билъакс, минбаад шукрона айтамен. Аммо бандаларингнинг бани одамга номуносиб бу тубанлиги дилимни хуфтон, юрагимни қон қилади. Ўзинг инсоф бергайсен уларга, э яратган эгам. Ўзинг инсоф бергайсен...

Ана, уфқда, осмон оқара бошлаган жойда, унинг суюкли сайёраси – Зухро юлдузи порлаб турибди! Ундан юқориқда, анча нарида, Муштарий аллақандай сўник милтирайди. Мунажжимлар, бу икки юлдуз бир-бирига яқин келган йили туғилгани сабаб, бобоси Амир Темурнинг бошига ҳумо куши қўнган, дейдилар. Мана, бу икки ситора яна яқин келди. Лекин қани ўша,

мунажжимлар айтган хумо куши? Ё у шахзоданинг бошига кўнадурму?..

Мирзо Улуғбекнинг хаёлини ноғораларнинг гумбургумбури, карнайларнинг суронли наъраси бўлди. Оқара бошлаган даштда от чоптириб юрган одамлар кўринди, кароргоҳ чўп сукилган ари уясидай ғувиллаб қолди.

Мирзо Улуғбек таҳорат олиб, чодирга қайтди.

Сал ўтмай, оёққа турган қўшин орқага, доруссалтана Самарқандга қараб йўл олди.

8

Шайх Низомиддин Хомуш Қаландар Қарноқийни бомдод намозига чакиртирган эди. Мана, кун ботиб, намози асрга азон айтилди ҳамки, ҳануз хузурига таклиф қилмади.

Шайхнинг ички-ташқи ҳовлиси “Мозори калон”га якин, ичкари ҳовлисидаги кошоналари масжидга ёндош эди. Лекин шайх ҳазратлари бу кун масжидга ҳам чикмади. Кун бўйи хузурларидан одам аримади. Чопар устига чопар келар, арбоби дин ва аркони давлат, аъён ва боёнлар, амирлар ташриф буюришар, қўш табақали залварли дарвоза бир сония ҳам ёпилмас эди.

Қаландар Қарноқий ташқи ҳовлининг ўртасида мармар сарҳовуз бўйидаги шосупада ўтириб, келган-кетганларни кузатар эди. Бир неча кундан бери Самарқандни ялаб-ямлаб эсаётган изғирин кундуз сал пасайди-ю, кечкурун яна авжга миниб, ҳовуз атрофидаги чинор ва оқ теракларнинг япроқларини тўзғитиб юборди. Шамолда чирс-чирс узилган хазонлар мармар сарҳовузнинг тиниқ сатҳига, ҳовуз атрофидаги гулзорга, ҳовли саҳнига гилам бўлиб ёзилар, бошларига учлик чамбарак қалпоқ кийган ёш муридлар бир лаҳза тинмай тўкилган хазонларни

супуриб олишар, меҳмонлар ўтадиган хиёбонларни ёғ тушса ялагудек қилиб тозалашар эди.

Тушгача келган меҳмонларнинг аксарияти тўнлари остидан суворий совут кийиб, камарларига қилич ва ханжар такқан, юриш-туришларидан виқор ёғилиб турган суворийлар, бек ва бекзодалар эди. Тушдан кейин эғилларига қизил зарбоф тўн, бошларига сувсар бўрк ва қора қундуз телпак кийган бир гуруҳ зодагонлар даврасига доруссалтана доруғаси Мироншоҳ кириб келди. Мироншоҳ олтмишлардан ошган, йўғон, норғул одам эди. Унинг рапидадай юм-юмалок, қип-қизил юзида, аланг-жаланг кўзларида аллақандай тараддуд бор эди. Мироншоҳдан кейин поча-пўстинлари устидан оқ шойи тўн кийган, бошларига оппоқ ипак салла ўраган ва ўзлари ҳам оқ ғозлардай камоли виқор билан одимлаган бир гуруҳ уламолар кириб келишди. Улар орасида Самарқанд қозиси Хожа Мискин жаноблари ҳам бор эди. Кўзлари тийрак, чехрасидан шиддат ёғилиб турган қозиюл-қуззот пешвоз чиққан муридларнинг саломига алик ҳам олмай, асосини дук-дук уриб, ички ҳовлига ўтиб кетди...

Қози жаноблари ичкарида узок ўтирди-ю, Қаландар яна ҳовуз бўйида кутиб қолди. Ё уни чақиртиргани шайх ҳазратларининг ёдидан кўтарилдимикин?

Қаландар Қарноқий шайх билан шу йил кўкламда, Хуршида бонудан умидини узиб, Шоҳизинда хонақоҳидаги дарвешлар жамоасига кўшилган пайтларида учрашганди...

Қаландар дарвешлик хирқасини кийишга кийиб, пушаймон чекиб юрган пайтлар эди.

Қаландар Қарноқий мадрасада таълим олиб юрган чоғларида фоний дунё лаззатидан юз ўгириб фақат у дунёни ўйлаган жулдур кийимли бу дарвешларга ҳавас қилар, бир бурда қаттиқ нон, бир пиёла совуқ сувга сабру каноат қилиб, кўча-кўйларда ҳамду сано ўқиб

юрадиган бу гадолар кўзига фаришта бўлиб кўринар эди.

Кейин билса, кундуз бошларига кулоҳ, эгниларига жулдур жанда кийиб, кўча-кўйларда ху-хулаб, бозор ва расталарни дарбадар кезиб юрадиган бу гадолар, шоми ғарибонда хонақоҳга қайтгач, тамом бошқа киёфага кирар экан. Тор хонақоҳда наша ҳиди буркисир, қора қумғонлар биқирлаб кайнар, баъзилар кўкнори эзар, баъзилар жулдур белбоғларини ечиб, қора дориларини олар, шундан кейин кайфу сафо, фиски фасод, ғийбат, гоҳида уруш-жанжал бошланиб кетар эди. Ҳайратда қолган Қаландар Қарноқий бир ўйида бошини олиб қочмоқчи ҳам бўлди. Лекин кейин бу ҳам Оллонинг бир синовидур, деган хаёлга бориб, сабр қилди. Хонақоҳнинг энг хилват жойларига кириб олиб, тариқат билан машғул бўлди.

Шайх билан учрашадиган куни ҳам худди шундай бўлди. Қаландар шифти паст қоронғи хонақоҳнинг энг хилват жойига кириб олиб, жимгина тиловат қилиб ўтирарди. Ногаҳон ғала-ғовур тиниб, хонақоҳ сув куйгандай жимжит бўлиб қолди. Қаландар Қарноқий буни сезса ҳам, кўзини очмай оҳиста тебраниб, зикр тушишда давом этди. Шу пайт кимдир уни қаттиқ туртди.

– Бу не гумроҳлик? Не беадаблик?

Қаландар секин бошини кўтарди. Хонақоҳнинг эшигида, нукул оқ жома кийган муридлар даврасида... оппоқ соқоли кўксига тушган, баланд бўйли, ниҳоятда кўхлик бир чол унга ўткир кўзларини қадаб турарди. Уни туртган қаландарбоши – “Қашқир” лақабли ғилай дарвеш кўзлари ола-кула бўлиб бақирди:

– Беадаб гумроҳ! Тур ўрнингдан! Валинеъмат пиримиз шайх Низомиддин Хомуш ҳазратлари фақир хонақоҳимизга қадам ранжида қилгандурлар...

Қаландар Қарнокий ўрнидан тура бошлади-ю, боши хонақоҳнинг шифтига тегиб, икки букилганича қолди. Шайх ундан ўткир кўзларини узмай ном-насабини сўради.

– Даргоҳи илоҳийнинг гадои, – деди Қаландар исмини айтгиси келмай. Шайх, Қаландарнинг куч ёғилиб турган бақувват жуссасига яна бир бошдан-оёқ разм солди-да, индамай хонақоҳдан чикди. Эртасига шайх уни Бағдод кишлоғи ёнидаги ёзги қароргоҳига чақиртирди. Мусаффо булоқ бўйидаги ёш садалар соясида, шерозий гиламлар тўшалган шосупада ўтириб, Қаландар билан узоқ мусохаба қилди, доруссалтанага қачон, не тилакда келганини, насл-насаби, авлод-аждоқларини бир-бир суриштирди. Унинг фоний дунёни тарк этиб, гадолик йўлини ихтиёр этганини маъқуллади, юз хил ноз-неъматлар билан меҳмон қилиб, кўнглини олди. Сўнг, Шоҳизинда хонақоҳидан “Мозори калон” ёнидаги дарвешлар хонақоҳига ўтишини ва теваракка кўз-қулоқ бўлиб туришини топширди. Бундан бир-икки ой муқаддам шайх уни яна чақиртирди. Бу сафар “Мозори калон” хонақоҳидан Гўри Амир ёнидаги қаландархонага ўтиб, Кўксаройдаги ишлардан воқиф бўлиб туришини тайинлади.

Шайхнинг бу тилаги Қаландарни бир хайратда қолдирса, бир изтиробга солди. Ҳайхот! У зоҳидликка юз тутиб, гадолик йўлига кирганида бу бебақо дунё юмушларидан қўл ювиб, тун-кун тариқат билан бўлурмен, деб ўйлаган эди. Шайх бўлса тариқатни қўйиб, айғоқчилик қил, даҳрий шоҳнинг орқасига туш, деди. Қаландар эса, гарчанд мадрасани тарк этган бўлса ҳам, кўнглида Мирзо Улуғбек хазратларига ҳеч бир гина-кудурати йўқ, билъакс юрагининг бир четида ҳамон илиқ ҳислар милтираб турарди. Зотан, айғоқчилик қилиш фикри уни ижирғантириб юборди.

У кўнгилдаги шубхаларни шайхга билдирмай, Гўри Амир ёнидаги хонақоҳга кўчиб ўтди, лекин шайх айтгандай кечалари зикр тушиб, Кўксарой атрофида дайдиб юрмади. Мирзо Улуғбек олдида кимлар кириб, кимлар чиқишини пойламади... Мана энди, ҳовуз бўйидаги шосупада келган-кетганларни кузатиб ўтираркан, Қаландар Қарноқий шайхнинг не муддаода чақиртирганини ўйларди. Балки шайх ундан норози бўлгандир ё билъакс, бу икки ойда қилган юмушларидан ҳисоб сўрамоқ мақсадидадир? Сўраса не дейди? Қандай жавоб беради?

Ана, ниҳоят, ичкари ҳовлининг эшиги очилиб, нукул оқ жома кийган уламолар куршовида доруссалтана козиюл-қуззоти Хожа Мискин жаноблари кўринди. Лекин қози жанобларини кузатиб чикқан муридлар дарвозанинг зулфинини солиб улгурмаган ҳам эдиларки, у яна тақиллаб қолди.

Қаландар Қарноқий қизиксиниб, дарвоза томонга каради, каради-ю, юраги бир халқириб тушди. Дарвозадан кирган одам... Хожа Салоҳиддин заргар эди!..

Эгнида авраси кимхоб, олмахон пўстин, бошида учига дур қадалган тулки телпак, заргар, кичкина, лекин пишик коматини тик тутиб, фил тишидан ясалган асоси билан ерни дук-дук уриб ўтиб кетди. У Қарноқийни кўрмади. Қарноқий ўтирган томонга қайрилиб қарамади, лекин қараганда ҳам соч-соқоли ўсиб кетган, эгнига жанда, бошига эски кулоҳ кийган бу фақир дарवेशни танирмиди?

Қарноқийнинг эсига мавлоно Али Қушчининг совчилиги ва бу такаббур чолнинг айтган гаплари тушди: “Бу мусофир шоир мадрасада мутолаа қилурмен деб, ақлидан озибдур... Ул фақир Салоҳиддин заргарнинг набирасини сўрамоқдан аввал қорнини тўйдурсин!”

Рост, Қарноқий бу сўзни мавлоно Али Қушчининг оғзидан эмас, бошқа бир одамнинг оғзидан эшитди. Совчиликдан қайтган устод эса унинг кўнглини кўтаришга, ҳар хил хикоялар айтиб уни овунтиришга уринди. Лекин устоднинг маънос чехрасида шундай бир изтироб барқ уриб турдики, Қарноқий гап-сўзсизоқ ҳаммасига тушунди... Мавлоно Муҳиддин-чи? У бир неча кунгача шогирдининг юзига тик боқолмай, ўзини четга олиб юрди. Лекин бундан не фойда? Бунчалик ерга уриб, хор қилар экан, бошда уни шогирдликка олиб не қиларди: уйда ожизалар учун дарсхона очиб, Хуршида бонунинг мутолаасини унга топшириб не қиларди?..

О, ўша кунлар! Мавлоно Муҳиддиннинг жавонлари китобга тўла осуда хонасида ўтган масуд дақиқалар!.. Хуршида бону ҳамиша юзига қандайдир зар толалар сочилган ҳарир ипак дурра ташлаб, бежирим кобулий ковушчаси билан ерни унсизгина босиб оҳиста кириб келар эди. Бону ўртага тугилган ҳарир дарпарданинг у томонига ўтирар, ўзиям аввал жуда ийманиб, бошини бир томонда эгиб, жимгина кулоқ солар, лекин мутолаа давомида очилиб кетар, юзини тўсиб турган ипак дурраси бир четга сурилиб, хаё ва хаяжондан ял-ял ёнган мулойим юзи, чарақлаб турган оху кўзлари, бутун ёшлик латофати, иффати, хаёлий гўзаллиги билан намоён бўларди... Қаландар Қарноқий ўзининг илк шеърларини ўша мутолаа хонасида битган ва илк бор Хуршида бонуга ўқиб берган, зотан уни шоир қилган ҳам шу дилбар ва окила қиз эди... Ҳа, ҳаётининг аччиқ-чучугини татиб кўрмаган, ўн гулидан бир гули очилмаган бу нозик қиз... қирққа бориб қолган, чекмаган захмати, кўрмаган балоси қолмаган Қаландардан донороқ чикди: Қарноқий қизга ўз кўнглини очиб, совчи юбормоқчи эканини айтган

кечаси... ундай кичик бир мактуб олди. Қиз у билан хилватда учрашмоқни тилаган эди.

* * *

Улар мавлоно Муҳиддиннинг боғида, жар бўйидаги кекса ёнғоқ тагида учрашдилар.

Ургут тоғларидан ғир-ғир шабада эсиб турган, илик баҳор окшоми эди...

Оёғига қўнжи гулдор қизил саҳтиён этикча, эғнига пушти ранг шойи кўйлак устидан бели хипча мурсак кийиб, бошини оқ тивит рўмол билан танғиб олган Хуршида бону, қўлида қандайдир тугунча, ёнғоқ остига, айтган пайтига етиб келди. У қалтирар, оёғида зўрга турар эди. Бонунинг келишига хануз инонмай титраб турган Қарноқий эс-хушини йўқотиб, довдираб қолди. Бону эса, энтика-энтика дарҳол қочишни, Самарқанддан бош олиб чиқиб кетишни илтимос қилди. Қаландар бўлса... (О, саҳройи содда, ҳақ таоло девдай қадди-қомат бериб, ақл бермаган анқов!) Қаландар бўлса устодини ўйлади. Устодини ранжитмоқ, ўз падарини ранжитмоқ билан баробар, деган нақлни эслади. Олдин совчи юборай, агар рад жавоби олинса, кейин қочурмиз, деди. Бону унинг сўзини жимгина эшитди-ю, тўсатдан ёнғоқ тагидан отилиб чиқиб, ҳовлилари томон йўналди. Лекин уч-тўрт қадам ўтмасданок нимагадир қоқилиб йиқилди. Турган жойида карахт бўлиб қолган Қаландар бонуга қараб югурди. Бону оҳишта инграб дарахт шохлари орасида питирлаб ётар, рўмоли бошидан тушиб, сочлари тўзғиб кетган эди. Қаландар унинг ёнига тиз чўқди. У қизни белидан қучиб, кўтариб олмоқчи бўлди. Лекин бону: “Қўйинг!” деди-ю, ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди.

– Бону!

– Ушламанг! – Бону қўлини тортиб олди-да, бўйнидаги зеб-зийнатларини шалдиратганича, оқсоклана-оқсоклана ховлилари томон югурди. Сал ўтмай боғ эшик тарақлаб ёпилди.

Қаландар ҳамон умидини узолмай эшикка борди. Ичкаридан бонунинг пиқ-пиқ йиғиси эшитилар, унинг йиғиси худди ҳақоратланган қизчанинг йиғисидай бедаво, ўксик эди. Қаландар курукшаб-қовжираб қолган лабларини эшик тирқишига тутди:

– Бону, азизам!..

Жавоб ўрнига эшик зулфинларининг шарақ-шуруғи эшитилди.

Қаландар сармаст одамдай гандираклай-гандираклай орқасига қайтаркан, боя бону йиқилган жойдаги шох-шаббалар орасида ялтиллаб ётган бир нарсага кўзи тушди. Энгашиб қараса... кафтдеккина дафтарча!

Қизил духобага ўралган дафтарчанинг жилдига – Қаландар буни кейин, мадрасага қайтгач кўрди – зар билан шу сатрлар битилган эди.

“Нигоҳим йўлдадур, келгайми деб, зинҳор билмайсен,
Кўнгил оҳин билурми деб, кутармен, ёр билмайсен.
Тошиб ёлғиз, дилим розин баён этмокка ожизмен,
Узун тунлар хаёлингда ўтар бедор, билмайсен!”

Қаландар, кўйнида бонунинг кафтдеккина дафтарчаси, икки қўли бир тепа бўлиб, бор-йўғидан айрилди, қолди. Лекин не чора, айб ўзидан ўтди... аввал совчи юборармиш, кейин, агар рад жавобини олса, сўнгра... Рад жавобидан кейин Салоҳиддин заргарнинг эшиги унинг учун тақа-тақ ёпилди. Хуршида бону тугул унинг босган изларини ҳам кўролмади!.. Кейинчи? Кейин доруссалтана кўчаларини ларзага солган ноғораларнинг гумбури ва карнай садолари остида

амир Иброҳимбек ўғли от ўйнатиб, Салоҳиддин заргар даргоҳига кириб борди...

Ўша оқшом, карнайлар наъра тортиб, амир Иброҳимбек ўғли дабдаба ва асаса билан Салоҳиддин заргар ҳовлисига от ўйнатиб кириб борганида, мадрасаи Улуғбекнинг осуда хонасида кўксини ерга бериб ётган Қаландар Қарнокий мударрислик сарупосини ечиб, эгнига эски жанда кийди, салласини бир четга улоктириб, бошига кулоҳ кўндирди-да, гадолар хонақоҳига равона бўлди...

Бу кўргуликлардан юраги лахча чўғ бўлган Қаландар, ўрнидан туриб кетди, телбаларча атрофига тикилиб, яна ўтирди.

Хайрият, шу пайт ичкари ҳовлининг эшиги очилиб, муридлар қуршовида Хожа Салоҳиддин заргар кўринди. Чол яна боягидай пишиқ қаддини хода ютгандай тик тутиб, олтин бандлик асоси билан ерни дук-дук уриб, Қаландарнинг ёнидан ўтиб кетди.

Олтин жаранги кутуртирган баттол! Ҳам Қаландарнинг канотини қайирди, ҳам суюкли неварасини бахтиқаро қилди! Токи Қаландар Хуршида бонуга муяссар бўлганида, ўз севгилисини телба шаҳзоданинг ҳарамига бериб қўймас эди. Йўқ! Унинг қўлида ўлса ўлар эдики, лекин севгилисини хор қилмас эди!..

– Ҳей, кўзингни оч, девона! Уйқунгни хонақоҳингда урарсен. Шайх ҳазратлари чорлайдур сени!

Бошига кигиз қалпоқ, оёғига чориқ кийган ёш мурид уни ички ҳовлига бошлади.

Ички ҳовлининг тўрида олди айвон муаззам кошона қад кўтарган эди. Ҳовлининг қоқ ўртасига кошинкор шийпон қурилган, шийпоннинг атрофидаги кумуш фавворалардан отилиб чиққан сув чинни ариқчаларга куйилар, қатор устунларга осилган кўк-кизил фонуслар

шуъласида фаввораларнинг суви камалакдай товланиб, ажиб бир манзара касб этган эди.

Қаландар Қарноқийни бошлаб кирган ёш мурид уни дарвозаларига ипак парда тутилган қаршидаги уйга бошлади, даҳлизга киргач, ўнг қўлдаги ўймакор эшикка имо килди: “Киравер!..”

Қаландар юраги алланечук бўлиб, эшикни очди.

Шайх Низомиддин Хомуш деворларига қирмизи ранг такатуркман гиламлари осилган кенг хонанинг тўрида, қат-қат шойи кўрпачалар устида, парку ёстикларга кўмилиб ёнбошлаб ётарди. Бошида симобий дастор, эгнида қора бахмал тўн устидан кийилган қордай оппоқ ридо, қўлида оғир тасбех, кўзлари юмуқ, шайх мудраб қолганга ўхшарди. Лекин Қаландар эшикда тўхтаб, салом бериши билан сал тўлиша бошлаган бақувват қоматини ростлаб ўтирди, оппоқ пахмоқ қошларининг остидан синовчан тикилган кўзларини Қаландардан узмай:

– Кел, Оллоҳ гадойи, – деди. – Тортинма, болам, юқори ўт! – Шайхнинг овози, нур ёғилиб турган чехрасидай мулойим эди.

Қаландар, қўллари кўксиди, оёқ учида бир-икки қадам босиб, шайхнинг рўпарасига тиз чўкди. Эшик яна очилиб, икки мурид бири дастурхон, бири катта кумуш баркашда иссиқ нон, асал, мева-чева кўтариб кирди. Шайх яна кўзини юмиб, муридлар чиқиб кетгунча сукутга толди, сўнг:

– Аҳволинг нечук, дарвеш? – деб сўради. – Арзинг бўлса сўзла!

Қаландар бошини кўтармай бир қимирлаб қўйди.

– Оллога шукур, пирим. Оллоҳ гадойида не арз бўлсин! Устим бут, қорним тўқ, пирим...

– Боракалло, бўтам! Иншооллоҳ, ниятингга етгайсен! Ол, болам, Оллонинг нози неъматидан баҳраманд бўл!..

Қалайдар ташаккур билдириб, бош эгди. Шайх индамай тасбех ўгиришга киришганини кўриб, ер остидан хонани яна бир бор кўздан кечирди. Ҳаммаёк гул-гул ёнган гилам, деразаларда бир қат шойи устидан бахмал копланган оғир дарпардалар, нозик бўёк юритилган гулдор шифтга олтин кандил, ўймакорлик билан ясалган куббасимон тоқчаларда мунаққаш идишлар, олтин баркашлар...

“Вожабо! Барча гадолар пирим, деб юкунган шайх хазратларига бу кўрк, бу ўтар дунё зеб-зийнати не керак?” Пири Муршид бобом Яссавий айтмаганму:

Дунё менинг деганлар,
 Жаҳон молин олганлар.
 Каргас кушдек бўлубон,
 Ул харомға ботмишлар...

– Не деб пичирлайсен, дарвеш?

Шайхнинг вазмин овозидан сесканиб кетган Қаландар “оллога такбир туширмоқдамен, пирим” деб юборди-ю, “осий бандангни ўзинг кечиргайсен, парвардигор!” деб қўйди.

– Болам! – деди шайх яна боягидай мулойим товушда. – Сени чақирмоқдан муддао, сенга бир юмуш юкламоқ эрди. Аммо бу юмушни юкламоқдин аввал сенга бир саволим бор, Оллоҳ гадойи...

Қаландарнинг юраги увишиб кетди. “Тунов кунги юмушни сўраса, не қилурмен?”

– Болам, Қаландар! Сен фоний дунё лаззатини тарк этиб савоби азим юмуш қилдинг. Даргоҳи илоҳининг гадоси – ҳақ таолонинг суюкли бандаси эрур. Аммо ростингни айт: кўнглингда бу йўлни ихтиёр этиб тўғри қилдимму, йўқму, деган бир иштибоҳ йўқму?..

Қаландар Қарноқий олдидан илон чикқан одамдай юраги шиғ этди: шайх унинг кўнглидаги шубҳаларни сезган эди.

– Нечун сукут қилурсен, дарвеш?

Қаландар секин бошини кўтарди. Шайх сал олдинга эгилиб, пахмоқ қошларини бир-бирига туташтириб унга кадалиб ўтирар, кип-кизил, хушсурат чехрасида бўлакча бир шиддат, кишини ўзига ром қиладиган бир куч бор эди. Қаландар кўзини олиб қочаркан, бош чайқади:

– Йўқ, пирим, кўнглимда шубҳа йўқ. Ва лекин...

– Сўзла! – деди шайх.

– Ва лекин зоҳидларнинг кирдикорлари ранжитадур, пирим. Кўплар гадоликни танлабди, аммо гадоликка бош эгмайди, гуноҳдан қўркмай наша чекади, ғийбат қилади, қимор ўйнайди, пирим...

– Инналлоҳо маассобирин, яъники, Олло сабр қилғонлар билан биргадур. Сабр қилғайсен, дарвеш!

Шайх чуқур хўрсиниб, бир тебраниб қўйди.

– Дилингдан бул иштибоҳни хайдаб, истиғфор айлағайсен. Токи, кимки, гуноҳ қилса, тонгла маҳшарда жазосиз қолмағай! Парвардигори оламга шоҳу гадо баробардур, бўтам. Мана, шоҳ Мирзо Улуғбек! Ассалотин зиллоллоҳу фил арз! Инчунин, мен худонинг ердаги соясидурмен деб, мутақаббирлик қилди. Бобоси Амир Темур... – худованди карим зоти табаррукни бу дунёда соҳиби тож қилғондек, охиратда ҳам муқарриби даргоҳ қилғай!.. Бобоси соҳибқирон васиятларидан юз ўгириб, дин аҳлини оёқ ости қилди, даҳрийлик йўлини тутиб, фоний дунё лаззатларига шўнғиди. Оқибат, икки дунё мақхур бўлди... Ҳа болам, халлоқи олам ҳеч бир бандасининг гуноҳини кечмайдур. Токи... Ассавобу бифазлиҳе вал уқобу биадлиҳе ва ла яджибу алайҳе шайъун... Даҳрий шоҳнинг лашкарлари қатлу қирғин бўлибдур. Тахтимизнинг валиаҳди Мирзо Абдуллатиф қўшинлари букун-эрта доруссалтана Самарқандга кириб келадур, болам...

Шайх унга қараб гапираётганини, ундан жавоб кутаётганини билса ҳам, Қаландар бошини кўтармади. У нима дейишини, шайх ҳазратларининг бу гапига қандай жавоб беришини билмас эди. Гарчи у, Мирзо Абдуллатиф лашкар тортиб келаётганини эшитган бўлса ҳам, шайх ҳазратларининг айтганлари кўнглини ағдар-тўнтар қилиб юборди. Нечун? Ё шохга ачинганиданми? Ўзинг афв эт, парвардигори олам. Ва лекин... бу шайх не дейди? Осий бандангнинг қай бири даҳрий, қай бири имони басаломат муслимин, ёлғиз ўзингга аён эмасми, худованди карим?..

– Нечун индамайсен, дарвеш?

– Сўзингизни мулоҳаза қилмоқдамен, пирим. Фил-ҳақиқат, ҳақ таолога шоху гадо баробардур...

– Камоҳува ҳуққуху! – деди шайх. – Иншооллох, эндиликда даҳрий шохнинг гуноҳ ишларига чек кўйилур. Диёнатсиз алломалар, иншооллох, Мовароуннаҳр сарҳадидан ҳайдалур. Мовароуннаҳрда динул ислом камол топадур! Илоҳи омин! – Шайх юзига фотиҳа тортиб, яна Қарнокийга тикилди.

– Бўтам Қаландар! – деди у, хиёл сукут қилгач, – Мирзо Улуғбек қилган шароратларидин бири – расадхонадур. Расадхонадаги мажусийлар ва бединлар битган китоблардур, болам. Бизга муҳаққақ хабар келдиким, ул диёнатсиз шох бу куфр даргоҳга йиғилган бединлар китобини яширмоқни ният қилибдур, ҳам бул гуноҳи азим юмушни бетавфиқ шогирди Али Қушчига топширибдур! Боз хабар келдиким, Мирзо Улуғбек бу иш учун бадкирдор Али Қушчига кўп тилла ва бойлик инъом этибдур!.. Бундан хабаринг йўкму?

Қаландар ялт этиб қаради. Шайх ҳазратлари олдинга эгилганича унга қадалиб қолган эди.

– Йўк, пирим, ўлимдан хабарим бор, аммо биллох, бундан хабарим йўқдур...

Шайх Низомиддин Хомуш кўзини ундан узиб, бош ирғади.

– Сени чақирмоқдан мурод шулким, бу фариштасиз даргоҳга ва беимон Али Қушчига кўз-қулоқ бўлиб тургайсен. Зероким, жаннатмакон Амир Темур тиллаларини, даҳрий шохнинг макруҳ китобларини яширмоққа йўл қўймоқ – гуноҳи азимдур. Мана! – Шайх ҳазратлари ёстиғининг тагидан икки букланган бир қоғоз олиб кўрсатди. – Муршиди муктадо эшон Убайдулла Хўжа Аҳрор ҳазратлари Шошдин мактуб йўллаб, бул юмушни қаттиқ тайинлабдурлар. Ул шайхул-машойих букун-эрта доруссалтанага йўл оладурлар... Нечун индамайсен?

Шайхнинг овозидан шундай совуқ бир қатъият, важоҳатида шундай зўр шиддат, ёниб турган кўзларида шундай бир сеҳр бор эдики, Қаландар довдираб:

– Бандаи ожиз не дейман? Пиримнинг амри вожиб эрур! – деб юборди.

Шайх ҳазратлари бош ирғаб маъқуллади-да, важоҳатини ўзгартирмай давом этди:

– Бу ишда фаромушлик қилиб бўлмайдур. Туну кун расадхона теварагидан кетмагил! Баттол Али Қушчини кўз остингдан қўймагил!

“Ё раббий! Қайси гуноҳларим учун фақирнинг бошига бу савдоларни юкладинг? Ҳамду сано ўкиб, хилватда ётмоқ ўрнига айғоқчилик қилсам! Мусофирликда бошимни силаган устодларимнинг яхшилиғига ёмонлик қайтарсам!..”

– Ҳамма юмуш хуфия бўлмоғи лозим, – деди шайх. – Зероким, шахзодаи валиаҳд Абдуллатиф доруссалтанани забт этиб, тахтга муқим ўлтирмагунча бул сир-асрорни бир кимса билмагай. Бу сирдан бир кимса воқиф бўлса, алхусус, бетавфиқ Али Қушчи воқиф бўлса – дўзахий бўлурсен, Қаландар! Сўзимни англадингму?

– Англадим, пйрим...

– Олло сенга мадад бергай, илоҳи омин! – Шайх юзига фотиха тортиб, дастурхонга ишора қилди:

– Иссиқ нонлардан кўйнингга сол, дарвеш!

Қаландар итоаткорлик билан дастурхондан иккита патир олиб кўйнига тикди-да, орқаси билан юриб, чароғон хонадан чиқди.

Бояги изғирин пасайган, лекин кун совуқ эди. Хаёли чувалашиб кетган Қаландар, кўз олди қоронғилашиб, устунга суяниб қолди.

“Э, дариг! Нечун шайх унга ёпишиб олди? Нечун бу нопок юмушни унга топширди?”

Шайх уни биринчи кўргандаёқ шубҳа остига олганини, шубҳа остига олганларни эса шу йўл билан синаб кўриш одатлари борлигидан беҳабар Қаландар, ҳислар тўфонидан гандираклаб ҳовлидан чиқди.

Шу пайт ташқаридан “Ё Олло, дўст, ё Олло!” деб зикр тушган овозлар эшитилиб, дарвозадан бир гуруҳ дарвешлар кириб келишди. Қаландар четлаб уларга йўл бераркан, олдинда оқсоқланиб келаётган Қашқир лақабли ғилай дарвешни таниб қолди. Қашқир ҳам уни таниди чоғи, қоронғида кулоҳини ликиллашиб, ишшайиб кўйди.

Қаландар Қарноқий ҳамон гандираклаганича дарвозадан чиқди, чиқди-ю, аллақандай ички бир ҳиссиётга бўйсуниб, “Мозори калон” томонга йўл олди.

Зим-зиё қоронғиликда қабристондаги чинорлар, ичлари ковак кекса шотут ва садақайрағочлар аянчли чийиллар, гўё бу ковакларга ажиналар яшириниб, базми жамшид кураётгандай ваҳимали овозлар чиқарар, кулар, йиғлар эди. Кимдир қабристоннинг бир четида кироат билан Қуръон ўқир, масжид томондан дарвешларнинг “ху-ху”лари кулоққа чалинарди.

Қаландар мармар сағаналар, унгурдай ўпирилиб қолган қабрлар орасидан қоронғида қаёққадир

қокилиб-суришиб бораркан, хаёлан ҳамон кўкка тавалло қиларди: “Гуноҳкор бандангни кечиргайсен, эй парвардигори олам! Фақир бу бебақо дунё лаззатларини тарк этиб, ҳақ йўлини танлаганда тариқат ўрнига бундай нопок юмушлар қиламен деб, ўйлаган эдими? Ўз устози, мусофирлик ва йўқчиликда бошини силаган валинеъматни орқасидан айғоқчилик қиламен, деб ўйлаган эдими?.. Мавлоно Али Қушчи даҳрийми, ё имони баркамол бандангни – буни бу такаббур шайх кайдин билур, тангрим?”

Мулло, муфти бўлгонлар,
 Ноҳақ даъво қилгонлар,
 Оқни каро дегонлар,
 Ул тамуққа кирмишлар...

Ноҳақ даъво қилгонлар... Шайхнинг сўзи ҳам ноҳақ даъво эмасму, эй халлоқи олам?..

Мана, йўлканинг охирида куриб-қовжираб қолган азим чинор кўзга чалинди. Чинор тагида устига архар шоҳи қўйилган юксак даҳма қорайиб турарди. Қаландар Қарноқий қабрнинг бош томонига ўтиб, саждага бош эгаркан, хаёлан пири Баҳовуддин Нақшбандийга илтижо қилди:

“Бу фақир гадога ўзинг мадад бер, эй валинеъмат бузруквор! У дарвешлик йўлига кирганида фоний дунё юмушлари эмас, туну кун тариқат ва ибодат қилмоқ ниятида эди... Эй, буткул аҳли жунунлар, мусофир ва мужовирлар, гадолар ва йўқсиллар ҳомийси Хожа Баҳовуддин Нақшбандий! Эй, парвардигори олам! Гуноҳкор бандангни ўзинг кечиргайсен! Ўзинг кечиргайсен, тангрим! Ўзинг кечиргайсен!”

Қаландар Қарноқий тиз чўкиб, чўғдай пешонасини даҳманинг муздай тошига босди.

Мирзо Улугбек яна кечагидай от ўйнатиб олдинда борарди. Остидаги арабий бедовнинг кенг ўмровидаги ёкут ва лаъл қадалган тилла қалкончаси офтобда кўз камаштириб чарақлар, устидаги заррин ёпинғичи чўгдай гул-гул ёнар, пешонасидаги кокилига тақилган маржон шодалари силкиниб, кумуш эгарнинг олтин ҳалқачалари нафис жаранглар эди. Лекин бу ажиб мусиқа Мирзо Улуғбекнинг қулоғига кирмас, у яна хаёллар уммонига чўмган эди.

Кечаси юрагида жўш урган туғён босилган, дилини қандайдир теран бир лоқайдлик чулғаб олган эди. У фақат бир нарсага пушаймон қиларди: тезроқ жанг бўлмади-ю, шахзодани бир кўрмади!..

У кеча жанг қилишни кўнглига туккандан бери негадир хаёлидан шу фикр кетмай қолди: жанг-жадал бўлса-ю, шахзода билан юзма-юз тўқнашса, унинг кўзларига тикилса, муддаосига тушунса, сўнгра майли, унинг қўлида ўлса ҳам армони йўқ!.. У қайси юз, қайси виждон билан ўз падарига қўл кўтармокда? Шунин билса – бас! Кейин майли, нима қиламан деса, шахзоданинг изми ихтиёрида!..

Э, вох! Мирзо Улуғбек бу ўғлини нечундир болалигидан суймади. Ўғлим, деганда юраги сира “жиз” этмади, қалбида бир меҳр уйғонмади... Шахзода туғилибдики, узоқ Ҳиротда, волидаи меҳрибони Гавҳаршод бегим тарбиясида бўлди. Гавҳаршод бегим уни ўз қўлида, Ҳирот саройида тарбия қилди, вояга етказди. Лекин... ҳазар алҳазар!.. Бобоси Шохрух Мирзо вафотидан сўнг шахзода Алоуддавла билан тожу тахт талашган Абдуллатиф энагаси Гавҳаршод бегимни қўлга тушириб, ҳибс эттирди. Мирзо Улуғбек бунини эшитиб сочлари тикка бўлиб кетган эди. Лекин ўз пуштикамаридан бўлган фарзанди экан, шахзода

Алоуддавла Абдуллатифни асир олиб, Ихтиёрдин кальасига ҳибс этганда чидаб туrolмади, кўшин тортиб Хуросонга борди... Нечун ўшанда Мирзо Улуғбек унга бўлишди? Нечун Балхни унга инъом қилди?

Мирзо Улуғбек аламли дуд кўксини ўртаб юбораётгандай, уф тортиди-да, бошини кўтарди. Кечаги изғирин пасайган, офтоб терак бўйи кўтарилиб қолган эди.

Катта карвон йўлининг икки ёнидаги ясси адирларни черик эгаллаган, ҳаммаёқ эшак, хачир, туяга тўлиб кетган эди. Олдиндаги навкарлар ва ясовуллар от ўйнатиб, йўлдаги черикларни четга сурмоқда, эшак ва хачирларни аёвсиз қамчилаб қувмоқда эди. Қилич ўрнига ойболта, таёқ ва чўкмор кўтарган, суворийлар либоси ўрнига бошларига кигиз телпак, эгниларига эски чакмон ва кенг чолвор кийган юпун дехқонлар шошилмас, ўзларича сўкиниб секин йўл бўшатишар эди...

Чинакам қурол ўрнига таёқ ва чўкмор кўтарган, умрида жанг-жадал кўрмаган бу беозор дехқонлар шахзоданинг салкам эллик минг лашкарига қарши нима қила олади? Буларни ким, нечун йиғди?

Мирзо Улуғбек саройбонни чақириб, черик бошлиқларига дехқонларни тарқатиш тўғрисида фармон берди-да, бетоқат юлқинган оқ байирига қамчи уриб, илгарилаб кетди...

Пешинга яқин олдинда ипакдай майин пушти ранг боғларга кўмилган Димишк қишлоғи кўринди. Димишқдан кейин, то Самарқандга етгунча боғлар бир-бирига туташиб кетар, гўё бутун олам улкан гулхан орасида ловуллаб ёнарди. Димишқдан сал ўтилса, офтобда ажиб бир манзара касб этган Бибиҳоним мақбарасининг ложувард гумбази кўринади. Ундан сал берирокда, ўша харир қирмизи парда орасида, Улуғбек мадрасасининг юксак

пештоқлари товланади. Ундан чапроқда эса, осмонга санчилган Гўри Амир минораларининг тилла ранг бўёклари нозик жилоланади... Мирзо Улуғбек боғлар ортидан элас-элас кўринган суюкли шахрига сукланиб тикилар экан, беихтиёр кўзига ёш олди. Наҳот киндик қони тўкилган, масуд болалик йиллари ўтган, обод қиламан, деб умрини бахш этган бу суюкли шахри азим қўлидан кетса? Донғи буткул рубъи маскунга таралган расадхонаси-чи? Фахр-ифтихори бўлмиш мадрасаси-чи? Наҳот унинг илм-фан йўлидаги қирқ йиллик уринишлари шамолга соврилса? Қирқ йил йикқан нодир хазинаси-чи? Шогирдлари-чи? Уларнинг тақдири не бўлади? Қирқ йил уруш кўрмаган бу элулус, буткул Мовароуннахрнинг аҳволи не кечади?

Мирзо Улуғбек юрагини ўт олиб, арғумоғига аччиқ қамчи босди. Усиз ҳам бетоқат пишқирган оқ бедов сувлиғини чайнаганича бургутдай ер бағирлаб учиб кетди. Унинг юрагидаги пўртанадан беҳабар аъёнлар ва боёнлар ҳайрон бўлишиб, бир-бирларига қараб олишди-да, улар ҳам отларига қамчи босишди. Димишққа етмасдан ўнг қўлдаги ялангликда “Боғи жаҳон” кўринди. Баланд девор билан ўралган улкан боғ ўртасида сутдай оппоқ кошона кўзга чалинди. Бобоси Амир Темур оғир юришларидан қайтаётғиб, Самарқандга киришдан олдин бу боққа албатта қўниб ўтар эди... Олдинда учиб бораётган Мирзо Улуғбек қандайдир ички бир туйғуга бўйсуниб, отининг бошини “Боғи жаҳонга” бурди.

Дарвозадан бошланган кенг хиёбонга хазонлардан қирмизи пояндоз тўшалган эди. Дарахт шохларидан чирс-чирс узилиб тушаётган япроқлар ҳавода унсиз сузиб, оёқ остига қушдай назокат билан қўнарди. Кошона олдидаги гулзор, гулзор ўртасидаги мрамар ҳовуз, ҳаммаси хазонга тўлган, фақат ток япроқлари ҳали тўкилмаган, баланд сўриларидаги тоқларда

хар бири отнинг калласидай чарос бошлари кора марвариддай товланиб турарди...

Мирзо Улуғбек истиқболига чиккан ясовулга арғумоғининг жиловини ушлатди-да, орқадагиларни кутмасдан хиёбон бўйлаб кетди. Хиёбоннинг охирида, анорзор тепаликнинг шундоқ ёнбағрида тиник бир чашма шилдираб оқарди...

Мирзо Улуғбек чашма бўйига тиз чўкиб, муздай сувга ювинди, таҳорат олди ва мовут тўнини булок атрофидаги сарғая бошлаган ажриқзорга ёзиб, пешин ўкиди. Сўнг, аллақандай маънос эсдаликларга чўмиб, узок ўтирди. Эсига негадир яна болалик чоғлари тушди.

У ҳали кичкина бола эди. Бир сафар олис сафардан қайтган бобоси бир-икки ҳафта шу боғда турди. Худди мана шу булок бўйига суюкли энагаси Сароймулкхонимнинг ҳаворанг ипак саропардаси тикилган эди. Унинг атрофига кўк, пушти, қизил, нофармон ранг кичик чодирлар жойлашган бўлиб, уларда қилиқлари мулойим, ҳаракатлари назокатга тўла ёш канизлар, баковуллар туришарди. Чодирларнинг орқасидаги яшил бедазорга оқ биялар боғланган, биялардан олисроқда кийикчаларга ўхшаган гўзал тойчалар кишнашиб турарди. Энагаси Сароймулкхоним ҳар куни эрталаб Муҳаммад Тарағайни шу тойчалар олдига етаклаб борарди. Сароймулкхоним кенг юзли, бурни тугмадеккина, кўзлари қисик бир хотин эди. Лекин унинг оппоқ, бўлиқ гавдасида, эғнидаги қимматбаҳо саруполари ва нозик зеби зийнатларида, гап-сўзларида бўлакча бир виқор ва маҳобат бор эдиким, ҳамма ундан ҳайиқар, бир гапи икки бўлмас эди. Улуғбекка айниқса унинг майин қўллари, фируза кўзли қўш-қўш тилла узуклар тақилган узун оппоқ бармоқлари ёқар, энагаси бу қўллари билан унинг

бошини сйлаб эркалаганида ийиб кетиб, тойчокдай унинг бағрига отилар эди.

Гоҳо энагаси олдига этак тутиб, чодир ёнидаги бўлиқ ок бияни ўзи соғар, сўнг, алоҳида мешга қуйиб, киёмига келтириб қимиз қилар ва яхдай булокқа ташлаб кўярди. Ахён-ахёнда бу қимизни ичгали хаво ранг саропардага бобоси Амир Темур келарди. У сезиларлик оксоқланса ҳам, асо ушламас, новча каддини йигитлардай тик тутиб: гўё бир ёкка шошаётгандай шитоб билан юрар эди. У ҳеч қачон қимматбаҳо заррин тўнлар киймас, ёзги саратонда ҳам туя жунидан тўқилган ок-сарғиш чакмонини ечмас, ўтирганда чакмонининг этаги билан майиб оёғини ўраб, тиззасини силаб ўтирар эди. Бобоси Амир Темур от юзли, қийғир бурун, сийраккина чўққи соқол одам эди. Ундан ҳамма хайқар, у сийрак қошларини чимириб, ўткир кўзлари билан кадалиб қараганда, ҳеч ким тоб беролмас, ҳамма кўзини олиб қочар, у келаётганда ҳар ким турган жойида қўл қовуштирганича қотиб қолар эди. Лекин ажабо: кичкина Муҳаммад Тарағайни кўрганда бобосининг қовоғи очилиб, чехрасидаги шиддат бўлакча бир мулойимлик билан алмашар, ўткир нигоҳида шўх учкунлар ўйнар эди. Одатда у неварасини тиззасига ўтқазиб эркалар, аксарият мударрисларни чақириб, неварасининг сабоқларини суриштирар эди. Мударрислар Улуғбекнинг зехнини мақташса, бобоси неварасининг кенг пешанасидан ўпиб кулар:

– Борақалло сизга! Амир Темур авлодидан ҳам Ҳорун Рашиддай бир фозил подшоҳ чиқсин-да! – деб кўяр эди. Гоҳо эса, билъакс, неварасини мутолаа устида кўрса, жаҳли чиқар, дарғазаб бўлиб навкарларидан бирига:

– Олиб чиқ! От минсин! Қилич ўйнасин! – деб буюрар эди. Шундай пайтларда бобоси қовоғини солиб, неварасининг машқларини зимдан кузатиб

турар, Улуғбек отга чаккон миномаса ё қиличбозликда нўноклик қилса дарғазаб бўлар, беҳашам пўлат ғилофга солинган қиличини суғуриб оларди-ю, кўзлари ёниб, ёнида ким турса шу билан қиличбозлик қилиб кетарди...

Ёдида бор: бир кун кечаси момосининг бағрига кириб, тўйган кўзичокдай ухлаётган эди, суворийлар келиб, уйғотишди. Маълум бўлишича, жаннатмакон бобоси суюкли неварасини ўз саропардасига чақиртирган экан.

Улуғбек борганида юз кишилик улкан саропарда шифтидаги биллур қандилларга қадалган беҳисоб шамлардан кундузгидай чароғон эди. Гир айлана ёзилган кимхоб кўрпачаларда бошларига симобий салла ўраган зарбоф тўнли нуроний кишилар ўтирар эдилар. Бобоси – Олло унга Равзаи ризвондан жой ато қилгай! – фил суягидан ясалиб, устига йўлбарс териси ёпилган, баланд нақшинкор курсида ўйга толиб ўтирарди.

Улуғбек суюкли бобосини кўрганда кўнгли сув ичгандай равшан тортди-ю, олдида чопкиллаб борди-да, кўлини кўксига қўйиб:

– Ассалому алайкум, Соҳибқирон ҳазратлари! – деб хитоб қилди. Сўнг кўлларини кўтариб, момоси ўргатган дуони ўқиди:

– Э, парвардигори олам! Бобожоним... Фотиҳи Нусрат Амир Темур Кўрагоний жанобларининг умрини узок, толеъларини баланд қилгайсен. Табаррук бошларига кўнган хумо қуши бул зоти шарифни тоабат тарк этмагай.

Улуғбек шундай деди-да, бобосининг оёқларини кучоқлаб, тиззасига бош қўйди. Атрофдан: «Офарин-офарин», деган хуррам хитоблар эшитилди. Бобоси эса аввал унинг пешонасидан чўлп-чўлп ўпди, кейин мийиғида кулиб:

– Бул мунаввар сўзларни кайдан ўргандинг, тайлоғим? – деб сўради ва ўнг томонида ўтирган хушсурат, корасоқол алломага юзланди.

– Муҳтарам мавлоно Али Язди. Фақирнинг бошқа зурриётлари жангу жадал бобида баркамол бўлса, бул набирам илму урфон бобида беназир эрмиш. Бул сўзда ҳақиқат борму, мавлоно?

Мавлоно Али Язди қўл қовуштириб таъзим қилди:

– Филҳақиқат шундайдур. Набирангиз Муҳаммад Та-рағай илми ҳандаса, илми риёзиёт, алалхусус илми нужум бобида тенгсиз салоҳиятга мушаррафдур. Иншооллоҳ, келғусида юлдузи ёруғ, толеи баланд алломай жаҳон бўлиб ном чиқарадур.

Жаянатмакон бобоси мамнун жилмайиб:

– Иншооллоҳ, айтганингиз келгай, мавлоно, – деди, – токи Амир Темур Кўрагоний авлодидан ҳам фақат буюк лашкарбошилар эрмас, илму маърифат бобида ҳам баркамол алломалар етишмоғини яратган эгамдан сўраймен. Эҳтимол, саволлар бордур набирам Муҳаммад Тарағайга?

Саккиз яшар Улуғбек юраги гурс-гурс уриб, савлат тўкиб ўтирган серсоқол, нуроний алломай киромларга қаради. Аммо алломаларнинг аксари унга хайрихоҳлик билан тикилиб, кўплари жилмайиб ўтиришарди. Биринчи бўлиб энг ёш, хушбичим аллома унга қараб:

– Ўғлим, ижозат берсангиз бир савол берсам! – деб мурожаат қилди: – Дейдиларким, фалакда ярқираб турғон беҳисоб ситоралар орасида икки юлдуз мавжуд эмишким, улар яқинлашғонда башарият тақдирини бурмоққа қодир буюк инсонлар дунёга келур эрмишлар. Бу ситораларнинг номи не? Сўнгги икки минг йил давомида улар неча маротаба яқинлашганлар ва бу саодатли дақиқаларда қайси улуғ зотлар таваллуд топмишлар? – у сўзини тугатмаган ҳам эдики, ёнида ўтирган кекса уламо:

– Афв этасиз, иним, – дея ёш алломанинг сўзини бўлди: – Ўйлайманки бу норасидага бериладурғон савол эрмас, бул сўрок.

Атрофдан:

– Ҳақ сўз, ҳақ сўз! – деган хитоблар эшитилди. Лекин Улуғбек уларнинг хитобларини бўлиб, бобосига юзланди:

– Соҳибкирон ҳазратлари. Ижозат этсалар, муҳтарам мавлононинг сўроқларига жавоб берсам?

Амир Темур хушнуд кулиб, яна унинг бошини силади:

– Қани-қани? Ижозат, тойчоғим, ижозат.

Шунда Улуғбек яна боягидай юраги гуп-гуп уриб, жавоб берди:

– Сиз айтгон саодатли ситораларнинг номлари Зухал ва Муштарийдур. Улар ҳар саккиз юз йилда бир маротаба яқинлашадур. Бинобарин, сўнгги икки ярим минг йилда улар уч маротаба яқинлашгандур. Биринчи бор яқинлашганда буюк жаҳонгир Искандар Зулқарнайн таваллуд топмиш. Иккинчи бор яқин келганларида пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом дунёни мунаввар қилмиш, учинчи бор яқинлашганларида эрса мани бобом фотиҳи музаффар соҳибкирон Амир Темур Кўрагоний ҳазратлари дунёга саодат келтирмиш.

Саропардада яна алломаларнинг “Офарин-офарин”, деган жўр қийқириқлари янгради. Раҳматлик бобоси эса тўсатдан кўзига ёш олиб:

– Иншооллоҳ, менинг бошимга кўнган ҳумо қушни сенинг ҳам бошингга кўнғай. Э, яратган эгам. Фақирга қилган иноятларингни бул набирамдан ҳам дариг тутмагайсен! – деб дуо қилди.

Бу эсдаликлардан бир зумгина дили офтоб чиққандай ёришган Мирзо Улуғбек, ҳозирги аҳволдан

кўнгли вайрён бўлди-ю, хаёлан бобосига мурожаат килди:

«Э бобожоним. Меҳри дарё бобожоним. Норасида мавридимда пешонамдан ўпиб, Оллодан саодат тилаган эрдинг. Не гуноҳ килдимки, қариган чоғимда, билагимдан кучим, белимдан қувватим кетганида бошимга бундай мусибатлар тушди. Гуноҳкор набирангга мадад бергайсен, падари бузрукворим, мадад бергайсен...»

... Мирзо Улуғбек катта йўлдан бир тўп суворийлар от чоптириб ўтганини эшитиб, секин ўрнидан турди, атрофига таажжуб билан тикилди: унга не бўлди? Шундай хатарли пайтда олис болалигини эслаб ўтирса! Тоғу тахт ғамини емоқ ўрнига, маҳзун хаёллар гирдобидан чиқолмаса?

Мирзо Улуғбек қирмизи пояндоз тўшалган хиёбондан оҳиста юриб орқага қайтаркан, дарвозанинг ёнида оқ кўпикка чўмилган бир неча отларни кўрди. Кошонадан чиққан шахзода Абдулғазиз билан кўлида мактуб ушлаган шайхулислом Бурҳониддин шошапиша унга томон юришди.

“Тагин нохуш хабар!” – хаёлида деди Мирзо Улуғбек.

– Қайда юрибсиз, онҳазратим? – деди шайхулислом хансираб. – Амир Искандар барлосдан чопар келубдур.

– Тагин не мужда? – Мирзо Улуғбек тўхтаб номага кўл чўзди. Бир парча сариқ қоғозга палапартиш ёзилган номада амир Искандар шахзода Абуллатифнинг хировул кўшинлари пистирмадан чиқиб, унинг қалб кўшинларига ҳамла қилганини ёзган эди. Амирнинг хабар беришича, шахзоданинг кўшинида филлар ҳам бор. Бу филлар унинг суворийларига даҳшат солгани боисидан у доруссалтана томон чекинмоқни лозим кўрган...

Мирзо Улуғбек кўзларини номадан узиб, ўғли билан шайхулисломга каради. У эндигина кошона ёнида турган бир гуруҳ сарой маҳрамларига кўзи тушди. Маҳрамлар орасида жиянлари – шаҳзода Абдулла билан Абу Саид Мирзо ҳам турар, зарбоф тўн ичидан суворий совут, бошларига тилла ҳошияли дубулға кийган бу икки шаҳзоданинг ҳам кўзларида тараддуд, ҳаракатларида тоқатсизлик сезилиб турарди.

Мирзо Улуғбек оёқларини кериб тўхтади. Ажабо: суворий совутлар кийиб, сербар камарларига олтин қилич таққан бу саркардалар, қимматбаҳо саруполарга ўранган бу сарой аҳли нечун бунчалик титрайди, недан кўрқади? Башарти шаҳзодадан кўркса нечун амир Султоншоҳ тархонга ўхшаб, унинг тарафига қочиб ўтмайди?..

Мирзо Улуғбек жўртгага овозини кўтариб:

– Шаҳзода лашкари юриш бошлабдур, – деди. – Лашкарларида филлар бор эрмиш.

Шайхулислом Бурҳониддин ранги ўчиб, бошини сарак-сарак қилди.

– Давлатпаноҳ не фармон бергайлар?

Мирзо Улуғбек мийиғида кулимсиради.

– Олло таоло пешонага нени ёзган бўлса шу бўлади, тақсир.

– Иншооллоҳ пешонангиз ёруғ бўлғай. Ва илло...

– Жанг-жадал қилмоқ!

Шайхулислом чўққи соқолини ушлаб, бош чайқади ва гўё сарой аҳли эшитишини истамагандай:

– Доруссалтанага қайтмоқ даркор, онҳазратим! – деди секин. – Қалъа мустаҳкам...

Мирзо Улуғбек асабий ҳаракат қилиб:

– Ҳайҳот! – деди. – Шаҳзодага тош отғувчи арродалар бордур, тақсир! Буткул шаҳар зер-забар бўлади! Буткул шаҳар!

Чол яна асабийлашиб бошини сарак-сарак килди.

– Валлоҳи аълам биссаваб! Ва лекин шаҳарни ололмас, султоним! Жамики масжидларга хутба ўкитурмен. Барча фуқаро оёққа турадур, давлатпаноҳ!..

Мирзо Улуғбек жавоб бермади. У шайхулислом Бурхониддиннинг самимийлигига шубҳа қилмас, ҳозир бу оғир вазиятда Самарқандга чекиниб, дарвозаларни беркитиб олишдан бошқа чора йўқлигини тушунар, айни замонда ҳали озиқ-овқатни ғамлаб олмаган шаҳар катта кўшиннинг узоқ қамалига тоб бера олмаслигига ҳам ақли етар эди. Лекин энг муҳими, томирларида мудраб ётган бобосининг қони яна кўпира бошлади, у қилич яланғочлаб, жанг қилгиси, бу сотқин лашкарбошилар олдида Амир Темурнинг набираси эканлигини, жон берса ҳам осонликча бўйсунмаслигини бир кўрсатиб қўйгиси, ниҳоят, шахзода билан юзма-юз келгиси, у билан бир оғиз гаплашгиси келарди.

Шахзоданинг хировул кўшинлари довондан чиқиб юриш бошлаган эмиш!.. Бобоси Амир Темур бундай ҳолатларда ғанимнинг хировул кўшинларини олдинга ўтказиб юборар, сўнг баногоҳ жаронғир ва баронғир суворийлари билан қуршаб олиб, қопқонга туширар эди. Агарчи ғаним лашкарларига ёрдам келса эҳтиётда турган чоповул ва шақовул кўшинларини жангга солиб, катлу кирғин қиларди... У эса... ҳайҳот! У ҳеч қачон салоҳиятли саркарда бўлган эмас! Ва лекин... йўқ, у ҳам жанг қилади! Жанг-жадалсиз жон бермайди!..

– Давлатпаноҳ...

– Ўйлаб кўрмоқ даркор, тақсир! – Мирзо Улуғбек ковоғини уйганича қошона томон юрди. Йўлда турган шаҳзодалар шоша-пиша йўл беришди. Қошонанинг иккинчи ошёнидаги деворлари фируза ранг сопол парчинлар билан безатилган катта хонага шоҳи кўрпачалар тўшалиб, хонтахталар қўйилган,

хонтахталар ёғлик патирлар, мева-чева, ковурилган ғоз ва кабобларга тўла эди.

Мирзо Улуғбек ичида кулиб кўйди: “Ўлим олдидан базми жамшид!”

У тўрга, бир маҳаллар бобоси Амир Темур ўтирган жойга ўтираркан, пойгакда таъзим қилиб турган баковулга юзланиб:

– Бода келтир! – деб буюрди. Лекин бодани ичиш насиб этмади.

Баковул чиқиб, Мирзо Улуғбек жойлашиброк ўтирмаган ҳам эдики, саройбон кириб иккинчи келтирган номани тутди. Бу нома суюкли навқари Бобо Ҳусайдан бўлиб, биринчисидан ҳам ваҳимали эди. Шаҳзоданинг ўнг ва чап қанот лашқари юришни жадаллатиб, амир Султон Жондор билан амир Искандар барлос кўшинларини қопқонга туширмоқ ҳаракатида экан. Лекин энг ёмони – амир Султон Жондор қаёққадир қочган, кўшинда ёлғиз амир Искандар барлос қолган эмиш! Бобо Ҳусайн буни хабар қилиб, Мирзо Улуғбекка Самарқандга чекинишни маслаҳат берган, ўзи эса амир Искандар барлос билан Димишк атрофида жанг қилиб, шаҳзода лашқарларини тўхтатиб туриш ниятида эканини ёзган эди.

Номага қараганда, шаҳзода кўшинлари иккиуч фарсаҳ жойга келиб қолган. Мирзо Улуғбек қандай қарорга келмасин, бу қарорни дарҳол қабул қилмоғи лозим эди! У эса... У ҳамон жанг қилиш, шаҳзода билан юзма-юз келиш истаги билан ёнар эди. Лекин Бобо Ҳусайн йўллаган номани ўқиркан, хаёлига бир фикр келди: доруссалтанага қайтиб ва унинг дарвозаларини беркитиб олиб, шаҳзода билан сулҳ-салоҳ тузса не қилади? Йўқ, шаҳзода унинг тахтда қолишига кўнмас. Лекин Мирзо Улуғбекка минбаъд тожу тахт керак эрмас! Шаҳзода унинг расадхонаси-ю мадрасаларига тегмаса, маърифат йўлидаги ишларини ман этмаса, у

тинчгина илму идрок билан машгул бўлса – бас! Унга шундан бошқа не керак?

Лекин шахзодани бу шартларга кўндириш учун фуқарони сафарбар қилиб бўлса ҳам, мудофаага ўтмоқ даркор.

Мирзо Улуғбек барча иккиланишларга чек қўйиб, тўрда чурк этмай ўтирган амир Идрис тархонга юзланди.

– Сиз Димишқда қолиб, Искандар барлос суворийларига кўмак бергайсиз, амир! Бошингиз кетса-да, шу бугун шахзода лашкарбошиларни тўхтатгайсиз. Фармони олий аёнми?

– Аён, давлатпаноҳ! – Амир Идрис тархон тўн ичидан кийган совутнинг ҳалқачаларини шинғирлатиб, таъзим қилди.

Мирзо Улуғбек уйқусизликдан қисилган кўзлари ёниб, ўғли Абдулъазизга қаради.

– Сен икки шахзодани олиб, дарҳол доруссалтанага чопгайсен. Доруға Мироншоҳга амри олийни етказгайсен: барча аёну боёнлар дарҳол Кўксаройга йиғилсин. Машварат қилурмен.

Мирзо Улуғбек шитоб билан ўрнидан турди. Бода тўла қосасини бир сипқоришда бўшатди-да, ҳеч кимга қарамай қошонадан чиқди.

* * *

Кун ботган, лекин атроф ҳали ёруғ эди. Тушда пасайган изғирин қайта кучайиб, совуқ, ёқимсиз довулга айланмоқда эди. Еру кўк чанг-тўзон ва чархпалак ҳазонларга тўлиб кетди. Ҳазонлар худди пўртанада қолган қушлардай ҳавода бетинч чарх урар, юз-кўзларни аёвсиз савалар эди.

Юрагидаги аламли тўфон билан олишиб бораётган Мирзо Улуғбек Димишқдан чиқиши билан сувлиғини

чайнаб юлкинган ок бедовининг бошини кўймоқчи бўлди-ю, унинг бу ҳаракатини ёнидагилар бошқача тушунишларини ўйлаб, отининг жиловини тортди. Димишқ билан Самарқанд ораси олис эмас, кўп бўлса икки фарсаҳ келарди. Димишқдан кейин Бағдод, Бағдоддан кейин Қоҳира қишлоғи келар, бу қишлоқлар бир-бирига тутшиб кетар, ҳаммаси бог-роғ, узумзор, анорзор эди. Лекин ҳозир боғлари тутшиб кетган бу қишлоқлар ҳам ташландиқ гўристондай хувуллаб қолган, одамлар қаёққадир қочган, яширинган, икки томони пахса девор билан тўсилган тор кўчалар, ҳатто гузарлар ҳам кимсасиз эди. Фақат аҳён-аҳёнда асо ушлаган чоллар, каровсиз қолган моллар, дайди итлар учрарди.

Қоронғи туша бошлаганидан безовталанган Мирзо Улуғбек отига камчи урди. Шу пайт олдинда, Қоҳира боғларига кираверишда, от туёқларининг дупури эшитилиб, аллақандай ғалаён кўтарилди, илгарилаб кетган навкарларнинг қаттиқ-қаттиқ товушлари эшитилди. Сўнг бир гуруҳ суворийлар от чоптириб келиб, Мирзо Улуғбекка етмай тўхтади. Мирзо Улуғбек қиличини кинидан суғуриб олди.

– Бу ким?

– Аълоҳазратлари афв этсинлар! Биз доруссалтанага бориб қайтдик!..

Кетма-кет от чоптириб келган шаҳзода Абдулғазиз билан тунд юзли саройбон арғумоғини ниқтаб олдинга ўтди.

– Давлатпаноҳ...

– Сўзла!

– Дарвозалар ёпилган. Салоҳдорлар дарвозаларни очмоқдан бош тортадур, ҳазратим...

– Ёлғон! – Мирзо Улуғбек хаёлида бакириб юборгандай бўлди, лекин унинг овози хириллаб эшитилди-ю, бир зум оғир жимлик чўкди. Қоронғида Шайхул-

ислом Бурхониддиннинг: “Ё парвардигор!..” деб пи-
чирлагани ва Мирзо Улуғбекнинг хансираб нафас
олгани эшитилди.

– Доруға Мироншоҳ кайда? Дарвозада борму?

– Йўқ, онҳазратим! Доруға дарвозага келмоқдин бош
тортибди.

– Бўшат йўлни! – Мирзо Улуғбек шундай деб бакир-
ди-да, бетоқат пишқирган оқ бедовига қамчи босди.
Аччиқ қамчига ўрганмаган арабий арғумоқ осмонга
сакради-ю, шамолдай учиб кетди...

“Доруссалтана дарвозаси ёпиқ! Унга, салкам қирк
йил салтанат тебратган, буткул Мовароуннаҳрга
ҳокими мутлақ бўлган тождорга дарвоза ёпилган! У
бутун умрини бахшида қилган, мадраса-ю, ҳаммомлар,
жаҳонда тенгсиз расадхона-ю кутубхоналар барпо
этиб, оламга машҳур қилган Самарқанд... унга ўз
дарвозасини очмайдур! Ё раббий! Не ёзуқлари учун бу
хўрлик, бу ажри интикомни раво кўрдинг унга?”

Боғларни шовуллатган совуқ изғирин, гўё уни
тўхтатмоқчи бўлгандай шитоб билан кўксига урилар,
чанг-тўзон ва чархпалак хазонлар юз-кўзларни аёвсиз
савалар эди!..

“Энг инонган амири Султоншоҳ барлос сотқинлик
килди, амир Жондор қайгадир қочди, суянган тоғим
деган доруға Мироншоҳ доруссалтана дарвозасини
беркитди... Эвоҳ! Қандай малъунлик бу, қандай
каззоблик, қандай сафолат?.. Бу мардуд салтанатда
кимга инонмоқ керак, кимга суянмоқ керак, халлоқи
олам?” – Бу ўйлардан юраги аланга олган Мирзо
Улуғбек, тишини тишига босиб, отига яна қамчи урди.
Бўлик оқ байир олтин сувлиқларини чайнаб чинқириб
кишнади. Унинг туёқлари остидан отилиб чиққан тош
ва кесаклар ҳар томонга визиллаб отилар, осмонда
учган хазонлар аёвсиз савалар, лекин у ҳеч нарсани
сезмас, қалбида туғён урган алам оғриқни босиб

кетган эди. Хаёлан у хамон кўкка тавалло қилар, осий бандангни кечиргайсен, қариган чоғимда бу хўрликни раво кўрмагайссн, деб илтижо этарди.

Боғлар чекиниб, атроф хиёл ёришди. Сал ўтмай, олдинда осмон билан туташган доруссалтана кўрғони кўзга чалинди. Қоронғида кўрғоннинг кунгурадор девори шундай юксак ва мустаҳкам кўринар эдики, уни ҳеч бир куч забт этолмайдигандай туюларди.

Суви кўкламдаёқ қуриб қолган чуқур хандак ёнида Мирзо Улуғбекни яна бир гуруҳ навкарлар қарши олди. Улар орасида шахзода Абдулғазиз билан жиянлари Абдулла ва Абу Саид Мирзо ҳам бор эди. Учала шахзода ҳам асабий ҳолатда у ёқдан-бу ёққа от ўйнатиб юришар эди. Мирзо Улуғбек шахзодаларга эътибор бермай, чуқур хандақдан от чоптириб ўтиб, дўнгликдаги дарвоза олдида тўхтади.

Бобоси Амир Темури ясаптирган ва “Дарвозани оҳанин” деб ном олган қуйма темир дарвоза чиндан ҳам тақа-тақ берк эди. Дарвозанинг ёнларидаги соқчилар турадиган икки минорада кимлардир кўринар, девор буржлари ва нишон туйнукларида ҳам аллақандай қора кўлагалар кўзга чалинар, лекин ҳеч ким рўйирост бошини чиқариб қарамас эди. Кўксидида жўш урган алам ва туғён ичида ёниб, от чоптириб келган Мирзо Улуғбек, ёпиқ турган бу залворли дарвозани, осмон билан туташган бу юксак кунгурадор деворни кўрганда юрагидаги туғён тўсатдан сўниб, вужуди бўшашиб кетди. У бирдан ёпирилиб келган бу туйғуни зўрға енгиб, саройбонга “дарвозани қоқ”, деб имо қилди. Саройбон отини ниқтаб бориб, қиличи билан дарвозани “шақ-шуқ” урган эди, тепадаги минорадан:

– Бу ким? – деган овоз эшитилди.

– Бу мен! – деди Мирзо Улуғбек, яна қони қайнаб. – Соҳиби тож Мирзо Улуғбек Кўрагоний!

– “Дарвозаи оҳанин” намози асрдан сўнг шоҳу гадо – барчага ёпикдир!

– Оч дарвозани, малъун!

Мирзо Улуғбек гўё дарвозани ағдара оладигандек, от солдириб борди, асов оқ бедов осмонга сапчиб олдинги оёқлари билан темир дарвозани қарсиллатиб урди-ю, орқага тисарилди. Юқорида бир дақиқа жимлик чўккач:

– Онҳазратлари афв этсинлар! – деди бояги овоз. – Доруға Мироншоҳ жаноблари фармон қилмишлар, дарвоза очилмайдур!

– Соҳиби салтанат мен бўлурмен. Барча фармонларим амри вожиб эрур!.. Дарвозани оч ё доруғани чақир, ёхуд бошинг кетади, салоҳдор!

Мирзо Улуғбек гапини тугатмаган ҳам эдики, девор тепасидаги минорадан қикирлаб бўғиқ овоз эшитилди:

– Салоҳдорнинг бошини олишга кўлинг калталиқ қиладур! Бунинг боши эмас, ўз бошингга эҳтиёт бўлғил, Муҳаммад Тарағай!

Мирзо Улуғбек бир дақиқа тили калимага келмай гаранг бўлиб қолди. Бу ингичка, хирилдоқ овознинг эгаси, ҳар бир сўзидан заҳар томчилаб турган бу одам... амир Султон Жондор эди!..

Вожаб! Бу малъун лашкарни ташлаб қочганда... доруссалтанага келган экан-да! Лекин қачон, қайси йўлдан ўтиб келди? Унга дарвозани ким, нечун очди?.. Бу беимон қаззоблар қачон тил бириктирди? Бу диёнатсиз инсонлар, бу амиру умаролар, аркони ҳарб ва аркони давлатлардан ҳазар, алҳазар! Қайга борманг, ҳаммаёқда маккорлик, разолат ва риёкорлик!

Мирзо Улуғбек оёқларини узангига тираб, қаддини ростлади, вужуд-вужудини ларзага солган тугённи зўрға босиб:

– Амир Султон Жондор! – деди. – Ҳумо қуши кимнинг бошига кўнур, буни ёлғиз ҳақ таоло биладур.

Хумо қуши мени тарк этса – сенинг бахтинг! Ва лекин фалакнинг гардиши билан тожу тахт қўлимда қолса... эсингда бўлсин: оёғингдан дорга осиб, остингдан ўт қўямен! – Мирзо Улуғбек шундай деди-да, амир Жондорнинг жавобини кутмасдан, отининг бошини орқага бурди.

Мирзо Улуғбек хандақдан от чоптириб ўтиши билан уни шахзодалар ўраб олишди. Хаёли алғов-далғов бўлиб кетган Мирзо Улуғбек шахзоданинг ҳаяжонли сўзларидан фақат бир нарсани, “Шоҳруҳия қальаси”, деган сўзни тушунди-ю, “майли!” деб, қўл силтади. У қаёққа, нима мақсадда кетаётганини билмас, хаёлини фақат бир фикр – инсонларнинг риёкорлиги, манфурлик ва каззоблиги банд этган эди. Сал ўтмай, Шоҳруҳия қальасига от чоптириб кетган шахзода Абдульазиз қайтиб келди. У оғир ҳансираб, ғулдираб алланималарни айтар, лекин гапини тушуниш қийин эди.

Мирзо Улуғбек Шоҳруҳия қальаси ҳам ёпилганини, қальа бошлиғи туркман беги Иброҳим Пўлат ўғли ҳам сотқинлик қилганини унинг ғулдирашларидан аранг англаб олди. Ақли билан эмас, аллақандай ички туйғу билан илғаб олди-ю, лабини қаттиқ тишлаганича ўйланиб қолди. У бир дақиқагина иккиланди, кўнглидаги ғалаён билан бир сониягина олишди, сўнг, арғумоғининг бошини орқага бурди. У Мирзо Абдуллатифга бош эгишга, яхшилиқ бўлса-да, ёмонлик бўлса-да, ўз зурриётидан кўришга аҳд қилди.

10

Қаттиқ ухлаб ётган Али Қушчи эшик оҳиста гичирлаб очилганини сезиб, уйғониб кетди. Расадхона зимистон бўлса ҳам, Али Қушчининг ўткир кўзлари

дарров кўрди. Пойгакда девқомат бир кимса гавдаси билан эшикни тўсиб, қаққайиб турарди.

Али Қушчи беихтиёр ёстиғи остидаги ханжарга қўл югуртирди.

– Ким бу?

Эшикдаги кимсадан сас чикмади.

– Сўзла. Кимсен, эй бандаи гунг?

– Бу мен, фақирмен...

Али Қушчи ханжарини ушлаганича ўрнидан сакраб турди.

– Қаландар Қарноқий?

– Балли сизга, мавлоно, ёдингиздан чиқармабсиз.

– Жонингда қасдинг бўлмаса ўрнингдан жилмагайсен!

– Кўрқманг, мавлоно... шамни ёқинг!

– Жилма дедим, жилма! Қайдин келдинг бу даргоҳга?

– Қаландар Қарноқий бировнинг ихтиёри билан юрмайдур, мавлоно. Олтин қидириб келдим бу даргоҳга! Шамни ёқинг, мавлоно!

Али Қушчи ханжарини кинидан шартта сугуриб олди. Хаёлидан: “Ёнингда шерикларинг бўлмаса, сен билан олишиб кўрамен!” деган фикр ўтди. Ўзини босиб:

– Не деб алжирайсен, Қаландар? – деди. – Илм даргоҳида олтин не килур, тентак?

Қаландар қоронғида секин кулди:

– Бу илм даргоҳида Жаҳонгир тиллалари кўмилмишдур, мавлоно!

– Амир Темур тиллалари? Тушингни сувга айтгайсен, Олло гадойи!

– Дур ва жавоҳирлари ҳам бордур. Яширмоқдан фойда йўк, мавлоно.

Али Қушчи нима қилишини билмай бир зум лол бўлиб қолди. “Бу жунунсифат девона тилланинг

дарагини қайдин эшитди? Уни бу ерга ким юборди? Ёнида кимлар бор?”

Қаландар қоронғида гумбазга ўхшаган кулоҳлик бошини чайқаб:

– Мавлоно Али Қушчи, – деди истехзо билан. – Ким сизни йўлбарс билан олишган шерюрак Али Қушчи дейди! Шамди ёқинг! Шоир Қаландар бу даргоҳга қораниятда келса, боя пичоклаб ташлар эди сизни!

Қаландарнинг сўзида жон бор: расадхонага билдирмасдан кирган одам, ғафлат уйқусида ётган мавлононинг бошини танидан жудо қилиши ҳеч гап эмас эди.

Али Қушчи қоронғида пайпасланиб, токчага ўтди ва кечаси ўчиб қолган шамни ёқди. Унинг заиф шуъласида кутубхонанинг деворларига зарҳал нақшлар, жавонлардаги китобларнинг тиллақори жилдлари ялтиллаб кетди. Қаландар Қарноқий эғнида қуроқ жанда, бошида учлик эски кулоҳ, девсифат қомаги билан ҳамон эшикни тўсиб турарди. У қўл қовуштириб, таъзим қилди:

– Ассалому алайкум, устод!

Бу сафар у “мавлоно” ҳам демай, “устод” деди. Анов дарвешлардан ўрганган фирибгарликми бу ё бурунги Қаландар Қарноқийнинг самимийлигими? Али Қушчи кўлидаги шамни баландроқ кўтариб унинг юзига тикилди. Соч-соқоллари ўсиб кетган Қаландар чуқур ботган уйқусиз кўзларини олиб қочмай қаттиқ қадалиб турарди. Девдай қомаги ва жулдур кийимларига карамай, Қаландарнинг соқол босган озғин юзида, уйқусизликдан киртайиб қолган кўзларида аламли бир дард, қандайдир мажрухлик бор эди. Унинг бошига тушган савдолар Али Қушчининг эсига тушиб, кўнгли сал юмшади.

– Кел, Олло гадойи, ўлтир!

Қаландар тез юриб келиб унинг қўлини олди ва лабига босди.

“Бунга не бўлди? Нечун бундай қилади?”

– Юкорига ўт, ўлтир, Қаландар...

Қаландар “рахмат”, деган маънода бош ирғаб:

– Кечиргайсиз, устод, – деди. – Сўзни олтиндан бошлаб, сизни ҳайратга солдим.

– Олтин, олтин!.. Бу сўзни қайдан топдинг, Қаландар?

– Сабр қилгайсиз, устод, аввал сизга бир саволим бор, – Қаландар ғамгин кўзлари билан Али Қушчининг кўзларига тикилди. – Сиздай алломай замон фақирни ким деб, қандай одам деб, билурсиз?

Дарҳақиқат, бу одам ким ўзи? Олис Яссидан келиб, олдин навкар бўлди, кейин қилични қаламга, суворий совутларини илм аҳлининг камтарин либосларига алмаштириб толиби илм бўлди, сўнгра мадрасани тарк этиб, хилватга кирди. Алҳол, бошида эчки терисидан тикилган эски кулоҳ, эғнида жулдур жанда, унинг олдида сажда қилиб турибди...

Али Қушчи елкасини учирди.

– Бир сўз айтмоққа тилим лолдур, Олло гадойи...

Қаландар оғир хурсиниб:

– Фақир бу чаппа дунёдан ҳақиқат излаб тополмаган, адашган бандадурмен, устод! – деб хитоб қилди. – Аввалам соҳиби тож Мирзо Улуғбекдан элимга мадад истаб келиб, мадад топмадим. Юртимдан айрилиб, беватан бир мусофир, кулбасиз бир дайди ит бўлдим. Ҳақиқат деб қирмаган кучам, бош урмаган эшигим қолмади, ахийри аҳли Олло гадоларига ихлос қўйдим. Ва лекин... не чора? Гадолар эмас, тилида ҳамду сано, дилида фиску фужур каззобларни, акли косир гумроҳларни кўрдим. Эмди, хоҳ инонинг, хоҳ йўқ, ҳақиқат излаб, тағин даргоҳи илмга келдим, устод!

Қаландар тўсатдан овози дарз кетиб, жим қолди. Унинг самимийлигига шубҳа қилиш қийин эди. Лекин... Али Қушчи зўраки қолди.

– Сўзингда мантиқ йўқдур, Қаландар, ҳақиқат қидириб келдим, дейсан ва лекин ҳақиқат эмас, олтин қидирасен!..

– Бунинг боиси шулким, бу олтин бошингизга етиб, ёстиғингизни қуритадур, мавлоно!

– Менда олтин борлигини қайдан биласен? Айт, дарвеш?

– Йўқ, аввал сиз сўзланг, устод: бу даргоҳга Амир Темур олтинлари кўмилганини бировга айтган ўдингизму?

Али Қушчи беихтиёр

– Хожа Салоҳиддин заргар! – деб юборди. – Нахот?..

Қаландар лабини тишлаб бошини сарак-сарак қилди:

– О, мавлоно, мавлоно! Сиздай етук донишманд бу ишда сабийлик қилубдур. У қари тулки бу сир-асрорни шайх хазраталрига етказгандур. Олтинни яшириб, дарҳол қочмоғингиз даркор. Билъақе, олтинни тортиб олиб, ўзингизни йўқ қиладурлар, устод!

Ё дариғ! Соч-соқоли ўсиб, кўзлари ёниб турган бу мажнунсифат дарвеш чин сўзни айтмоқдами ё қаллоблик билан унинг сир-асрорини билиб олмоқчими? Лекин Салоҳиддин заргар!.. Йўқ, бу дарвеш ёлғон сўзламас!

Унинг кўнглидаги шубҳаларни сезган Қаландар ковогини солди:

– Фақир ёруғ дунёга келиб икки одамдан ёмонлик кўрмадим. Бири – давлатпаноҳ Мирзо Улуғбек, бири – сиз, оға! Ҳузурингизга бош эгиб келмоқдан мақсад – яхшиликка яхшилик қилмоқдур. Бу ниятимга шубҳа қилсангиз, дарҳол орқамга қайтамен, устод!.. – Қаландар буни қандайдир ўқиб гапирди-ю, Али

Қушчининг кўнглидаги сўнги шубҳаларини тузғитиб юборди. У кўзини Қаландарнинг ғамгин кўзларидан узиб, жавондаги китобларга қаради:

– Сен тилла ва жавоҳирларни айтдинг, Қаландар. Ва лекин тилладан азиз бу бойликни не қиламиз? Камина бош олиб кетсам, бу ноёб хазинанинг тақдири не бўлади?

Қаландар бошини кўтариб, жавонларга узоқ тикилди. Шайх Низомиддин Хомушнинг макрух китоблар тўғрисида айтган таҳдидли сўзлари эсига тушди.

– Яширмоқ керак!

– Бу ҳисобсиз хазинани қайга яширамен? Қандай яширамен, Қаландар?

– Сандиқларга солиб, бошқа шаҳарларга олиб кетмоқ даркор!

– Қайси шаҳарга олиб борамен? Мирзо Абдуллатиф тахтга ўлтирса, унинг қўли етмаган шаҳар қолурми?

– Ҳар нечук бу даргоҳдан олиб кетмоқ даркор, – Қаландар бошидаги кулоҳини тўғрилаб, бир дақиқа ўйланиб турди, сўнг, Али Қушчига қарамай:

– Расадхонада, ташқа чиқадурган лаҳим борми? – деб сўради.

Али Қушчи хиёл иккиланиб тургач:

– Бор, – деб жавоб берди.

– Олтинларни олиб, мен билан юринг, – деди Қаландар буйруқ оҳангида. – Бир жойга борамиз, устод.

– Қайга?

– Сўраманг. Олтинларни олинг!

Қаландарнинг амри Али Қушчининг кўнглига яна гўлгула солса ҳам, у таваккал қилиб, жавонга нарвон кўйиб, китоблар орқасига яширган тилла ва жавоҳирларни ола бошлади.

Қаландар пиёладай-пиёладай қуйма олтинларни қўлида салмоқлаб қўриб хуржунининг кўзларига жойларкан:

– Бу бойликни яширган хуфия жойингиз шуми? Боракалло сизга, мавлоно! – деб кулиб қўйди. У олтинларни жойлаб бўлиб:

– Лаҳим қайда? Бошланг, мавлоно! – деб амр қилди.

Унинг дағал буйруғи Али Қушчига яна совук эшитилса ҳам, энди чекиниш пайти ўтган эди. У қўйнидаги ханжарини туғрилаб қўйди-да, шамни қўлига олиб ўшиқни очди.

Тик зиналар коронги йўлакдан ер ости йўлига олиб тушар эди.

Биринчи ошсаннинг ён томонида торгина ертўла бўлар, ертўланинг ўртасида тегирмон тошига ўхшаган юмалок тош билан ёпилган қудук бор эди. Қудук чуқур эмас, нари борса ун-ун беш газ бўлиб, унинг бир гомонидан одам аранг сиғадиган туйнук очилган эди. Туйнукка кириб, ер остидаги тор, илон изи лаҳимдан ўтилса... Қўҳак томондаги сойга чиқилар эди. Лаҳимни бутун Мовароуннаҳрда фақат икки киши – Мирзо Улуғбек билан Али Қушчи билар, лекин Али Қушчи ҳам унга умрида бир маротабагина тушган эди.

– Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим!

Оғиз-бурнини шоҳи қийиқча билан ўраб олган Али Қушчи белига арқон боғлаб қудукка биринчи бўлиб тушди. Суви тиззадан келадиган қудук зах, муздай совук эди. Али Қушчи қудук деворларини пайпаслаб туйнукнинг оғзидаги тошни олиб ташлади. Зимистон унгурни кўрганда вужудини қамраб олган нохуш туйғуни аранг енгиб туйнукка кирди. Қурилибдики, одам боласи бош сукмаган камбар лаҳим ўргимчак уяси билан қопланган, зах деворларида қандайдир ҳашоратлар, калтакесаклар, кирқоёқлар урмалаб юрар, қўланса моғор хиди димоққа “гуп-гуп” урарди. Али

Кушчи, кулида шам, олдинда энгашиб бораркан, шамдан қочиб дсворларда изғиб қолган ҳашоратларни кўриб ижирғаниб кетди... Бир сафар илондай совук, шилимшиқ бир нарса бўйнига шалон этиб тушди-ю, тирноқларигача зирқиратиб юборди. Қаландар эса ҳеч нарсага парво қилмай кетма-кет хуржун судраб келар, ухтин-ухтин, гуё “жадалланг, мавлоно”, дегандай кифти билан Али Қушчини елкасидан туртиб кўярди. Ниҳоят, зимистон тор йўлак тугаб, катта ғадир-будур тош йўлларида кундаланг бўлди-ю, улар таққа тухташди.

Қаландар билан Али Қушчи оёқларини ерга тираб, кифтлари билан тошни азод кутарган эди, у оҳиста кўзғалиб, тўсатдан “гурс” этиб ағдарилди-ю, димоққа “гуп” этиб мусаффо хаво урди...

Лаҳим терак бўйи келадиган жарга чикқан, жар таги тошлоқ сой эди.

Улар сойга тушиб, икковлашиб катта тошни жойига қўйишди-да, жар ёқалаб кетишди.

Али Қушчи хайрон эди: Қаландар Қарноқий Самарқандга эмас, билъакс, Ургут томонларга йўл олди. Сал ўтмай, ўнгга бурилиб, “Обираҳмат” аригини ёқалаб кетди... Ойсиз, зим-зиё тунда юриш қийин, оёқ остидаги тошлар ғачир-ғучир қилар, арик бўйидаги тол шохлари юзларига урилар, Қаландар эса, ҳеч нарсага парво қилмай тобора жадаллаб борарди... Бу телба дарвеш уни қайга етаклайди? Нияти покми, ўзи? Пок бўлса қайга боришларини нечун пинҳон тутуди?... Ана, олдинда қандайдир боғлар кўринди. Пастда сой бўйида тегирмон новларидан қуйилган сувнинг бир маромда шовуллаши эшитилди. Улар тегирмонга етмай, катта бир бокка киришди ва аллақандай токзорлардан, ҳали кўмилмаган анорзорлардан ўтиб, кир ёнбағрида жойлашган қишлоққа киришди. Кейин яна ўнгга бурилиб, тор куча бўйлаб кетишди.

“Ногоратепа!” – хаёлида деди Али Кушчи. Кучалар шундай тор ва кинғир-кийшиқ эдики, икки туя рўпара келса ўтолмас эди. Куча юзидаги уйлар, пахса деворлар, қўл чўзса тегадиган болохоналар гуристондай жимжит, ҳовлилардан тик этган товуш эшитилмас, аҳён-аҳёндагина пастқам дарвозалар орқасида итлар ириллар, қўйларнинг тапир-тупури эшитилб қоларди-ю, яна жимлик чўкарди.

Улар бораётган тор куча кичикрок майдончага олиб чиқди. Майдончанинг қибла томонида баландгина тепалик бўлиб, унинг этагида икки туп сада кўзга чалинарди.

Қаландар Қарноқий у ёқ-бу ёққа қараб олгач, Али Кушчига “юринг” деб имо килди-да, майдончадан чопқиллаб ўтиб, садалар остида тўхтади.

Қирнинг олд томони гўё пичоқ билан кесилгандай тикка чопилган бўлиб, ўртасида унғурдай бир нарса қорайиб турарди. Қаландар оёқ учида юриб бориб, унғурнинг темир қопланган эшигини уч марта секин қоқди-да, ўзини яна сада панасига олди. Сал ўтмай, эшик ғичирлаб очилиб, лаҳимнинг туйнуғидай зим-зиё туйнук кўринди.

Қаландар Али Кушчини қўлидан ушлаб, икки букилганича қоронғи унғурга шўнгиди.

Ассалому алайкум, отахон...

Унғурнинг тупқарисидан аллақандай вазмин ва йўғон овоз эштилди:

Ваалайкум ассалом!..

Али Кушчи Қаландарнинг орқасидан қоронғи туйнукка кираркан, хаёлидан:

“Бир лаҳимдан чиқиб, бошқа лаҳимга кирдикми? – деган фикр ўтди. – Бу жунунсифат девона қай гуристонга бошлаб келди?”

Улар чиндан ҳам лаҳимга ўхшаган камбаргина зимистон йўлкага кирган эдилар. Йўлканинг охирида

милт-милт ёнган шуъла кўринарди. Улар шуълага қараб юрдилар ва узун, тор йўлакдан ўтиб, шифти куббасимон қилиб ясалган қатта ғорга кирдилар. Тоқчадаги мойчироқнинг хира шуъласида улкан ғор қандайдир ваҳимали туюларди. Олдинда бораётган Қаландар тўхтаб:

– Мана, камина айтган мавлоно Али Қушчи хузурингизга қадам ранжида қилдилар, ҳазрати Темур бобо! – деди.

Нимқоронғи ғорнинг бир бурчидан бояги вазмин товуш эшитилди:

– Ассалому алайкум, мавлоно! Фақир кулбамизга хуш келибсен, ўғлим Алоуддин!

Хайратга тушган Али Қушчи кўнгли ғалати бўлиб олдинга ўтди.

– Ваалайкум ассалом, бузруквор!

– Боракалло, мавлоно! Қани, юқори ўт!

Қўзлари қоронғига ўрганган Али Қушчи атрофига кизиқсиниб қаради.

Улар кирган жой – баланд тепаликнинг ёнбағрига ўниб кирилган қатта ғор бўлиб, икки ёнида яна иккита кичикроқ унгурлар кўринар эди. Йўлакдан кирган жойдаги унгурда гемирчилик асбобуқуналари, босқон ва сандон, унинг тагида оғир болға ва чўкичлар, узун темир қискичлар, омбурлар ётар, чап томондаги ғорда қозон-товоқ, қумғон, чойдиш, ҳар хил обдасталар ва бошқа рўзғор буюмлари териб қўйилган эди. Қатта ғорнинг тўрида, пўстак ёзилган супада, бошига чамбарак кигиз қалпоқ кийган, кўпдан бери қайчи тегмаган қалин соқоли кўксига тушган бир чол, қўлида наёки, қўй терисидан тикилган кенг пўстинга ўраниб, чордона қуриб ўтирарди.

Чолнинг орқасидаги текис чопилган деворга иккита қилич ва қалқон осилган, қиличларнинг ўртасидаги тоқчада қандайдир эски китоблар кўринарди... Ғорга

хайрат билан тикилиб қолган Али Қушчининг эсига...
 ногахон Ургут тоғларида Мирзо Улуғбек билан ов
 қилиб юрганларида кўрган бир ғор тушди. У ҳам
 худди мана шунга ўхшар, зимистон, камбар лаҳимдан
 кўркмай ўтиб борилса, худди шундай кенг ғорга
 кириларди. Ғорнинг деворлари ва куббасимон шифти
 гўё инсон қўли билан ясалгандай силлиқ, оппоқ мрамор
 тошлардан барпо бўлган эди. Тусатдан Али Қушчининг
 миясида бир нарса “ярк” этгандай бўлди: “Хазинани
 ўша ғорга яширмоқ даркор!”

Унинг хаёлини чолнинг:

– Нечун талмовсираб қолдинг, мавлоно? – деган
 овози бўлди. – Қайи, ўт бу ёққа! – Чол ўнг томонидаги
 устига пустиак ташланган қатта тўнкани кўрсатди. –
 Торғинмай ўлтиргайсен, мавлоно. Бу тўнкада осий
 банданинг адаши, соҳибкирон Амир Темур ўлтириб
 мана бу косада... – чол қўлини чўзиб китоб терилган
 тоқчанинг остидан қатта мис коса олди. – Мана шул
 косада фақирга бода тутган, мавлоно...

Али Қушчи эндигина Темур Самарқандий деган
 машҳур темирчининг ғорида турганини тушунди. Амир
 Темур лашкарида хизмат қилган бу одам тўғрисида
 Али Қушчи кўп ғалати хангомалар эшитган, лекин
 ўзини кўрмаган эди.

Али Қушчи тавозе билан қўл қовуштириб, чол
 кўрсатган тўнкага ўтирди. Қаландар эса чолнинг ёнига
 чўнкайди.

– Ҳа, мавлоно Али Қушчи, – деди чол. – Сиз Амир
 Темур Кўрагоний ўлтирган тўнкада ўлтирибсиз. Амир
 Темурдан сўнг бул тўнкада унинг фарзанди Ҳокони
 Саид Шохрух Мирзо ўлтирган эди... – Чол сийрак,
 лекин ўсиқ қошларини силаб мийиғида кулимсиради. –
 Ул зоғи шариф қуйма олтин олиб келибдурким,
 қиблагўҳ Амир Темурга ясаган қиличдай қилич ясаб

берармишмен. Билмайдурларким, қилич ясамасликка онг ичганмен...

Бу тўғрида ҳам Али Қушчинини кулоғига аллақандай мишмишлар чалинган эди. Гўё Шохрух Мирзо Самарқандга ташриф буюрганида машҳур бир темирчига қилич буюрган, темирчи эса қилич ясашдан бош тортган. Шохрух Мирзо дарғазаб бўлиб, уни дорга ошишга буюрган, лекин Мирзо Улуғбек аралашиб, темирчини ўлимдан олиб колган...

Али Қушчи чолнинг қора қурум босган серажин юзига, пахмоқ қошлари остидаги тийрак кузларига ҳаяжон билан тикилди. Чолнинг кенг юзи, кўксига тушган оппоқ соқоли, куч ёғилиб турган бақувват жуссаси, тиззасига тираб ўтирган қоқ суяк қўллари худди чўнг қоядан ўйиб ясалганга ўхшар, вужудидан бўлакча бир мардонаворлик, ирода, куч ёғилиб турарди.

– Онг ичмоғингизга не сабаб бўлди, отахон? – деди Али Қушчи.

Чол қурум босган серажин юзини бужмайтириб, қўлини силтади.

– Э-э, бунинг хангомаси узоқ, иним. Алқисса, каминга Амир Темур лашкарида аслаҳасоз эдим. Уста Темур Самарқандий ясаган қиличларнинг донғи Ямандан Ясаганча кетган эди, ўғлим. Бир кун соҳибқирон бир қилич буюрди. Соғи олтиндан, ўзи пулатдан бўлсин, чоғанда тошни кессин, деди. Ясадим. Шундай қилич бўлдимки, Амир Темур қўлида тўнкадай тошни ёғдек кесди. Соҳибқирон хушнуд бўлиб, эғнимга зарбоф тўн ёпди. Аммо фалакнинг гардишини қаранг, мавлоно, сал ўтмай ул шоҳи бешафкат осий бандга ясаган шу қилич билан Кўксарой майдонида ёлғиз оғам, бирдан-бир жигаргўшамнинг калласини олди!.. – Чол кузларини юмиб, лабларини пичирлатиб тиловат қилди ва юзига фотиҳа тортди. – Жигаргўшам сарбадорлар саркардаси эди, мавлоно. Кўкрагида шер юраги бор эди-ю фақирга

хамиша айтур эди: иним Темур, куй шул хунарингни. Бу кишига кимки қилич ясаб берса, гуноҳи азимга қоладур, тонгла маҳшарда жазосини тортадур, дер эди раҳматлик. Йўқ, кўнмаган эдим, ул соҳибкироннинг ширин каломи-ю, тортиқларига учган эдим. Аммо бул юмушим парвардигори оламга маъқул бўлмаган экан, ахийри жазомни тортдим: ўзим ясаган қилич билан ўз жигаргўшамнинг боши олинганини кўрдим. Оғамга кўшиб яна ўттиз икки мард ўғлон... ўттиз икки сарбадорнинг бошини танидан жудо қилди... Ҳа, ўғлим, ўзим ясаган қилич тўккан жигаргўшамнинг қонини кўрдим. Кўрдим-да, бир тунда Амир Темур инъом этган ҳамма саруполарга ўт қўйиб, бошимни олиб тоғларга чиқиб кетдим... Турт йил бошимга кулоҳ, устимга жанда кийиб, бу ёғи Бадахшон, бу ёғи Балх, ундан нарисси – Ҳироту Бағдод, Макка-ю муккаррама – барини дарбадар кезиб чиқдим. Энди ўз элимни кўрмок насиб бўлмас, суякларим ёт элларда калхатларга ем бўлур, деб ўйлаган эрдим. Йўқ, девонанинг ишини худо ўнглаз экан, болам. У бераҳм шоҳ Чину Мочинга юриш қилиб, Утрор устида дорил фанодин дорилбақога рихлат этибдур деган хабар етди... Осий банда ўз юртининг қадрини мусофирликда билар эркан, ўғлим. Бул хабарни эшитдимۇ белни маҳкам боғлаб, кўлимга асони олиб, йўлга тушдим. Ун икки ойу беш кун деганда кўзимга Мовароуннахр сарҳади кўринди. Жайхўшга стиб беҳуш йиқилдим, болам!.. – Чол қора-қура йўгон бармоқлари билан кўз ёшларини сидириб ташлаб сукутга чўмди. Али Қушчи ер остидан Қаландарга қаради. У ҳам соқолини тутамлаб, бир нуқтага тикилиб ўтирар, ўз юртини эслаб, ўксиган бўлса керак, сўник юзида теран бир маҳзунлик акс этарди.

– Мавлоно Али Қушчи, – деди чол. – Олло гадойи Қаландар сир-асрорнинг бир қисмини очди. Фақир илм

даргохидан сув ичмаганмен, аммо Ҳироту Бағдоду Дамашкда кўп мадрасаи олийларда ховли супуриб, кўп донишмандларнинг хизматларини қилганмен, пурҳикмат суҳбатларидан баҳраманд бўлганмен. Алқисса, не хизмат даркор бўлса – аямасмен, болам!..

Али Қушчи қўлларини кўксига қўйиб, таъзим қилди.

– Минг-минг раҳмат сизга, валломат. Сиз шахзода Мирза Абдуллатиф тахту тож ишқида Мовароуннаҳрга бостириб кирганидан воқифдурсиз?

Чол бош ирғади.

– Ўз падарига қилич кутарган зурриёт, иншооллох, ҳақ таолонинг қаҳрига йулиқур, мавлоно...

– Иншооллох, дуонгиз мустажоб бўлғай. Аммо давлатпаноҳ Мирзо Улуғбек Мовароуннаҳрда қирк йил ҳукм сурганида расадхонадай жамиулулум барпо этиб, кўп пурҳикмат китоблар, кўп ноёб қўлёзмалар, кўп илм дурдоналарини тўплаган эрди. Бу илм хазинасини жоҳилу гумрохлардин сақламоқни Мирзо Улуғбек камина зиммасига юклаган эрди...

– Мирзо Улуғбек! – Чол қўзларини юмиб, уф торғиди. – Ҳай аттанг! Шундай зукко одам, қўзгун саркардаларига инониб, қариган чоғида кўп панд еди. Кўнглингизга келмасин, мавлоно, аммо уруш баҳона, бу амиру умаро кафангадо қилди-ку, биз бечораларни. Жавр бўлганда биздай камбағал хунармандларга жавр бўлди, уғлим.

Али Қушчи кизаринкираб ерга қаради. Не чора, уста ҳақ: бу уруш ёлғиз фуқаро эмас, устоднинг ўз бошига ҳам кўп мусибат солди. Қаландар ўрнидан бир қўзғалиб:

– Отахон! – деди. – Ҳозир бу сўздан фойда йўқ. Илм хазинаси хавф остида қолгандир.

– Бас! – уста кафтини унинг тиззасига қўйди. – Қанча сандиқ лозим дединг?

– Ун беш-йигирма сандиқ бўлса кифоя.

– Қачон тайёр бўлмоғи керак?

– Қанчаки тез бўлса нур устига аъло нур! – деди

Қаландар ва хуржунга имо килиб қўшиб қўйди:

– Тиллани аямасмиз, отахон!

“Тилла” сўзини эшитган чол ижирғаниб юзини буриштирди. У усиқ кошларини силаб хиёл уйлангач, Қаландарга юзланиб:

– Эртага шомдан кейин бир хабар олурсен, ўғлим, – деди.

– Раҳмат, бузруквор... Буни не қилурмиз? – Қаландар хуржунни кўрсатиб кулди. – Ичи тўла олтин!

– Кўммоқ даркор, – чол шундай деб, қибла томондаги қоронғи хонага ишора қилди. – Олиб кириб кўмгайсен. Фақирга олтин не, темир не – фарқи йўқдур.

Қаландар хонақоҳдаги темир-терсақларни бир томонга суриб, тиззадан келадиган чуқур ковлади. Тилла ва жавоҳирларни чуқурга хуржуни билан кўмиб, устига тупроқ тортди-да, темир-терсақларни уйиб қўйди.

Али Қушчи уста Темур Самарқандий билан хайрлашиб, Қаландар икковлон ғордан чиқаркан, гўё елкасидан тоғ қулагандай енгил тортди. Ташқарида ҳамон совук бўрон увиллар, кутурар эди. Шамол кучайиб булутлар тарқаган, осмон ғуж-ғуж юлдузларга тўлиб кетган эди. Тонг яқин бўлса керак, ҳар жой-ҳар жойда хўрозлар кичкирар, итлар хурар, эшаклар ханграрди.

Улар келган йўлларида орқага қайтишди. Жарликдан чиқиб, расадхона дарвозасига яқинлашганларида олдинда бораётган Қаландар Али Қушчини қулидан “шап” ушлаб, йўл ёқасидаги чинор панасига тортди.

Дарвоза томондан кимдир “Ҳақ дўст, ё Олло”, деб гинғиллаб келарди.

Қаландар Али Кушчини панада қолдириб, ўзи дарвешнинг йўлини тўсди.

– Ҳа, Қашқир, бу ёқларда не қилиб тентираб юриб-сен?

Қашқир бир нима деб пўнғиллади.

– Билиб қуй, гилай; сен қашқир бўлсанг, мен йўл-барс бўлурман. Агар айғокчилик азмида юрган бўлсанг, гилай кузингни уйиб олиб, ўзингга ошатурмен. Уктингму?

Дарвеш жавоб бермай ўзича сўкинди-да, тутиқушдек сайраганича “Боғи майдон” томонга ўтиб кетди. Қаландар бир лаҳза кутиб турди, сўнг Али Кушчининг ёнига қайтиб:

– Эҳтиёт бўлмоқ керак, мавлоно, – деди. – Шайх ҳазратлари айғокчи устига айғокчи қўйибдур.

11

Мана икки кун ўтди. Мирзо Улуғбек Куксаройнинг чеккасидаги бир хонада ўз ёғига ўзи қоврилиб ётибди. Эшикдаги ясовул ҳатто таҳоратга ҳам чиқармайди, таҳорат сувини ичкарига беради. Мирзо Улуғбек Куксаройда ярим аср истиқомат қилиб, бу хонани кўрмаган экан. Хона совуқ ва нимқоронғи. Фақат шифтдаги тўйнуқчадан бир ховучгина нур тушади. Хонада гиламу бир-иккита кўрпача. Уртадаги хонтахтада совиб қолган қабоб ва мсва-чева. Бежирим чинни кузачада – бода. Лекин овқатдан шубҳаланган Мирзо Улуғбек ҳануз туз тотгани йўқ. Фақат кумғондаги сувдан бир-икки қултум ичди, холос. Мана энди очлик ва уйқусизликдан ҳаёли чувалиб, шифтдаги тўйнуқка тикилиб ётибди.

Шу икки кеча-кундузда, унинг ўйламаган ўйи, ҳаёлан қирмаган кўчаси қолмади, бутун умри, маъсум

болалик чоғларидан бу машъум дақиқаларгача куз олдидан бир-бир ўтди.

Мана, ёши эллик бешдан ошибди, шундан сал кам қирк йил соҳиби тож бўлибди ва лекин бахт не, бу фоний дунёга келиб не роҳат кўрдинг, деса тили лол. Вожабо! Шохлар ҳаёти улар барпо этган маҳобатли қошоналарга ўхшайди: йироқдан гул-гул ёниб, куз қамаштиради, ичига кирсанг рутубату қоронғилигидан этинг жунжикади... Унинг кўнгли таскин топадиган бирдан-бир маскани – мадраса-ю расадхона эди. Кўксарой деб аталмиш бу фиски фужур уясидан қочиб расадхонанинг осуда хоналарида ўтадиган, устурлоблар ёнида худудсиз қоинотни танҳо мушоҳада қиладиган масуд онлар эди. Ҳаллоки олам буни ҳам кўп кўрди...

Мирзо Улуғбек ўз тақдири ҳақида, Хуросон ва Мовароуннаҳрда бўлаётган бу ғалаён ҳақида ўйларкан, нечундир яна бобоси эсига тушарди. Ҳа, ал қасосул миналҳак! Тоғу тахт учун темурийлар орасида бошланган бу қиёмат-қойим, бу шафқатсиз хунрезлик... бобоси... – руҳи равзаи фирдавсда масрур бўлғай! – Бобоси Амир Темурнинг бошқа эл, бошқа улусларда қилган қатлу қирғинлари учун кўк юборган бир жазо эмасму? Бобоси тўккан дарё-дарё қон, у етим қилган норасидалар куз ёши, фарзандларидан айрилган волидалар фарёди учун қайтган бир қасос эмасму бу?..

Йўқ, унинг виждони қийналадиган ёзуғи йўқ. У қирк йил салтанат тебратиб бобоси янглиғ жанг-жадалнинг суронли нашъасини сурмади, бошқа эл, бошқа юртларга бостириб кириб, боғ-роғларни поймол, фуқарони талон-торож қилмади. Лекин булар... унинг зурриётлари, узоқ Ҳиротдаги жиянлари... Булар бобосининг тахтига минса... Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг холи не бўлади? Фуқаронинг холи не кечади? Унинг ўз холи-чи? Бу савдолардан кўра

очик жангда душман билан қиличбозлик қилиб улса беармон кетарди. Бу қандай бедодликким, хаётининг кузагида ўз фарзанди билан олишиб, умрини бунчалар шарафсиз тугатса?

У кеча шахзодага иккита мактуб йўллаб, суҳбатга чақиришини сўради. У тожу тахтдан ўз идроки ва ихтиёри билан воз кечмоққа азм қилганини шахзодага айтмоқчи ва ундан ёлғиз бир нарсани – қолган беш кунлик умрини илм-маърифатга бағишлашига имкон беришини сўрамоқчи эди. Кейин, агар шахзода қулоқ солса, оталик насиҳатини бермоқчи, инсоф ва адолатга чақирмоқчи эди. Йўқ. Ҳар иккала мактуб жавобсиз қолди. Бу оқпадар ўғилнинг муддаоси не? Яна қандай шумликни бошламоқчи? Тахт азмида ҳеч нарсадан тап тортмаган бу кўрнамак ўз падарининг жонига қасд қилмоқ ниятида эмасму? Йўқ, Мирзо Улуғбек улимдан кўрқмайди! Улим ҳақ, парвардигори олам! Ва лекин ёмон бўлса-да, ўз пуштикамаридан яралган бу жоҳил фарзандининг тақдири не бўлади! Ўз қиблагохининг жонига қасд қилиб, падаркуш деган машъум ном олиб, абадул абад бадном бўлмасму?

Хонага биров кирдимми с эшик ёчирладими?

Мирзо Улуғбек кўзипи очди. Остонада пайдо бўлган ясовул орқага чекиниб, таниш семиз баковулга йўл берди. Баковулнинг қўлидаги оғир баркашда кип-қизил пишган иккита патир, бир товоқ ош ва бир чойнак чой бор эди.

Баковул бош эгиб, таъзим қилди-да, баркашни хонтахтага қўйди. Шошилмай совиб қолган кабобларни йигиб олди, сўнг, индамай орқасига тисариларкан, патирга имо қилиб кўзини қисди. Мирзо Улуғбек унинг имосига тушунолмай бир патирга, бир баковулга каради. Лекин баковул индамади, “айғоқчи бор”, деган маънода эшикка имлади-да, яна патирга ишора қилиб, чиқиб кетди.

Бу қари баковул не демоқчи? Нияти покми? Ё уни бир балого мубтало қилмоқчими?

Боши гир-гир айланган Мирзо Улуғбек патирга каради, яхши пишган иссиқ пагирнинг тотли хиди димоғига “гул” этиб уриб, оғзининг сувини қочирди...

Мирзо Улуғбек патирни олиб ушатди, ушатди-ю, хайрон бўлиб қолди. Патирнинг орасидан найча қилиб ўралган бир қоғоз чиқди. Мирзо Улуғбек юраги “шиғ” этиб қоғозни очди. Имзо чекилмаган. Номаълум кимса унга ҳақ таолодан иноят тилаб, доруссалтанада бўлаётган ҳодисалардан воқиф қилган ва бир маслаҳатни ўртага ташлаган эди.

Унинг ёзишича, шахзодаи валиаҳд доруссалтанани забт этиб, Куксаройга кириши билан қисмат-қойим бошланган. Кеча масжиди жомеда хутба ўқилиб, Мирзо Улуғбек дини ислом ғаними, деб аталган ва тожу тахтдан жудо қилинган. Хутбада Мовароуннаҳр султони деб, шахзоданинг исми зикр қилинган ва унинг номида пул зарб этилмоққа фатво берилган. Шахзода бу кунларда кўп зоти шарифларни, Мирзо Улуғбекнинг кўп навкарлари ва саркардаларини ҳибсга олган. Қаршилиқ қилганлар эса қатл этилган. Шахзода уни, Мирзо Улуғбекни, Макка-ю мукаррамага ҳажга юбормоққа жазм қилган. Лекин хутбада Сайид Аббос деган бир кимса хонга юқуниб, аълоҳазратларидан хун довлаган. Зеро Улуғбек ҳазратлари унинг падари бузруквориниш бегуноҳ қатл қилдирган эмиш. Бу диёнатеиз Сайиднинг сохта домини, қозиюл куззот Хожа Мискин жанобларидан бошқа бир кимса, ҳатто шахзоданинг ўзи ҳам рад қилмаган. Алқисса, унинг ҳаёти қил устида турибди, шу боис, номаълум кимса унга қочмоқни маслаҳат қилган. Башарти онҳазратлари бу маслаҳатни мақбул топса, баковулга ишора қилмоғи лозим. Баковул посбонни дори билан ухлатиб, Мирзо Улуғбекни Куксарой тагидаги лаҳимдан олиб чиқади.

Мирзо Улуғбек мактубни ўқиб тугатмасданок ўрнидан туриб кетди. Унинг кўнглига келган биринчи фикр “тузок” бўлди. Ҳа, шахзода унга тузок қўймоқда! Қочмоққа азм қилса баковулга ишора қилар эрмиш! Баковул посбонга дори бериб, уни Куксарой остидаги лаҳимдан олиб чиқар эрмиш! Вожабо: бу лаҳимни шахзода билмас эканму? Унга ўз посбонларини қўймаган эканму? Ҳа, бу тузок! Шахзода, йўқ, шайх Низомиддин Хомуш қўйган азозил тузоғи!..

Мирзо Улуғбек ҳаяжон ичида хонани бир айланиб чикди. Баногоҳ кўзи ушатилган патирга тушиб, кўнглидан яна уша фикр ўтди: “Оғу”...

– Ҳа, бу овқат, нон, чинни кузачадаги бода – ҳаммаси заҳарланган! Ҳаммасига оғу солинган! Ниятлари уни заҳарлаб ўлдирмоқ! – деди Мирзо Улуғбек, деди-ю, хаёлига яна бир фикр келиб маънос жилмайди:

“Алҳол унга барибир эмасму? Киндик кони тўкилган суюкли юртидан жудо бўлиб, ёт элларда, олис мусофир юртида дарбадар кезганидан ёхуд бошини Сайид Аббос қиличи кесганидан оғу ичиб ўлгани макбул эмасму?”

Мирзо Улуғбек бир ниёла бодани тўлдириб кўтариб юборди-да, бир бурда нон чайнаб, хонани секин айлана бошлади...

Майли! Оғу бўлса бўлсин! Агарчи нобакор фарзанди оғу бериб, уни ўлдирмоққа қасд қилган бўлса, ниятига етсин! Ва лекин... бу сирли номани йўллаган, уни қочирмоққа жазм қилган ким экан? Суюкли шогирди Али Қушчиму ё мавлоно Муҳиддинму? Йўқ, бу хатарли тадбир илм аҳли қўлидан келмас! Бу хатарли ишга жазм қилса Бобо Хусайндай навкарлари жазм қилади! Ва лекин... йўқ, у қочмайди! Қочганда қайга боради? Қирк йил ҳокимлик қилган Мовароуннаҳрдан қочиб гадолик қиладиму?.. Унга ҳеч нарса керак эмас,

на тож, на тахт! Барини шахзодага топширади. Олсин!
Даври даврон сурсин! Фақат уни тинч қўйса бас!

Мирзо Улуғбек қалбини чулғаб олган аламли дуддан бўгилиб, хонанинг уртасида тухтади. У эндигина хонага қоронғи тушганини, шифтдаги туйнукчадан қўйилиб турган бир ҳовучгина нур сўниб, кафтдеккина осмонда милт-милт юлдузлар ёнганини кўрди.

Юлдузлар!.. – Мирзо Улуғбек кўнгли бир хил бўлиб осмонга тикилди. Ё тавба! У юлдузларни яхши танимади. Қороғи туйнукда милт-милт этган қайси ситора? Дубби акбарми ёки бошқа юлдузми?.. Осмондаги ҳар бир юлдузни номма-ном биладиган мунажжим... унга не бўлди? Кўзининг нури сўниб қолдиму ё зеҳни хиралашдиму? – Мирзо Улуғбек хаёли чувалиб кетаётганини сезиб, жойига бориб ёнбошлади. Ёнбошлаши билан эшик очилиб, бошларига дубулга, кўшларида яланғоч қилнч, икки сннўх кириб келди. Иккони ҳам от юзми, уш қулоқларига исирга такқан бахший сннўхлардан эди. Сннўхлардан кейин сурма ранг салла ураган занжидай қон-қора нотаниш ясовул кириб таъзим қилди ва жимгина эшикка имлади.

Мирзо Улуғбек занжисифат ясовулнинг бетакаллуф ҳаракати уйғотган ғазабни ичига ютиб, эгнига сувсар пустигини ташлади...

Ҳовли зимистон. Кунгураддор девор билан ўралган Куксарой, мақбараларга ўхшаш тепаси гумбаз муазам бинолар, соқчилар турган буржлар ва юксак миноралар, ҳатто жануб томондаги ҳарам қошоналари – ҳаммаси жимжит ва қоронғи эди. Фақат энг чеккадаги қошона даричасида ожизгина бир шуъла милтираб турарди. Мирзо Улуғбекнинг эсига кўзлари бутанинг кўзларидай мултираб турадиган маъюс канизак гушиб, юраги чуғ теккандай “жаз” этди. Бута кўзли маъюс канизак мавлоно Муҳиддиннинг дарсхонасида таълим олган муслималардан эди. У ҳарамда ҳам ўз

хонасидан чиқмай мутолаа қилар, узун қиш кечалари Мирзо Улуғбекнинг рисолаларини оққа кучирар, буш вақт топса шеърлар ёзарди. Тирик жон қаҳратон совуқда иссиққа, оловга интилгандай, Мирзо Улуғбек ҳам юраги ғам-андухга тулиб, ҳеч қаёққа сиғмай колганида, маъюс кўзли шу масумага интилар, унинг мулойим табассумини кўриб, уятдан юзлари лов-лов ёниб уқиган шеърларини тинглаб, кунгли хиёл таскин топар, овунар эди. Кўзлари маъюс, калби меҳрга тула бу канизак Мирзо Улуғбекка қариган чоғида ҳаёт инъом этган бир офтоб эди. Бу офтобни яна бир кўрмоқ, унинг илиқ нурига дилпора юрагини тутиб, бир лаҳзагина ором олмоқ насиб бўлурму, йўқму?..

Мирзо Улуғбек қоронғида заиф милтираган шуъладан аранг кўзини узиб, саломхона томон юрди.

Саломхона чароғон эди. Гир айлантириб қўйилган баланд курсиларда ҳаммаси бирдай – мовуту зарбоф тўн устидан оқ шойи ридо кийган, бошларига симобий оқ салла ўраган уламоий киромлар ва дин пешволари ўтиришарди. Эшикда Мирзо Улуғбек кўринганда уламолардан баъзилари шоша-пиша ўринларидан туришди, лекин тўрда, бошқалардан балаandroқ курсида тасбеҳ ўтириб ўтирган шайх Низомиддин Хомушнинг қаҳрли нигоҳи остида қайта жойларига чўкдилар.

Мирзо Улуғбекнинг хаёлидан “Мурофаа!” деган фикр ўтди. Лекин мурофаа бўлса... Шайхулислом Бурхониддин қайда? Доруссалтана қозиюл-қуззоти Хожа Мискин жаноблари-чи?

Шайх узун, нозик бармоқлари билан гўё ҳар бир толасига жило бергандай ялтиллаган оппоқ соқолини силаб:

– Бандаи ожиз Муҳаммад Тарағай! – деди, “онҳазратлари” сўзини қўшмай. – Доруссалтана уламолари-ю, пешвойи диннинг бу даргоҳга йиғилмоғидан муроди Оллонинг инояти билан Мовароуннаҳрга султони-

саноғи булган шахзодан валиахднинг амри олийлари
ни уламоларнинг фатволарини...

Шахзодаи валиахд қайда?

Шайх қўллари калтираб ўзини орқага ташлади.

Ул шахнатун нажаф даҳрий шоҳ ила юзлашмокни
гуноҳи азим, деб билладур!

Мирзо Улуғбек қўлларини кўксида қовуштирганича
тевора суянди. Унинг ғазаб ва ҳаяжондан оқариб
кетган юзида, қаттиқ қимтинган лабларида совук бир
таассум уйнади.

“Эй, осий банда! – деди у ҳам “ҳазратлари” сўзини
кўнмай, бандасининг қай бири даҳрий, қай бири
имони баркамол муслим бу ёлғиз Оллога аёндур.
Енири гаюлонинг ожиз бир бандасини даҳрий демок –
гуноҳи азим эмасму?”

Хонада утирган ҳамма ашроф ва уламоён киромлар
барвар дурини шайх ҳазратларига қаради. Шайх
қўлини кўтариб, қора марварид тасбеҳини ҳавода
шарттиради.

Билмак, яхшини яхши, ёмонни ёмон демок, Олло-
га шак кеттириб, муминларни йўлдан урған муртадни
муртад демок гуноҳ эрмас, савоби азим эрур, эй бандаи
гофил! Олло шоҳид...

Ҳа, Олло шоҳид! – деди Мирзо Улуғбек хансираб. –
Ва лекин сиз эмасму... Ва ҳайреҳе ва шареҳе мин
Оллоҳе гаюло... Яъники, яхшилиқ ҳам, ёмонлик ҳам –
бари Оллодан деган. Бас, бари Оллодан эркан,
бандасида не гуноҳ, ҳазратим?

Мирзо Улуғбек гапини тугатмаган ҳам эдики,
уламолар “гурр” этиб ўринларидан туриб кетишди.
Лекин шайх яна қўлини кўтариб, ғалаёни босди,
ғазабдан чиройли чакнаб кетган ўткир кўзларини
Мирзо Улуғбекка қадаб:

Қурьони мажиддин мувоаза қилгунча, истиғфор
айлағайсен, эй осий банда! – деб хитоб қилди. –

Зероким... Ассавобу бифазлихе валуқобу биадлихе ва ла яджибу аллайхе шайъун... Инчунун, савоб анинг фазли карами ва азобуқубат анинг адолати ва бандасидин анинг қарзи йўқдур...

– Афв этгайсиз, ҳазратим! Бу оятни эслагайсиз. Оманту биллохе ва малоикатехе ва...

– Бас! Биз бул даргоҳи олийга йиғилмоқдан мурод – аҳкоми дин бобида мубоҳаса қилмоқ эрмас!

Мирзо Улуғбек кинояли кулмоқчи бўлди, лекин кулолмади, юрагини ларзага солган ички тугён унинг иродасидан устун келиб, юзи буришиб кетди.

– Ҳа, ҳазратим! Аҳкоми дин бобида мубосаха қилмоқ учун илмдан огоҳ бўлмоқ даркор! Надоматлар бўлғайким, бу кабиҳ мурофаага ақли зукко уламолар эмас, ақли қосир гумроҳлар йиғилибдур!.. Зероким, ўғил билан ота ўртасига нифоқ солиб, фарзандни ўз падарига қайраш... Гуноҳи кабир эмасму, ҳазратим?

Шифти қуббасимон мухташам хона яна ғалати гувиллаб кетди. “Дини ислом ғанимига ҳазар! Алҳазар!” деган хитоблар янгради. Турдаги тилла қопланган икки тавақали нақшинкор эшикнинг бир тавақаси секин очилиб, қайта ёнилди. Шайх икки ёнига туфлаб:

– Эй бандаи – мутакаббир! – деб хитоб қилди. – Такаббурлик қилиб, барча аҳли мўминни йўлдан урдинг. Шаҳди айш азмида фуқарони риндликка ўргатдинг. Ёлғиз муслимлар эрмас, муслималар ҳам ўқисин деб, заифалардан пардаи шармни кўтардинг!

– Маъзур тутгайсиз, тақсири аълам! – Мирзо Улуғбекнинг лабларига кинояли кулги югурди. – Заифалар ўқишининг ёмон ери йўқдир. Зеро... Талабул илми фаризатун, ало кулсе муслимун ва муслиматун... Яъниким, илм ўрганмоқ ҳар бир эркак ва аёлга фарздур. Қуръони мажидда...

– Қуръони мажидда бу оят йўқдур!

– Қуръони мажидда бўлмаса, хадиси шарифда бордур. Ё хадиснинг сўзи ҳукми ом эмасму, хазратим?

Тўсатдан аллақандай жимиб қолган уламои киромлар шайх ҳазратларига барабар бурилиб қарашди. Шайх ҳазратлари бандига забаржад қадалган асосини гиламга тираб, ўрнидан турди, бошини асабий сараклатиб:

– Бобонг Амир Темур арвоҳини шафе келтириб айтамен! – деди, – шукрона билдириб истиғфор айлагайсен!

– Сиз-чи? Сиз нечун истиғфор айламайсиз, ҳазратим? – Мирзо Улуғбек бир қадам олдинга юрди. – Сиз нечун “Мозори калон”да такбир тушириб, тангрига ҳамду сано ўқиб ётмоқ ўрнига салтанат юмушларига бош тикасиз? Ўзингиз айтган шахди айш ишқида, тахт соҳибидан қудратли бўлмоқ ниятида салтанатда фиғна қўзғаб, фиску фужур қиласиз? Бас! Мен сиздай жоҳиллар билан мубосаҳа қилиб ўлтирмоқни ўз наънинига номуносиб деб биламен!

Рағзи ўчган, аллақандай ички бир ғурурдан қўзиари чакнаб кетган Мирзо Улуғбек олдини тўсган уламоларни ёриб ўтиб, тўрдаги эшикка томон юрди. Дар-даг қалгираган аъло ҳазратларининг важоҳати шундай қўрқинчли эдики, эшик олдида турган уламолар беихтиёр чекқилиб, унга йўл беришди.

Мирзо Улуғбек уларнинг ёнидан ўтиб, четларига тилла тасма қокқилган уймакор эшикни шитоб билан ўзига ториди. Эшикнинг унг тавақаси шарақлаб очилди-ю, деворга тегиб яна ёшилди. Мирзо Улуғбек қайта юлқиб очиб ичкарига кирди.

Шаҳзода эшикнинг шундоқ орқасида серрайиб турар, ундан юқорироқда, қуйма тилладан ясалган, куббадор суянчигига дур ва инжу қадалган баланд тахтнинг ёнидаги уймакор курсида эшон... Убайдулла Хужа Аҳроп ҳазратлари ўлтирарди...

Шифтдаги олтин кандилга терилган унларча шамлар шуъласида шахзоданинг сунник юзи гуё ганчдан ясалган никобдай совук туюлар, чукур ботган кўзлари бежо чарақлар, кўш-кўш тилла узук тақилган ингичка қорамтир бармоқлари асабий титрарди.

Ўрта буй, туладан келган эшон эса, билъакс, жуда вазмин ва босиқ кўринади. У қизил мовут жубба устидан оқ ридо кийган, урам-урам салласининг печини кўксига тушириб, ерга қараб утирар, битта ҳам оқ тушмаган сақичдай қоп-қора соқоли кўкрагини қоплаган, тасбеҳ уғирган йўғон, қалта бармоқлари, гуё ҳеч нарса бўлмагандай оҳиста кимирлар, лаблари алланималарни пичирлар эди.

Мирзо Улуғбек кинояли кулимсиради: “Бул шайхул-машойих ҳам Шошдан егиб келибдур-да!” – деган фикр ўтди ҳаёлидан.

– Эшон ҳазратлари афв этгайлар. Шахзода билан икки оғиз холи сўзлашмоқ ниятидамен.

Эшон ер остидан Абдуллатифга кўз ташлади. Шахзода нечупдир бир сапчиб тушди-ю, Мирзо Улуғбекка қарамай:

– Соябони марҳамат! – деб гўдранди. – Бу суҳбатда пири муршидим бўлмоғи даркор.

– Йўқ! – деди Мирзо Улуғбек секин. – Мен сен билан танҳо сўзлашмоқчиман. Сунгги тилагимни бажо келтиргайсен, шахзода!..

Эшон кўлларини курсининг суянчиғига тираб, ўрнидан турди. У лом-мим демади. Лекин қип-қизил ялпоқ юзининг тундлашишида, микти гавдасини оҳиста тебратиб, вазмин одимлашида, ҳатто йўғон бармоқлари билан тасбеҳининг қаҳрабо доналарини битта-битта ўгиришида булакча бир шиддаг, айни замонда шахзодага қаратилган “дадил бўл!” деган бир фармойиш бор эди.

Эшон эшикни очганида нариги хонадан “гув” этган овозлар эшитилди-ю, эшик ёпилиши билан яна тинди.

Мирзо Улуғбек аллақандай снгил тортиб, хозиргина эшон хазратлари утирган ок курсига бориб утирди. Шахзоданинг ганч никобни эслатган юзи, қалтирок кўллари, айникса бежо жавдираган кўзлари унинг дилида меҳрга ўхшаш бир туйғу уйғотган, фақат қандайдир ғурур, темурийларга хос бир ифтихор гап бошлашга кўймас эди.

Хонага аллақандай оғир, кишини эзувчи бир жимлик чўкди. Шифт ва деворлардаги кўзни қамаштириб жилоланган нафис безаклар, тилла суви юритилган позик нақшлар, ерда ял-ял ёнган шерозий гиламлар, куббасимон шифтдаги олтин қандилга терилган шамлар хиралашгандай, хона сал қоронғилашгандай бўлди. Ё қалбидаги тўфон хиёл пасайганидан шундай туюляптими унга?..

Мирзо Улуғбек ер остидан шахзодага кўз ташлади. Мирзо Абдуллатиф, бошида дур қадалган кундуз телпак, эгнида авраси зарбоф қашқир пўстин, белидаги кумуш камарида кинига лаъл ва жавоҳир қадалган қилич, кўлларини олтин тахтнинг баланд суянчикларига тираб, бир нуқтага тикилиб утирарди. Вожабо: бобоси утирган бу тахт шахзодага куч-қувват ато қилдими, бошқами, ишқилиб, унинг чехрасидаги бояғи таралдуд йўқолган, худди бобосиникига ўхшаган, ёноқлари туртиб чиққан қорамтир юзида, ичига ботган сал қисик кўзларида одамни чўчитадиған совуқ бир ифода пайдо бўлган эди. У нимаси биландир бобоси Амир Темурни эслатар, у ҳам бобосидай повча, қотма, кийгир бурун эди. Фақат кўзлари... сал қисик, аланг-жалани кўзларида бобосига ёт бўлган аллақандай саросима бор эди...

Мирзо Улуғбек кўзини ундан узиб шифтга, шам терилган чамбарак тилла қандилга тикди.

“Ё тавба! Бу тожу тахтда не сеҳр, не сир-асрор бор эканким, унга ўлтирган ҳар бир кимса дарҳол ўзгаради? Одамийликни, умри бебақо бир фақиру ҳақир эканини дарҳол унутади? Бу тожу тахт, бу салтанат ҳеч бир кимсага вафо қилмаслигини ёдидан чиқаради? Наинки шаҳзода, бу тахт ҳаттоким амирул муслимин аталмиш Амир Темурга ҳам вафо қилмаганини тушунмайди? Ана, гўё бобоси Амир Темурдай гердайиб ўлтирибди! Билмайдиким... йўқ, тўхта, Муҳаммад Тарағай! Нечун сен шаҳзодадан ранжийсен? Бу вафосиз тожу тахт, инсонлар устидан ҳокимлик қилмоқ лаззати ўзингни ҳам ақли ҳушингдан айирмаган эдимун? Шаҳзода яхши бўлсун, ёмон бўлсун – ўз фарзандинг, ўз пуштикамарингдан бўлган зурриётинг эмасму?.. От тенкисини от кутарадур. Уни қарғаб, ёмонлик тилагандан яхши сўзингни сўзлаб, насиҳатингни қилганинг макбул эмасму, эй осий банда?”

Мирзо Улуғбек кўнгли юмшаб, шаҳзодага юзланди, дилидаги изтироб аралаш ғурурни босиб:

– Шаҳзодаи жувонбахт! – деди секин. – Тахтимнинг валиаҳди сен эдинг. Олло таоло фақирни ўз раҳматига чорласа бу тахтга сен ўлтирар эдинг. Оқлонинг инояти билан кўзим тиригида бу тахт сенга насиб бўлибди, мен бунга розимен...

Шаҳзода қўшларини олтин тахтнинг суянчиқларига тираб, совук қўлимсиради:

– Балли сизга, қиблагоҳ! Ва лекин мен бу тахтни сизнинг ихтисорингиз билан эмас, бирламчи Ҳақ таолонинг инояти, иккиламчи ўз куч-қудратим ила қўлга киритдим!

Мирзо Улуғбек лабларини каттиқ қимтиб:

“Бургут! – деди ичида. – Қора бургут!” Унинг кўнглига ёпирилиб келган мсҳр изғирин теккан шамдай сўниб, юраги яна музлади.

У аввало шахзодани ўғлим деб, қолаверса, эгилган бошни қилич кесмас деб, хамиятини букиб келган эди, бу кузгун эса... Мирзо Улуғбек жисмини какшатган аламли тугённи аранг босиб:

– Куч-қудратингга инониб, – деди. – Мовароуннаҳр сарҳадига кадам қўймай қиёмат-қойим қиласенму?

Шахзоданинг ранги ўчиб, бежо кўзлари тунги алаңгадай ялтиллаб кетди.

– Нечун кадам қўймаганмен? Мовароуннаҳр улуси оёғим остидадур!

– Эсингда бўлғай, бу тупрокни оёқ ости қилдим, деган не-не фотиҳлар, не-не жаҳонгирлар ўтгандур. Уларнинг ҳоки қайда – тирик бир банда билмайди ва лекин бу эл, бу тупрок абадулабад туражакдур!

Мирзо Абдуллатифнинг юпқа лабларига кинояли габассум югурди... О, раҳматли момосидан ўтган бу совук габассум! Момосининг лабларидан шу янглиғ кинояли кулгу аримас эди. Йўқ, момоси эмас, барига гожу тахт айбдор. Тожу тахт қутуртирган буни! О, калтабин фарзанд! Билмайдурким, амир уш-шуаро Умар Хайём ҳазратлари айтгандай:

Умри жовид йўқдир асло устивор олам аро,
Кетди кўплар, биз кетурмиз, топқусен сен ҳам фан.

Не деб дуо қилурсиз, валинеъмат? Яхшиликму, ёмонликму?

– Дуом будир, шахзода: бу тожу тахт ҳеч бир кимсага вафо қилгон эмас. Сен тугул бобонг Амир Темурга ҳам вафо қилгон эмасдур...

Мирзо Абдуллатиф ўрнидан туриб кетди, лекин тахдан тушгиси келмай, жойига қайта ўтирди.

Сўхбатдан муддаонгиз шу бўлса мен бундай насихатларга мухтож эмасмен! – деди у паст, лекин тах-

лидли овоз билан. – Бошқа каломингиз бўлса айтинг, йўкса...

“Йўқ, бундан шафкат тилаб бўлмас. Бундан шафкат тиламоқ, аждаҳодан жон тиламоқ билан баробар!..”

– Йўкса...

– Тўхта! – деди Мирзо Улуғбек, унинг сўзини бўлиб. – Сенга айтадурғон ёлғиз тилагим бор. Сўнги тилагимдур бу... Уз падарингни Мовароуннаҳр сарҳадидан ҳайдагандин қатл қилганинг аълодур! Қатл! – Мирзо Улуғбек томоғи ғип бўғилганини сезиб, лабини тишлаганича жим қолди.

Мирзо Абдуллатиф ёмон бир нарсадан ижиргангандай юзлари буришиб, урдидан туриб кетди. У тескари ўғирилганича бошини эгиб жим қолди. Унинг елкалари силкинар эди. Шаҳзода кўзига ёш олди деб ўйлаган Мирзо Улуғбек яна кўнгли юмшаб:

– Уғлим! – деб чақирди. Шаҳзода жавоб бермади.

“Бир кинга икки қилич сиғмайди, деб кўркадур. О, дўсти нодон. Кошкийди, кўзим кўр бўлса-да, сени кўрмасам!..”

Маъзур тутгайсиз, бузруквор! – деди шаҳзода узоқ сукутдан кейин. – Мен уламоғи киромларнинг фатвосига қарши боролмасмен...

– Сабаб?

– Сабаби... фатвои уламо – муҳри худодур!

– Муҳри худодур! Ёдинда бўлсин: соҳиби тож сўзи бу уламон киромлар учун вожибул имтисолдур! Кўркма! Менга ҳеч нарса керак эмас. Бу тожу тахт, салтанат, шон-шухрат – бари ўзингга буюрғай! Отанга ёлғиз расадхонаши инъом этсанг бас! Бир бурда нон, бир қумғон совуқ сув бўлса етар. Азмим – қолган умримни “Зижи Қурагоний”ни тугатиб, мутолаа билан кун кечирмоқдур!..

– Тағин расадхона! Тағин “Зижи Қурагоний”, – деди бўғилиб. – Мударрис дасторини ўраган барча

муртадларни канотингиз остига олиб, дин пешволарини оёқ ости қилмишсиз! Бул учун ҳақ таолонинг қаҳрига, пайғамбар алайҳиссаломнинг қарғишига учраб, тахту тождан, салтанатдан айрилмишсиз. Аммо истиғфор айтмоқни тиламай, тавба-тазарру қилмоқни истамай, тағин расадхонани ўйлайдурсиз! – Шахзода қиблага юзланиб, кўзларини юмди. – Эй, парвардигори олам! Анинг каломини ўзинг эшитдинг! Гуноҳи азимга ботган бу осий бандангни ўзинг афв этгайсан, халлоки олам!..

Шахзода бовини афеус-ла тебратиб, лаблари пичирлаб, юзига фотиҳа тортди. Мирзо Улуғбек кўзларини қапта очганича қотиб қолди... Эвоҳ! У кўпдан бери шахзодадан қўрқиб юргани бежиз эмас экан. У шахзоданинг мутаассиблигидан, Балхда барча илм аҳлини тазийқ остига олинганидан хабардор эди, лекин уни бунчалик бемехр деб ўйламаганди!..

– Шахзода! – Мирзо Улуғбек юрагини ларзага солган қаҳрини яшириш умидида ерга қаради. – Валлоҳи аълам биссаваб! Ким пайғамбар алайҳиссаломнинг қарғишига йўлиқади, ким ҳақ – буни ёлғиз тангри таоло биладур!

Ҳа, парвардигори олам барини биладур! Ул раб-овч оламин ҳеч бир бандасининг бурнини беғуноҳ қонатмайдур. Ва лекин дипул иеломга кимки қилич кутармасин – хоҳ шох бўлсин, хоҳ гадо! – ани жазосиз қолдирмайдур. Кофиру даҳрийлар макони расадхонага ут қуямен, ут!.. – Шахзода қуруқшаган лабларини ятади, пешонасини, юзини қоплаган жимир-жимир терларини сидириб ташлаб, кўзларини юмиб, яна ақ таннималарни пичирлай бошлади.

Мирзо Улуғбек аъзойи баданини чулғаб олган совуқ ваҳимадан тирюкларигача музлаб, гаранг бўлиб турар, хаёлида эса яна уша потинч ва исёнкор ўйлар қуюндай чарх ўрар эди.

“Водариг! Мовароуннахр тахтида бу мутаассиб ултирса салтанатнинг ҳоли не кечади? Илм аҳлининг бошига не андух, не кулфатлар тушади? Улардан бурун кўзи қонга тулган бу нобакорнинг уз тақдири не бўлади? Акл-идрок ўрнига қилич бирла иш тутган қайси мустабид ҳокимнинг тақдири яхши бўлибдурки, бул нодоннинг тақдири яхши бўлсин? Бу кун илм аҳлига қайраб солган мутаассиб жоҳиллар эрта бир кун унинг ўзини чоҳга игармасму?” Мирзо Улуғбекнинг хаёлига келган бу фикр қалбида ловуллаб ёнган оловга сув сепгандай таъсир этди-ю:

– Шаҳзода! – деди яна ўзини босиб. – Фозилу фузало қоронғида адашиб юрган башариятнинг қўлидаги сруғ машъалдур! Машъални ўчирмоқни тилаган шох ўзи зулмат қўйнида йўл тополмай қоладур! Мен сенга жоним ачиганидан, сенинг тақдирингни ўйлаган қиблагоҳинг бўлганимдан буни айтмоқни лозим кўрамен!

Шаҳзода токатсизланиб қўл силтади:

– Балли, сиздай падарга! Сизнинг яхшилигингизни билурмиз. Тарноб жангида жонбозлик кўрсатган ким? Мен! Аммо музаффар ёрлиғи кимнинг номига битилди? Суюкли фарзандингиз – Абдульазиз...

– Абдульазиз ўз жигаргўшангдур...

– Куллуқ. Ихтиёридин қалъасидаги бобом Амир Темурдан қолган тиллаларимни тортиб олган ким? Яна сиз, валинеъмат падарим! Не чора? Муте фарзанд, индамай бош эгдик ва лекин бас! Соҳибқирон Амир Темур олтинларини қайға яширдингиз. Соябони марҳамат?

Мирзо Улуғбек сесканиб кетди.

– Қайси тиллаларни айтасен?

Шаҳзода асабий кулди.

– Қайси тиллалар? Валинеъмат падари бузрукворим ҳеч нарсани билмайдур! Мен бобом Амир Темур

Қохира-ю Дамашқдан, Бағдоду Ҳинддан олиб келган жавахирларни, олтин зеби зийнатларни айтамен! Қайда бу бойлик?

Шахзода, кўзлари телбаларча ёниб, Мирзо Улуғбекка яқинлаша бошлади. Мирзо Улуғбек даҳшат ичида орқага чекинди. Чекинаркан, оёғи курсига тегиб, курси гумбурлаб ағдарилиб тушди-ю, бу бирдан хушёр тортиб тўхтади. Шахзода ҳам тўхтади.

– Хуш, сўзланг: кимга инъом этдингиз? Фарзанди аржумандингизгами ё дини исломиядан юз угирган муртад алломаларингизгами? Али Кушчи қайда?

“Ё раббий! Бу нобакор билмаган сир-синоат йук! Унинг хуфиялари кирмаган тешик қолмабди!..”

– Қайдан билай, Али Кушчи қайда юрибди?

– Йук! Энди ҳеч бир сўзингизга инонмасмен! Лашкар йиғиб, менга қарши отланмоқдин олдин Али Кушчини саройга нечун чақирдингиз? Нелар бердингиз унга?

– Али Кушчини чақирганимни айтган айғокчиларинг нечун унга нелар берганимни айтмабди?

– Айтди. Мен ўз оғзингиздан эшитмоқни тилаймен, суюкли падарим!

– “Йук, билмайсен! Билсанг сўраб ўлтирмас эдинг! Бас! Бу бефойда мубоҳасага чек қўймоқ даркор!”

Мирзо Улуғбек қаддини ростлаб, шахзоданинг кўзларига тик боқди. Шахзода ҳамон қалт-қалт титраб, отасига қадалиб турарди.

– Бу суҳбатдан ёлғиз муддаом – оталик насиҳатимни бермоқ эди. Таассуфлар бўлғайким, сенга падар насиҳати эмас, олтин керак экан!.. – Шахзода гапини бўлмоқчи эканини кўрган Мирзо Улуғбек кескин қўл елгаб: “Тўхта!” деб буюрди. – Ота сўзин амри вожиб, деб билурсенми, йукми – ихтиёр сенда. Ва лекин сўнги насиҳатимни эшит, хоҳла ўз падарингни қатл и, хоҳла Мовароуннаҳр сарҳадидан ҳайдаб, дарбадар

кил – боз ихтиёр сендадур. Лекин ёлғиз тилагим: ним йулида отанг қилган ишларга, унинг шоғирд ва устодларига тегмайсен. Тегсанг.. ота қарғишига учраб тоабад бадном бўлурсен!.. Ота рози – худо рози, ёдингда бўлсин: ал қасосил мишалҳақ! Ҳеч бир ёмонлик интикомсиз қолмайдур! Сенга айгадурғон бошқа сўзим йуқ! Чақир ясовулингни!

Шаҳзода Абдуллатиф юзи асабий бужмайиб бир нима демоқчи бўлди, лекин демади, тескари угирилиб бир зум бошини осилтириб турди, сўнг, бўғиқ овозда:

– Саройбон! – деб бақирди.

12

Бу пайт эшакка кийшиқ утириб олган Али Қушчи тўрт туяни етаклаб Ургут тоғлари этагидаги жилға бўйлаб борарди. “Карвон”нинг кетидан Улуғбек мадрасасининг талабаси – Мирам Чалабий деган ўн олти-ўн етти яшар муллавачча эшакда мудраб борарди.

Улар Самарқанддан кеча тун ярмида чиққан, тонг отгунча йўл юриб, субҳидам шу жилғанинг бошидаги ёнғокзорга келиб қунишган эди. Одамларнинг кўзи тушмаслик учун кун бўйи ёнғокзорда дам олишиб, дамозгарда яна йўлга тушинган. Али Қушчининг мулжалида тонг отгунча “Аждар ёр”га етиб олишлари керак эди.

Тўрт туянинг ҳар бирига тўрттадан ўн олти сандик ортилиб, устига қуруқ пичан босилган, кўрган одам уларни чўпон-чўлик деб тушуниши мумкин эди. Ёғниларига қора жун чакмон, бошларига чўпонларнинг дамбарак кигиз қалпоқларини бостириб кийиб олган Али Қушчи билан Мирам Чалабийнинг ўзлари ҳам чўпонларга ўхшар эди.

Зарафшон устида бир ҳафта кутурган совуқ бурон тинган, сокин, осуда бир тун эди. Олдиндаги тоғ

чўққилари тепасида бир ҳафталик хилол ногиронгина осилиб турар, унинг заиф шуъласида суви куриб қолган кенг сой, сойнинг икки ёнидаги ёнғокзорлар, қаршидаги юксак чўнг тоғлар улуғвор қорайиб кўринар, айна замонда аллақандай сирли, ваҳимали туюларди...

Али Қушчининг катта қора ҳангиси тошларга қоқилиб-сурилиб бўлса ҳам, тинмай жадаллаб борарди. Бу ҳангини ҳам, юк ортилган туяларни ҳам Қаландар билан уста Темур Самарқандий топиб келишди. Чолнинг ғоридаги учрашувнинг индинига кечаси Қаландар Али Қушчининг олдига яна келди. Келганда ҳам ваҳимали гаплар топиб келди.

Масжиди жомеда доруссалтана уламои киромлари йиғилиб, Мирзо Улуғбекни даҳрийликда айблаганлари, унинг барча ишларини ношаръий санаб, уларни поймол қилмоқ туғрисида фатво ўқилганини айтиб келди. Доруссалтанада қандайдир қора ғавғо бошлангани фатвосиз ҳам аён, бинобарин, фурсатни бой бериб бўлмас эди. Қаландар янаги кечаси ўн-ўн беш сандиқ билан уч-тўрт туя топиб келишни ваъда қилиб, хайрлашиб чиқиб кетди. Лекин сандиқларни расадхонага олиб кириш хавфли, лаҳимга эса сиғмас, битта-ю битта йул – китобларни қопларга солиб, тор лаҳимдан жарликка олиб чиқиш лозим. Бир ўзи бу ишни уйда қилолмаслигига ақли етган Али Қушчи истар-истамас сирни Мирам Чалабийга очди. Биргалашиб китоб танлашга киришдилар. Қайси китобни қулига олмасин, уни қолдиришга кўзи қиймас, назарида ҳар бир китоб, ҳар бир қўлёзма бебаҳо туюлар эди. Али Қушчи қулидаги асарни варақлай-варақлай, ахийри оғир хўрсиниб, жойига қўйишга мажбур бўларди. Лекин навбат Мовароуннаҳр донишларининг асарларига келганда чидаб туrolмади: устод энг мохир хаттотларга кўчиртириб, кўк, кизил, сарик сахтиёндан

жилд ясаттирган бу оғир, нодир китобларни қолдиришга виждони чидамади... Донишлар дониши Абу Райҳон Беруний Муҳаммад ибн Аҳмад ҳазратларининг пушти ранг ипак матога ўралган “ал-Қонунал-Масудий”, “Мезон ул-ҳикмат” ва “Китоб уссайдана”сининг ўзи бир қоп бўлди. Шайхур-раис аталмиш Абу Али ибн Сино ҳазратларининг “Китобуш-шифо”, “Китобун-нажот”и эса бир қопга сиғмади. Устоднинг ипак қоғозларга чизилган жадваллари билан ҳаттотлар ҳали кўчириб битмаган рисоаларни ҳам қопга солишнинг иложи бўлмади. Уларни қалин кимхобга ўраб, алоҳида ажратиб қўйди. Китоблар, китоблар, китоблар... Мана, бўлакча ишлов берилиб, қоғоздай майинлаштирилган оху терисига кўчирилган устоднинг суюкли рисоласи “Девону луғотит-турк”. Мана, жаннатмакон Қозизода Румий ўз қули ила битган “Риёзиёт”и, маликуш-шуаро аталмиш Умар Хайём ҳазратларининг зарҳал жилдлик нозик шеърлар мажмуаси. Унинг ёнида эса алломалар сарбони Абул Абдулло Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ҳазратларининг баҳмалга ўралган “Китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр вал-мухобала”си...

Устод жонидай суйган, қоп-қўзларига суриб ўқиган бу китобларни қандай ташлаб кетади? Эрта бир кун бу китоблар йўқ бўлса устодга не деб жавоб беради?..

Али Қушчи ташлаб олган асарлар кутубхонадаги китоб ва қўлёзмаларнинг ўндан бирича ҳам келмас, лекин шунинг ўзисқ қирқ қопдан ошиб кетди. Улар олдин бу қопларни биринчи ошёнадаги қудукка олиб тушишди, сўнг, қўлларида шам, зимистон камбар лаҳимдан жарликка таший бошладилар. Кечқурун, ғира-шира қоронғиликда бошланган бу иш, тун ярмидан ошганда базўр тугади. Сал ўтмай, сандиқ ортилган туяларни етаклаб Қаландар билан Уста Темур Самарқандий келиб қолишди.

Тўртовлашиб, китобларни сандиқларга жойлашди. Ҳар бир сандиққа икки яримуч копдан китоб кетди. Ун олти сандиқ китобни тўрт туяга ортиб, устига курук пичан босишди. Китобнинг нечоғлик оғир бўлиши ҳам шунда билинди: уч-тўрт ботмон юкни писанд қилмайдиган нортуялар, китоб тўла сандиқлар остида оғир тебраниб, аранг кўзгалди...

Мана, кечадан бери улар йўлда. Бугун, жилға бўйидаги ёнғокзорга туяларни чуқтириб кўйиб, дам олишди. Бу ерларда одам сийрак бўлса ҳам, ҳар эҳтимолга қарши кундуз юришмади. Мовароуннаҳр бошига қора кунлар тушди. Ҳаммаёқда айғокчи, ҳаммаёқда жосус. Эҳтиёт шарт. Яна уч-тўрт фарсах масофани эсон-омон ўтиб, “Аждар ғор”га етиб олишса бас, у ёғи, худо хоҳласа, ишлари унгидан келади...

Али Қушчи “Аждар ғор”ни бундан ун беш-ун олти йил муқаддам кўрган эди. Илиқ куз фасли эди, архар овини яхши кўрган Мирзо Улуғбек, эллик чоғли маҳрамлар билан Ургут тоғларига овга чиққан эди.

Эрта саҳар арабий арғумоқларга миниб олган навкарлар югурик тозиларни эргаштириб, тоғларга чиқиб кетар ва гала-гала архарларни қуршаб олиб, сойларга ҳайдаб тушар, қўлларида камон, арча панасига яшириниб олган беклар ва амирлар пана-панада туриб, хуркак жониворларга ўқ узишар, кечқурунлари эса, отиб олинган архар гўштидан тандир кабоблар пиширилар, кўм-кўк арчазорларга тикилган ипак чодирларда тонг отгунча базм қилишарди...

Гоҳо камонкашлар ёрдамидаги “ов” жонига теккан Мирзо Улуғбек, уч-тўртта энг яқин дўстларини эргаштириб тоғларга чиқиб кетарди. Бир кун у Али Қушчи билан амир Арслонга отларни эгарлаб, ов анжомларини шайлашни буюрди. Аксига олиб, уша куни ҳаво бузилган, совуқ шамол кўтарилган эди. Лекин эрталабдан қовоғи очилмай, хомуш юрган

Мирзо Улуғбек тоққа чиккач, пешонасидаги ажинлари ёзилиб, лабига кулги югурди. У оккушдай гузал, оппок арабий арғумоғини чоптириб, дам сойларни кечиб утар, дам довонларга чиқиб, ипакдай майин товланган ўрикзор ва ёнғоқзорларга, ҳамон баҳорги лагофатини йўқотмаган ям-яшил яйловларга узоқузок тикилиб қолар, лекин Алилар етиб бориши билан яна от чоптириб кетар, гуё ов ҳам эсидан чиқиб, табиатнинг фусункор гузаллигига мафтун бўлиб қолганга ухшарди. Бахтга қарши, сал утмай кукдаги булутлар қуюқлашиб, ёмғир савалай бошлади. Бир зумда тоғу тош орасида жилғалар шарқиради. Али Қушчи билан Амир Арслон Мирзо Улуғбекни қувиб етиб, қайтишни маслаҳат қилишди. Давлатпанох рози бўлиб, отининг жиловини орқага бурди. Лекин худди шу пайт, сукмок бўйидаги арчазордан иккита катта архар отилиб чиқди-да, тошларни шарақ-шуруқ қилиб, пастга қараб учиб кетди. Бунни кўрган Мирзо Улуғбек арабий арғумоғига аччиқ камчи босди... Али Қушчи ўзига келиб: “Тўхтанг, онҳазратим!” дегунча бўлмади, Мирзо Улуғбек арчазорга шўнғиб, кўздан ғойиб бўлди.

Али Қушчи ҳам отига камчи босди. У уст-боши шалаббо бўлиб, арчазордан чиққанида Мирзо Улуғбек пастда шарқираб оқаётган сойдан ўтиб, иккинчи кирнинг ёнбағрида от чоптириб борар, ундан анча олдинда иккита архарнинг шохлари кўзга чалинарди... Али Қушчи: “Тўхтанг, устод, сел!” – деб бақирганича жилғаларни кечиб, шарқираб оқаётган сойга қараб от чоптириб кетди. У бир лаҳзадаёқ лойқаланган сой бўйига етганда орқадан: “Алоуддин! Али!” – деб чақирган товуш келди. Лекин тўхташнинг иложи бўлмади. Баландликдан шамолдай учиб тушган асов от зарб билан ўзини тошқинга урди, аллақандай тош ва ҳарсангларга уриниб, қоқилиб-суриниб бўлса ҳам, сойнинг у юзига ўтиб олди. Али Қушчи шундагина

орқасига ўгирилиб қаради: амир Арслон тархон сойнинг у юзида от ўйнатиб турар, қора айғирини қамчилаб, бир нима деб кичқирар, лекин зорли кишнаб, осмонга сапчиган арғумоқ ҳайқриб оқаётган асов селга бетлаёлмас эди...

Амирнинг сўзини эшитишга фурсат йўқ эди. Али Қушчиархарларйиқитиб, йўл солиб ўтган чакалакзордан от чонтириб кетди. Ёмғир тобора кучаймоқда, баланд чўкқилардан шаркираб окиб тушаётган жилғалардаги сув тобора кўпайиб, ҳаммаёқдан сел босмоқда эди. Аҳён-аҳёнда момоқалди роқ қалдираб, тоғ чўкқилари ўпирилиб тушаётгандай бўлар, яшин чақнаб, борлик бир зум ёришарди-ю, яна қоронғилашарди...

Архарлар қор кетмаган тик чўкқиларга йўл олган, улар ўтган жойларда синган шох-шабба кийшайиб, ётиб қолган ёш арчалар ва ирғайлар кўриниб турар, лекин кўпикка тушган арғумоқ тик чўкқига қараб чополмас, сал ўтмасданок оқсоқланиб қоларди... Ана, олдинда ҳар бири гумбаздай-гумбаздай чўнг қоялар, ғадир-будур ҳарсанг тошлар кўринди. Бир-бирининг устига қалашган бу чўнг қоялар пастга қараб қийшайган, гўё ҳозир ағанаб тушиб, ҳаммаёқни зеру забар қиладигандай туюларди. Архарлар бу қоялар орасидан ўтса ўтгандир, лекин устод-чи?

Али Қушчи дир-дир титраб, юролмай қолган отидан тушиб, кўз очирмас ёмғир остида қаршисидаги юксак қояни айланиб ўтди; қоянинг бир томони ўпирилиб тушиб, тубсиз ўпқон ҳосил қилган эди... Али Қушчи хайрон бўлиб тўхтади, тўхтади-ю, унғурда бир нарса қимирлаётгандай туюлиб, жон ҳолатда:

– Устод! – деб кичқириб юборди. Шу заҳотиёқ қаердан дир яқиндан Мирзо Улугбекнинг ҳорғин ва қувончли овози келди:

– Али Қушчи! Азизим!

Овоз пастдаги унгурдан эмас, каердандир юқоридан келарди. Али Қушчи икки чўнг тош оралиғидан эмак-лаб ўтиб биринчи қоянинг тепасида, қийшайиб қолган харсанг тош остида, тўғрироғи, қандайдир қоронғи унгурнинг оғзида турган устодни кўрди. Унинг бошида калпоғи йўқ – яланг бош, оқ туянинг жунидан тўкилган чакмони шалаббо, лекин кўзларида бўлакча бир ҳайрат порларди.

– Ғор! – деди у, нечундир ваҳимали шивирлаб. – Худудсиз бир ғор, Али Қушчи!

– Ўзингиз омонмисиз? Отингиз қайда, устод?

– Йиқилди! – Мирзо Улуғбек пастдаги қоронғи ўп-конга ишора қилди. – Бери юр, Али!

Шу пайт, устустига яна чақмоқ чақди-ю, зим-зиё ғор бир зумга ёришди. Ғорнинг оғзи тор бўлса ҳам ичи кенг, куббасимон эди.

– Кирамизми? – деди Мирзо Улуғбек. Али Қушчи унинг овозидаги тараддудни сезиб, ғорга биринчи бўлиб кадам қўйди.

Ғордан “парр” этиб учиб чиққан кўк каптарлар уни бир чўчитиб, питир-питир килиб осмонга парвоз қилди. Кўзлар қоронғиликка ўргангач, ғорнинг кушлар уя қўйган куббасимон шиғти, ерда сочилиб ётган эски уялар, кушлар пағи кўринди.

– Қиррали тош топ, Али! Ўт ёкмоқ керак!

Али Қушчи ерни пайпаслаб иккита қиррали тош топди. Мирзо Улуғбек чакмонининг қўлтиғидан озгина тивит юлиб, пилик ясади. Пилик ўт олгач, уни курук чўпларга тутиб, гулхан ёкишди. Гулхан шуъласида ялтироқ кўк-қизғиш тошлардан барпо бўлган ғор ғалати жилоланиб, яркираб кетди.

Ғор чиндан ҳам чексиз, у сирли лаҳимдай унгур бўлиб, тоққа кириб кетар эди. Али Қушчи кўйлагини қиличига боғлаб, машъал ясади-да, унгурга кирди. Илон изидай эгри-бугри бўлиб кетган бу зимистон

камбар лаҳим бўйлаб ўн беш-йигирма қадамча юрилгач, йўлда яна бир унгур пайдо бўлиб, пастда бошқа бир ғор кўринди... Али Қушчи хиёл иккиланиб тургач, белбоғини ечиб, бир учини аълоҳазратларига тутказди-да, бир учидан ўзи ушлаб, унгурга тушди. Ғор чуқур эмас эди. Али Қушчи кўкрагигача осилиб тушганда оёғи ерга тегди. Бу ғор биринчисидан ҳам кенг ва баланд бўлиб, деворлари хитой чиннисидай силлиқ оппоқ мраммар билан қопланган эди. Лекин энг қизиғи – бу ғорнинг охирида яна бир қоронғи тўйнуқ кўринар, яна сал юрилса, учинчи ғор пайдо бўлар эди. Али Қушчи унга ҳам ўтмоқчи эди, Мирзо Улуғбек унамади. Улар бошқа вақт келишга аҳдлашиб орқага қайтишди. Лекин ўша кечаси Самарқанддан нохуш хабар келди-ю, улар овни ташлаб доруссалтанага қайтишга мажбур бўлишди...

Бу воқеа содир бўлганига ўн беш йилдан ошди. Лекин тоғ орасидаги бу сирли унгур унинг эсидан чиқмаган эди. Уста Темур Самарқандийнинг ғорсимон кулбасига кириши билан “Аждар ғор” эсига тушгани ҳам шундан. Шак йўқ, бу нодир хазина Самарқанднинг ўзида яширилса ҳам бўларди. Лекин эҳтиёт шарт, буткул жаҳон донишмандларининг ақл-идроки мужассам бўлган бу ноёб асарлар ёмон кўздан йироқроқ тургани маъқул. Эвоҳ! Нодон бидъатчилар қўлида бундай хазиналардан қанчаси зеру забар бўлган. Рум ва Қоҳира, Бейпин ва Бағдод хазиналарида йиғилган не-не китоблар, не-не ақл дурдоналари ўтга ёқилган!..

Ҳа, бу хазина учун “Аждар ғор”дан яхши жой йўқ! Бу нотинч қунарлар ўтсин. Агар ҳақ таоло иноят қилиб, тахтда Мирзо Улуғбек ўзи қолса, нур устига аъло нур. Йўқ, тахтни шахзода муқим эгаллаб, иш таназзулга юз тутса... яхши замонлар келгунча бу китоблар она курсоғида ётган боладай хотиржам ётади. Ишқилиб, Али Қушчи адашиб қолмағай...

Иўк, Али Қушчи умрида бир кўрган жойидан аданган эмас!..

Мана, ўша куз Мирзо Улуғбек билан овга чикканда чодир куриб бир хафта турган яйлов! Атрофи баланд қорли чўқкилар билан ўралган кенг яйлов қандайдир бўлакча, илохий сукутга чўмган, фақат чигирткалар чириллайди. Юлдузлар акс этган жилғанинг оҳиеста шилдираши қулоққа чалинади.

Ҳа, худди ўша яйлов! Ҳу ана у қир ёнбағрига қатор ипак чодирлар тикилган, пастга, сой этагига соғимли оқ биялар боғланган эди...

Али Қушчи ўшанда ипак чодирлар тикилган қир ёнбағридан ўтаркан, нечундир юраги “жиз” этиб, кўнгли бир хил бўлиб кетди. У маҳал билан кучга, юрак кўрга тўла, илм ва ҳаёт ишиқиди ёнган масуд ёнлик чоғлари эди. Элулус осойишта эди. Али Қушчи билан Мирзо Улуғбек ҳали кўп улуғ ишлар қилиш, илм бобида кўп нодир асарлар яратиш, кўп кашфиётлар бунёд этиш ниятида эдилар... Йиллар кўз очиб юмгунча ўтиб кетди. Ўша илиқ куз кунлари, сокин, серюлдуз кечалар устод билан мана шу адирларда танҳо айланиб чизган режалари, ёнлик орзуларининг юздан бири ҳам рўёбга чиқмади. Хайҳот, шундай шафқатсиз, меҳр-муруватсиз жан бу тесқари дунё...

Али Қушчининг эсига яна Салоҳиддин заргар тушиб, юрагини аламли дуд чулғаб олди. Устоддан шунча яхшилик кўрган бу ота-боланинг бундай куфрона неъматлик қилиши уни ҳар эслаганида бир қийнар, изтиробга соларди. Ёлғиз шу ота-бола бўлса ҳам гўрга. Али Қушчи ўша куни мавлоно Муҳиддинникидан қайтаётиб, яна бир машъум воқсанинг шохиди бўлди... Хаёлан ҳамон Салоҳиддин заргар билан баҳслашиб бораётган Али Қушчи “Шоҳизинда” қабристонига яқинлашганида, кимсасиз тор кўчаларнинг биридан

елкасига хуржун ташлаб, эгнига қурок чопон кийиб олган бир гадо чиқиб қолди.

Али Кушчи олдин унга эътибор бермади, лекин гадо шошқалоқлик билан орқага тисарилганини кўриб, бейхатиёр тўхтади. Гадо ҳам истар-истамас тўхтади-ю, кўл ковуштириб, ғалати ишшайди.

– Э,э,э, мавлоно Али Кушчи... ассалому алайкум! Тасанно! Тасанно...

Али Кушчи ўз кўзларига ишонмай анграйиб қолди: эгнига жулдур чопон, бошига пиликлари тўзиб, пахтаси чиқиб кетган эски тақя кийган бу “гадо”... доруссалтанада номи чиққан шоир Мирюсуф Хилватий эди.

– Сизга не бўлди, биродари азиз?

Мирюсуф Хилватий кўзларини аланг-жалаң қилиб, ён-верига қараб олди.

– Эҳтиёт шарт, мавлоно. Шаҳзодаи валиаҳд ёлғиз Мирзо Улуғбекни эмас, унинг барча муқаррабларини тазйиққа олмағи мумкин. Каминанинг насихатига киринг: фақир банда панада. Бу қисмат-койим босилгунча шаҳардан чиқиб, ғарибона кун ўтказиб турмок даркор, – Мирюсуф Хилватий шундай деди-да, елкасидаги хуржунини тўғрилаб, қаршидаги тор кўчага кириб кетди. Али Кушчи унинг орқасидан анграйиб қараб қоларкан, шу йил баҳорда, “Боғи майдон”да берилган бир зиёфат эсига тушди. Бутун шаҳар илм аҳли, машхур шоирлар, хонанда-ю, созандалар йиғилган бу базми жамшидда Мирюсуф Хилватий аълоҳазратларига аталган бир шърни ўқиб берган эди. Шърнинг охири ҳамон эсида:

Бобонгиз фатҳ этиб шуҳрат қозонгай жумла дунёни,

Бу олам кўрмагай эмди анингдек зоти аълони.

Падари покингиз умрин нури – раҳматга тўлдирди

Олиб шоҳиста отига Хоқони Сайид унвони.

Аларнинг шухрати шони муяссар ўлмаган гарчи,
 Вале бул дам кўрур сизда хама Масиҳу Мусони.
 Боқингиз кўкда юлдузлар харам ичра канизлардай,
 Ҳоконим ишқида ёнғай мунаввар айлаб осмонни!..

Ҳайхот! Кунни кеча устоднинг оёғини ўпиб, унга шеърлар бағишлаб юрган бу шоир бугун унинг тагидан тахт, қўлидан ҳокимият кетишини сезиб, ўз жонини асрамоқ пайига тушгандир. Хилватий янглик мунофиқлар кўп бўлса керакким, кеча энаси Тиллабиби яна келди, шаҳардаги ваҳималардан сўзлаб, уни бўйнидан кучиб узоқ йиғлади, уни ҳам шаҳардан чиқиб, бирор жойда яшириниб турмоққа даъват этди, ялиниб-ёлворди... Муштипар эна! Билмайдики, Али Қушчи Хилватий бўлолмайди. Устоднинг бошига қора кунлар тушганда мавлоно Муҳиддинлар янглиғ ундан юз ўгириб кеголмайди.

Вожабо: фалакнинг гардиши билан Мирзо Улуғбек ўз тахтида қолса бу одамлар не қилур? Ҳеч нарса бўлмагандай яна унга сажда қилурми ё бунга виждонлари йўл бермасми?

Али Қушчи бу ўйлардан юраги ўрганиб, бўғилиб кетаётгандай бўлди-ю, яна ўзидан кулди: “Нечун бу ҳолга ажабланурсен, бу бевафолик бани одамнинг азалий хусусияти эмасму? Бани одам ақл-идрок ва эзгуликка эмас, қилич ва шамширга, бойлик ва тожу тахтга содиқ экани сенга аён эмасму? Бу машъум ҳақиқатни не-не донишлар, шоиру фузало куйиниб айтмаганму? Бунга ақлинг етса тагин нечун куйинасен, мавлоно Али?..”

Али Қушчи орқасига қарай-қарай сўлга, ўша ёмғирли куз кунни архар овига чиққан тоғ чўққиларига бурилди. Тонг яқинлашиб қолди, чамаси, каршидаги юксак чўққининг тепаси оқара бошлади, гўё артилгандай ялтираб турган бир парча ой устида

Нохид юлдузи порлади. Ой хиралашган сайин Нохид юлдузи очилиб, тобора яркираб борарди... Қирлар баландлашган сайин туяларнинг юриши секинлашиб, “бўх-бўх”лари кўпайди... Хали “Аждар ғор”га яқинлашганда туялар юролмайд қолса эҳтимол. Унда сандиқларни иккита-иккитадан эшакларга ортиб чиқишга тўғри келади...

Мана, ўшанда ёмғир савалаб, қайтишга аҳд қилган жойлари. Мана, архарлар чиқиб қочган арчазор!.. Ажабо: ўшандаги хушбўй кўм-кўк арчаларнинг биттаси ҳам йиқилмаган, биттаси ҳам қуримаган. Ўшанда қандай бўлса шундай турибди. Гуё ўн беш йил эмас, ўн беш кун ҳам ўтмаган!..

Мана, сой ҳам кўринди. Ўшанда амир Арслон тархон от солдириб ўтолмаган, кўпириб, хайкириб окқан сой йўлдаги ўзандай жилдираб қолган эди...

Али Қушчининг тахмини тўғри чиқди: сойдан ўтиб, тик чўкқига кўтарилаётганда туялар “бўх-бўх”лаб юролмайд қолди. Али Қушчи тўхтаб, эшакдан тушди. Жимжит. На бир одам, на бир ҳайвон шарпаси эшитилди. Фақат арча ва ирғайлар ичида аллақандай кушчаларнинг сайраши қулоққа чалинади. Мусаффо ҳаво арча, қизил зирк, шувоқ ва яна қандайдир тоғ гиёҳларининг нозик, хушбўй ҳидига тўла.

Али Қушчи Мирам Чалабийга қаради.

– “Аждар ғор”га келдук, болам. Эшакдан туш, туяларни чўқтир!

“Аждар ғор”ни эшитган Мирам Чалабийнинг кўзлари аланг-жалаңг бўлиб атрофига қаради.

Али Қушчи туяларни чўқтириб, қора чангалга боғлади, сўнг, тайёрлаб қўйган пиликларни олиб, тўп-тўп ўсган ирғай, арча ва қизил зирклар орасидан тепадаги қат-қат харсанг тошлар томон йўл олди. Мирам Чалабий, ҳамон кўзлари аланг-жалаңг, изма-из борарди.

Мана, ўшанда, жала қуйиб турганда унга бахайбат кўринган чўнг қоятошлар! Инсон умри қанчалик қисқа бўлса, табиатнинг умри шунчалик боқий экан! Ҳар бири гумбаздай-гумбаздай келадиган чўнг қоялар бундан ўн беш йил муқаддам қандай бўлса шундай турибди! Мана, довулда Мирзо Улуғбекнинг арабий арғумоғи йиқилиб тушган унгур. Унгурнинг тепасидаги қоятош орасида “Аждар ғор!..”

Али Қушчи нечундир юраги гурс-гурс уриб, қояга тирмашди. Мана, қоянинг устида ваҳимали қийшайиб турган ўша харсангтош. Тошнинг остида таниш зимистон унгур!..

Али Қушчи қоя устига чиқиши билан унгурдан яна ўшандагидай бир гала кўк каптар “парр” этиб чикди-ю, сесканиб кетган Мирам Чалабий ўпқоннинг четига бориб қолди. Али Қушчи унинг қўлидан “шап” ушлаб, қулимсиради.

– Қўркма, болам, номи “Аждар ғор” бўлса-да, аждари йўқ бунинг!

Али Қушчи қўлидаги таёққа ўралган машъални ёқиб, ғорга биринчи бўлиб кирди. Ўша-ўша манзара: деворлари ялтирок кўк-қизил тошлардан иборат катта ғорнинг ковакларига қушлар уя қўйган, ерда тўзғиган патлар, қулаб тушган уялар, тухум синиқлари. Ҳатто улар ёққан кичик гулхан қуллари ва қиррали тошларгача ўз ўрнида ётарди!..

Али Қушчи қўлидаги машъални боши узра кўтариб ғорнинг тупқарисига юрди. Мана зимистон лаҳим чапга бурилиб, пастда қора туйнук кўринди... Туйнукка сандик сиғадими, йўқми? Сиғади! Фақат туртиб чиққан тош қирраларини сал чопиш керакдур...

Али Қушчи қўлини Мирам Чалабийга бериб, пастдаги унгурга тушди.

Хитой чиннисидай силлик оқ мрамардан барпо бўлган катта ғор ҳам ўзгармаган, ўн беш йил муқаддам

қандай бўлса, шундай турарди... Ҳа, сандикларни шу ерга жойлаштириб, туйнуқларни харсангтош билан ёпиб ташлаш керак...

Али Кушчи елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил тортди. Улар ёрдан қайтиб чиққанда водий куз офтобига фарқ бўлган, кизил зиркнинг қирмизи япроқлари қуёшда оловдай лангиллаб ёнар, ям-яшил арчалар худди чўмилгандай яшнаб кетган эди. Пастда, харсангтошлар орасидаги чакалакзорда чўкиб ётган туялар, тепадан худди ғалаги қояларга ўхшарди.

Мирам Чалабий кўзларини катта очиб, улуғвор тоғларга, тоғ ёнбағрида ипакдай майин товланган оч сариқ ўрикзорларга, гўё ёнғинга учрагандай ловиллаган кизил зирк ва қорақанд чакалакзорларига ҳайрат билан тикилиб қолди.

Али Кушчи унинг елкасига қўлини қўйиб:

– Иним! – деди ҳаяжонланиб. – Бу ғаройиб унгурни Мовароуннаҳрда ёлғиз уч киши биледи. Бири Мирзо Улуғбек, бири фақир, бири сен... Аҳли ирфон сарвари Мирзо Улуғбек буткул рубъи маскундин йиғдирган энг нодир хазинасини ушбу ерга яширамыз. Бу хазина бизга насиб этмаса, бўлғуси авлодларимизга насиб этгай. Шу матлабда яхши замонлар келгунча бу ёр улуғ сир тутилгай. Бу сирни наинки дўсту ақрабонг, надали бузрукворинг ҳам билмагай, иним. Бу сўзимга ёлғиз Олло таоло шоҳиддур. Дилингда ҳақ таолога таважжуҳ айлаб, қасамёд қил, иним.

Мирам Чалабий қиблага қараганича кўзларини юмиб, лаблари пичирлаб қасамёд ўқиди.

Қаландар Қарноқий Али Кушчи билан Мирам Чалабийни кузатиб қўйиб, узан ёқалаб орқага қайтарди. Тун ярмидан оққан, олис қирлар ортидан кўтарилган

заифгина хилол шуъласида борлик сокин, осуда уйкуга чўмган.

Қаландар кирни айланиб ўтиб, расадхона дарвозасига яқинлашганда, “Боғи майдон” томондан эшагини хих-хихлаб келаётган одам қораси кўринди. Қаландар ўзини четга олмоқчи бўлган эди, йўловчи эшагини тўхтади:

– Ҳей, факир, бу сенму? – деб сўради.

Бу – уста Темур Самарқандий эди.

– Ха, мен, отахон. Нечун қайтмадингиз?

Чол унинг саволига жавоб бермай, яқинроқ келиб шивирлади:

– Эҳтиёт бўлғайсен, болам. Боядан бери бу айланада бир қора кўлага изғиб юрибди. Сергак бўл. Уқдингму?

– Уқдим, отахон...

Уста Темур Самарқандий бошқа ҳеч нарса демай, эшагини хих-хихлаб ўтиб кетди.

“Бу не кўлага? Тағин айғоқчими?”

Қаландар атрофига диққат билан разм солди. Лекин ҳаммаёқ жимжит, бирор шарпа эшитилмас эди.

Қаландар бир-бир босиб расадхона томон бораркан, шу йил кўкламда бу ғаройиб чол билан учрашгани эсига тушиб, мийиғида кулимсираб кўйди.

Қаландар мадрасани тарк этган бўлса ҳам зоҳидлар хонақоҳидаги фисқи фасодлар, уруш-жанжалларга ўрганолмай, кўнгли ғаш бўлиб юрган пайтлар эди. Бир кун кечкурун у хонақоҳга боргиси келмай, шаҳардан чиқиб, Обираҳмат бўйидаги қишлоқларни оралаб кетди. У эртасига ҳам шаҳарга қайтмай қишлоқма-қишлоқ кезиб юраркан, бир маҳал баланд тепа ёнбағридаги ғор оғзида ўтирган ғалати бир одамга кўзи тушди. Чиройли кетмон соколи дуд ва тутундан сарғайиб кетган, бошига ағдарма телпак кийган, пешонасидаги кат-кат ажинларини қора қурум босган, лекин қадди-қоматидан аллақандай салоҳият ва куч ёғилиб турган

бу чол, кўлида темир болгача, ғор оғзида кумғон ва чойдишларни тузатиб ўтирарди. Ёнидаги ўчоқда қора козон биқирлаб қайнарди.

Қаландар чолнинг ишига бир лаҳза разм солиб тургач, камоли эхтиром билан салом бериб, бир пиёла сув сўради. Чол бошини кўтариб, унга бошдан-оёқ разм солди, кейин қора кумғондан бир пиёла сув қуйиб узагаркан:

– Шу бўй-бастинг билан гадолик қилиб юрибсенми? – деди кўрс овозда. – Боракалло сендай баҳодирга!

Чолдан бу кўрсликни кутмаган Қаландар сувни бир кўтаришда сипқариб, ўрнидан турди. Лекин чол барок қошларини силаганича кўзини ундан узмай:

– Самарқанд фарзандига ўхшамайсен, – деди. – Қай юртдан адашиб келмишсен, дарвеш?

Қаландар истар-истамас, Яссидан, Сайхун бўйларидан келганини айтган эди, чолнинг пешонасидаги ажинлари тарқаб, чехраси очилиб кетди.

– Эй, дариг! Сабаб, гулдай Яссини тарк этиб, бизнинг юртда мусофир бўлиб юрибсен? Бошингга не ғам-андух тушди, сўзла, мусофир.

Қаландар кўнгли эриб, бошидан ўтган воқеаларни хикоя қилиб берди. Чол унинг махзун хангомасини кўзини юмиб, бошини охиста тебратиб эшитди. Кўнглига тасалли берди. Сўнг, ёшлигида қарвонга қўшилиб Яссига борганини, равишлари пок, нафаслари оташнок Хўжа Аҳмад Ясавий макбарасини зиёрат қилиб, сағанасини тавоф қилганини сўзлаб берди. Суюниб кетган Қаландар, эски ҳикматлардан ўқиб берган эди, чол ҳам ийиб кетиб, уни ғорига олиб кирди, қўйиб юбормай бир кеча меҳмон қилди. Шу-шу, Қаландар устанинг олдига тез-тез келадиган бўлди, ҳар келганида кўнгли тоғдай ўсиб, гўё ўз юртига бориб-келгандай бўлар эди... Мавлоно Али Қушчига кўмаклашиш керак бўлганида Қаландар ҳеч тортинмай тўппа-тўғри

устанинг олдига бошлаб боришининг боиси ҳам шунда эди. Бошлаб бориб тўғри қилган экан, саксон яшар уста ҳамма гапга дарҳол тушунди.

Шогирдларидан уч-тўрт йигитни йиғиб, ғорда иш бошлаб юборди. Қаландар ҳам кечалари, теварак-атроф сал тинчиганда ғорга бориб, усталарга ёрдам берди: кулоҳи билан жандасини ечиб, ярим яланғочланиб олиб, дам урди, отанинг шогирдлари шундай ёкиб қолдики, тун бўйи ишласа ҳам эрталаб кетгиси келмай қоларди. Айниқса Босқонбек билан Қалқонбек деган акаука темирчилар жуда хуш келди. Иккиси ҳам ёш, шўх, ширинзабон, қўли гул йигитлар эди. Улар чарчок нималигини билмас, иш пайтида ҳам лабларидан кулги, кўшиқ, аския аримас эди. Ниҳоят, сандиклар тайёр бўлгач, уста Зарафшон соҳилидаги кишлокларга чиқиб кетиб, тўртта туя топиб келди...

... Қаландар расадхона дарвозасининг рўпарасидаги чинор тагида тўхтади. Чинорнинг остида катта супа бўлиб, Қаландар бир ҳафтадан бери шу супада тунар, кундузлари чордона куриб қимир этмай ўтирар, лекин кўзини расадхонадан олмас эди... У чинор ковагига яшириб қўйган эски наMATни олиб, супага ёзди, хуржунини бошига қўйиб, чўзилмоқчи бўлди. Лекин шу пайт дарвоза томонида “лип” этган сояга кўзи тушди.

– Ҳей, худонинг махлуғи! Кимсан?

Соя дарахтларни паналаганича “Боғи майдон” томон йўналди.

– Жонингдан умидинг бўлса, тўхта, ҳей ғаламис!

Қора кўлага тўхташ у ёқда турсин, бир оёғини судраб босганича чопкиллаб кетди.

“Қашқир! Бу каззоб не қилиб юрибди?” – Қаландар қоронғида туртина-туртина, сояни қувиб кетди. Дарахтларни паналаб кетаётган кўлага бир-икки марта “лип-лип” этди-ю, “Боғи майдон” дарвозасига етганда гўё ер ютгандай йўқ бўлди-қолди...

Қаландар орқага қайтиб, супада хаёлга толиб, узок ўтирди. “Бу қора кўлага ким? Қашқирми ё бошқа бир айғоқчими? Кўрган бўлса не бўлар?..”

Гўё кишда ковакдан хувуллаб кирган изғириндай совук бир ваҳима Қаландарнинг юрагини зирқиратиб юборди. Бу туйғу қоронғи тундай тобора қуюклашиб борарди. Қаландар буни сезиб қолди-ю, ўзидан ғижиниб қўлини бир силтади-да, жандасини бошига буркаб, йиртиқ намагга чўзилди...

Эртасига Қаландар кун бўйи супадан жилмади. У чордана куриб, бошини тебратиб, ҳамду сано ўқиб ўтирар, лекин ярим юмуқ кўзларини расадхона дарвозасидан узмас эди. Кечаси кўрган қора кўлага хаёлидан кетмас, назарида, айғоқчилар пана-панада уни кузатиб тургандай туюларди...

Дарвоза берк, тош кўрғон билан ўралган расадхона жимжит. Унинг муаззам пештоқларидаги сиркор безаклар, меҳробга ўхшаган даричаларининг хошиясидаги нозик нақшлар, деворларига тилла суви билан битилган ҳикматли сўзлар куз офтобида гўё мўъжаз камалакдай жилоланиб, ҳавойи бир гўзаллик касб этган эди.

Осмонга бўй чўзган бу муҳташам бино, илиқ куз офтобида ял-ял ёнган бу фируза гумбаз, юксак минораларнинг зарҳал жилоси Қаландарга бошқа даврларни, масуд талабалик чоғларини эслатиб, кўнглидаги сўнмас дардни яна кўзғади. У чоғларда Улуғбек мадрасасининг талабалари ҳафтада бир марта расадхонага келиб, кечалари фалакиёт ва риёзат илмидан дарс олишарди. Дарсларни аксарият Али Кушчи билан мавлоно Муҳиддин ўқир, лекин гоҳо аълоҳазратлари ўзлари ҳам сабоқ берар эдилар. Аълоҳазратлари келган кунлари расадхонага Самарқанддаги барча мударрислар, барча аҳли ирфон, машхур фозиллар ва алломалар, баъзида эса ҳагто хорижий давлат элчилари ҳам таъриф бую-

ришар, иккинчи ошёнадаги муаззам кутубхонага одам сиғмай қоларди. Бошига учлик қора духоба тақя, эғнига зарбоф тўн устидан оқ шоҳи ридо кийган аълоҳазратлари, кўзлари аллақандай порлаб, ёноклари туртиб чиққан узунчоқ юзи ловиллаб, товуши ҳаяжонидан титраб, коинотнинг мураккаб сирларидан сўзлар, кўкда ғуж-ғуж ёнган юлдузларни номма-ном санаб, уларнинг самодаги ўрнини тушунтирар эди. Мирзо Улуғбек ўқиган фалакиёт сирларини, хусусан, риёзиёт фанининг мураккаб қонунларини биров тушунса, биров тушунмас, лекин унинг ранго-ранг оҳанглар касб этган овози, илҳом билан порлаган кўзларининг сеҳрига илинмаган, ҳаяжонга тушмаган бир кимса бўлмас эди! Аксарият, Мирзо Улуғбек ҳазратлари билан бирга баковуллар келишиб ош дамлашар, даредан сўнг барча аллома ва талабаларга зиёфат бериларди.

Қаландар кўзларини юмиб чуқур тин олди... Нечун бу улуғ донишмандлар даргоҳини масту аласт ҳасадгўйлар уясига, улуғ истеъдод ва зако соҳибларини фиски фужур дарвешларга, оппоқ мударрислик дасторини бидъатчи гумроҳларнинг кир-чир кулоҳига алмаштирди? Нечун? – деди у, ўзидан ранжиб, лекин эсига яна Хуршида бону тушиб, ўрnidан туриб кетди...

Қаландар бонунинг тўйидан кейин гўшанишинликни ихтиёр этиб, гадолик қилиб юрган чоғлари эди. Бир кун кечқурун, Қаландар, бошида кулоҳ, эғнида хирқа, елкасида эски хуржун, “Мозори шариф”дан қайтаётиб, серҳашам бир дарвоза олдида тўхтади. Унинг “ё Олло дўст, ё Олло”сига дарвозани очган қоровул чол, сопол косада қатикли гўжа билан битта зоғора тўқач олиб чиқди. Қаландар, қорни оч эди, дарвозанинг супасига ўтириб, овқатга киришди. У гўжани ичиб, энди фотиҳага қўл кўтарган эди ҳам муюлишдан эғнига зарбоф тўн, бошига сувсар бўрк кийган хуш-

комат бир суворий от ўйнагиб чиқиб келди. Кетмакет қандайдир кўнғироқчаларнинг жангур-жунгури эшитилиб, муъолишда устига кизил кимхоб соябон тутилган кобулий арава кўринди...

Хушсурат суворий дарвоза олдида отидан сакраб тушиб, аргумоғининг жиловини қоровул чолга тутказаркан:

– Ҳей! – деди Қаландарга юзланиб. – Қорнинг тўйдими бу дарғоҳда? Тўйган бўлсанг йўлингга равона бўл, дарвеш!

Суворийнинг сўзлари қаттиқ тегса ҳам, Қаландар кўшлига олмаган бўлиб, дуо қилди-да, йўлга тушди. Лекин бир-икки қадам юрмаган ҳам эдики, аравадан:

– Мирзам! – деган овоз эшитилиб, беихтиёр тўхтади: “Бону!” Чексиз мунг тўла бу товуш Қаландарни чорладими ё зарбоф тўнга ўранган хушқомат суворийними?

Қаландар хуржунини кўтарганича кўча ўртасида гаранг бўлиб қотиб қолди. Кимхоб соябон ичига яшириниб олган бону эса, кўз ёш аралаш энтика-энтика давом этди:

– Мирзам! Бу кун ёмон туш кўриб, Хожа Баҳовуддин ҳазратларига етти танга атаган эдим. Ақчангиз бўлса шу гадога етти танга инъом қилинг...

Қаландар хушига келиб, арава томон бурилиб қаради. Тепасига ипак попилдириклар тақилган кимхоб соябонинг пардалари туширилган, ҳеч ким кўринмас, фақат парда четини ушлаган заифанинг оппоқ кўли кўринар, зумрад кўзли кўш узук тақилган нозик бармоқлар гўё ниманидир тимирскилагандай титрарди...

Хушсурат суворий аравакашга қараб: “Ҳайда!” деган маънода бетоқат ишора қилди, ўзи эса, қовоғини солганича чўнтагини кавлаштириб, ниманидир олди-

да, ҳамон гангиб турган Қаландарга қараб отди. Тош йўлга тушган олтин танганинг мусаффо жаранги арава филдирагининг тарақ-туруғига қўшилиб кетди. Дарвоза тақа-тақ ёпилиб, кимхоб соябонли кобулий арава кўздан ғойиб бўлди...

Ногаҳон рўй берган бу учрашув, тош йўлдан юмалаб кетган бу олтин не ўзи? Бону қилган пинҳоний бир ишорами ё чиндан ҳам унга ачиниб берилган садақами, ёхуд қандай бадавлат, шоҳона даргоҳга тушганини пеш қилмоқчи бўлганими? Лекин ундай деса... чексиз мунг тўла бу товуш, бу зорли фарёд тамом бошқа нарсадан далолат берарди...

Уша куни Қаландар, гўё азиз бир нарсасини йўқотгандай қора шомгача дарвоза теварагида дайдиб юрди, кейин боши оққан томонга кетди. Бир маҳал ҳушига келиб қараса... “Шоҳизинда” қабристонида ўтирибди. Лекин кулоғи остида ҳамон бонунинг фарёдга ўхшаган зорли овози турар, хаёлидан эса, нечундир унинг шеъри чикмас эди:

Тилим лолдур, дилим розин баёи этмоқдин ожизмен,
Висолнинг орзусинда хастадур кўнгиш, билмассен...

Сал ўтмай, доруссалганда машъум хабар тарқалди-ю, Қаландарнинг кўзига олам яна ҳам қоронғироқ кўринди: гўё шаҳзода Абдулъазиз амир Иброҳимбекнинг ўғлини қатл қилдириб, унинг ҳуснида тенгсиз қаллиғини ўз ҳарамига олганмиш!..

Қаландар эсдалиқлар туғени билан олишиб, расадхонани бир айланиб чиқди. Яна жойига қайтиб ўтираркан, от туёқларининг дупурини эшитиб қолди.

Шаҳар томондан от чоптириб келган тўрт нафар суворий чинорга етмай, расадхонага бурилишди. Қаландар беихтиёр сесканиб кетди: от чоптириб ўтган

ешноҳлар орасида... амир Султон Жондор ҳам бор эди!.. Қаландар Қарноқий сохт-сумбати келишган бу калондимоғ амирни аълоҳазратларининг даврасида кўп кўрган, Мирзо Улуғбек амир Жондорни ҳамиша ўзи билан бирга олиб юрар эди.

“Тавба! Мирзо Улуғбекнинг энг яқин муқарраби, инонган тоғи ҳисобланган бу амир расадхонада не қилади?”

Дарвоза олдида отдан тушган суворийлардан бири камчисининг дастаси билан дарвозани шак-шак урди.

– Али Қушчи қайда? Оч, дарвозангни!

Расадхона қоровули Али Қушчини йўқ деди, чама-си, суворийлар амир Султон Жондор билан алланимани маслаҳатлашиб, яна дарвозани қокншди. Дарвоза очил-гач, амир Жондор билан яна бир суворий отларни қолдириб расадхонага кириб кетишди, икки суворий ташқарида қолди. Кўп ўтмай, расадхонага кириб кетган амир Жондор қайтиб чиқди ва ёнидаги ҳамроҳлари билан келган йўлларида шаҳарга қараб от чоптириб кетди.

Қаландар суворийларнинг орқасидан тикилганича карахт бўлиб ўтириб қолди. Унинг юраги нечундир гурс-гурс тепар, хаёли қуюндай чарх урар эди.

Ё тавба! Наҳот Мирзо Улуғбек ҳазратларининг ўнг қўли ва энг содиқ амири ҳисобланган Султон Жондор бу разолатга борса? Мирзо Улуғбек тахтдан йиқилмасдан туриб, унинг ғанимлари хизматига ўтса. Энг яқин амири бундай тубанлик қилса устоднинг тақдири не бўлади? Али Қушчининг ҳоли не кечади?

Қаландар бу ташвишли ўйлар билан бўлиб, тун ярмидан ошганича мишжа қокмай ўтирди. У расадхонани ташлаб кетишини ҳам, кетмаслигини ҳам билмас эди. Ташлаб кетай деса Али Қушчини ўйлар, кетмай супада ётиб қолай деса, назарида, шайх Низомиддин

Хомушнинг айғокчилари келиб, банди килиб олиб кетадигандай туюларди...

Қаландар, бу ўйлардан боши ғовлаб, кўзи илинган экан, яна оёқ шарпасини эшитиб уйғониб кетди... Худди кечагидай бир кора кўлага кўчанинг у юзидаги дарахтларни паналаб расадхона томон ўтиб борарди. Қаландар секин ўрнидан туриб кўчанинг у юзига ўтди ва дарахтларни паналаб, кўлаганинг орқасидан юрди. Дарвозага етган кўлага у ёқ-бу ёққа аланглаб каради, сўнг, дарвозанинг оғир мис халқаларини секин шақиллатди. Ичкаридан коровул чолнинг таниш хириллок овози эшитилди.

– Бу ким, тун ярмида дайдиб юрган?

– Бу мен! – кўркибгина жавоб берди кўлага.

– Ким бўласен? Расадхонага кирмоққа ижозат йўқдур!

Кўлага бир лахза сукут сақлагач, яна боягидай кўркинкираб шивирлади:

– Каминани Мирзо Улуғбек ҳазратлари юбормиш. Мавлоно Али Қушчини сўрайдур...

– Али Қушчи йўқ! Қайга кетди – билмаймен!..

Кўлага нима қилишини билмай хийла турди, кейин, бир-бир босиб орқага қайтди. У чинорга яқинлашиб қолганида Қаландар дарахтлар панасидан чиқиб йўлини тўсди:

– Али Қушчида не юмушинг бор? Камина етказурмен унга.

Кўлага – паканагина одам, кўққанидан тили калимага келмай, серрайиб турарди.

– Кўркма! Мен Али Қушчининг шогирди Қаландар Қарноқий бўлурмен. Айт – не юмушинг бор Али Қушчида?

– Али... – деди кўлага ғудраниб. – Али Қушчини Мирзо Улуғбек ҳазратлари кўрмоқни тилайдур...

Қаландар бир лахза иккиланиб тургач:

– Мирзо Улуғбек қайда? – деди. – Олиб бор мени. Али Кушчи қайда – ўзим айтамен давлатпаноҳга!

14

Дунёда ҳамма нарсадан мубҳамлик ёмон. Кишининг бошига тушган кулфат нечоғлик оғир бўлмасин, уни сабру токат ва ирода билан енгил мумкин. Лекин ноаниқлик эзиб ташлайди кишини.

Мирзо Улуғбек Мовароуннахрдан қувилиш хабарини илк бор эшитганда юраги қон бўлиб кетса ҳам, кейин идрок билан ўзига ўзи тасалли бериб, йўл ҳозирлигини кўра бошлади.

У ҳамон Кўксаройнинг бир бурчагидаги совук хонада истиқомат қиларди. Шахзода билан учрашган куни эртасига унинг олдига бошига сурма ранг салла ўраган балхлик янги саройбон кирди. Саройбон унга йўл ҳозирлигини кўришни ва бу ишда ниманики даркор топса, ҳаммасини муҳайё қилишини айтди.

Мирзо Улуғбек ортиқча ҳеч нарса сўрамади. Фақат иссиқроқ кийим-кечак билан уч-тўрт кунлик озиқ-овқату яхши отулов бўлса бас, бошқа ҳеч нарса лозим эмас, деди. Рост, бироз пул ё тилла бўлса зарар қилмас эди, лекин тиллани ёлғиз шахзода инъом этиши мумкин. Мирзо Улуғбек эса ўша кунги суҳбатдан кейин шахзодадан ҳеч нарса тиламасликка онт ичди. 'Зотан, ҳажга отланган осий бандага асаса-ю дабдаба не даркор? Бошга тушганини кўз кўрар. Такдирга тан бермоқ керак.

Мирзо Улуғбек кечаси тонг отгунча миужа қокмай минг хил режалар тузиб чиқди. Эсон-омон Маккаи муқаррамага етиб, ҳаж қарзини ўтаса, Дамашққа ё Қоҳиратулга боради. Бирор-бир мадрасада фаррошлик қилиб, ер супуриб ўтса ҳам, илм аҳли билан бирга

бўлади, қолган беш кунлик умрини таълиму тарикатга бағишлайди. Унинг номини Дамашқда ҳам, Мисрда ҳам, “Байтул ҳикма” аталмиш Бағдодда ҳам билишади. Қаерга бормасин, иншооллоҳ, хор бўлмас. Фақат... киндик кони тўкилган бобо юрти Мовароуннаҳрдан, суюкли Самарқандидан, болалик йиллари ўтган Зарафшон соҳилларидан кетмоқ, яхши кунига ҳам, ёмон кунига ҳам шоҳид бўлган бу маскандан айрилиб, ёт элларда мусофир бўлмоқ... уни фақат шу хаёл кийнар эди. У хар хил юмушлар билан ўзини овунтирмоқчи бўлар, тақдирга тан бермоқ керак, деган ўй билан кўнглини кўтаришга уринар, лекин барибир элидан жудо бўлиш хақидаги хаёл қайта-қайта ёпирилиб келиб, юраги чуғ теккандай ачишиб кетарди.

Тушдан кейин саройбон элликларга борган, чуваккина, ниҳоятда мулойим бир одамни бошлаб келди. Мирзо Улуғбек уни дарҳол таниди – бу одам Шоҳизинда хўжаларидан Муҳаммад Хисрав эди. Соқолига битта-яримта оқ оралаган, лабларидан мулойим табассум аримаган бу нимжон одам Мирзо Улуғбекка жуда ёқди, Муҳаммад Хисрав унга йўлдош бўлишини эшитиб, суюниб кетди. Саройбон шаҳзоданинг амри олийсиши баён қилди: Мирзо Улуғбек билан Муҳаммад Хисрав шу бу кун, намози аердан кейин Кўксаройдан чиқиб, “Боғи майдон”га бориб тунамоқлари, эртага субҳидам эса узок сафарга отланмоқлари лозим.

“Фуқаро кўрмасин дейдур!” – Мирзо Улуғбек юрагида кўтарилган аламли туғённи ичига ютиб, Муҳаммад Хисравнинг уст-бошига разм солди. Хожа эғнида эскироқ қора чакмон, оёғида кизил чармдан эскироқ маҳси, бошида одми салла эди.

– Кийимингиз олис йўлга юпун эмасму, Хожам?
Хожа Муҳаммад Хисрав мулойим кулимсиради.

– Ҳажга оғланган бир фақирга шоҳона кийим не даркор, онҳазратим?

Муҳаммад Хисравнинг бу гапи ҳам Мирзо Улуғбекка маъқул тушди. Лекин у: “Шоҳона кийим бўлмасда, олис сафарга иссиқ кийим даркор, кунлар совиб қолди”, деб саройбондан унга бош-оёқ сарупо олиб берди.

Улар шом намозидан кейин кўзғалишди. Кўксарой олатдагидай теран сукутга чўмган, ҳаммаёқ зимзиё, фирузаранг юксак гумбазлар совуқ дахмалардай мудҳиш қорайиб турарди. Фақат мрамор сарҳовузнинг четларидаги тош фонуслар заифгина шуъла сочар, кумуш фавворалардан куйилган сувнинг сокин шовиллаши кулоққа чалинарди, холос.

Мирзо Улуғбек аллақандай совуқ бўлса ҳам, бутун умри ўтган бу кўҳна сарой билан абадулабад видолашаётгани эсига тушиб беихтиёр тўхтади. Тўхтади-ю, дилидаги аламли ҳисга бўйсуниб, қибла томондаги ҳарамхонага қаради. Девор билан тўсилган ҳарам ҳам қоронғиликка чўмган, фақат энг чеккадаги дарича худди тунов кунгидай олис юлдуз каби милтираб турарди. Наҳот кўзлари маънос ўша канизак бўлса? Қариган чоғида унинг аламли қалбини куз офтобидай илиқ нурга йўғирган ўша дилрабо маъсума бўлса? У нечун ухламайди? Нечун ҳамма даричалар қоронғи, ёлғиз унинг даричаси ёруғ? Мутолаа билан машғулми, ё...ё шахзода уни...

Мирзо Улуғбек кўнглига ёпирилиб келган мудҳиш шубҳадан кўз олди қоронғилашиб, деворга суяниб қолди. Назарида, юрагига захарли наштар санчилгандай туюлиб, бир дақиқа тишларини босиб турди, кейин саройбоннинг йўталини эшитиб, зўр ирода билан ҳисларини жиловлади-да, дарвозага томон юрди.

Дарвозадан чиккан жойда уларни тўрт нафар суворий карши олди.

Мирзо Улуғбек кечаси бўлса ҳам Самарқандни бир айланмоқ, таниш кўчалар, даҳалардан ўтиб, доруссалтана билан видолашмоқ. Гўри Амирга бирров кириб, бобоси билан падари бузрукворининг сағаналарини тавоф қилмоқ, кейин йўлга тушмоқ ниятида эди. Лекин отга минишлари билан уларни куршаб олган суворийлар пастга, Регистон томонга йўл олишди.

“Не қилай? Бу аёвсиз шахзода кабрингга сажда қилмоққа ҳам ижозат бермади. Ўзинг афв этгайсен, жаннатмакон!” – Мирзо Улуғбек, Гўри Амир томонга қарай-қарай ичида тиловат ўқиб, юзига фотиҳа тортди-да, отига камчи босди. Силлиқ тош ётқизилган жимжит кўчалар тақа қоқилган от туёқларидан қарсиллаб кетди... Кўчанинг икки юзидаги пахса девор билан ўралган ховлилардан, тимли пасткам расталардан тик этган товуш эшитилмади... Ҳар йили бу маҳалда шаҳарда тўй-томоша авжга чиқар, кечаси билан ноғоралар тарақлаб, қарнайлар наъра тортар, соябон араваларга минган заифалар, хонанда ва созадаларнинг қўшиқ ва лапарлари, от ўйнатган йигитларнинг қийқириғи доруссалтанани тигратар эди. Мана энди ҳаммаёқ жимжит, гўё ташландик гўристондай хувуллаб қолган. Фақат Улуғбек мадрасаси рўпарасидаги хонакоҳдан ҳамду сано ўқиган дарвешларнинг “ху-ху”лари эшитилади.

Регистон майдонига етганда Мирзо Улуғбек чидай олмади. Отини жиловидан тортиб тўхтатди. У бир лаҳза мадрасага кирмоқчи, унинг осуда хужраларини бир-бир айланиб чиқмоқчи, шоғирдларидан бирортаси билан бўлса ҳам видолашмоқчи эди. Лекин олдида бораётган суворийнинг таҳдидли овози эшитилди:

– Чух денг, пуштипанох! Тўхтамоққа ижозат йўқ!

Мирзо Улуғбек отининг бошини бураркан, беихтиёр кўзига ёш олди. У ҳозир биринчи марта чиндан ҳам ожиз бир банда эканини тушунди. Эндигина ҳокими-ялдан жудо бўлган шох, умрбод дарбадарликка маҳкум этилган бир фақир эканини ҳис этди. У шундай бўлишини билар, эл-юртидан айрилишини тушунар эди. Лекин шу дақиқагача буни ақл билан идрок этса, эди, суворийнинг бетакаллуф амридан кейин, дил-дилидан ҳис этди, ҳис этди-ю, вужуд-вужудигача зиркираб кетди... “Ўзинг сабр ато қилгайсен, раббано! Наҳот у чиндан ҳам бу соқини кўчалардан юрмаса? Ўзи бунёд этган, чорак аср мударрислик қилган, энг масуд дамлари ўтган бу мадрасаи муаззамни қайта кўрмаса? Ундаги суюкли талабалари билан сўнг бор видолаша олмаса? Наҳот жума намози кунлари масжиди жоменинг тилла меҳроби олдида саждага бош қўйиб, руҳан ва ақлан ўзингга тавалло қилмоқ бахтидан умрбод маҳрум бўлса, худованди карим? Нечун, қайси ёзуқлари учун уни бу кўргуликка маҳкум этдинг, халлоқи олам?..”

Тимли, қоронғи расталардан ўтилгач, чап қўлда масжиди жоменинг ложувард гумбази яркираб кетди. Юлдузлар аке этган тилла ранг пештоқлар қоронғида ғалати жилоланар, гириҳ нақшли гулдор безаклар орасига дур ва инжу сочилгандай кўк, кизғиш, сурма ранг шуъла таратиб, ял-ял ёнарди.

Наҳот суворийлар бир дақиқа тўхтамаса? Лоакал бир зум тўхтаб, тиловат қилишга ижозат бермаса?.. Йўқ, олдиндаги икки суворий отларини чоптирганларича ўтиб кетишди... Мирзо Улуғбек то Афросиёб харобаларига етгунча гўё онасидан айрилган бўтадай орқасига қарай-қарай борди... Мана “Шоҳизинда” қабристонини ҳам орқада қолиб, расадхонага олиб борадиган катта тоғи йўлга тушиб олишди. Лекин “Боғи майдон” дарвозаси расадхонадан хийла бериди, Сиебдан ўтиб, тепа-

га чиққан жойда. Наҳот у расадхонани ҳам кўролмаса? Али Қушчи билан видолашолмаса? Кутубхона тақдирини не бўлганини билолмай кетса? Йўқ! Мирзо Улуғбек Али Қушчини кўрмай, суюкли кутубхонасининг тақдирини, гўё денгиздан жавоҳир кидирган ғаввосдай қирқ йил не машаққатлар билан қидириб топган ноёб китобларининг тақдирини билмай бу маскандан кетолмайди!

“Боғи майдон” дарвозасида уларни яна тўрт нафар сипоҳ қаршини олди. Кузатиб келган сипоҳлар Мирзо Улуғбек билан Муҳаммад Хисравни уларга топшириб, қайтиб кетишди.

“Боғи майдон” сипоҳлари Мирзо Улуғбек билан Муҳаммад Хисравнинг отларини олиб қолиб, ўзларини ичкарига таклиф қилишди. Боғнинг қоқ ўртасида деворлари хитой қошинлари билан безатилган “Чил устун” қошонаси бўлар, тепаликка қурилган қошонанинг иккинчи ошёнидан расадхона рўйирост кўринар, агар қошонадан сал ўтиб, девордан ошиб тушилса тўғри расадхонага чиқилар эди.

Қошонанинг олдида уларни соқоли кўксига тушган букри чол қаршини олиб, ичкарига бошлади. Ҳам букри, ҳам туғма гунг бу чол “Боғи майдон”да соҳибқирон ҳаёт вақтидан бери маҳрамлик қилар, Мирзо Улуғбекка ҳам мулозимлик қилган эди. Мирзо Улуғбек қошонага кирмай, чолдан бир қумғон сув сўраб олди-да, дарахтлар орасига шўнғиди.

Япроқлари сийраклашиб қолган ярим яланғоч боғ дарёдай соқин шовуллар, чирс-чирс узилган хазонлар ҳавода пир-пир учиб оёқ остидаги “ғилам” устига унсизгина кўнар эди.

Мирзо Улуғбек икки ёнига арча ўтқазилган кенг хиёбондан юриб, расадхона томонга бурилганида орқадан шип-шип оёқ товуши эшитилди. “Наҳот букри чол сезиб қолган бўлса?”

Мирзо Улуғбек ялт этиб орқасига каради, каради-ю, анграйиб қолди: уни таъқиб қилиб келаётган на букри, на сипох, балки... фариштадай мулойим кўринган... Мухаммад Хисрав эди!..

– Бу ким? Хожа Мухаммад Хисрав ҳазратлари... сизму? Ниятингиз ҳажга бормоқму ё каминага айғоқчилик қилмоқму?

Мухаммад Хисрав ҳансираб тўхтади.

– Маъзур тутгайсиз, давлатпаноҳ. Айғоқчиликдан худо асрасин. Лекин букри безовта бўлиб, сизни ахтариб юрибди...

Мирзо Улуғбек нима қилишини билмай бир лаҳза иккиланиб тургач мақсадини айтди.

– Расадхонага камина бориб келурман, – деди Мухаммад Хисрав қатъий. – Мавлоно Али Қушчини топсам бошлаб келурмен. Сиз қайтмасангиз, букри сипохларга хабар берадур.

– Сиз-чи?

– Улар сиздан шубҳа қилурлар, камина билан ишлари йўқ.

Мирзо Улуғбек кўнглида бу мўмин одамдан миннатдор бўлиб, унга йўл кўрсатиб қўйди-да, орқага қайтди. Букри чиндан ҳам қошона атрофида айланиб юрарди. Мирзо Улуғбекни кўриб, суюниб кетган букри, имо-ишоралар билан қошонага таклиф қилди. Қошонанинг иккинчи ошёнидаги олди айвон ҳайҳотдай хонага шамлар ёқилиб, шоҳи кўрпачалар ёзилган, ўртадаги хонтахта мева-чевага тўла эди.

Букри бир чойнак чой олиб кириб хонтахтага қўйди-да, орқаси билан юриб чиқиб кетди. Мирзо Улуғбек секин юриб айвонга чиқди.

Олис уфқдан, Ургут тоғлари ортидан кўтарилган хилол осмонда бир парча муздай ялтираб турарди. Япроклари тўкилиб, хувуллаб қолган боғ ой шуъласида яна ҳам ғариброк, яланғочрок туюлар, фақат бахмалдай

тиник осмонни тўлдирган ғуж-ғуж юлдузлар ҳеч ўзгармаган, илгаригидай ўзига чорлар, чакнаб чарақлар эди... “Ана, энг тепада, тўнтарилган чўмичга ўхшаган Дубби акбар юлдузлари, ундан пастроқда, гўё сочилган зардай ялт-ялт этган Сомон йўли, Сомон йўлининг тагида, бир парча муздай ялтираган ҳилол устида бир ховуч чўғ – Ҳулкар милтирайди...

О, юлдузлар, сеҳрли юлдузлар! У қирк йил сенларнинг сирларингни билмоқ ниятида яшади, саноксиз тунларни бедор ўтказди. Коинот сирларини билсам, ҳаёт ва башарият сирларини билурмен, деб умид қилди. Йўқ, ҳамма орзулари ҳаёт довулларида тўзғиб, қариган чоғида ғариб бир инсон, чорасиз бир банди бўлиб ўлтирибди... У бандиликнинг ғурбатини ҳам мана энди, ўзи кишансиз банди бўлганидагина тушунди. Ким билади, у ҳокими мутлақ чоғида қанча мўмин-мусулмонлар жабру жафо чеккандур? У ҳозир ўз фарзандидан зор йиғлаганидай, жабру жафо чеккан у бечоралар ҳам ҳақ таолога тавалло қилиб, унга интиком тилагандур? Ким билади, қирк йил тахтда ўлтирганида қанча адолатсизлик қилди, қанча гуноҳсиз бандаларнинг кўз ёшини тўқди? Вожабо, нечун шундай? Нечун осий банда бошига ғурбат тушгандагина бошқаларни ўйлайди? Дардларига ҳамдард бўлади? Билъакс, инсоф ва адолатни ҳаёлига келтирмайди? Энг қабих туйғулар – ўзи янглиғ бандалар устидан ҳукм сурмоқ, барчани ўз иродасига бўйсундирмоқ, шон-шуҳрат орттирмоқ нияти кўзини кўр қилиб, ақл-идрокини ўғирлайди? Бу ғаддор дунёнинг бебақолигини унутиб, мислсиз манфурликлар қилади?”

Мирзо Улуғбек, ҳаёлини қора тумандай чулғаб олган маҳзун ўйлардан қутулмоқчи бўлиб, олисларга, сокин шовуллаган боғ ортидаги расадхона томонларга

каради. Шу пайт, айвоннинг эшиги оҳиста очилиб, Мухаммад Хисравнинг боши кўринди.

– Соябони марҳамат!

Мирзо Улуғбек оёқ учуда юриб эшикка якинлашди.

– Хўш?

– Мавлоно Али Қушчини топмадим. Бир дарвеш қайдалигини ўзим айтамен, деб бирга келди.

– Қай дарвеш?

– Девсифат бир дарвеш. Онҳазратимга олиб борасен, деб, ёпишиб олди... Букри пинакка кетибди. Дарвешни чақир десангиз, чақириб келамен...

– Ҳай, чақиринг!

“Девсифат дарвеш... Дарвеш не қилади расадхонада? Мударрислар, талабалар қайда?”

Мирзо Улуғбек ўйчан одимлаб дастурхон ёзилган хонага кираркан, пастки хонадан, бошида эски кулоҳ, эгнида жулдур жанда, қора соқоли кўксига тушган, чиндан ҳам мажнунсифат бир дарвеш чиқиб келди.

– Ассалому алайкум, устод!

“Устод?” – Мирзо Улуғбек эшикда тўхтаб, жулдур кийимли дарвешга қадалиб каради, каради-ю, хайратга тушиб:

– Қаландар Қарноқий?! – деб хитоб қилди.

Қаландарнинг совукда қорайган шиддатли юзида мулойим табассум жилва қилди:

– Танидингиз, устод!..

Мирзо Улуғбек ўрнидан жилмай ҳамон Қаландарга тикилиб турарди.

– Сени... мадрасани тарк этиб, зоҳидлик йўлига кирган, деб эшитган эдим... Расадхонада не қилиб юрибсен?

Қаландар қалин жингалак соқолини силаб, мийиғида кулимсиради:

– Расадхонада... айғоқчилик қилиб юрибмен, устод...

– Бу не сўз? Ҳазилму?

Қаландарнинг лабларидаги кулги сўниб, ковоғи солинди.

– Йўқ, чин сўз бу, устод. Шайх Низомиддин Хомушнинг фармони ила расадхонада айғокчилик киламен. Токи расадхонага кўмилган тилла ва жавоҳирларни, маъжусийлар ва бединлар битган куфр китобларни даҳрий шогирдларингиз ўғирлаб кетмасин!

– Расадхонага жавоҳирот қайдан келур?

Қаландар бошини кўтариб Мирзо Улуғбекнинг кўзларига тик қаради:

– Бобонгиз Амир Темур тиллалари қайда? Уларни мавлоно Али Қушчиға ким бергандур?

“Воажабо! Бу телбанамо дарвеш не дейди? Бу сирни қайдан биледи? Бу ерга келишдан муроди не?”

– Мақсадинг расадхонадаги тиллаларни асрамоқ экан, нечун уни ташлаб, салтанатдан жудо бўлган шоҳни йўқлаб келдинг? Муддаонг недур, дарвеш?

– Муддаом... Илм аҳлига яхшилик қилмоқдур, устод...

Мирзо Улуғбекнинг лабларига кинояли табассум кўнди.

– Балли, дарвеш! Ва лекин илм даргоҳидан юз ўғириб, гадоликни тилаган зоҳид нечун қайта илм аҳлига яхшилик қилмоққа жазм этгандур?

Қаландар кўзини Мирзо Улуғбекнинг кўзидан узиб, ерга қаради, овози бирдан ўзгариб:

– Валинеъмат, устод, – деди секин. – Бандаи ожиздан кулмасангиз, дардимни айтамен...

Мирзо Улуғбекнинг кўзларидаги истехзо хайрат билан, хайрат аллақандай илиқ меҳр билан алмашди.

– Афв эт, дарвеш. Дардинг бўлса сўзла, ўғлим.

– Дардим шуки, – Қаландар энтикиб чуқур тин олди-ю, овози бўлакча бир самимият касб этди. – Дардим шуки, илм даргоҳини зоҳидлар гўшасига алмашиб

каттик янглишибмен, устод. Зеро, фақир пок деб юрган у даргоҳ бидъат ва хурофот макони экан. Фақир инонган уламолар у дунё эмас, бу бебақо дунё ғамида экан, устоз. Инсоф ва ҳақиқат уларда эмас, фозилу фузалода экан. Шу сабаб, яхшилик қилмоқ ниятини дилимга жо қилиб, илм аҳлига қайта юкуниб келдим, устод!..

Басавлат гавдаси билан ярим қоронғи хонанинг эшигини тўсиб турган саҳройи дарвеш кулоҳлик бошини эгиб жим қолди. Унинг кўнгли гирён эканини сезган Мирзо Улуғбек, юраги яна оталик меҳрига тўлиб ёнига борди.

– Боракалло, дарвеш. Машойих Абубакир Тохир Абҳарийдин сўрамишлар: ҳақиқат недур? Дедиким – илмдур. Дедилар: илм недур? Дедиким – ҳақиқатдур! Кўнглимдаги хамма шубҳаларни совурдинг, раҳмат сенга, Қаландар. Кўп улуғ ният қилибсен, ниятингга офарин. Буни Али Қушчи билурми?

– Биладур, устод, биладур, – Қаландарнинг чеҳраси ёришиб кетди. – Кўнглингиз тўк бўлсин, устод. – Мавлонога тошширган тилла ва жавохирларингизни ишончли ерга яширдик. Ғанимларингиз минг йил кидириб тополмайдур!..

– Али Қушчи ўзи қайда?

– Китобларингизни туяга ортиб, яширгали олиб кетди...

“Воажаб! Гуноҳсиз норасидадай оқкўнги, кўзлари мусаффо бу гадони қайдан етказдинг?..”

Баногоҳ унинг эсига суюкли навқари Бобо Ҳусайн Баҳодирнинг бир сўзи тушди: “Фуқаро сизга содик. Черик йиғайлик, онҳазратим!..” Нечун ўшанда Баҳодирнинг насиҳатига кирмади? Нечун фуқарога мурожаат қилмади?..

– Китобларни қайга олиб кетди, дединг?

– Биллох, бундан беҳабармен, устод. Бироқ кўнглингиз тўқ бўлсин: барча нодир китобларни йиғиб, ўн олти сандиққа жойлаб, тўрт туяга ортиб, кеча тунда олиб кетди. Ургут тоғларига қараб кетганини билурмен, устод...

Мирзо Улуғбек ниманидир санаётгандай кўзларини юмиб:

– Тўрт туя китоб, – деди. – Ўн олти сандиқ... – у ўрта бармоғидаги ёқут кўзли тилла узугини ўйнаганича ўйланиб қолди.

– Бу сандиқлар қайга яширилди, билмоғим керак, дарвеш, – деди у ниҳоят.

– Мавлоно эртан қайтади, устод...

– Эрта тонг йўлда бўлурмен, дарвеш, – деди Мирзо Улуғбек. – Доруссалтанадан кетурмен... Олисларга кетурмен...

Мирзо Улуғбек кўзларини юмганча секин уф тортди, пешонасидаги ажинлари қуюқлашиб, сўлгин чехрасида бўлакча бир ғамгинлик акс этди.

– Мавлонога бу сўзингизни стказамен, – деди Қаландар. – Сиз билан учрашмоқ йўлини ахтарамиз, устод...

– Йўк! – Мирзо Улуғбек сескин бош чайқади. – Али Қушчи яширинмоғи лозим. Уши кидирмишлар. Ва лекин... китоблар қайда? Мен буни билмоғим даркор. Токи... Мусофир юртига кетмоқдамен. Ўз элимга қайтмоқ насиб бўлурми, йўкми – буни ёлғиз ҳақ таоло биладур, дарвеш...

Қаландар юраги “шиғ” этиб:

– Иншооллох, насиб бўлар, – деди.

Мирзо Улуғбек ялт этиб қаради, гўё ниманидир эсламоқчи бўлгандай қалин қошларини чимириб бир зум тикилиб турди. Қаландарнинг киртайган кўзлари, бошидаги кулоҳи билан эгнидаги эски хирқаси нечундир ҳарамда кўрган нозанинни эсига солди. Бир

зум дарпарда оркасида ногиронгина бош эгиб турган бону, унинг ёйилиб кетиб, тақимига тушган майин сочлари, хаёлий гўзал ҳусни кўз олдига келди. Икки ошиқ-маъшукнинг мунгли достони ёдига тушиб, нозаниннинг тақдирини сўрагиси ҳам келди. Лекин Қаландарнинг кўнглига озор беришдан кўркиб:

– Кечиргайсен, дарвеш, – деди. – Сенинг олдингда гуноҳкормен. Суюкли юртинг, мукаддас Яссини бадхоҳ Бароқхон зулмидан кутқара олмадим. Сен гурбат чекдинг, ўғлим... – Мирзо Улуғбек кўзига ёш олиб кучоғини ёзди. – Бу яхшилигинг мандин қайтмаса, худодан қайтгай, ўғлим...

Қаландар Қарноқий ҳам қулт этиб ютинди.

– Сиз фақирни эмас, ўз тақдирингиз хақинда уйланг устоз. Самарқанддан кетиш олдида тағин қандай тилагингиз бор? Шундан сўзланг, давлатпаноҳ.

Мирзо Улуғбек кўзларини юмиб бир дақиқа сукутга, толди, кейин: – Менинг энг сўнгги тилагим, – деди Қаландарга болаларча ожиз бир илтижо билан, – эшитишимча, Биби Юлдуз... яхши кунларда ўзинг таҳсил берган Биби Юлдуз расадхонада эрмиш, Мени у шўрлик ила видолашишдан маҳрум қилдилар... Магар илож топсанг... – Улуғбек яна бир зум нима хақидадир ўйланиб турди-да, бармогидаги улкан олтин узукни олиб Қарноқийга узатди. – Мана шул узукни унга бериб қўйгил. Айтгилки, камина уни никоҳимга олғонимда бахтли килурмен, деб ўйлагон эрдим. Надоматлар бўлғайким, ниятимга етолмадим. Унга ёлғиз тилагимни етказгил: фақирни кечирсин. Мен эрсам... Мен эрсам ундан тоабат розимен.

Қаландар бетоқат бош чайқаб: – Сиз уни кўрурсиз, – деб хитоб қилди. – Бу сўзларни Бибингизга ўзингиз айтурсиз, устоз!

Мирзо Улуғбек ўз кулоқларига инонмай:

– Мен Бибини кўрурмен? – деб сўради.

– Кўрурсиз, устод, кўрурсиз, – Қаландар шундай деди-да, хуржунидан эски кулоҳ ва эски жанда олиб Улуғбекнинг оёқлари тагига ташлади: – Бул либослардан хазар қилмай кийинг-да, ортимдан юринг, – деди буйрук оҳангида.

...Улар расадхонага дарвозадан эмас, лахим оркали кирдилар. Улуғбек юраги гурс-гурс уриб, тик зиналардан иккинчи ошёндаги кутубхонага кўтарилар экан, атрофига хайрат ва хаяжон билан тикилди. Унинг назарида, ҳаммаёқ агдар-тўнтар, ҳамма нарса остинустин бўлмоғи лозим эди. Йўқ, расадхона саранжом-саришта, осуда, чуқур сукутда эди. Фақат олдинда бораётган Қаландар кутубхона токчаларидаги шамларни ёққанидагина кўрди: жавонлар деярли бўм-бўш. Деворларга осилган жадваллар ҳам йўқ, аммо токча ва хонтахталардаги устурлоблар жой-жойида.

Улуғбек ялт этиб Қарнокийга қаради.

– Жадваллар қайда?

Қаландар хотиржам бўлинг, деган маънода кулимсираб бош ирғади.

– Мавлоно Али Қушчи расадхонада неки кадрли китоблар бўлса, неки асарлар бўлса, жумладан, жадвалларингизни ҳам барчасини олиб кетмиш. Хотиржам бўлиб бу либосингизни счинг, токи Биби Юлдуз кўриб кўрқиб кетмасун, оламнаоҳ, – у ҳамон кулимсираб елкасидаги хуржунидан либосларни олиб берди-да, хонадан чиқди.

Улуғбек либосларини киймай хонтахтадан узун дурбин шаклидаги устурлобни олиб, шифтдаги туйнукдан кўриниб турган тубсиз фалакка тикилди: осмонга гўё беҳисоб тилла тангачалар сочилган. Улуғбек шошапиша устурлобни пастдаги судси фахрига бурди. Судси фахри сатҳида ҳам ғуж-ғуж юлдузлар чараклади. Улуғбек улардан кўзини узолмай ўз-ўзига пичирлади: сулувлар сулуви Муштарий, гўзаллар гўзали Зухал

дубби акбар, Олтин қозик... Ҳаммаси жойларидан жилибдур. Машириқдан мағриб томон жилибдур. Фалакдаги ҳолатлари ўзгарибдур. Жадвалларимизда акс этган ҳамма тахминларим, барча ўлчовларим тўғри. Ё Раб... Жаннатмакон Беруний ҳазратлари ҳақ: Оллонинг ҳукми ила курраи замин бетиним айланур. Фазодаги барча жисмлар ҳолати тинимсиз ўзгарур, бинобарин, инсон қисмати ҳам, сенинг қисматинг ҳам бетиним ўзгариб турмоғи табиийдур. Фигон қилмай Оллога шукрона айт, Мирзо Улуғбек!

Улуғбек устурлобни жойига кўйди-да, деворга суяниб кўзини юмди. Шунда ҳар эслаганда дилини офтобдай ёритадиган ажиб бир манзара нигоҳи олдида қайта жонланди-ю, маъюс жилмайиб:

“Йўқ, у кечирган умридан арз қилса, тақдири азалдан нолиса гуноҳи азим бўлур эрди. Минг катла шукр, осий банданга не-не саодатли дамларни инъом этдинг, яратган эгам. Ғиёсиддин Коший ва Қозизода Румий янглиғ донолар бирла улуғ зиж яратмоқ ва унинг жаҳон узра доврўғини эшитмоқ бахтига муяссар қилдинг. Сенга минг бор ҳамдлар айтамен, парвардигори олам.

Улуғбекнинг хаёлини Биби Юлдузнинг журъатсизгина овози бўлди:

Мана, ижозатингиз ила келдум, устоз.

Улуғбек кўзини очди. Остонада Биби Юлдуз турарди. Эғнида тўпигига тушган тилларанг ипак кўйлак ва хипчабел заррин нимча. Юзида ҳарир парда.

– Биби Юлдуз!

Биби Юлдуз устод деб хитоб қилди-ю, Улуғбекнинг кучоғига отилди.

Мирзо Улуғбек қизнинг пешонасидан, кўзларидан ўпди.

– Йиғлама, азизам, – деди у, ўпкасини аранг босиб. – Умримнинг поёнида топган энг ёруғ юлдузим, кўркам чўлпоним, йиғлама. Мен ғарибнинг юрагани тиғлама.

Биби Юлдуз кўз ёшларини базўр тийиб:

– Сизга не бўлди, устод? – деб сўради. – Мовароуннахр султони... Бошингизда кулоҳ, устингизда жанда, ғариб бир дарвеш қиёфасига кирибсиз... Сизга не бўлди? Майли, буткул, Мовароуннахр сизни султон демасун, қилган барча яхшиликларингизни унутсун, бироқ мен учун сиз султонсиз. У дунё-бу дунё Оллоҳ кўшган ёримсиз. Нечун бу ҳол? Нечун бу жанда? Бу кулоҳ? – Улуғбек қизнинг майин сочларини силаб, энтикиб-энтикиб:

– Йиғлама, азизам, – деб ёлворди. – Яратган эгамнинг хоҳиши шулдур. Тақдири азалнинг пешонамга ёзгани шулдур. Осий банда, гуноҳларимни ювмоқ матлабида, мусулмонлик фарзимни бажо келтирмоқ азмида ҳажга отландим.

Биби Юлдуз бошини кўтариб унга термилди.

– Султон Улуғбек номингизга муносиб улуғ ният қилибсиз, илоё ниятингизга етинг. Ёлғиз илтижом: мен бахтикарони ҳам бирга олиб кетинг.

Улуғбек аста бошини чайқади:

– Йўқ, юлдузим, бунинг иложи йўқдур.

– Нечун иложи бўлмас? – деди Биби Юлдуз яна кўзига ёш олиб.

– Манзил йироқ, Юлдузим. Йўл мушкул, хатарли.

Биби Юлдуз юзини кафтлари орасига яшириб:

– Майли, мушкул бўлсин, – деб ёлворди. – Сиз тўқ бўлсангаз тўқ бўлай, оч бўлсангиз оч бўлай. Отда юрсангиз отда, яёв юрсангиз яёв юрай, ялангоёқ тикон кечсангиз, тикон кечай, фақат ташлаб кетманг, устод!

Улуғбек юраги дарз кетгандай секин инграб, аста гапирди:

– Мени қийнамай, сўзимни эшит, азизам. Магар ниятимга етсам, албатта қайтурмен. Магар Самарқандга, бўлмаса Ҳиротга, Ҳирот бўлмаса Истамбулни макон қилурмен. Шунда сени ҳам йўқлаб олурмен.

Биби Юлдуз унинг гапини охиригача эшитмай:

– Йўк-йўк!– деб фарёд чекди. – Ташлаб кетманг, устод. Мен кўркамен. Ўзим учун эмас, сиз учун кўркамен. Ёмон тушлар кўрдим.

– Ёмон тушларингни яхшиликка йўйғил, – деди Улуғбек ҳам ёлвориб. – Сенинг олдингда гунохкормен, мени кечиргил, мен сендан тоабад розимен. Сен билан ўтган сўнгги бир-икки йил умримнинг энг саодатли йиллари бўлди. “Зиж”имга тушган минг ўттиз юлдуз бир бўлди, сен бир бўлдинг, умрим поёнида топган ёруғ юлдузим, беназир чўлпоним.

Шу пайт эшик тақиллаб, Қаландарнинг овози эшитилди:

– Тонг яқин, олампадох. Соқчилар уйғониб қолмагай.

Улуғбек сўнг бор ҳамон дир-дир титраб йиғлаётган Бибининг пешонасидан ўпиб:

Мен сендан розимен, Оллога топширдим сени, – деса олди.

– Мен сиздан розимен, устод, тоабад розимен, – кўз ёши аралаш пичирлади Биби Юлдуз. – Мен ҳам сизни Оллога топширдим. Яратган эгам ўзи паноҳ бўлғай сизга.

Биби Юлдуз сирғалиб Мирзо Улуғбекнинг кучоғидан чикди-да, оёқлари остига тиз чўкмоқчи бўлди. Лекин Улуғбек уни кўтариб ўрнидан турғизди-ю, эшик томон юрди. Чароғон кутубхона унинг учун зимистон, у ҳеч нарсани кўрмас эди.

Али Қушчи эртасига чошгоҳ пайтида қайтди. У эшагини йўрттириб олдинда келар, тўрт туяни етаклаб олган Мирам Чалабий эса хийла орқада қолган эди.

Қаландар уларни Кўҳак тоғи этагида – бурноғи кун кечаси узатиб қўйган ўзан бўйида кутиб олди.

Кечаси Мирзо Улуғбек билан бўлган учрашув, устоднинг гаплари, кўзига ёш олиб, кучоқлаб видолашгани уни титратиб юборди. Айниқса аълоҳазратларининг мусофирлик тўғрисида айтганлари, “Мусофир юртига кетмоқдамен, ўз элимга қайтмоқ насиб бўлурму, йўқму – билмаймен, шу сабаб – китоблар қайга яширилган – билмоғим даркор, дарвеш” – деган гаплари унинг кўнглини вайрон қилди. У ўша ердаёқ, Мирзо Улуғбек билан кучоқлашиб видолашаётгандаёқ, устоднинг бу сўнги тилаги, сўнги васиятини ўринлатишга қасам ичиб қўйди. “Боғи майдон”дан расадхонага ўтиб, бомдодгача айланиб юрди-да, шубҳали бир кимса йўқлигига кўзи етгач, хуржунини елкасига ташлаб, сойга тушди.

Али Қушчилар кетган кечаси кимсасиз ўзанда бу кун бири ёш, бири кекса, икки йилкичи йилки ёйиб, гулхан йкиб ўтиришарди. Елкасига хуржун ташлаб олган дарвешни кўрган йилкичилар ийиб кетиб, уни кимиз ва яхна гўшт билан меҳмон қилишди. Лекин Қаландарга на гўшт татиди, на кимиз! Тонг отиб, офтоб чиққач, у бир жойда ўтиролмаёқ қолди. Дам Кўҳак тепасига чикиб олис-олисларга, ҳарир туман билан ўралган Ургут тоғларига тикилар, дам йилкичилар олдига қайтиб тушар, лекин кўп ўтиролмаёқ, яна қирга чикиб кетар эди. Ниҳоят, тоғларни чулғаган кўкимтир туман сал тарқагач, олисдаги қир ёнбағрида қатор тизилган туялар кўринди. Қаландар йилкичи чолнинг отига яйдоқ миниб, туяларга қараб чоғди.

Эски кулоҳини бостириб кийиб, отини аёвсиз камчилаб келаётган Қаландарни кўрган Али Қушчи, эшагини тўхтатиб, сой бўйига чикиб турди.

– Ҳа, Қаландар, не бўлди? Осойишталикму?

– Иншооллох, осойишталик, устод...

Отдан сакраб тушган Қаландар шоша-пиша кечаси бўлган учрашувни айтиб берди. Али Қушчи сабрсизланиб:

– Қайси йўлдан кетганини биласенми? – деб сўради.

– Кеш йўлидан...

– Отингни менга бер! – деди Али Қушчи буйрук оҳангида.

– Устод! Онҳазратим сизни ғанимлар кўзидан йироқ бўлсин дедилар, камина ўзим бориб келур...

– Отингни бер ё пиёда кетамен!..

Қаландар тунда амир Жондор бошлик бир гурух сипоҳлар уни қидириб келганини айтмоқчи бўлди-ю, кўнглини ғаш қилгиси келмади.

– Устод!..

Али Қушчи гамгин бош тебратиб:

– Устод! – деб такрорлади. – Фақир ҳам ўз устодимни кўргим келади, иним! Ким билур, букун кўрмасам, юз кўришмоқ насиб бўлурму, йўқму? Отингни бер, Қаландар!

– Тўхтанг, устод. Бўлмаса бирга бўламен. Сизни ёлғиз юборолмаймен, давлатпаноҳ сизни эҳтиёт қилмоқни каминага топширгандур, устод.

Қаландар Мирам Чалабий етаклаб келаётган туяларни гаровга бериб, йилқичилардан яна бир от олди. Жандаси билан кулоҳини ечиб, ёш йилқичининг чакмони ва ағдарма телпагини кийди.

Улар икки отда сой ёқалаб, қирга чиққанларида офтоб терак бўйи кўтарилган эди... Тунов кунги бўрон ва изғиринлардан сўнг табиат гўё қаҳридан тушган, юмшаган, майинлашган. Офтоб ҳам куз офтобига ўхшамас, кўкламдагидай илиқ, мулойим. Тиник осмонда сўфитўрғайлар тинимсиз вижирлашади, мусаффо хавода ипакдай майин, оппоқ мезонлар унсизгина сузиб юради.

Али Кушчи билан Қаландар Самарқанд девори якинидан ўтадиган катта йўлдан юрмай, қир ва адирларга от солдириб кетишди. Қирларда кўй галалари чумолидай ўрмалаб юрар, баланд адирларда ёнбошлаб ётган чўпон-чўликлар учрар, хазон тўшалган қирмизиранг боғларда қиз-жувонларнинг гулдор рўмоллари хилпираб қолар, болаларнинг қий-чуви кулокка чалинар эди. Улар пастқамга тушганда кунгурадор девор билан ўралган улкан шаҳар боғлар ортида қолар, лекин қирга чикканларида, худди кафтдай кўринар эди. Турнакатор уйлар, ховличалар, олисдан баркашдеккина кўринган майдонлар устида осмонга бўй чўзган улуғвор масжид ва мақбараларнинг ложувард ва тилларанг гумбазлари офтобда ял-ял ёниб, шаҳарга бўлакча бир гўзаллик ва маҳобат бахш этар эди. Тўйган кўзичокдай мудраган бу қирларга, офтобда эркаланган бу осуда боғларга қараган одам ҳозир бу элда бўрон ва довуллар бўлаётганини тасаввур этолмас, мамлакат осойишта ҳаёт кечираётгандай туюларди...

“Водариғ! Нечун шундай! Нечун бу қоннот, бу табиат, бу қир ва адирлар бундай соф, мусаффо, бегубор? Нечун одамлар бундай ноноқ, носамимий яшайдилар? Шон-шуҳрат, салтанат, тожу тахт учун бу ёлғон дунёда бир-бирига шунчалар нобакорлик қиладилар, бир-бирини кўролмайдилар?”

Али Кушчи Қаландарга билдирмай оғир хўрсиниб кўйди. Қаландар тониб келган хабар уни ҳам титратиб юборди. Устод уни Кўксаройга чақириб, кўнглидаги дарду аламларини айтгандан бери, Али Кушчи устодининг тақдири оғир бўлишини, унинг бошига кўп савдолар тушишини кутиб юрар эди. Лекин бунчалик бўлишини, “Зижи Кўрагоний”ни яратган алломалар сарвари ўз юртидан, ўзи барпо этган даргоҳдан бадарга қилиниб, гўё ялангоёқ бир гадодай она юртидан қувилишини кутмаган эди. Шаҳриёри фалак-иктидор

хисобланмиш устоднинг тақдири бунчалар ғариб бўлса, бошқа маърифат аҳлининг тақдири не бўлади? Унинг ўз тақдири-чи?

Али Қушчи яна ўша эски, совуқ туйғу ёпирилиб келаётганини пайқаб қолиб, ўзидан ижирғаниб кетди.

Меҳрибон устод! Ўз бошида шунча савдолар туриб, уни, Али Қушчини уйлабди. Қочсин, шахзода одамларининг кўзига тушмасин дебди! Нечун бундай дедингиз, устод! Наҳот Али Қушчи ғанимлар кўлига тушишдан кўркиб, сизни сўнгбор кўриш, сўнгги васиятингизни эшитиш бахтидан бенасиб бўлса?.. Йўқ, Али Қушчи ундай понкўр эмас. Бошига қилич келса ҳам сизнинг яхшилигингизни эсидан чиқармас, устод!

Улар боғ ва экинзорлардан ўтиб, ўрилган буғдойзорлар, қир ва адирлар оша, Кеш йўлига чиқиб олишди. Лекин карвон йўлидан юрмай яна қир бағирлаб, ўрилган буғдойзорларни оралаб кетишди. Зеро катта йўлда гоҳ Кешга, гоҳ Кешдан Самаркандга қараб от чоптириб ўтаётган суворийлар кўриниб қолар, шундай пайтларда, Али Қушчи билан Қаландар қирни паналаб, катта йўлдан узоклашиб кетардилар... Мана, Димишк кишлоғи ҳам ортда қолди. Ана, офтоб ҳам ғарбга ёнбошлаб, ҳаво совий деди, қаршидаги тоғлардан салқин шабада эсиб, осмонни қора қўнғир булутлар қоплай бошлади...

Кўзлари аланг-жаланг бўлиб ён-верига қараб бораётган Қаландар орқадаги Димишк боғлари орасидан чиққан тўрт нафар суворийни кўриб қолди. Катта йўлда отларни елдириб кетаётган суворийлар ҳам негадир тўхтадилар.

– Сипоҳлар, устод! – деди Қаландар. – Чопинг!

У отининг бошини пастқамга бурди, лекин катта йўлга тикилиб қолган Али Қушчи жойидан жилмади. Тўртта суворийнинг иккови йўлда қолиб, иккови улар томонга от солдириб келарди.

– Устод! – Али Қушчи шундай деб хитоб қилди-да, отига қамчи босди. Лекин сурмаранг салласининг печини ҳавода ҳилпиратиб, унга томон от елдириб келаётган Мирзо Улуғбек ҳазратлари “тўхта”, деган маънода кўлини силкитди. Али Қушчи тиззадан келадиган шувокка сакраб тушиб, етиб келган устодига пешвоз чиқди, отининг жиловидан олиб, узангисини ушлади. Мирзо Улуғбекнинг миждаларида ёш томчилари милтиради.

– Мавлоно Али... ўғлим! Ҳақ таолога шукурким, сени кўрдим... – у лаблари титраб, кучоғини очди. Али Қушчи ҳам юраги зирқираб юзини устоднинг юзига босди...

Кўксаройдаги учрашувдан кейин ўтган бир ҳафта ичида устод ўзини жуда олдириб қўйган, кенг пешонаси, юзи, лабларининг четдаги ажинлари қуюқлашган, лунжлари ичига ботиб, кийғир бурни сўррайиб қолган, фақат кўзлари... терак мунг чўккан кўзларида ҳам қандайдир аламли дард, ҳам кишини ўзига тортувчи бир меҳр бор эди. Али Қушчи уни доим шоҳона либосларда кўриб, ўрганиб қолгани учунми, устоднинг уст-боши ҳам юпунроқ кўринди. Эғнида қора жун чакмон, бошида сурма ранг оддий салла, оёғида қора саҳтиён этик, устод узок сафарга отланган камбағал бир йўловчига ўхшар эди.

Устод билан шогирд кўришиб бўлгунча олисроқда ийманиб турган Қаландар билан Муҳаммад Хисрав ҳам яқинроқ келиб салом беришди. Мирзо Улуғбек улардан хижолат чеккандай салласининг учи билан кўзларини артиб, маънос жилмайди. Жилмайганда кўзларининг теғрасидаги ажинлари баттар қуюқлашиб, юрагидаги дард сўлғин юзига яна қалқиб чиқди. Али Қушчи унинг маҳзун чеҳрасидан кўзини олиб қочаркан, нима дейишини билмай:

– Савоби азим юмушни ният килибсиз, устод, – деди. – Ҳақ таоло ниятингизга етказгай.

Мирзо Улуғбек маъюс кулимсираб қўйди-да, Али Кушчини қўлтиклаб пасткамга бошлади.

– Не бўлди? Юмушни ўринлатдингму?

– Ўринлатдим, устод! Энг нодир китоблар, энг қимматли қўлёзмаларни танлаб бир жойга яширдим. Шундай жойга яширдимким, бу жоҳил уламолар минг йил ахтариб тополмайдур.

– Қайга?

– Эсингизда борму, устод? Бундан ўн беш йил муқаддам. Йилқи йили кузда, архар овига чиқиб, тоғда селда қолган эдик...

Мирзо Улуғбекнинг пешонасидаги ажинлари таркаб, чехраси ёришиб кетди.

– “Аждар ғор!” – деди у шивирлаб.

– Хотиранингизга тасанно, устод!

– Боракалло, Али! Бу ўй қайдан келди хаёлингга?

– Бир табаррук зот сабаб бўлди, устод.

– Хазинани “Аждар ғор”га кўмганингни мендан бошқа ким биладур?

– Шогирдингиз Мирам Чалабий... Энди билса иним Қаландар биладур...

– Мавлоно Муҳиддин кўмак бермадиму?

– Йўқ... – Али Кушчи четга қараб секин бош чайқади. У мавлоно Муҳиддиннинг уйида бўлган суҳбатни айтгиси келди-ю, уни ёмонлашга тили бормади. У ҳам бир бандаи ожиз. Яхши бўлсин, ёмон бўлсин, йигирма йил бир мадрасада таҳсил кўришди, мударрислик қилишди.

Мирзо Улуғбек “ҳмм...” деб қўйди. У мўйловининг учини лаблари билан ҳимариб, кўзларини юмиб, бир лаҳза хаёлга толди, сўнг хушини йиғиб:

– Ўғлим Али! – деди. – Кўриб турибсен, факир ўз улусим, суюкли юртим Мовароуннаҳрдан бадарға

килиниб, мусофирликка махкум этилмишмен. Ва лекин Оллонинг хифзи ҳимоятига инонамен. Дилимда умидим сўнгани йўк. Тирик бўлсам... она юртимга, бу эл, бу тупроққа қайтурмен... – Мирзо Улуғбек ғам-андух тўла кўзлари билан теварак-атрофига, орқада қолган Димишк боғларига, булут билан қопланган олисдаги Ургут тоғларига қаради, гўё энг азиз жигарбандлари билан видолашаётгандай узок тикилиб турди. – Йўк, агарчи қайтмоқ насиб этмаса, агарчи пешонамга тоабад дарбадарлик битилган бўлса... муродим Истамбул ё Қоҳира мадрасаларидан бирининг тупроғини ялаб ўтмоқдур. Қолган беш кунлик умримни таҳсилу тафаккурга бахш этмоқдур. Насиб қилса бошлаб кўйган рисоаларимни ёзиб тамом қилурмен!.. – Мирзо Улуғбекнинг чехрасидаги маҳзунлик тарқаб, сўник юзига кизиллик югурди. Кўзлари илҳом билан порлаб кетди. – Ва лекин, бу ниятимга этиб, осойишта ишламоқ насиб қилса, бу хазинадаги қўп китобларга мухтож бўламен. Шунда ўзим келмасам-да, тайинли одам топиб юборамен! Англадингми, Али!

– Англадим, устод! Лекин тилла...

– Тилладан сўзлама! – деди Мирзо Улуғбек, қовғини уйиб. – Сенинг бошинг омон бўлса шунинг ўзи улкан ганждур, Али! У жавоҳиротни сенга инъом этганмен... Ишқилиб, эҳғиёт бўл. Алҳол Самарқанддан кетиб бир жойга яшириниб турганинг маъқулдур.

Али Қушчи охиста бош чайқади.

– Камина расадхонани, кутубхонани ташлаб, қайга кетамен, устод? Кетганда қайга борамен?.. Умрим шу илм даргоҳида, расадхонада ўтди. Сиз кетганда унда лоқал мен бўлай. Майдонга тушган алп манглайини кашимайдур. Бошга тушганини кўрамен, устод.

Мирзо Улуғбекнинг кўзлари яна жикка ёшга тўлди.

– Худога шукурлар бўлғайким, оқибатли фарзанд ато қилмаса-да, сендай ўғил ато қилди! Илойим бошинг

тошдан бўлғай. Мовароуннахр бахтига, илм-маърифат ва ахли ирфон бахтига умринг бокий бўлғай, уғлим!.. – Мирзо Улуғбек кўз ёшларини артиб, кучоғини очди. Устод билан шогирд, гуё абадулабад дийдор қуриш-масликларини сезгандай, унсиз йиғлашиб узок видолашишди.

16

Али Қушчилар билан хайр-маъзур қилиб, Кеш йўлига чиқиб олган Мирзо Улуғбек гуё ҳаммомга тушган одамдай снгил тортди. Назарида, гуё эрталаб оламни қоплаган қора булут тарқаб, борлиқ чарақлаб кетган эди.

Ҳа, у ўз умрида қанча хатолар қилмасин, қанча янглишмасин, илм-маърифат йўлида қирқ йил қилган меҳнати зое кетмабди. Али Қушчидай шогирдлари бор экан, унинг асарлари изсиз йўқолмайди. Фақат ипакдай майин мезонлар сузиб юрган бу масум далалар, хазон тушалган ярим яланғоч боғлар, шувоқ ва ёвшан билан қопланган бу қўнғир қирлар, ҳарир туман қўйнидаги юксак тоғлар... булардан жудо бўлмоқ... Ё Раб! Яна уша уй, уша ғам-андух! Узинг сабот ато қилгайсен, халлоки олам!..

Унинг хаёлини от туёқларининг дупури бўлди. Орқадаги қирдан икки суворий қўл силкитишиб қуюндай учиб келар, адир тепасида эса, учинчи отлик қўринар, у ҳам сипоҳми, йўқми, билиб бўлмас эди.

Мирзо Улуғбек нечундир юраги увушиб, отининг жиловини тортди. Қуюндай учиб келган суворийлар кўпикка чўмилган арғумоқларини аранг тўхтатишди. Бўлиқ қорабайир минган, кўзлари қисик, мўғул башара суворий камоли эҳтиром билан қўл қовуштириб, салом берди. Иккинчи сипоҳ ҳам қўлларини кўксига қўйиб, таъзим қилди.

– Аълоҳазратлари яхши ниятлариға етиб, ҳажлари қабул бўлғай! Ҳақ таоло умрларини бокий қилғай!

Ясовулнинг ширин ишшайиб, узун дуо қилишларида аллақандай сирли ва совуқ бир нарса бор эди. Мирзо Улуғбек юрагидаги шубҳани қувишга уриниб, илжайган бўлди.

– Дуои жонларинг мустажоб қабул, уғлонлар! Хуш, сўзланг. Ё дуо қилмоқ ниятида Самарқанддан от чоптириб келдиларингму?

Муғил башара ясовул яна тавозе билан бош эгди.

– Дуо бирла шаҳзодаи жувонбахтнинг сиздай падари бузрукворига йўллаган саломини келтирдим...

– Хуш?

– Шаҳзодаи жувонбахтнинг тилаги шуким, сиздай зоти олий қиблагоҳини ўз номига ярашук иззат икром ила кузатмоқдур!

Мирзо Улуғбек ясовулнинг қийиқ кўзларига тик боқди.

– Шаҳзодаи жувонбахтга бориб айтгайсен: Муҳаммад Тарагай тахтга ўлтирмоққа эмас, Маккаи мукаррамага йўл тутгандур. Бу яхши ниятни кўнглига жо қилиб, ҳажга отланган осий бандага шон-шавкат даркор эрмасдур, уғлон!

– Боракалло сизга, валинесмағ! Ва лекин шаҳзодаи жувонбахт сиздай зоти олийнинг фақир бир гадодай Мовароуннаҳр сарҳадидан чиқиб кетмоғини тахт ва салтанат шаънига нолойиқ деб биладурлар. Ул соҳиби тож сизга уч туя озиқ-овқат ва саруполар инъом этдиларким, бу карвон субҳидам етиб келадур. Ушал дақиқагача мана шу қишлоққа... – ясовул қамчиси билан чап томондаги қир ёнбағрига жойлашган кичик бир қишлоқни кўрсатди. – тунамоғингизни лутфан илтимос этадурлар...

Мирзо Улуғбекнинг кўзи яна орқадаги қирда от ўйнатиб турган одамга тушди. Нечундир у амир Султон

Жондорга ўхшаб кетди-ю, кўнглига яна қора шубҳа спирилиб келди.

– Анов ким? Амир Жондор эмасму?

– Амир Жондор? – кулди муғил башара суворий. – Амир Жондор не қилади катта йўлда.

Ясовул ундан розилик сўраб турмай, отининг бошини қишлоқ томонга бурди.

“Водариг! Бошимда тагин не савдолар бор?.. Шаҳзодага не керак? Мовароуннаҳрдан ҳайдади. Тожу тахт, салтанат – барини олди. Алҳол ўз ҳолимга қўйса бўлмасму?..” Мирзо Улуғбек бошини кўтариб узоқ тоғларга каради, каради-ю, хаёлига яна бояги уйлар келди:

“Нечун бунчалар титрайсен, эй Муҳаммад Тарағай? Бундан ёмон не бўлур? Бошинг кетурми? Она юртинг, суюкли элингдан айрилиб, ёт элларда дарбадар бўлиб ўлгунча ўз тупроғингда ўлганинг аъло эмасму! Нечун қалтирайсен Мирзо Улуғбек?” У одатдагидай ўзидан киноя қилиб кулган бўлди. Лекин юрагига қўйилиб келаётган аллақандай қора шубҳа гўё осмонни қоплаётган қора булутдай тобора қуюқлашиб борарди. Фақат қишлоққа яқинлашиб, ҳовлилар устида сузган ҳарир кўкимтир тутунни кўрганида, кечки подадан қайтган сигирларнинг бўкириши, болаларнинг йиғиси, қўйларнинг маъраши қулоғига кирганда, димоғига эса тандирдан узилган иссиқ нон ҳиди “гуп” этиб ургандагина, миясини чулғаб олган қора хаёллар сал тарқаб, фикри равшанлашгандай бўлди...

От чоптириб, илгарилаб кетган суворийлар уларни қишлоқ чеккасидаги ҳовли олдида кутиб олиб, ичкарига бошлашди. Ҳовли ички-ташки бўлиб, ички ҳовлининг тўрида олди айвон пасткамгина уй бор эди. Суворийлар хонадонни ҳайдаб чиқишганми, бошқами, ишқилиб, ҳовли ҳам, уй ҳам бўм-буш, ҳаммаёқ сув қўйгандек жимжит эди. Суворийлар Мирзо Улуғбек

билан ҳожининг юкларини ички ҳовлига олиб кириб бердилар-да, отларни стаклаб қаёққадир чиқиб кетдилар. Мирзо Улуғбекнинг ҳамроҳлари ташки ҳовлига жойлашган, улар инларига кириб кетган каламушлардай жимиб колган, у ердан тик этган товуш эшитилмас эди. Бу жимлик ва кимсасизликда аллақандай мудҳиш бир нарса бор эди. Боя сал таркаган қора шубҳа қайта ёпирилиб келаётганини сезган Мирзо Улуғбек, майда-чуйда юмуш билан овунишга тутинди. Хуржунларини қоронғи хонага олиб кирди, токчадаги мойчироқни ёқди. Сўнг, оппоқ олтой пўстинини слкасига ташлаб, ҳовлига чиқди. Ҳовлининг бир четида қурук шох-шабба уюлиб ётар эди. Мирзо Улуғбек ичкарида қуйманиб юрган ҳожини чақирди.

– Қани, ҳожим, ҳаж йўлида заҳмат чекмоқ савоб ўлур. Гулхан ёкиб исинайлик.

Улар уйга бир қучоқ қурук шох-шабба олиб кириб, танча ўрнига гулхан ёқишди. Қурук буталар гувиллаб ёниб, хонага сал файз киргандай бўлди.

Намозгар пайти яқинлашмоқда эди. Мирзо Улуғбек таҳорот олгани турди-ю, ҳовли эшиги шарақлаб очилганини эшитиб, сесканиб кетди. Зум ўтмай уй эшиги ҳам шарақлаб очилиб, остонада эгшига узун қора чакмон, бошига катта қора телпак кийган, яғриндор бир одам пайдо бўлди. Гулхан шуъласида унинг бурни пучуқ тунд юзи, қора телпакли катта боши қора кузгундай ваҳимали кўринди. Мирзо Улуғбек уни қаердадир учратган эди.

“Сайид Аббос!” – Мирзо Улуғбек уни таниб, ўрнидан сакраб турди. У бор қучини йигиб, Аббоснинг кўксига зарб билан мушт урди. Лекин Сайид Аббос тебраниб кетса ҳам, ўзини тутиб, Мирзо Улуғбекнинг ёқасидан гип бўғди. Шу пайт эшик яна шарақлаб

очилиб, уйга мўғил башара суворий отилиб кирди-да, аълоҳазратларига ташланди...

“Ҳожи қайда? Бу малъунларнинг муддаоси не?” – Мирзо Улуғбекнинг кўзи ярим қоронғи хонанинг бурчагига тикилиб олган ҳожига тушди. Ҳожи бошини чакмонига буркаб, гужанак бўлиб ётар, бўлаётган олишувга қарамас эди. Сайид Аббос билан мўғил башара суворий Мирзо Улуғбекнинг қўлларини орқасига қайириб, ҳовлига судраб чиқишди.

Паймол бўлган гурур ва ҳақорат туйғусидан ларзага тушган Мирзо Улуғбек лабларини тишлаб, инграб юборди. “Ё парвардигори олам! Худди қурбонлик кўйдайд судрайдилар. Қайси ёзуқларим учун бу надомат, бу хўрлик?.. Қайдасен, ўғлим Али? – Али Қушчини эслаши билан кўзига яна ёш келди. – Аттанг! Боя нечун уни орқага қайтарди? Бу нобакор шахзоданинг қўл остидан чиққунча бирга бўл деса бўлмасмиди?”

Мирзо Улуғбек яқинлашаётган оёқ товушини эшитиб кўзини очди, очди-ю, тубсиз осмон қаърида, тез учиб ўтаётган қора булутлар орасида милт-милт ёнган юлдузларни кўрди. Миясида нимадир ярқ этиб, кенг даштда, бобосининг қароргоҳида ўтган илиқ бир оқшом эсига тушди. Кўз олдида тепаси очик ипак чодир ёнида бошини силаб ўтирган момоси Сароймулк хоним келди. Момосининг кўш-кўш олтин узук тақилган оппоқ нозик бармоқлари куш парларидай майин, қулоғи остида янграган овози арик жилдирашидай ёқимли эди: “Уйқунг келмаса юлдузларни томоша қилгайсен, қулуним. Юлдузлар – осмонда учиб юрган худонинг фаришталаридур! Фаришталар меҳрибон бўладур. Уйқунг келмаса юлдузларга қарайсен, тойчоғим...”

Мирзо Улуғбек ўпкаси тўлиб, калима келтира бошлади, лекин кўз ёши аралаш тепасига келиб тўхтаган Сайид Аббоснинг қора қузгун важоҳатини, боши узра кўтарган қиличини кўрди, кўрди-ю

ижирғаниб кўзларини юмаркан: “Алвидо, Али! Умидим ёлғиз сендан! Илоҳим менинг бошимга тушган бу савдолар сенинг бошингга тушмагай!.. Ё раб, ёзуғим недур маним?” деб пичирлади.

ИККИНЧИ ҚИСМ

1

Мавлоно Муҳиддин қандайдир нохуш ўйлардан кўнгли ғаш бўлиб, хуфтондан кейин тўшак ёздириб ётиб қолган эди. Бир маҳал меҳмонхонанинг эшиги қаттиқ тақиллади. Мавлоно апил-тапил ўрнидан туриб, шамдондаги шамни ёқди ва яна ёпирилиб келган совуқ туйғулардан юрагини ховучлаб эшикни очди. Бўсағада отаси Салоҳиддин заргар турарди. Кўлида шам, бошида духоба дўппи устидан ўралган оппоқ салла, эгнида маъракаларда киядиган зарбоф тўн, Салоҳиддин заргар қаёққадир кетаётганга ўхшарди. У кўлидаги шамни “пуф” деб ўчириб, меҳмонхонага кирди, ўғлига “эшикни ёп!” деб имо қилди-да, тўрга ўтди. Лекин ўтирмай ўғлини кутиб турди. Эшикнинг зулфинчасини солиб ўгирилиб қараган мавлоно Муҳиддин отасининг совуқ нигоҳига кўзи тушиб, эти увишиб кетди.

– Суюкли устодинг.. Муҳаммад Тарағай ибн Шохрух – Мирзо Улуғбек оламдан ўтибди!

Мавлононинг кўлидаги кумуш шамдон учиб кетиб, ипак гиламга тушди. Салоҳиддин заргар югуриб бориб шамни олди ва кўзлари ёниб ўғлига қаради.

– Қачон? – деди мавлоно Муҳиддин шивирлаб.

– Шу букун... боши танасидан жудо қилинибдур.

– Ким жудо қилади?

– Ким бўлар эди? – Салоҳиддин заргар заҳарханда билан кулди. – Ўз пуштикамаридан бўлган зурриёти, шаҳзода Абдуллатиф!

– Ё раб!

– Энди қирғин бошланур! – деди Салоҳиддин заргар, ўглининг ваҳимали шивирлашига эътибор бермай. – Устозингнинг барча хешу ақраболари, дўсту шогирдлари шахзоданинг қаҳрига йўликадур, таъкиб остида коладур...

– Нечун?

– Нечун? – Салоҳиддин заргар калака қилгандай ишшайди. – Шунгаям ақлингиз с~~е~~майдими? Ҳамма давр, ҳамма замонда шундай бўлган, ўғлим! Эски тўн янги хўжайинга тўғри келмайдур. Кўплар қирғинга учрайдур, кўплар, раҳматлик Мирзо Улуғбек янглиғ, калласидан жудо бўладур!

Мавлоно Муҳиддин кизларникидай серкиприк кўзларини юмиб, лабларини пичирлатиб юзига фотиҳа торгди. У оёғида зўрга турар, агар ёнида дарғазаб отаси бўлмаса, ҳозир йиқилиб тушар эди.

Салоҳиддин заргар буни пайкади чамаси, сал юмшаб:

– Ҳақ таолога шукурким, буни билгандай шайх Низомиддин Хомуш ҳазратларига пирим деб қўл берган эканмен, – деди. – Сенинг даҳрий шохингга инониб ўлтира берганда, билмам, ҳолимиз не кечар экан... Мен пирим ҳузурига кетдим. Ҳазратим сени ҳам чақиртирадилар. Борасен! Беайб парвардигор, гуноҳимни афв этгайсиз, деб оёғига йиқиласен. Шайтон йўлдан оздирганини айтиб, йиғлайсен. Сўзим аёнму? Нечун гунгдай безрайиб турибсен?

– Аён, валинеъмат...

– Фоний дунё юмушларидан юз ўгирганимга кўп бўлган. Ва лекин буни айтмоққа даҳрий шохдан кўрқар эдим, дерсан.

– Валинеъмат!.. Жаннатмакон устоддан кўп яхшилиқ кўрган эдик...

– Яхшилиқлар кўрган бўлсанг... сўзла! Масжиди жоменинг минбарига чиқиб жар сол! – Қалтироқ

босган Салоҳиддин заргар, худди ўғлини урадигандай муштларини тугиб, унинг ёнига келди. – Яхшилиқ эмиш! Улардан кўрган жабру жафо ёдиндан кўтарилдиму? Суюкли ўғли, дўзахий Абдулъазиз не қилди? Оллодан тилаб олган қизинг Хуршида, кўзимнинг нури, гулузорим ғунчаси не бўлди?

Мавлоно Муҳиддин кўзини отасининг чўғдай ёнган кўзларидан олиб қочди, оқариб кетган лабларини зўрға қимирлатиб:

– Устод шаҳзоданинг бу машъум қилмишидан беҳабар бўлган, – деди.

– Беҳабар эмиш! – Салоҳиддин заргар ғалати хиҳилаб кулди. – Боракалло сендай коинот сирларини билган алломаи мунажжимга! Аллома эмас, бесавод авом сандан яхшидур! Билиб қўй, хей, муаллимул аввал Арасту! Эрта бир кун қиргин бўлганда ҳаммадан бурун сенинг бошинг кетадур. Ҳамма даҳрий алломалар орасида биринчи бўлиб сенинг калланг қиличдан ўтадур. Сенинг уйингга ўт қўйиладур. Сенинг! – Салоҳиддин заргар ўғлининг мушт еган одамдай чайқалиб кегганини кўриб, бирдан хушёр тортди. Уни кўлтиклаб олиб, дарча олдидаги курсига ўтказди, токчадаги чойнақдан чой қуйиб, кўлига тутди. Мавлоно Муҳиддин, тишлари пиёлага шақ-шақ тегиб, бир-икки хўплам чой ичди... Салоҳиддин заргар ўғлига тикилганича унинг тепасида бир лаҳза турди, сўнг, шахтидан тушиб:

– Афв эт, ўғлим, – деди оҳиста. – Мен қаттиқ сўзласам... сенинг тақдирингни, хонадонимизнинг тақдирини уйлаб сўзлаймен. Хонадонимиз тепасида қора булутлар айланиб юрибди. Биз Амир Темур... – Олло таоло аларга боғи ризвонни макон қилғай! – Амир Темур авлодидан яхшилиқ кўрган бўлсак, ёмонлик ҳам кўрдик. Ва лекин, шаҳзода Абдуллатиф устодингнинг шогирдларини кидирганда ҳаммадан

бурун бизга ишора қиладиган ғанимлар бордур, болам. Сен сабийлик ёшидан чиққансен. Буни англамоғинг керак, ўғлим...

Мавлоно Муҳиддиндан сас чиқмади. У бошини осилтирганича бир нуктага тикилиб ўтирар, ёлғиз шамнинг заиф шуъласида унинг сўник юзи мурдадай жонсиз ва аллақандай кўрқинчли туюларди. Салоҳиддин заргар ковоғини солиб:

– Пирим хузурига кетдим, – деди. – Чақиртирса борарсен, бояги сўзларимни айтарсен! Билиб қўй: бошқа чора йўқдур, болам! – у бир-бир босиб хонадан чиқди.

Отаси чиқиши билан мавлоно ҳолсизланиб тўшакка чўзилди. Лекин ухлай олмади. Кўзини юмса нигоҳи олдига қиличдан қочиб, бошини кўллари орасига яширган устод келар, танасидан ажралиб, қон аралаш гупрокда юмалаб ётган калласи хаёлидан чиқмас, юраги ўйнаб, ўрнидан туриб кетарди. У тоғ отгунча ўзи билан ўзи олишиб чиқди. Шунинг учунми, бошқами, ишкилиб, субҳидам Салоҳиддин заргар айтгандек, шайх Низомиддин Хомушдан одам келганида, мавлоно Муҳиддин ҳатто бироз снгил тортди.

* * *

Бомдод намозини ўқиб бўлиб, эски наматиға ўраниб сунага чўзилган Қаландар биров қағтик туртганини сезиб, кўзини очди. Тепасида эски кулоҳини бостириб кийиб олган Қашқир лақабли ғилай қаландар ишшайиб турарди.

– Сенга не керак, Қашқир?

– Олтин! – деди Қашқир, бошини ликиллади. – Аммо шайх ҳазратларига олтин эмас, сен керак экансен. Хуржун-пуржунингни йиғиштир, дарвеш!

“Эй, дарин! Тагин не фалокатни топиб келди қашқир терисидаги бу тулки?”

Қаландар Қарнокий совукда какшаб қолган оёқларини уқалайуқалай ўрпидан турди.

Кечаси кўтарилган шамол тинган ҳисоб, севалаб ўтган ёмғирдан кейин ҳаво салқин, мусаффо эди. Оқара бошлаган тиниқ осмондаги битга-яримга юлдузлар гўё совқотаётгандай ҳолсизгина милтирарди.

Неча кундан бери шаҳар узра қора қанот ёзиб, кўкда сузиб юрган қора таҳлика ҳамон тарқаманган, кўчалар, даҳалар кимсасиз, жимжит, эшиклар, дарвозалар кулф. Фақат “Мозори қалон”га борадиган тор кўчада бир-иккита дўкон – чилангарлар, темирчи ва тунукасозлар устахонаси очилган, у ердан темирларнинг тарақтуруғи эшитиларди.

Шайх муридлари Қаландар Қарнокийни дарвозада кутиб олишди, чинор тагидаги ўчоқларга дошқозонлар осилган ташқари ҳовлидан олиб ўтиб, тўғри ичкарига бошлашди. Уч томони маҳобатли қошоналар билан ўралган ичкари ҳовлининг ўртасида таниш мрамар ҳовуз. Ҳовузнинг қумуш фаввораларидан отилган сув, тагига гулдор сопол парчинлар ётқизилган ариқчаларга куйилиб, жилдираб окмоқда... Олдинда бораётган мурид, деворлари оч фируза рангга бўялган дахлиздан ўтиб чап қўлдаги ўймакор эшикни очди ва Қаландарга йўл берди... Қаландар бир зум тўхтаб, нафасини ростлади-да, салом бериб ичкарига кирди, кирди-ю, нечундир юраги “шиғ” этиб, пойгакда тўхтади. Ери ва деворлари такатуркман гиламларидан гул-гул ёнган танобий хонанинг тўрида, шайх Низомиддин Хомушнинг чап ёнида, қат-қат шоҳи кўрначалар устида... Хожа Салоҳиддин заргар ўтирарди...

Бошида оппоқ салла, эғнида зарбоф тўн. Салоҳиддин заргар қўлидаги миттигина чинни пиёлага шарбат куймоқда эди. Қаландар Қарнокий қўл

ковуштириб салом бериб кирганида, у ялт этиб каради, лекин танимадими ё таниса ҳам ўзини танимаганликка олдим, индамай бош ирғади-да, кўлидаги мунаққаш пиёлани шайхга узатди. Шайх унинг кўлидан пиёлани олиб шарбат хўпларкан:

– Ўтир, дарвеш! – деб буюрди.

Қаландар камоли эҳтиром билан кўл қовуштирганича остонага тиз чўкди. Шайх Низомиддин Хомуш ўсик бароқ қошларини бир-бирига туташтириб, ер остидан унга тикилиб ўтирарди.

– Хўш? Ул даргоҳи куфриётда не хабар бор? Сўзла, дарвеш!

Қаландар ўтирган жойида бир тебраниб кўйди.

– Осойишталик, пирим...

– Ҳм... Хўш, ул даргоҳга кўмилган Амир Темур тиллаларидан хабар топдингму?

– Ўлимдан хабарим бор ва лекин тилладан хабарим йўқдур, пирим.

– Бошингни кўтар дарвеш! Кўзимга қараб сўзла!

Қаландар бошини кўтариб, шайхнинг чўғдай ёниб турган кўзларига тик каради.

– Биллоҳи азим, пирим! Осий банда пунгтипаноҳ пиримнинг амрини вожиб билиб, бир ҳафта расадхона дарвозасидан жилмадим. Келган-кетганларни туну кун назорат қилдим, ҳазратим...

– Хўш?

– Бирда-бир муртад қадам босганини кўрмадим, пирим.

– Бурноғи кун хуфтонда қайда эрдинг?

Қаландарнинг мясида “билади!” деган сўз яшиндай “ярк” этди.

– Бурноғи кун хуфтонда... кун совуқ бўлди, пирим... Фақир исинмоқ ниятида сойда от бокиб юрган йилкичиларга тушдим. Исиниб, қорнимни тўйдириб қайтдим, пирим...

– Ҳм... – шайх, опоқ симобий салласининг узун пичини жаҳл билан орқага силтади: – Хорижий эллардан келган бединлар китоби, макрух рисоалалар, куфр ёзувлар, шарми хаёсиз сураглар жойида турибдурму?

“Йўқ, билмайди. Али Қушчининг ишларидан бехабар...”

– Жойида бўлмоғи даркор, пирим. Ул даргоҳга пашша ҳам кириб чиқмаса, китоблар қаён кетур, хазратим?

– Ҳуш, ул бепарҳез шоҳ... Мирзо Улуғбекнинг шогирди... номуборак номи ёдимдан кутарилмиш...

– Али Қушчи... – деди Салоҳиддин заргар. – Мавлоно Али Қушчи...

– Али Қушчи қайда?

“Ё раббий! Билиб сўрайдими бу шайх ё билмай сўрайдими?”

– Бир ҳафта дарвозада ўлтириб, ул зотни кўрмалим, пирим...

– Боракалло, дарвеш! Тилла жойида, бединлар битган китоблар жойида. Даҳрий шоҳнинг бетавфик шогирди жойида, ҳаммаси жойида... – Шайх Низомиддин Хомуш захарханда билан ёстиғининг остига қўл югуртириб, урчукдеккина шакилдоғини олиб шакиллагди. Остонада таниш мурид пайдо бўлди.

– Мавлоно Муҳиддин келдиму? Келса айт – киргай!

Қаландар Қарноқий ялт этиб Салоҳиддин заргарга қаради. Заргарнинг юпқа лабларида совуқ табассум жилва қилди.

Мавлоно Муҳиддин эшикни товушеизгина очиб кирди, лаблари пичирлаб товушсизгина салом берди-да, оёк учида юриб, шайх кўрсатган жойга жимгина чўккалади.

Қаландар Қарноқий юраги гурс-гурс уриб бошини осилтириб ўтирар, беш-олти йил таҳсил кўрган

устозининг юзига карашга журъат этолмас, гўё hozir мудхиш бир нарса рўй беришидан қўрққандай қалтирар эди.

– Мавлоно Муҳиддин! Алҳол сиз бул дарвеш бирла шаккоқлар уяси бўлмиш... – шайх кинояомуз кулиб қўйди. – Сизга яхши маълум бўлган шарорат уясига борурсиз...

Каландар кизиксиниб ер остидан устозига кўз ташлади. Мавлоно Муҳиддин, бошида отасиникидан ҳам катта оқ салла, эгнида мовут чакмон устидан кийган узун оқ ридо, ингичка қўллари кўксига, кўзларини ерга тикиб ўтирар, унинг ўтиришида, бутун вужулида қандайдир бўлакча бир мутелик бор эди.

– Нечун индамайсиз, мавлоно?

Мавлоно Муҳиддин аллақандай питирлаб:

– Сизнинг сўзингиз барча аҳли мўминга ҳукми жорийдир, пирим, – деди ғудраниб.

– Ёдингизда бўлсин, мавлоно: сиз бандаи гофил ҳам ул даргоҳи куфриётда залолатга юз тутган эрдингиз. Ва лекин... алмаъмуриг маъзурин... Сиз ул шоҳи шарир хизматида эрдингиз. Алҳамдулиллоҳ, бул савоб юмушлар ила гуноҳингизни ювгайсиз. Алқисса, ул бетавфиқлар даргоҳига йиғилган бединлар китобининг бириси ҳам йўқолмаслиги даркор. Зеро, динул исломга муқовамат руҳида битилган барча гуноҳ китоблар, барча қўлёзма ва барча куфр суратлар ўтда ёнмоғи лозим. Сиз бул китобларни билурсиз, мавлоно. Бас, манов дарвеш бирла бориб, кўриб келгайсиз: ул китоблар жойида турибдурму ё шоҳи шарирнинг беимон шогирдлари яширмоққа юз тутмишму? Каломим аёнму, мавлоно?

Мавлоно Муҳиддин лаблари билинар-билинемас кимирлаб:

– Аён, пирим! – деди.

– Камина яна бир сирдан воқифдурмен, – деди шайх Низомиддин. – Муртад шоҳ Мирзо Улуғбек ул фотиҳи музаффар... покиза рухлари равзаи ризвонда масрур бўлғай! Амир Темур жавоҳиротини шул даргоҳга яширгандур. Дибнатсиз шогирди Али Кушчининг кўлига топширгандур. Аҳбобингиз Али Кушчига айтинг.. – “аҳбобингиз” деганда шайх ҳазратлари Салоҳиддин заргарга қараб яна бир кулимсираб кўйди. – Қайсарлик қилмасин. Даҳрийлик йўлини тарк этиб, истиғфор айласин. Нечунким, ўзини Ассалотин зиллаллоҳу фил арз атаб ва Оллонинг қудратига шак келтириб, даҳрийликка юз тутган ул шоҳи шарирнинг тақдири не бўлди, анинг тақдири не бўлур! Уқдингму, болам?

– Уқдим, пирим...

– Али Кушчига еткаринг, жаннатмакон Амир Темур ганжини яширмоқ гуноҳи азимдур. Яна еткаринг: шаҳзодаи валиаҳд ҳам воқифи асрордур.

Шайх Низомиддин Хомуш кўзларини юмиб, лабларини пичирлатиб оқ фотиҳа берди. Сўнг нечундир: “Кўркманг, мавлоно, ёнингизда сипоҳлар ҳам бўладур”, деб кўшиб кўйди.

Мавлоно Муҳиддин шошқалоклик билан ўрнидан турди. Тураётиб кўзи беихтиёр Қаландар Қарнокийнинг кўзига тушди-ю, озғин, захир юзига қон тепиб, салласи тагидан чиқиб турган катта кулоқлари ловиллаб кетди. “Уялдими ё кўркдими?” – деди Қаландар хаёлида. У мавлонони кутиб турмасдан орқаси билан юриб хонадан чиқди.

2

Мавлоно Муҳиддин нақшбандийлар жамоаси раҳнамосининг хузурига ташриф буюраркан, кўнглининг бир четида шайхнинг нималар дейишини

тусмоғлар эди. Лекин бу даргоҳда Қаландар Қарноқийга дуч келман, деган ўй етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди. Хайрият, у ҳам бу фоний дунёдан юз ўгириб зоҳидликни ихтиёр этибди. Билъақе, кирмаган кўчаси, кўрмаган балоси қолмаган бу Қаландарнинг олдида нима қилар эди, шайх ҳазратларининг саволларига нима деб жавоб берар эди?.. Уни энди фақат бир ўй – бир хаёл ташвишга солар эди: Али Қушчи уни қандай қарши олади? Нима дейди? У ўзи Али Қушчининг кўзига қандай қарайди? Унга нима дейди?

Бу ўй, бу ташвиш ҳатто дарвозада кутиб турган уч нафар суворийни кўрганда ҳам хаёлидан кўтарилмади. Мавлоно Муҳиддин Али Қушчини яхши билар, унинг бир сўзли одам эканини, айтганидан қайтмайдиган бир қайсар эканини кўрган эди. Ё у ҳам Мирзо Улуғбекнинг фожиали тақдирини эшитиб, ўйланиб қолдимикин? Шояд шундай бўлса! Шояд! – Мавлоно Муҳиддин, дилида туғён, кўз олдида қандайдир туман, гўё калима келтираётгандай “шояд” сўзини такрорлай-такрорлай, расадхонага етганини ҳам билмай қолди. Фақат куз офтоби чараклаб турган расадхонанинг юксак пештоқларини кўргандагина ҳушига келди, келди-ю, гўё йигирма йил умри ўтган расадхонага эмас, мудҳиш бир чоҳга яқинлашаётгандай, от устида ғужанак бўлиб олди.

Аксига олиб, дарвозани Али Қушчи ўзи очди. Эғнида узун қора чакмон, бошида мударрислар қиядиган учлик қора тақя, совуқ бўлишига қарамай кўксин очик, Али Қушчи ҳар нарсани кутса ҳам, мавлоно Муҳиддинни кутмаган эди, кўзларини катта очиб, бир Қаландарга, бир отда ғужанак бўлиб ўтирган мавлонога қаради. Ниҳоят, кутилмаган “меҳмонлар”нинг мақсадига тушунди чамаси, лабида билинар-билинемас кулги билан мавлоно Муҳиддинга қараб таъзим қилди.

– Хуш келибсиз, биродари азиз!

Мавлоно Муҳиддин кизларникидай катта, тимқора кўзлари жавдираб, бир кизариб, бир оқариб гудранди:

– Шайх Низомиддин Хомуш ҳазратлари расадхонадаги китобларни кўздан ўтказиб, сон-саногини билмоқни тиладилар...

Али Кушчининг лабларидаги кинояли табассум сўниб, кўзлари қисилди:

– Мавлоно қачон Шайх ҳазратларига юкунмишлар?

Отдан тушган мавлоно тили ғулдираб бир нима деди, лекин унинг сўзини англаб бўлмас эди.

– Хўп. Сиз китобларни кўздан ўтказар экансиз, навкарларнинг муддаоси недур?

Бошига дубулға кийган чўтир сипоҳ қовоғини уйиб:

– Биз эндиликда расадхонани кўриклаб турамыз, – деб жавоб берди.

Али Кушчи ер остидан Қаландар Қарнокийга қаради.

– Сипоҳлар расадхонани кўриқлар экан... Сизнинг муддаонгиз недур, дарвеш?

Қаландар тўсатдан кўзларини ўйнатиб:

– Муддаом, – деди, – бу даргоҳдаги бединлар китобига ўт қўймоқдур. Ўт!

– Бу даргоҳда бединлар китоби бор, деб ким айтди сенга, девона?

– Бу саволга биродар мавлоно Муҳиддин жавоб бергай!

“Боракалло, Қаландар!” – Али Кушчи ичида унга таҳсин айтиб, мавлоно Муҳиддинга юзланди, рангидан қони қочиб:

– Балли, мавлоно! – деди, – салкам чорак аср таҳсил кўриб, бошқаларга таълим берган бу табаррук даргоҳга сипоҳларни бошлаб келибсиз. Истанг ўт қўйинг, истанг зеру забар қилинг. Ихтиёр сиздадур, биродари азиз!

Чўзиқ юзи ганчдан ясалгандай оппоқ оқариб кетган мавлоно Муҳиддин новча, озгин қадди икки букилиб, кўзларини юмиб бир нафас турди, кейин текис ерда қокилиб-суриниб расадхона томон йўналди. Лекин ёнғокдан ясалган икки тавақали эшикнинг куйма ҳалқаларига қўл чўзаркан, яна тўхтаб, лаблари пичирлаб юзига фотиҳа тортди.

Ҳа, мавлоно Али Қушчи ҳақ, унинг салкам чорак аср умри мана шу муҳташам бинода, қишин-ёзин бирдай салкин, бирдай осойишта, нимқоронғи хоналарда, тубсиз фалакка қаратилган олат ва устурлоблар ёнида, китоблар билан лиқ тўла жавонлар олдида ўтган эди. Ажабо: у ҳозир, мрамар зинадан туриб, пастга қараб кетган мис олатнинг силлиқ ялтироқ сатҳини ва бу ноёб олатга рўбарў қилиб очилган куббали шифт ўртасидаги туйнукларни кўрганида негадир бирдан ўпкаси тўлиб, кўзига милт-милт ёш олди. Ҳа, мавлоно Муҳиддин расадхонанинг энг пастки ошёнасида ўтириб, бу ғаройиб олат ва устурлоблар ёрдамида кўкка тикилганда фоний дунё ташвишлари хаёлидан бутунлай кўтарилар, дили бўлакча бир завқ ва ҳайратга тўлар, назарида, худудсиз коинот билан, аллакандай илоҳий кучлар билан, милт-милт ёнган сирли ситоралар билан узок ва осуда суҳбат қилар эди... Э, парвардигори олам! Нечун у масуд дамлардан, илҳом парисининг меҳрибон қанотлари остида ўтган у ёруғ кунлардан маҳрум қилдинг? Нечун унинг гарданига мавлоно номига номуносиб бу тубан ишни юклагинг, бошига бу ташвиш, кўнглига бу ғам-андухни солдинг?..

Бу ўй, дилини чулғаб олган бу тиниқ мунг кутубхонага кирганида яна ҳам авжига чиқди: кутубхона устод даврида қандай бўлса шундай турар, токчалардаги кумуш шамдонларда шамлар ёнар, қатор курсилар олдидаги хонтахталарга даста-даста китоблар тахланган, бурчакдаги Мирзо Улуғбекнинг йўлбарс

териси ёпилган баланд курсисида унинг зарбоф тўни билан қора духоба тақяси ётарди. Гуё Мирзо Улуғбек ҳаёт, гуё у ҳозир кириб келиб ўз жойига ўтиради ва сал бўғик, вазмин овозда фалакиёт сирлари тўғрисида суҳбат бошлайди...

Али Қушчи кўллари кўксидан қовуштирганича эшикдан кирган жойда деворга суяниб турарди. Мавлоно Муҳиддин эса бу сокин ва муаззам илм кошонасида ҳоким бўлган аллақандай сирли ва илоҳий руҳдан аъзойи-бадани жимир-жимир қилиб, жавонлар ёнидан бир-бир босиб тўрға ўтди. У китобларга кўл теккизмади, кўк, сарик, яшил ва пушти ранг чармдан жилд килинган қалин кўлёмаларни ушлаб кўрмади, ипак ва мовутга ўралган рисоаларга тегмади, лекин шифтга тақалган жавонларга кўз тикиб, тўрға ўтаётгандаёқ билди: энг нодир асарлар, эҳтиёткорлик билан сақланиб келаётган кўп кўлёмалар йўқ эди! Хусусан тўрда, бўлакча эътибор ва эҳтиёткорлик билан сақланадиган Мовароуннаҳр фозиллари ва алломаларининг қалин-қалин китоблари, ипак матоларга ўралган кўлёмалари кўринмас, уларнинг ўрнида бошқа китоблар турар эди. Ҳа, мавлоно Муҳиддин бу ердаги ҳар бир китоб, ҳар бир кўлёмма, ҳар бир рисола билар, топиб бер, деса кўзини юмиб топиб бера олар эди... Мана бу ерда, ҳарир ипак парда билан тўсилган алоҳида жавонда устоднинг ўз кўлёмалари ва рисоалари сақланарди. Бу ерда унинг қора чарм муқовага солинган тўрт жилдлик “Тўрт улус тарихи” деган китоби турар, ипакдай майин оқ қоғозга битилган “Зижи Қурагоний” жадваллари ҳам шу ерда сақланар, жадвалларнинг ёнидан шарҳловчи рисоалар жой олган, юқориқдаги токчаларга эса икки устод – жаннатмакон Қозизода Румий билан Ғиёсиддин Жамшид китоблари терилган эди.

“Бу нодир кўлёмалар, ҳар бири бир қадок тилла баҳосидаги ул китоблар қайда? Уларни ким олди? Али Қушчими? Китобларни яширган бўлса, тиллалар не бўлди? Яширса ҳам қайга яширади? Бу хатарли юмуш бир ўзининг кўлидан келарми? Келса нечун тунов куни ёрдам сўраб борди?..”

Лекин китоблар йўқ, энг ноёб кўлёмалар гумдон қилингани шак-шубҳасиз эди!..

Мавлоно Муҳиддин орқасида Али Қушчи турганини сезар эди. У Алининг одатини, ахдидан қайтмайдиган ўжар одам эканини билар, ҳатто шу топда пойгакда ғзабдан қалтираб турганини ҳам ҳис этар эди... Йўқ, Алига ҳеч нарса демайди, шайх Низомиддин Хомушнинг сўзларини унга айтмайди...

Хаёли қуюндай тўс-тўполон бўлиб кетган мавлоно Муҳиддин, нима қилишини билмай, тўрга борган жойида узок турди, кейин кўркибгина эшик томон юрди. У Али Қушчига лом-мим демай чикиб кетмокчи эди, лекин Али Қушчи гавдаси билан эшикни тўсди.

– Хўш, биродари азиз, барча куфр китоблар жойида эканми?

– Ҳа, ҳа, – деди мавлоно Муҳиддин шошиб. – Жойида, жойида...

– Бу сўзни шайх ҳазратларига ҳам айтадиларму?

– А? – Мавлоно Муҳиддин ялт этиб Али Қушчига қаради. Али Қушчи кўзлари қисилиб, кийғир бурнининг катаклари ғзабли пирпираб, унга қадалиб турар, рангидан қони қочган, лаблари қаттиқ қисилган эди.

– Ҳа, ҳа, айтамен, – деди мавлоно Муҳиддин довдираб, – айтамен...

– Сенга бир саволим бор, мавлоно, – деди Али Қушчи. Унинг овози тўсатдан ўзгариб, бўғиқ эшитилди. – Шу бу кун тунда... аъло ҳазратлари... устод Мирзо Улуғбек қатл қилинганидан хабаринг борму?

“Ё сарвари коинот! Ўзинг мадад қилгайсен!” – деди мавлоно Муҳиддин ичида. У гўё Али Қушчининг тарсаки туширишидан кўрккандай, гужанак бўлиб деворга суяниб турарди.

– Ҳа, бу кун барча илм аҳли қора мотам тутмишдур! Токи барча аҳли урфон устоди, маърифатпарвар инсон Мирзо Улугбек жоҳил маддохлар қўлида қатл бўлди. Нечун индамайсен? Сукут – аломати ризо! Барини билурсен. Билиб туриб, эгнингга қора кийиб мотам тутмоқ ўрнига, унинг мукаддас даргоҳини тинтмоқ ва таламоқ ниятида келибсен!..

– Биродарим Али! – деди мавлоно Муҳиддин йиғламсираб. – Не қилай, мен бир ногирон бандаи ожиз бўлсам...

– Йўқ, бандаи ожиз эмас, бандаи нобакорсен! Бор, ўша қотил шайх бирла қотил шаҳзодангга айт; бу табаррук даргоҳдаги барча куфр китоблар йўқолган де! Бу даргоҳга ўт кўймоқ керак де! Ва лекин бир нарса ёдингда бўлсин: тепангда шаҳид ўлган Оллонинг бегуноҳ бандаси, алломалар сарвари устод Мирзо Улугбекнинг арвоҳи турибдур!

Мавлоно Муҳиддин тўсатдан турган жойида чайқалиб кетиб, деворни ушлаб қолди.

– Мавлоно Али, – деди аллақандай дардли овозда. – Нечун бу ҳақорат! Нечун бу таъна-маломат? Бу кўргулик ҳақ таолодан бўлса мен бечора не қилай? – у оппоқ нозик бармоқлари билан кўз ёшларини артиб, Али Қушчига қаради. – Парвардигори олам шоҳид, бу машъум хабарни эшитиб, юрагим қон бўлди. Лекин не қилай, синган кўзани тузатиб бўлмайдур, мавлоно. Фақир эсам... Фақир эсам... – Мавлоно Муҳиддин ўзига, ўзининг ҳозирги аянчли ҳолатига раҳми келиб, ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди... Али Қушчи юзи буришиб тесқари бурилди. У ҳаммадан кўра мавлоно Муҳиддиннинг кўз ёшидан кўрқарди. Чунки бу одам

ҳамиша шундай қилар, бошига мушкул тушиб, иродаси синаладиган пайтларда доим кўз ёши тўкиб қутулиб кетарди... Али Қушчи алам ва ғазаб устида кўнглига келган энг аччиқ, энг аёвсиз сўзларини ичига ютиб, кўлини силтади:

– Камина кўнглимда бор сўзни айтдим, қолгани виждонингга ҳавола, мавлоно. Сенга айтадурған бошқа сўзим йўқ! – у шундай деб, эшикни бир тепиб очди. Мавлоно Муҳиддин кетиш-кетмаслигини билмагандай бир лаҳза каловланиб турди, кейин енгининг учи билан кўз ёшларини артиб, тик пиллаояларни бир-бир босганича пастга тушиб кетди. Али Қушчи вужудида каттиқ ҳолсизлик сезиб, ўзини курсига ташлади-да, кўзини юмди...

Ҳа, у тунов кунги учрашувдан кейин мавлоно Муҳиддиндан яхшилик кутмаган эди. Лекин кўлини ювиб кўлтиғига урмаган ҳам эди. Кўнглининг бир четида заифгина бир нур, бир умид милтираб турар эди, энди бу нур ҳам сўнди. Энди ҳамма оғирлик, ҳамма синов ёлғиз унинг зиммасига тушади. У барча синов, барча оғирликқа бардош бермоғи керак бўлади...

Али Қушчи кимдир елкасига кўлини қўйганини сезиб, кўзини очди.

Ёнида Қаландар Қарнокий билан Мирам Чалабий турарди.

– Мавлоно Муҳиддин кетдиму?

– Кетди, – деди Қаландар.

– Сипоҳлар-чи?

– Икки сипоҳ дарвозани кўриқлаб қолди. Бирови мавлоно билан кетди...

– Сен нечун кетмайсен?

– Мен... – Қаландар Мирам Чалабийга қараб кўзини қисди. – Фақир беғам, беташвиш бир гадо эдим. Энди бу масуд кунлар ўтиб кетди. Мавлоно Муҳиддин Шайх ҳазратларига бориб сирни очса... уйим куяди, устод...

Али Кушчининг лабларига кулги югурди.

– Уйинг булмаса ниманг куядур? Қуркма. Айрилсанг эски кулоҳинг билан йиртиқ жандангдан айриласен. Энди қайға кетмокчисен, иним?

– Энди... – Қаландар катта кулоҳини бошига ишкаб елкасини учирди. – Энди... лаҳимни очиб берсангиз... Уста Темурбек Самарқандийнинг ғорига бориб турамен. Сиз не қилурсиз, устод?

Али Кушчи маъюс бош чайқаб, жавондаги китобларга тикилди.

– Камина ҳеч қайға кетолмасмен, дарвеш.

– Эҳтиёт булмоқ даркор, устод.

– Биламен. Ва лекин... Йўқ, ҳеч қайға бормаймен. Қирк йил қирғин булса, ажали етган уладур, дарвеш. Кетсанг мана, Мирам Чалабийни ҳам олиб кетгайсен.

Кум-кўк кўзлари жавдираб турган Мирам Чалабий қовоғини солиб бошини чайқади.

– Йўқ, устод. Сиз қайда булсангиз, мен ҳам снингизда бўламен...

Али Кушчи уни елкасидан меҳр билан кучди-да, белидаги калитлар орасидан бирини танлаб олиб, тик зиналардан пастга, лаҳимга олиб тушадиган қоронғи йўлкага туша бошлади.

3

Шаҳзода Абдуллатиф кечаси тун яримдан ошгунча, то Мирзо Улуғбек орқасидан кетган амир Султон Жондор у кутган хабарни келтирмагунча миужа қоқмади. Хабар келгандан кейин эса, гўё елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил тортиб, узини Амир Темурнинг олтин курсисига ташлади-ю, ухлаб қолди. У қанча ухлади – билмайди. Бир маҳал, худди тепасида биров тургандай чўчиб уйғонди.

Шифтдаги жимжимадор кандилга терилган шамлар нечундир учиб қолган, факат эшик устидаги тоқчада биттагина шам милтираб турар, унинг заифгина шуъласи пойгакигина ёритар, улкан хонанинг қолган бурчаклари нимқоронғи эди!..

Шаҳзода юраги гурс-гурс уриб, ўрнидан секин турди. Назарида ўрдадай кенг, шоҳона хонанинг қоронғи бурчакларида чир айлана саф тортган олтин курсилар тагида, тўрға осилган оғир дарпарда орқасида кимлардир яшириниб олгану, ундан кўзларини узмай хатти-ҳаракатларини кузатишар эди!

“Ё худованди қарим! Уз паноҳингда сақлағайсен!..”

Шаҳзода хонани чулғаб олган мудҳиш жимликка кулоқ солиб, тирноқларигача жимирлаб бир лаҳза турди, кейин гўё бурчак-бурчакдаги сояларни чўчитиб юборишдан кўрққандай, оёқ учида юриб, тоқчалардаги шамларни ёқди... Қоронғи хона ёришиб, тилла суви юритилган нозик безаклар гўё жон киргандай ярқираб кетди... Шаҳзода аъзойи-бадани бушашиб, узини яна тилла курсига ташлади-ю, бошини кўллари орасига олди...

“Унга не бўлди? Нечун юраги тузоққа тушган қушдай питирлайди? Нечун кўнглини бу мудҳиш кўркув чулғаб олди? Недан кўрқади? Алҳол барча хавф-хатарга чек қўйилмадими? Эндиликда бутун Мовароуннаҳрга ҳокими мутлақ бўлмадими? Халлоқи олам унга саховат қилиб, явми саодатга еткармадими? Ё амир Султон Жондор келтирган шум хабар уни кўрқитиб юбордими?..”

Йўқ, у кун бўйи амир Жондорнинг йўлини кўзи тўрт бўлиб пойлади. Ҳар сафар эшик тақиллаб, бўсағада балхий саройбон кўринганда юраги бир ҳаприкиб, ўрнидан туриб кетар, ундан “амир Жондор!” деган сўзни кутар, бошқа бир кимса ташриф буюрганганини эшитганида эса, ҳафсаласи пир бўлиб, жойига утириб

қолар эди. Нихоят, тун ярмидан оққанда эшик тўсатдан шитоб билан очилиб, амир Султон Жондор кириб келди.

Амир, елкасида қора хуржун, ойсимон эгри қиличини эшикка шарақлатиб уриб, шахт билан кириб келди-да, иойгакка тиз чўкиб, сажда қилди. Шахзода юраги томоғига келиб тикилгандай туюлиб, лабларини зўрға қимирлата олди: “Сўзла!..”

Соҳт-сумбати келишган амир Султон Жондор, барваста қаддини ростлаб, кафтининг қирраси билан томоғини ишқалади: “Бошини танидан жудо қилдик!”

Шахзода, аъзойи-баданини совуқ тер босиб: “Қайда?” деб шивирлади. Амир Жондор елкасидаги хуржунни “гурс” этиб ерга ташлади-да, уни кавлай бошлади. Шахзода юраги музлаб орқага тисариларкан: “Йўқ, йўқ! Кўрсатма!” деган маънода қўл силтади. Амир Жондор ғалати кулимсираб, хуржуннинг оғзини ёпаркан: “Қайга дафн этурмиз?” деб сўради.

Шахзода бу машъум хабарни қанчалик сабрсизланиб кутмасин, нечундир дафн тўғрисида ўйламаган эди. Нима дейишини билмай тили лол бўлиб қолди.

– Гури Миргами? – деди амир Жондор шивирлаб, шахзода яна саросима ичида бош чайқади: “Йўқ, йўқ! Асло!”

– Балли сизга, давлатпаноҳ! – деди амир Жондор. – Дини Муҳаммадийга қилич кутарган бу дажжолни фотиҳи музаффар мақбарасига дафн қилсак гуноҳи азимга қолурмиз. Уни бедиллар уяси бўлмиш ўз мадрасасига ерламоқ даркор...

Шахзода ижирғаниб, қўл силтади.

– Бас! Не қилсанг-да, тезроқ қил. Лекин тирик бир жон билмасин!

Амир Жондор кўзини қисди.

– Туя кўрдингми, йўқ, бия кўрдингми, йўқ, пуш-типаноҳ!

Амир ғалати ишшайганича орқаси билан юриб чиқиб кетди. Шахзода эса устидан тоғ ағдарилгандай бўлиб, узини олтин тахтга ташлади.

– Оллога шукур. Мана энди...

Ногаҳон қибла томондаги деворга тугилган ипак парда орқасида бир нима ғичирлагандай бўлди... Шахзода шитоб билан ўгирилиб каради. Ҳа, парда чиндан ҳам кимирлар эди!..

Шахзода кўзлари ола-кула бўлиб, жон ҳолатда қиличини қинидан суғуриб олди-ю, бир сакрашда турга ўтиб, парда кимирлаётган жойни қулочкашлаб чопди... Махфий эшикнинг қулфига теккан қилич, юлдуз сачратиб, шарақлаб кетди. Парда кесилган жойда қуйма пулат эшик қорайиб кўринди: ҳеч ким йўқ эди!..

Шахзода пешанасидан шигиллаб оққан совук терни сидириб ташлаб, узини яна курсига отди.

“Вожабо! Унга не бўлди? Нечун титрайди? Нечун изтироб чекади? Падари бузруквор аталмиш бетавфик шоҳ қатл бўлса, шахзоданинг гуноҳи не? Уни қатл қилган ўз ғаними Сайид Аббос эмасму? Ким унга дини исломга муковамат қилиб, барча уламоийи забардастлар, сайидлар, барча уммати мустафони ҳақорат қил деди?.. Парвардигори оламнинг қахридан кўркмай, арши аъло ҳисобланмиш коинот сирларини очмоққа жазм этган экан, ўз жазосини олди. Зотан, шахзода ундан, қиблагоҳ деб аталмиш бу бемехр мутақаббир шохдан не яхшилиқ, не меҳр-саховат кўрибдики, унга куйинади? Падар бўлиб, бир маротаба бағрига босмади, ўғлим деб бошини силамади! Бор меҳр-саховатини, бор ширин сўзини фарзанди аржуманди шахзода Абдульазизга бахш этди. Уни суйди, бағрига босди. Абдуллатифни эса, бемехр, бағритош энагаси Гавҳаршод бегимнинг тарбиясига топширди. Кўхлик бўлса ҳам – чехраси совук, юпқа лабларига табассум

кўнмайдиған бу шаддод хотин эса, уни нечундир болалигиданоқ ёмон кўриб колди. Гавҳаршод бегим барча набиралари орасида ёлғиз Мирзо Бойсунқурнинг арзанда фарзанди хомсемиз Алоуддаврани суяр, ёлғиз уни эркалар, сирдош тутар эди. Абдуллатиф эса бобоси Шохрух Мирзонинг дабдабали муаззам саройида тирик етимча бўлиб, кўнгли ўкиб ўси... Болалиги ҳам майли, йигит бўлганида не иноят, не яхшилиқ кўрди бу отадан? Бузруквор ҳисобланмиш бу зот уни ҳамиша камситиб, ҳамиша таҳқирлаб, суюклиси Абдульазизни улуглашга ҳаракат қилди. Билъакс, Абдуллатифнинг Тарноб жангида кўрсатган жонбозлигини, унинг Алоуддавла устидан қозонган фатҳи нусратини Абдульазизнинг ғалабаси деб, фатво бсрармиди? Башарти ўшанда, Тарноб қирларида Мирзо Абдуллатиф ўз суворийлари билан сурон солиб келиб, падарига ёрдам қўлини чўзмаганда аҳволи не бўлур эди унинг? У ҳам майли. Алоуддаврани тор-мор этиб, Ҳиротни забт этганда не қилди? Ихтиёридин қалъасига яшириб қўйган Абдуллатифнинг тилла ва жавоҳирларини тортиб олмадими? Хазинага тилла керак, деган баҳонада, унинг барча бойлигини, бобоси Шохрух Мирзо инъом этган қимматбаҳо буюмларини, барча зеб-зийнатларини, Амир Темурдан қолган олтин маъбудаларни – барини тортиб олиб, Самарқандга жўнатмадими? Униси ҳам майли, сал ўтмай, куч тўплаб келган Алоуддавла Ҳиротни қамал қилганда, падар бўлмиш бу зот унга ёрдам қўлини чўздими? Йўқ, ёрдам қайда? Алоуддавла Ҳиротни забт этгач, унинг – Абдуллатифнинг кўнглини кутарган бўлиб, Балхни берди-да, ўзи шу шон-шавкати, шу маҳобати билан Мовароуннаҳрга бикиниб олди. Унга арзимаган Балхни бсриб, гўзал доруссалтанани фарзанди муниси Абдульазиз тасарруфига топширди...

Шахзода бўлиб ўтган низо-нифокларни эслagan сайин, томир-томирларида қони жуш уриб, ўрнидан туриб кетди. У кечадан бери шу ўйлар билан ўзини тинимсиз камчилар, кўнглига туккан ҳамма кек, ҳамма адоватни эслашга тиришар эди. Шундай қилмаса калбини аллақандай шубҳа кемира бошлар, бу шубҳалар кўнглининг бир четида мудраб ётган илиқ эсдаликларини кўзгаб, пушаймонга айланишидан кўрқар эди.

“Ҳа, падари пок аталмиш бу зот унга бирор-бир яхшилик қилмади! Билъакс, унинг шон-шавкатига, довуғи ва лашкарбошилиқ салоҳиятига раҳна солди, холос... Охирги учрашувда эса шукрона билдириб, унга оқ фотиҳа бермоқ ўрнига ёмонликни башорат қилди. Ўз қиблагўҳига қилич кўтарган зурриёт абадулабад барака топмас, деди. Унинг қилич кўтарганини бу бставфиқ ота қайдан билди? Бу сирни унга ким очди? Бу кун тунда содир бўлган шу ишни эрта Самарканд аҳли эшитса не дейди? Бу мунофиқ Сайид Аббос билан бадхоҳ амир Жондорга инонса бўлурму? Боя амир нечун кўзини қисиб ишшайди?..”

Шахзода, тўсатдан хаёлига келган мудхиш шубҳадан карахт бўлиб, турган жойида қотиб қолди:

“Ҳа, ҳа, бу қаттол амирнинг ишшайиши бежиз эмас. Унинг совук башарасида, қисик кўзларида, калин пўрсилдоқ лабларида ёмон бир ифода бор. У гўё ҳамма сир-асрорингдан воқифман, энди кулимда бир ўйинчоқ бўлурсен, дегандай қилмадимми? Тўхта! Бу сирни кимлар билади? Сайид Аббос, амир Султон Жондор, уч-тўрт навкар ва яна кимлар! Ҳа, дарвоқе, хожа Муҳаммад Хисрав бор! Лекин хожани кўрқитиб кўйилса бас, олтмишдан ошган тақводор чол, тилини тийиб гунг бўлур. Лекин қолган бадхоҳлар... – Шахзода тўсатдан хаёлига келган фикрдан ўзи ҳам чўчиб, тахт атрофини гир айланиб чиқди. Лекин ўз

ихтиёрига қарши кўнглининг бир четида туғилган бу мудҳиш ният тобора ойдинлашиб, қатъий қарорга айланди; ҳа, бу кун тунда рўй берган воқеани сир тутишининг ёлғизгина йўли бор: бу воқеанинг шоҳиди бўлган, Мирзо Улуғбекни қатл қилишда иштирок этган кимки бор, барчасининг боши олинмоғи, барчаси махв этилмоғи даркор. Бу ишни олдин амир Султон Жондорга топширмак керак, кейин унинг ўзини гумдон этмак даркор...”

Шаҳзода шитоб билан юриб бориб эшикни очди.

– Ким бор?

Курсида ғужанак бўлиб ухлаб қолган балхлик саройбон апил-тапил ўрнидан туриб таъзим қилди.

– Маъзур кўргайлар, кўзим илиниб...

– Амир Султон Жондор тархонга чопар йўлланг! Дарҳол етиб келсин!

Саройбон бошини куйи эгди.

– Давлатпаноҳ ижозат этсалар, бомдод намозини ўқиб олсам...

“Тонг отибдир-да, ўзингга шукур, парвардигори олам!” – Мирзо Абдуллатиф енгил тортиб бош ирғади:

– Маҳрамларга айтинг: оби таҳорат келтирсин!

Шаҳзода махфийхонага ўтди ва мрамар обрез ёнига чўнқайиб таҳорат олди, кейин худди жанг-жадал пайтидагидай зарбоф тўнини қибла томондаги бурчакка ёзиб, саждага бош қўйди. Намоздан кейин кўзларини юмиб ва хаёлан кўкка тавалло қилиб, хифзи химоят тилаб узок ўтирди. Ниҳоят, кўнгли хиёл таскин топиб, энди ўрнидан кўзғалган эди, қўшни хонада икки кишининг тапир-тупур олишаётгани эшитилди. Мирзо Абдуллатиф зарбоф тўнини йиғиштириб апил-тапил ўрнидан турди. Шу пайт эшик шарақлаб очилиб, остонада... шаҳзода Абдульазиз пайдо бўлди.

Яланг бош, яланг оёқ, тиззасига тушган кўк шойи кўйлагининг ёқаси киндигигача йиртилган Абдульазиз,

кўркув ва ғазабдан ола-кула бўлиб кетган кўзларини Абдуллатифга қадаганича, эшикдан кирган жойда гўхтади.

Унинг ияги қандайдир осилиб қолган, тишлари бир-бирига тегмай шак-шак килар, дир-дир титраган ногирон, қоқ суяк вужуди, ёниб турган кўзлари шундай ваҳимали ва аянчли эдики, Мирзо Абдуллатиф қиличини маҳкам ушлаганича, беихтиёр орқага тисарилди.

“Ё раб! Бунга не бўлди! Ақлидан озиб, телбаланиб қолдимۇ? Ҳибсдан қандай чикди, бу телба? Қандай кирди бу ерга? Ким киритди?”

Абдулғазиз дир-дир титраган қўли билан жундор кукрагини силаганича бир қадам олдинга юрди, ияги қалтираб:

– Ппадари буз... бузрукворимни не қилдинг? – деди. – Сен... ққотил!

“Эшитган! Қайдан эшитган? Ким айтган бунга?”

Абдуллатиф қиличини кинидан суғуриб, овозининг борича:

– Ким бор? Саройбон! – деб бақирди.

– Уз қиблагоҳига қилич кутарган сендай рразил ххунрезни нечук ер ютмайди? Нечук осмон ағдарилиб ббошингга ттушмайди? – Абдулғазиз, тақир боши сарак-сарак қилиб, кўзлари совуқ чакнаб, яқинлашиб келарди. Абдуллатиф деворга суянганича қиличини кутарди, лекин Абдулғазиз тўхтамади, у ҳамон ияги қалтираб, тишлари шақиллаб яқинлашиб келарди. – Ммехрибон, ббузрукво-рим!.. Не қилдинг уни? Не қилдинг, малъун ппадаркуш?.. – Абдулғазизнинг кўзларидан тиркилаб оққан ёш томчилари қорайиб кетган сўлғин юзини селдай ювиб, таралмай патак бўлиб кетган соқолига қуйиларди.

“Ҳозир чопамен! Чопиб ташлаймен!” – уйлади Мирзо Абдуллатиф, кўркув аралаш совуқ журъат

билан. У деворни пайпаслаганича орқага тисариларкан, эшикда пайдо булган балхлик саройбон билан ясовулбошини куриб, овозининг борича бакирди:

– Ушла бу телбани! Ушланглар!

Боя шахзода Абдульазиз билан олишганда бахмал тунининг скаси тилка-пора булган саройбон билан ясовулбоши югуришиб келиб, Абдульазизга тирмашишди. Абдульазиз уларнинг кулидан чиқишга уриниб, талпинаркан:

– Ххазар! Алхазар, ссендай ппадаркушдан! – деди хириллаб. – Барча авлиё ва анбиёларни шафе келтириб, қасамёд қиламен: ббошипгни олиб, оёғингдан ддорга осамен. Мен осмасам, иншооллох, Оллонинг қахрига йуликасен! Ер ютар сени! Ер!

– Олиб кет, бу телбани! Олиб кет ё ҳозир чошиб ташлаймен!

– Чоп! Уз қиблагоҳини чопган каттол, мени ҳам чоп! – Газаб ва аламдан кузлари қонга тулган Абдульазиз, жон талвасасида эшикка тармашди, лекин балхлик барзанги ясовул уни бир юлкишда эшикдан узиб, судраб олиб чиқиб кетди. Шахзоданинг куз ёши аралаш буғиқ овози қушни хонадан хириллаб эшитилди:

– Мальун ппадаркуш! Арвохлар ққарғишига йуликасен! Ер ютадур сендай оқпадарни! Ер ютадур!..

Мирзо Абдуллатиф ловиллаб ёнган пешанасини олтин тахтнинг муздай суяичиғига қўйди.

“Эй дариг! Ақлидан озган бу телба қайдан эшитди? Ким айтди унга? Қай тешикдан таралди бу машъум хабар? Уни ҳибсда ётган бу телбага етказган азозил буткул доруссалтанага, буткул Мовароуннаҳрга таратмасму? Бу мальун ғанимларнинг рақобат ва адоватларидан узинг асрагайсен, узинг бадном қилмагайсен, худованди карим! Буткул сарой каззоб бадхохларга тўла! Ҳар қадамда риёкор фосиқлар

кўлагаси! Кимга инонмоқ, кимга суянмоқ даркор бу машъум салтанатда?..”

Шахзода чўгдай қизиган пешанасини олгин тахтнинг совук суянчиғига тираганича узок утирди. Кўзлари юмук, юрагида мудҳиш кўркув, истиффор айтар, кукка тавалло қилар, хаёлан ялиниб-ёлворар, лекин қулоқлари тагидан шахзода Абдулғазизнинг хириллоқ овози кетмас эди: “Малъун ппадаркуш! Иншооллоҳ худонинг қаҳрига йулиқурсен. Ер ютадур сени! Ер!..”

Мирзо Абдуллатиф хонада оёқ товушларини эшитиб, зилдай бошини кутарди. Тенасида амир Султон Жондор турарди... Шахзода унинг қандайдир бесаранжом кўзларини, нечундир ғалати ишшайган дўрдоқ лабларини кўрди-ю, ёқасидан ушлаб, силкиди.

– Сенинг қабиҳ кирдикорларингни буткул дорус-салтана, буткул Мовароуннаҳр биладур! Кимдан чиқди бу шум хабар? Ким таратди уни?

Амир Султон Жондор ранги учиб, бошини ликиллатди.

– Меҳрибони бошафқат! Улимдан хабарим бор ва лекин...

– Ва лекин бундан хабаринг йўқдур! Ул диёнатсиз шохни сен қатл қилассну, мен бадном буламен, иблиси лаин!

Амир Жондор оғир хансиради.

– Сўзимда бир ёлғон бўлса тепамда ҳақ таоло турибдур, шахзодам!

– Йўқол кўзимдан, иблис! – Мирзо Абдуллатиф юзи бужмайиб, амирнинг кукрагига мушт урди. Амир Жондор орқаси билан тисарилиб бориб, деворни ушлаб қолди.

Мирзо Абдуллатиф қўлини орқасига қилиб, кенг хонани бир айланиб чиқди. Тахтнинг ёнидан ўтаётиб деворга тутилган ҳаво ранг ипак парданинг боғичини

силтаб тортди. Парда очилиб, юқоридаги дарчадан ерга бир жом нур куйилди-да, хонанинг фируза ранг шифти, деворларидаги нозик буёқлар, тепадаги олтин қандил ял-ял ёниб, чараклаб кетди, ерга тушалган шерозий гиламлар қирмизи ранг товланиб, кўзни камаштирди. Мирзо Абдуллатиф беихтиёр тўхтаб, дарчадан кўринган бир парчагина мовий осмонга, осмонда дўмбалок ошиб учган иккита каптарга тикилиб қолди. Наҳот ғурбатга тула бу оламда шундай тиниқ осмон, шундай муъжаз каптарлар, шундай чараклаб турган офтоб бўлса?..

Мирзо Абдуллатифнинг дилида ҳасадга ўхшаган бир нарса милт этди. Лекин бурчакда турган амирга кўзи тушди-ю, юмшаган юраги яна музлаб кетди. Амир Жондор, гарчи бошини осилтириб турса ҳам, унинг важоҳатида қандайдир совуқ, қаттиқ таҳқирланган одамларда бўладиган бўлакча бир виқор бор эди.

“Суянган тоғим ёлғиз шу амир... эҳтиёт шарт!”

Шаҳзода бирдан шахтидан тушиб:

– Хуш, амирим, сўзланг, – деди “сиз”лаб. – Не бўлди?

Амир Жондор қовоғи очилмай:

– Дафн этдик! – деди. – Бир бандаи мўмин кўрмасин деб, мадраса ҳовлисининг бир бурчига ерлатдим, пуштипаноҳ...

– Кимлар бор эди маросимда?

– Кимлар?.. Сайид Аббос билан тўрт нафар навкар...

– Ҳм... – Мирзо Абдуллатиф сийрак муртини силаб, амир Султон Жондорга синовчан тикилди. У бир дақиқагина иккиланиб турди, сўнг бир-бир босиб амир Жондорнинг ёнига борди.

– Сўзимга қулоқ солгайсиз, амир Жондор! Кимки... – Шаҳзода “қатл” дейишга тили бормаи, сўз кидириб пшанасини тириштирди. – Кимки бу юмушнинг

тепасида турган булса... барининг боши кетмоғи даркор...

Амир Жондорнинг муйлови диккайиб, кузларида ҳадиксираш аломати куринди.

– Бари... барининг боши кетмоғи даркор?..

– Куркманг, сиз эмас, бошқаларни айтамен... Сиз менинг энг ишонган амирим, суянган тоғим, унг кулим бўлурсиз. Шу сабабдан бу юмушни сизга топширамен. Нечун индамайсиз? Бошқа чора йук, амир! Зеро бу ходисадан бир кимарса бохабар булса икковимиз ҳам бадном буламиз...

– Давлатпаноҳ... Даҳрий шоҳни қатл қилган сиз эмас, Сайид Аббос! У ўз қиблагоҳи учун хун олмак азмида қилгаидур бу ишни!

– Бас! Биз ҳам уни қатл қилмоғимиз керак!.. Сайид Аббос қайда?

– Пуштипаноҳимга юкунмоқ ниятида дарвозада ер упиб ултирибди...

– Дарҳол ҳибсга олгайсиз! Шерикларига қушиб шу бу кун... – шаҳзода “бошини ол!” деган маънода кафтининг киррасини томоғига ишкади. – Шу бу кун. Англадингму?

Амир Жондор ранги учиб бош ирғади.

– Тождоримнинг амри вожибдур!

– Балли, амирим! Доруссалтанада не сўз, не хабар бор? Ҳар кун етказиб турғайсиз. Каломим аёнму?

– Аён, пуштипаноҳ... – Амир Жондор бошини кутариб шаҳзодага қаради ва яна боягидай ғалати кулимсираб қўйди. – Доруссалтанада не сўз, не хабар бор – шайх Низомиддин Хомуш ҳазратларидан сўрамоқ даркор. Зеро ул табаррук зотнинг муридлари билмаган сўз, кирмаган тешиги йукдур.

Мирзо Абдуллатиф “маъкул” деган маънода бош ирғади.

– Шахзода Абдулла билан Мирзо Абу Сайидга эҳтиёт бўлғайсиз!

– Оск-қулларини кишанлаб зиндон қилганмиз, давлатпаноҳ, – деди амир Жондор.

– Саройбонга айтинг – кирсин!

Бу унинг “кставер”, дегани эди. Амир Жондор қул қовуштирганича орқаси билан юриб чиқиб кетди. Кетма-кет, бўсағада саройбон пайдо бўлди.

– Ул телба шахзода... нечук унга саломхонага кирмоққа ижозат бердинг?..

Балхлик занжисифат саройбон кимхоб тунининг йиртилган ёкасига ишора қилди.

– Пуштипаноҳ!..

– Ясовуллар қайда эди?

– Ясовуллар шахзоданинг йулини тусмоққа журъат қилмайдур, давлатпаноҳ...

– Ҳм... баковулларга айт... овқат ва шароб келтирсин!

Саройбон қул қовуштирганича саломхонадан чиқди.

“Телба шахзоданинг сўзларини бу ҳам эшитди. Ясовулбоши ҳам эшитди... Буларни ҳам йўқ қилмок даркор...”

Мирзо Абдуллатиф кунглига келган бу мудҳиш фикрдан ўзи ҳам чўчигандай, бўшашиб курсига утирди...

4

Бир хафта ўтди. Бир хафтагача шахзода саройдан чиқмади, тахтдан бир қадам жилмади, ҳеч кимни қабул қилмади, фақат амир Султон Жондор билан Балхдан келган энг яқин маҳрамлари ва лашкарбошиларидан бир неча кишинигина ҳузурига киритар, шулар билан маслаҳатлашар, бошқа бирор кимсани йўлатмас эди.

Иккинчи куни тун ярмида амир Жондор яна кора хуржун кутариб кириб келди. Хуржунда Сайид Аббоснинг ок латтага уралган боши бор эди.

Мирзо Абдуллатиф “курса”, деб ишора қилди. Лекин амир Жондор ковогини солганича қонга бўялган юм-юмалоқ тақир бошни патак соқолидан ушлаб, хуржуннинг кuzидан сугуриб олганида тирнокларигача музлаб: “Йукот! Йукот!” деб бақириб юборди.

Амир Жондорнинг уддабуронлиги ва шафқатсизлиги шахзодани ҳам ҳайратга солди, ҳам қандайдир ҳадиксиратиб қўйди. Лекин амирнинг содиқлигини ҳисобга олиб, олдинги режасидан, уни ҳам пинҳоний йўқ қилиш ниятидан қайтди. Амирни “муқаррабус султонлар” катори саройда қолдириб, Абдулъазизни ҳам унинг қўли билан қатл эттиришни кўнглига тугиб қўйди.

Шахзода Мирзо Улуғбекнинг ўлими ҳақида гап тарқатиши мумкин бўлган Сайид Аббосдан кутулсам кўнглим таскин топар, деган умидда эди. Лекин амир Жондор хуржунни кутариб чиқиб кетиши билан яна ўша машъум васваса ёпирилиб келиб, иродасини қарахт қилувчи бир қўрқув юрагини чулғаб олди. У қанча ҳаракат қилмасин, нигоҳи олдидан патак соқоли қонга бўялган, юм-юмалоқ тақир бош кетмасди, бир лаҳза кўзи илинса гўё тепасида биров тургандай бўлиб чўчиб уйғонар, бурчак-бурчакларда қора қўлагалар яшириниб тургандай салгина шарпага юраги ўйнаб кетарди.

Мирзо Абдуллатиф бир-икки кундаёқ лунжлари ўйиб олингандай ичига ботиб, кўзлари қатта-қатта бўлиб, чўпдай озиб кетди. Лекин дардини бировга айтишдан, кечалари ёнига одам чақиритишдан чўчир, бу оғир, мудҳиш дардга учраганини бошқалар билиб қолишидан, сарой ва доруссалтанада ёвуз гап тарқалишидан ҳадиксирар эди... Гоҳо шахзода вужуд-вужудини қакшатган бу васвасадан қутулиш умидида

кечалари коса-коса шароб ичар, лекин шароб ҳам ёрдам бермас, билъакс, бир лаҳза енгил торггандан кейин, хаёлини аввалгидан ҳам зимистон, куз булутидай совук уйлар чулғаб оларди...

Бу кун кечқурун яна ўша бадбин, совук васваса ёпирилиб келаётганини сезган шаҳзода, ҳарамдан канизлар чақиртиришга аҳд қилди. У отасининг ҳарамда гузал канизлар кам эканини билар, лекин шаҳзода Абдулғазиз ҳуснда бекиёс бир оҳуни қўлга туширганини эшитган эди. Шаҳзода шу оҳуни чақиртирмоқчи бўлиб турган эди, эшик очилиб, балхлик саройбон кириб таъзим қилди:

– Шайх Низомиддин Хомуш ҳазратлари ташриф буюришлар...

Шаҳзода негадир юраги “шиғ” эгиб, саройбонга зимдан куз ташлади. У шайхнинг хайрихоҳлигини билса ҳам, бир ҳафтадан бери муршиди муқтадо, деб қўл берган нири билан қўришмаган эди. Шайх доруссалтанатадаги ҳамма воқеалардан вокиф бўлмоғи керак, ҳозир нима дер экан, намозшомдан кейин ташриф буюришдан муддаоси не?

– Айтинг, марҳамат қилсинлар...

Шаҳзода шошқалоқлик билан уст-бошини тузатди. Деворга суяб қўйилган олтин курсини яқинроқ суриб, ўзи тахтга чиқиб ўтирди. Лекин эшикда қўқ бахмал тўн устидан оқ шойи ридо кийиб, бошига қора тақя устидан симобий дастор ўраган шайх ҳазратларининг новча, келишган қалди-қомати қўринганда беихтиёр ўрнидан турди. У шайх келиб қўришар, деган умидда бир зум кутди. Лекин шайх Низомиддин Хомуш қўлида қаҳрабо тасбеҳ, оппоқ қошлари остига яширинган тийрак қўзларини сал қисиб, эшикда жимгина тикилиб турарди. Шаҳзода унинг истикболига чиқиб камоли эҳтиром билан салом берди ва олтин курсига таклиф қилди. Лекин шайх ҳамон ўтқир қўзларини ундан

узмай қадалиб турар, оппок, хушсурат чехрасида, калин кошларининг чимирилишида аллақандай қахр, йўк, катъият бор эди. Шахзода совқотгандай эти жунжикиб кетди. Ниҳоят, шайх қахрабо тасбеҳ ушлаган кўллари кўтариб, кўзларини юмиб, узун дуо килди:

– Илоҳим шахнатун нажаф, хумоюн олийларининг имонини басаломат қилгайсен, балонг юкини кўтармоққа қувват ва муҳаббатинг меҳнатини тортмоққа сабот бергайсен... Илоҳи омин!..

Шайх, юзига фотиҳа тортиб, юмшоқ курсига утираркан:

– Сенга не бўлди, саломатлигинг бахайрму, шахзодаи жувонбахт? – деб сўради. Унинг овози паст, лекин ўктам эди.

– Алхамдиллоҳ, бахайр, пирим...

– Ё бир дардга чалиндингму, тождори мусулмонон?

Шахзода бирдан снгил тортиб, чуқур тин олди.

– Ҳа, бош оғриғи қийнайду, пирим...

– Бош оғрийдурму с азозил дилиннга васвас солиб-дурму, шахнатун нажаф?

“Ё, худованди карим, кўнглимдагини қайдан билади?”

– Агарчи шайтон васвас килса, лайлу наҳор Оллога мадҳу сано ўқиб, арзи ихлосни адо қилиб бари андуҳни кўнглингда хайдагайсен, шахзода. Валлоҳи аълам биссаваб. Зероким, ул шоҳи шарирнинг ажри интиҳоси дини муҳаммадийдин юз ўгириб, даҳрийлик йўлини тутган барча муртадларга сабоқ бўлғай!.. – Шайх Низомиддин Хомуш шахзодага синовчан тикилиб бир зум жим қолди, сўнг, тўсатдан:

– Сайид Аббосни хибсга олибсен, деб эшитдим, нечун? – деб сўради.

“Қалласини олинганини эшитмабди! Эшитса не дейди?”

– Сабаби... бандаи ожиз шаънига ҳар хил фисқи фасод сўзлар тарқатибдур...

– Сенинг шаънинга фисқи фасод сўз тарқатган Сайид Аббос эрмас, бетавфиқ шоҳнинг бетавфиқ шогирдларидур, уғлим!

Шаҳзода ялт этиб каради. Шайх, қўлидаги музайян тасбеҳини битта-битта угириб, бир нуқтага тикилиб утирар, оппоқ, хушсурат чехрасида, ярим юмуқ кўзларида, бутун ваҷоҳатида булакча бир қатъият, куч, ирода бор эди.

– Бу шогирдлар кимлардур, хазратим?..

– Бу мисри муаззамда, – деди шайх унинг саволига жавоб бермай, – неки фиску фуҷур, иеки гуноҳ юмушлар бўлса, тожу тахт ва салтанат осойишталигига қарши неки фитна-фасод бўлса – бари илм ахлидан келур, бари даҳрийлик йўлини тутган фозилу фузалодан кслур, шаҳзода! Муртад шоҳ маҳв этилиб, савоби азим иш бўлибдур ва лекин анинг шогирдлари, кофир шоҳ яратган мадраса-ю, макруҳ кутубхонаси, шақийлар уяси бўлмиш расадхонаси аҳли мўминлар кўзига чўп бўлиб, маҳобат тўкиб турибдур!

Шайх ер остидан шаҳзодага бир қараб олди. Шаҳзода қўлларини тиззаларига қўйиб, бир нуқтага тикилиб утирар, унинг озиб, қорайиб кетган юзидан қони қочган, лаблари қисилган эди.

– Шаҳзодаи навҷувон!.. Мирзо Улуғбекнинг суюкли шогирди бўлмиш Али Қушчи деган баттолни танирсен?

Шаҳзода бош ирғади: “Таниймен”.

– Муҳаммад Тарағайни йўлдан оздирган бул иблис шиор расадхонада ултириб, ҳануз уммати мустафони йўлдан оздирур, шаҳзода. Бандаи ожиз бир сўз эшитдим: бул муртад аллома расадхонадаги маъжусийлар ва бединлар битган барча китоблар ила қўлёмаларни олиб чиқиб, яширган эмиш...

– Қайға яширадур?

– Қайға яширганини сендай султони соҳибқирон билмаса, фақир қайдан билурмен? – Шайх биринчи марта мийиғида кулимсираб, шахзодага қаради. У журтгага “Султони соҳибқирон” деди ва бу гапи шахзодага ёққанини сезиб, давом этди:

– Тағин бир хабар бор, шахзода. Хазинадан бобонг амирулмуминин... – тангри таоло аларга фирдавси аълони макон қилғай! – Бобонг Амир Темур жавохироти йуқолган эрмиш... Бул сўз муҳаққакму?

Шахзода бош иргади: “Ҳақиқат”.

– Балли! Муртад шох бул жавохиротни яширмоқ ниятида шогирди Али Қушчига берган эрмиш. Ул диёнатсиз баттол эрса, бу ганжни куфр китобларга қушиб яширган эрмиш! Бу ишдан воқифи асрор икки кимса бордур. Бири – Мирзо Улуғбекнинг шогирди бўлмиш мавлоно Муҳиддин. Бсайб парвардигор. Ул зот ўз гуноҳларига иқрор бўлиб, ҳақ йўлга қайтандур. Сўнгра Олло гадоий Довулбекдурким, маъқул курсанг уни саройга йўллаймен. Ясовул қилиб олсанг, қобили бедод қулинг бўлур.

– Бош устига, пирим...

Шайх Низомиддин Хомуш қўлларини олтин курсининг суянчиғига тираб, ўрнидан турди. Унинг чеҳрасидаги бояғи қатъият ва норозилик оталарча бир мулойимлик билан алмашган, зеро, шайх бу суҳбатдан бениҳоят мамнун эди. Дарҳақиқат, Шайх ҳазратлари Мирзо Улуғбек билан мана шундай сўзлаша олармиди? Унга мана шундай шафқатсиз гапларни айтишга журъат эта олармиди? Журъат этганда ҳам у такаббур шох шахзодадай мутелик билан бош эғиб, сукут сақлаб утирармиди? Мутелик қайда? Билъакс, дархол мубоҳасага ўтар, илми каломдан ваъз ўқиб, ақл ўргатар эди. Шахзода эса... Шайх ҳазратлари у билан бир йилдан бери мухобарада бўлиб ўз измига тушириб

өлгән булса-да, уни бунчалик мулойим булади, деб уйламаган эди. Хар қалай, бошда, тахтни олишда тавозе билан қул ковуштириб турса-да, тахтга утиргандан кейин темурзодалигини кўрсатар, деб уйлаган эди. Йүк, шахзода нечундир васвасага тушиб, ипакдай майин булиб қолибди. Шундай булгани ҳам маъкул. Мирзо Улуғбекка ухшаб такаббур булса борми?

– Шахзодаи жувонбахт, – деди шайх Низомиддин Хомуш, боягидан ҳам мулойимроқ товушда. – Башарги лозим кўрсанг тагин бир насихатим бордур.

– Бош устига, пирим. Фақир сизнинг насихатингизга хамиша мусалламдурмен...

– Сен фақир эрмас... Ас салотин зиллоллоху фил арз, инчунин, худованди каримнинг ердаги соясидурсен, шахзода. Мана, динул ислом йулида, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом йулида устивор турганинг сабаб, иншооллох, тангри таолонинг иноятига мушарраф булдинг, явми саодатга етиб, фирдавсмонанд бул элга сулгону салотин булдинг, эндиликда бул диёнатсиз илм ахлини, дахрийликка юз тутган барча галаи сакларни махв этмок, алар битган барча куфр китобларни утда ёкмок – сен учун вожибул имтисолдур, шахзода!

Мирзо Абдуллатиф бош эгиб, таъзим қилди.

– Пурҳикмат насихатларингизни дилимга жо килурмен, пирим!

– Лайлу нахор эсингда турғай! – Шайх кахрабо тасбеҳини кутариб, ҳавода силкитди. – Ё бул бад – ахдларни қатли ом қилиб, пайғамбаримиз руҳини шод этурсен, ё хидоят йулидан тойган бул бепарҳез галаи саклар сени тожу тахтдан мосуво қилиб махв этурлар! Ул шайхул машойих эшон Убайдулло Хўжа Ахрор ҳазратларининг дуои жонлари ҳам шул эрур. Каломим аёнму, шахзода?

– Аён, пирим.

– Шул букундан кунглингадаги бул кучи ғам , бул иштибоҳни хайдагайсен, болам, зеро, буткул Мовароуннахр аҳли мўминлари ҳақ таолодан иноят тилаб, сенга дуо қиладурларким, уммати мустафолар дуоסי, иншооллох, мустажоб булғай!.. Туну кун бул даргоҳда ётмай, доруссалтанани айлангайсен. Валийлар қабрини тавоф айлаб, масжидларга қадам ранжида қилгайсен. Минбаъд, ҳар жума масжиди жомага бориб, хутбаи давлат ўкурсен. Зеро, сендай амирул муслиминни куриб, барча мўминлар шод, даҳрийлар ва кофирлар эрса, адли адолатингдан бенасиб булсин. Илоҳим тақаббул!.. – шайх Низомиддин Хомуш юз сийпаб, фотиҳа қилди-да, новча, келишган сумбатини аста тебратиб, эшикка томон юрди. Шаҳзода уни кузатиб қуймоқчи булган эди, – шайх “кераги йук” деган маънода қулини кутарди.

Шаҳзода узини олтин тахтга ташлаб, кузини юмди. У чарчаган эди, лекин бу чарчоқ бояги дармонни қуритувчи ҳолсизликдан бошқача эди. Мирзо Абдуллатиф аъзойи баданига роҳатбахш бир нарса таралаётгандай булиб, мастона сузилган кузларини очди, очди-ю, хайрон булиб қолди. Назарида, шайх келишидан олдин аллақандай совуқ туюлган бу музайян хона гуё офтоб чикқандай чарақлаб кетган, баланд куббасимон шифтнинг фируза буёқлари, девордаги нафис безаклар, тилла суви юритилган нозик нақшлар, ердаги шерозий гиламлари, гир айлана терилган олтин курсилар, ҳаммаси аллақандай шўх жило сочиб, ярқираб кетган эди.

Дарҳақиқат, шаҳзода бу муаззам кошона, бу тожу тахт, бу салтанат учун курашган булса... барча бепарҳез диёнатсизлар, кофирликка юз тутган барча илм аҳлини қатли ом қилмоқ ниятида курашди. Шафқатсизлик қилса, шариати мустафо буни тақозо этди. Недан кўркади?

Мирзо Абдуллатиф тилла шақилдоғини олиб, шақиллатди ва эшикда пайдо бўлган саройбонга юзланиб, қатъий амр қилди:

– Девонбегига айт: дарҳол фармон битиб амир Султон Жондорга чопар юборсин: Шу букун расадхонага бориб, Али Кушчи билан унинг шогирдларини ҳибсга олсин!

5

Қаландар Қарнокий бир ҳафтагача уста Темур Самарқандийнинг ғоридан чикмай ётди.

У кундуз устага қарашар, дами босар, чўгда тобланган темирларни сандонга қўйиб, оғир босқон билан уста хоҳлаган шаклларга келтириб берар, қозон-товоқ, чойдиш ва қумғонларни тузатар, қозон қайнатар, хуллас, бир амаллаб кун ўтказар эди.

Гоҳо устанинг ғорига ҳамсоя ҳунарманд ва қосиблар, теримчилар, чилангарлар, мисгарлар, суяктарош ва сангтарошлар, сандикчи ва бешиксозлар, михчи ва тақачилар, этикдуз ва гиламдузлар йиғилишар, устозлари Темур бобога аталган совға-саломларини қўлтиклашиб, оға-ини Қалқонбек билан Босқонбек кириб келишар, шундай пайтларда ўчоқда қора қумғон биқирлаб, суҳбат кизир, доруссалтанадаги барча янгиликлар ўртага ташланар эди. Шаҳарда аҳвол оғир, хусусан, қосиб ва ҳунармандларнинг иши қасод, дўконлар ҳамон берк, нарх-наво эса, кундан-кунга ошиб борарди. Ахир пировардида гап айланиб яна Мирзо Улуғбек давридаги осойишта замонларга бориб тақалар, шундай пайтларда ёш усталар, айниқса оға-ини Қалқонбек билан Босқонбек кизишиб кетиб:

– Аттанг! Пошшо ҳазратлари биздай камбағалларни ёрдамга чорламади-да! – деб қолишарди. – Барча

дарвозаларни тақа-тақ ёпиб, бу нобакор шахзодани шаҳарга йўлатмас эдик!

Кўпчилик бу гапларни маъқуллар, Қаландар эса, устоднинг кўз ёши аралаш айтган сўнгги васияти эсига тушиб, ўрнидан туриб кетарди-ю, бир четга чиқиб, уф тортиб ётиб оларди. Ёлғиз уста бошидаги кигиз қалпоғини тўғрилаб:

– Ҳей, хом сўт эмган бандалар! – деб кулиб кўярди. – Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр, деганлар. Шаҳар камал бўлса кимга қийин? Боз сизу биздай йўқсилларга қийин. Қамал бўлиб, аёну боёнлар чўзилса, биздай йиртиқ чопонлар узилади. Қамалдан сўзламанг, болам!

Бу суҳбатлар билан кун ўтгани билинмас, лекин узун киш кечалари уйқуси қочиб, тонг отгунча тўлғаниб чиқар эди. Аста-секин ҳудудсиз кенгликларга ўрганиб қолган дашт фарзандига бошда ғаройиб кўринган устанинг ғори ҳам қоронғи гўрдай туюлиб, юраги сикиладиган бўлиб қолди. Гоҳо у тўлиб кетиб, ғордан чикқиси, теварак-атрофдаги кишлоқларни айланиб кайтгиси келарди. Лекин биринчи кун кечасиёқ Мирам Чалабий келиб, Али Қушчининг саломини топширди. “Эҳтиёт бўлсин, шаҳарга чиқмасин!”

Қаландар видолашиб кетган кун кечасиёқ расадхонага Қашқир бошлиқ бир гуруҳ дарвешлар келиб, уни роса қидиришган, “топиб берасен”, деб Али Қушчига зуғум қилишган эмиш. Қаландар Қариоқий буни Али Қушчи айтмаса ҳам билар, чунки ғойиб бўлганини эшитган шайхнинг важохатини тасаввур қила олар, кеча-ю кундуз изғиб юрган дарвешларнинг “Ё Олло, дўст, ё Олло”си ҳам уни ер-кўкдан қидиришаётганларидан далолат берарди.

Сўнгги кунларда айниқса кечалари, Қаландар ўз эли, суюкли Қарнокни, болалик чоғлари ўтган қир

ва адирларни, балиқ тутиб, чўмилиб юрган тиник сойларни, баҳор пайтлари кўйини довуччага тулдириб уйнаб ўсган ўрикзор боғларни кўн уйлайдиган булди. Ёуни уйлаганида негадир кипчоқлар олиб қочиб кетган суюкли синглисини кўп элар эди. Баъзан, назарида, синглиси Қарноққа қайтиб келгандай, қайтиб келиб, Қоровултепа ёнбағридаги улкан гуристонда, ота-энасининг қабри тепасида йиғлаб ўтиргандай туюларди. Гуё синглиси ҳам гуристонда ўтириб уни уйлаётгандай, хаёлан унга илтижо қилиб:

“Қайда қолдингиз, қайларда юрибсиз, оғажоним?” – деб бўзлаётгандай бўларди. – Киндик қонингиз тукилган элингизни ташлаб қайларда тентираб юрибсиз? Ота-энамизнинг қабрига сиз чирок ёқмасангиз, ким ёқади, ёлғизим?”

Шу-шу, тонг отгунча мижджа қокмас эди. Кўз олдидан икки сой ўртасидаги тепаликка жойлашган кўхна қалъа кетмай қоларди. Қалъа баланд кунгурадор пахса девор билан ўралиб, айланасидан чуқур хандак ўтарди. Қалъа катта эмас, ундаги ҳамма уйлар, тор кучалар бир-бирига туташиб кетар, томда уйнаган болалар бир зумда бутун қалъани айланиб чиқишар эди. Эрта кўкламда уйларнинг ясси томлари ям-яшил майса билан қопланар, баъзи томларда ҳатто лолақизғалдоқлар очилар, шундай пайтларда том устларп варрак учирган болалар, копток уйнаган қиз-келиндякларга тўлиб, қалъа аллақандай яшнаб кетарди... Кейин сойнинг у юзидаги Қоровултепага носбонлар қўйилиб, эркаклар ёшу қари баб-баравар қўшга чиқишар, адирларга арпа-буғдой сочишар, боғларда, тоқзорларда ишлашар эди. Ниҳоят, боғлардаги ўриклар довучча тукканда кишлок аёллари, барча қиз-жувон, ёш-яланглар сайилга чиқишарди. Тор қалъада камалиб ўтган узун қиш кунларидан кейин бу

сайил ажиб бир шодиёнага айланарди. Ёв бостириб келиб, Қаландарнинг суюкли синглисини олиб қочиб кетган ўша машъум кун ҳам худди шундай яхши бошланган эди...

Уларнинг боғи сойнинг у юзида, “Қоровултепа”нинг шундай тагида, қалин қайрағочлар билан уралган кишлок қабристонининг ёнида эди.

У маҳалда Қаландар энди ўн олтига кириб, айна кучга тулган, қўшни кизларнинг дилига чўғ солиб юрган хушкомат, норғул йигит эди. Отаси ўша кун туякашлар билан Ясси бозорига майда-чуйда олиб кетган эди. Қаландар қора қашқа йўрғасини четан араваларига қўшиб, онаси, синглиси ва яна бир гуруҳ қўшни кизларни боғларига ўзи олиб чиқди. Кўйлагининг енгларини билагигача шимариб, қора тепчима дўпписини чаккасига қўндириб олган Қаландар, очиқ кўксини шабадага тутиб, тол хипчинини ўйнатиб бораркан, назарида гўё аравада эмас, қанот боғлаб осмонда учиб кетаётгандай туюларди. Чунки аравада, синглисини қўраб олган дугоналари орасида, кўпдан бери унинг юрагига чўғ солиб юрган ўн олти яшар бир киз ҳам бор эди... Бошига гулдор кизил дурра ураган, эгнига бўздан бўлса ҳам, ўзига ярашган қизил кўйлак кийган бу киз, Қаландар қараганда, катта-катта хуркак кўзларини қаёққа яширишни билмай, “лов” этиб ёниб кетар, ёнидаги дугоналари эса қийқириб кулишиб, бечорани бағтар уялтиришар эди.

Аравалар боғларга етиши билан киз-келинчаклар садафдай сочилиб кетишди... Қалин ўрикзор ва шафтолизорлар орасида кизларнинг кўк, қизил, сариқ рўмоллари лип-лип учарди. Қаландарнинг назарида булар кизлар эмас, кўкатлар орасига сочилган лолақизғалдоқлар, дарахт шоҳларида учиб-қуниб юрган митти капалаклар эди... У кун бўйи гўё туш

кураётгандай хаёлий бир холатда юрди. У гоҳ киз-келинчакларга ўчоқ қуриб берар, гоҳ сув ташир, гоҳ урикка чикиб, довучча отаркан, қиз-келинчаклар орасида фақат қўшни кизни кўрар, улкан боғда ундан бошқа ҳеч ким йўқдай туюлар эди. Қиз ҳам дам-бадам унга мурожаат қилар, гоҳ ўтин ёриб беришини, гоҳ сойдан сув келтиришини илтимос қилар, гоҳ нозланиб, урик шохларини эгиб беришини сўрар, лекин Қаландар сал дадилроқ ҳаракат қилса, ўзини чакалакзорларга уриб, кийикдай тутқич бермас эди...

Қискагина баҳор куни гўё ширин тушдай бир лаҳзада ўтди-кетди. Кечқурун товоқларига ялпиз сомса, рўмолчаларига довучча тугиб, қулоқларига бинафша ранг ноҳатак, чучмўма ва бўтақўзлар тақиб олган киз-келинчаклар яна араваларга чиқишди. Қир ёнбағрида кўклам шабадасидай ёқимтой лапарлар, ҳазин ёр-ёрлар янгради. Лекин аравалар биринчи боғлардан чиқиб, ҳали сойга етмаган ҳам эдики, орқадаги “Қоровултепа” томонидан “Қоч, ха, қоч! Ёв келди, ёв!” деган қичқириқлар эшитилди-ю, кўп ўтмай, ер-кўкни от туёқларининг дупури тутди.

Қаландар қора кашқа йўрғасини аёвсиз қамчилаб, аравани тарақлатиб бораркан, бир зум ўгирилиб қаради. “Қоровултепа”да кўринган юз чоғлик отлиқлар қилич ва чўкморларини бошлари узра ўйнатиб, аллақандай совуқ кийқирик билан қора бўрондай бостириб келарди. У ср-бу ерда ёвга қарши от чоптириб бораётган қишлоқ йигитлари кўринар, лекин улар жуда оз эди. Қир бағрини хотин-халажнинг фарёди, ёш болаларнинг йиғиси тутди...

Қаландар жон ҳолатда атрофига аланглади. Соё бўйига арқонлаб қўйилган ва жанг нафасини сезиб, ер депсиниб кишнаётган кимнингдир арғумоғини кўрди-да, йўрғанинг жиловини синглисига тутқазиб, аравадан

сакраб тушди. Бетокат юлқинган арғумокни нухталаб сапчиб минди, аравани гир айланиб, чўқморини олди ва энасининг фарёдига кулок солмай оркага ёв томонга от солдириб кетди.

Боғлар орасидан шўнғиб чиккан, устларига қора жун чакмон, бошларига қора кигиз телпак кийган ўн чоғлик саҳройи, “Ёв қочди, хо, ёв қочди!” деган кийкириқ билан туғри унга томон бостириб келарди...

Қаландар зорли кишнаган арғумоғини ёв тудасига соларкан, рапидадай кенг юзи ваҳимали бужмайган, оғзи кийкириқдан бир томонга кийшайиб кетган биринчи отликни мулжалга олди. Отлар тўқнашиб осмонга сапчиганда қўлидаги чўқморини даст кўтариб ялпоқ юзли саҳройининг бошига зарб билан туширди-ю, эгардан қалпоқдай учириб юборди. Қаландар кетма-кет етиб келган иккинчи отликни ҳам чапақайлаб уриб йикитди, лекин қуюндай ёпирилиб келган ўн чоғлик суворий унинг арғумоғини суриб кетди, ўзи эса бошига тушган сўйилнинг зарбидан кўзларидан юлдузлар чакнаб, ағдарилиб тушди. Отдан йиқилаётганда сўнгбор кўргани синглисининг катта очилган кўзлари-ю, қўшни қизни отига улоқдай ўнгариб олган қора чакмонли қалмоқ башара саҳройи бўлди... У қандай омон қолганини билмайди. Чамаси эгардан учиб кетганида ёв уни ўлдига чиқариб, устидан от чоптириб ўтиб кетди... Водариғ! Нечун ўша машъум жангда омон қолди? Бу дарбадарлик, бу кўргиликлардан эзилиб, мусофирликда хор бўлиб юргунча ўша жанг-жадалда ўлиб кетса бўлмасмиди?

Бу қирғиндан кейин бир хафта ўтар-ўтмас, сал ўзига келган Қаландар юз чоғлик кишлок ёш-яланглари билан ёв устига отланди. Яссидан қуйироқда, даштда, беомон жанг бўлди. Қарноқ йигитлари арслондай олишди, лекин ғанимлар кўплик қилди. Гўё бутун

сахро қарноқликларга қарши отлангандай, тўп-тўп бўлиб ёпирилиб келаверди. Бу жангда Қаландарнинг қиблагоҳи ҳалок бўлди. Унинг узи ҳам бикинидан ўк еди. Йигитлар уни қонга беланган ҳолда, жанг майдонидан беҳуш олиб чиқишди... Шу-шу, мадад сураб бу ёққа келди, келди-ю, дарбадар бир мусофир бўлиб қолди. Энди уни бу элда ушлаб турадиган не қолди? Бирдан-бир умиди Хуршида бону бўлса... ҳақ таоло ундан ҳам айирди, умрининг охирида милт этган бу нур, бу бевафо дунёда ялт этган ўша ёлғиз юлдузни ҳам қўп қўрди. Ҳа, у энди кетмоғи лозим. На ўзига, на элга нафи тегди, энди ақалли қиблагоҳи билан волидаи меҳрибонининг қабрига шам ёқсин, тирикликларида фарзандлик бурчини ўтай олмади, лоақал ўлганларида руҳларини шод этсин...

Эрталаб нонушта маҳалида Қаландар устага ёрилди, кўнглидаги бор дардини айтди.

Уста Темур Самарқандий қўй терисидан тикилган ағдарма телпагини тўғрилаб, наядан сарғайиб кетган сокол-мўйловларни тутамлаб, узок сукутга толди. Тепадаги туйнукдан қуйилиб турган бир ҳовучгина шуълада унинг қора қурум босган серажин юзи, жимир-жимир терлаган ялтироқ пешанаси, қимтилган лабларида теран бир маҳзунлик акс этарди.

– Болам Қаландар, – деди уста ниҳоят. – Сен бу ғариб кулбамга кириб келганингда, фақир теримга сизмай суюнган эдим. Уғлим йўқ эди, худо мен ғариби нотавонга ҳам фарзанд ато қилди, ўлсам қабримга шам ёқиб, Қуръон ўқийдурган бир зурриёт инъом этди, деб суюнган эдим. Не дейман, зорим бор, зўрим йўқ, ўғлим.

Устанинг чехрасидаги маҳзунлик, овозидаги дард Қаландарнинг юрагига наштардек санчилди. У нима дейишини билмай:

– Отахон, – деди ер чизиб. – Иншооллох, қабрингиз шамсиз, руҳингиз дуосиз қолмас. Доруссалтанада сизни билмаган, сиз табаррук зотни иззату икром қилмаган бир бандаи мўмин йўқдур. Бир ёқда косиблар, бир ёқда шогирдларингиз Қалқонбек билан Босқонбек, бир ёқда мавлоно Али Қушчи...

– Оллога шукур, уғлим, – деди уста унинг оғзидан сўзини олиб. – Бу гапни айтишдан мурод – сени ниятингдан қайтармоқ эмас, меҳрим-мурувватимни изҳор қилмоқ эди, холос. Уста Темур Самарқандий мусофирлик нелигини билади, болам... Бировнинг юртида султон бўлгунча, уз юртингда ултон бўл, дерлар. Қаъда қаримайдур. Уз элингга бориб ота-энанг мозорини тавоф қилиб, руҳларини шод этмоқни ният қилибсен, илоҳим ниятингга ет, уғлим. Лекин йўлинг олис, сафаринг хатарли, болам. Не керак? Бу ғариб кулбада не бор – тилаганингни ол, болам! Мавлоно Али Қушчига айт – тилладан берсин...

– Йўқ, отахон, мендай бир гадога тилла не керак? Ўзингиз айтар эдингиз: девонанинг ишини худо унглар деб. Бир-икки кунлик нон-туз бўлса бас, йўлда не кўп, эл кўп, юрт кўп... Мавлоно Али Қушчи билан албатта видолашамен, аммо тилла керак эмасдур, отахон...

Уста Темур Самарқандий катта қоксуяк кафтини унинг тиззасига қўйиб маъюс кулди.

– Эвоҳ, ёшлиқ қиласен, болам. Сен кўп дилинг пок йигитсен, биламен. Ва лекин бу осий бандалар шу иблис маъданни деб, бир-бирининг бошини еса, фисқи фасод қилиб, бир-бирига чоҳ кавласа не чора? Бу сарик маъдан бирда кишига офат келтирса, бирда иззату икром келтиради. Қари билганини пари билмас, сўзимга инон, болам: йигит кишига гоҳо бойлик ҳам керак бўлади... Бас! Сен уялсанг, ўзим айтамен, Алига.

Қаландар кун буйи йўл ҳозирлигини кўрди. Уста Темур Самарқандий қаёққадир кетиб, кўй жунидан тўкилган иссиқ чакмон билан кўй терисидан тикилган ўзиникидай қора телпак топиб келди, ўзи ясаган пулат ханжарини инъом қилди. Қаландар Қарноқий хуржуннинг бир кўзига нон, туз, қалампир, талқон, иккинчи кўзига кийим-кечак ва оғир йўлда керак бўладиган майда-чуйда буюмлар – кумғон, пиёла, қошиқ, товоқ солиб тахт қилиб қўйди.

Маслаҳат билан у тунда, ғор теварагида ивирсиб юрган турки таровати совуқ ғаламислар йўқолиб, кучалар тинчиганда ғордан чиқиб, расадхонага борадиган бўлди. Лаҳим орқали расадхонага кириб Али Қушчи билан видолашадиган, сўнг Қалқонбек билан Босқонбек шай қилиб турадиган отга миниб, йўлга чиқадиган бўлди. Лекин негадир алламаҳалгача ғор теварагида қаланғи-қасанғиларнинг шарпаси тинмади. Ниҳоят, вақт тун ярмидан ошганда тинчигандай бўлди-ю, Қаландар чакмонини кийиб, белини боғлади.

Мойчироқ шуъласида уста Темур Самарқандий Қаландарни бағрига босиб, кўзига ёш олиб хайрлашди, пешанасидан ўпиб, оқ йўл тилади. Лекин худди шу маҳал, уста кетмондай қафтларини очиб, оқ фотиҳа бераётганида, ногаҳон эшик тақиллаб қолди. Қаландар дарҳол ўзини панага тортди. Уста эса қўлига мойчироқ олиб, эшик томон кетди.

– Ким бу, қора тунда уйқу бермай, дайдиб юрган?

Ташқаридан ингичка ҳаяжонли овоз эшитилди:

– Маъзур кўргайсиз, уста, бу – мен, Мирам Чалабиймен...

– Не дединг? Қайси Мирам?

Қаландар елкасидаги хуржунини ерга ташлаб, устанинг орқасидан қоронғи йўлкага шўнғиди.

– Отахон! Мавлононинг шогирди бу! Ижозат беринг – эшикни очай!

Мирам Чалабий ғорга кирди-ю, юришга чамаси келмагандай, деворга суяниб колди. Мойчирокнинг хира шуъласида яланг оёқ, яланг бош Мирам, мажнунсифат бир девонага ўхшар, ўзиям совукданми, кўркувданми дир-дир титрар, тиши тишига тегмай шакиллар эди.

– Не бўлди? Сўзла, иним! – деди Қаландар, юраги мудҳиш бир туйғудан музлаб.

– Устод... устодни зиндонга солдилар.

– Қачон?

– Кеча хуфтонда. Шоми ғарибонда беш-олти нафар ясовул расадхонага бостириб кирди, ҳаммаёқни остинустин қилиб, ахийри олдиларига солиб олиб кетди...

– Кеча олиб кетса... нечук тунда келмадинг? Нечук дархол хабар бермадинг?

– Сабаби... – Мирам Чалабий гапиролмай курукшаган лабларини ялади. – Сабаби момом... Тиллабиби бор эдилар. У киши йиғлайвериб эсимни олдилар.

– О, бечора! – деди уста. – Қайси зиндонга солмишлар? Хабар топдингму?

– Топдим. Кўксарой зиндони!..

– Ё раббий! – устанинг кўлидаги мойчирок қалтираб кетди.

Қаландар Қарнокий забардаст қомати билан тор йўлкани қоядай тўсиб турар, унинг хуши бошидан учиб, ҳаёллари тўзғиб кетган, фақат кўнглининг бир четида бир ҳафтадан бери тузган режалари, уйқусиз тунларда қилган орзуумидлари – ҳаммаси ипи узилган маржондай сочилиб кетганини, энди ҳеч қаёққа кетолмаслигини, то устоднинг тақдири бир ёқли

бўлмагунча, бу юртдан жилолмаслигини тушунди, назарида, сўнгги пайтларда кўп эслаган синглиси ҳам ўз энаси эмас, гўё Тиллабиби тўғрисида қайғуриб йиғлагандай туюлди.

– Ясовулларнинг кидиргани не? Китобларму?

– Китоблар, – деди Мирам Чалабий. – Тағин олтин кидирмишлар. Расадхонада олтин бор эмиш. Астаф-фирулло!..

“Мавлоно Муҳиддин! – деди Қаландар кўнглида. – Мавлоно Муҳиддин сирни очган! Мавлоно эмас, малъун айғоқчи! Аллома эмас, риёкор жосус!..”

У кўзини юмиб деворга суянди. – Не килмок керак? Бу ерда қолганда унинг кўлидан не келади? Устодга ёрдам бера оладими, йўқми? Аммо... ёрдам беролмайман, деб устодни, қаноти қайрилган қушчадай эшикда қалтираб турган бу ёш талабани, лол бўлиб қолган бу кекса устани аросатда қолдириб кетмок виждондан бўлурми? Одамийликка кирурми?

– Болам Қаландар, – деди уста. – Муллавачча совуқда дилдираб қолибди, бир пиёла иссиқ сув бер бунга, болам!..

“Мавлоно Муҳиддиннинг уйига бормок керак! Бориб ёқасидан гип бўғмоқ керак! Ё сўзидан қайтсин, ё...”

– Ҳа, ҳа, тўрга ўтинг, мулла, – деди Қаландар. У тисарилиб Мирам Чалабийга йўл берди. Чўғдай қизиган миясида эса хаёллар қуюндай чарх урар, биридан дадил, мардона режалар қуйилиб келмокда эди. “Боғ томонда эшик бор! Сўнгги марта Хуршида бону билан учрашишга аҳдлашганида Қаландар боққа кириб, бону ётадиган уйнинг кичкинагина даричасини қоққанда, ул гулрухсор шу эшикдан чиқиб келган эди. Боғ томондаги шу эшикдан кира олса бас – мавлононинг меҳмонхонасига ўтиб олиш осон.

Меҳмонхонага кириб, мавлонога юзма-юз келса бас — унга не дейишини ўзи билади. Ҳа, дархол бормоқ керак, фурсатни бой бермай, мавлонони ғиппа бўғмоқ, уни бу йўлдан қайтармоқ лозим, билъакс, устоднинг ҳаёти...”

6

Уйнинг турида қизил Самарқанд бахмалига зар тикиб утирган Хуршида бону ҳовлида шип-шип оёқ товушини эшитиб, бошини кутарди. Йўқ, бу дадасининг заифгина одимлашига ўхшамас, кавушнинг асабий “дук-дук”ига, асонинг “тақ-тақ”и қушилар, бу — бобоси Салоҳиддин заргар эди. Боя хуфтонда гурт нафар отлик навкар келиб, отасини олиб кетгандан бери бобоси бир лаҳза ўтирмади. Асоси билан ерни қаттиқ тақиллатиб, кавушини дук-дук босиб кучага чиқади-киради, чиқади-киради... Бобоси ҳар чиқиб-кирганида бонунинг юраги увишиб, игна тутган нозик бармоқлари титраб кетади; боя қоронғида туфондай ёпирилиб кирган ясовуллар кўз олдига келиб, ўтирган жойида қарахт бўлиб қолади. Ҳар сафар ясовулларнинг дағал овозларини, нағал қоқилган этикларнинг бетакаллуф гурсиллашини, айниқса қўркувдан икки букилиб, титраб-қақшаб қолган отасининг дир-дир титрашини эсласа ёдига шу йил кўкламда содир бўлган бошқа бир мудҳиш воқеа тушиб, юраги ўйнаб кетади...

Тўй бўлганига уч ойдан ошган, Қаландардан тамом умидини узган Хуршида бону, тақдирга тан бериб, ўз мирзасига ўргана бошлаган пайтлар эди. Бир кун кечқурун Кўксарой девонида хизмат қилган ёш мирза уйга ранги ўчиб, алланимадан васвасага тушиб кириб келди. Хуршида бону худди шу бугунгидай ўз хонасида зар тикиб, ҳаёлга чўмиб ўтирарди. Эшикда қалтироқ босиб турган мирзани қўриб, юраги музлаб

кетди. Мирза секин юриб келиб, уни кўлидан ушлаб ўрнидан турғазди-да, юзига узок тикилди. Мирзанинг бежо кўзларида ҳам кўркүв, ҳам унсиз изтироб, ҳам аллақандай шафқатсиз бир нарса бор эди. Уни биринчи бор бу ҳолатда кўрган Хуршида бону беихтиёр оркасига тисарилиб: “Сизга не бўлди, мирзам?” – деди. Мирза жавоб бермай, уни нозик белидан кучиб ўзига тортди-ю, лабларидан, юзидан, кўзларидан упа бошлади. Унинг бўсасида эхтирос эмас, кишини чўчитадиган телбаларча бир нарса бор эди. Ниҳоят у ўпишдан тўхтаб:

– Дархол кийим-кечагингни йиғиштир! – деди калгираб. – Зеб-зийнатларингни қутига сол! Иссиғрок кийин! Ҳозир узок сафарга чиқурмиз. Тезрок бўл! Тезрок! – Мирза шундай деди-да, югурганича хонадан чиқиб кетди.

Хуршида бону юрагини чулғаб олган совук шубҳа ва кўркувдан гарангсиб, дам зеб-зийнатлар тўла қутичаларига, дам кийим-кечаклар солинган сандиқларга югурди. Ниҳоят, хиёл хушини йиғиб, ичидан олмахон мўйнаси копланган қора мовут камзулини, оёғига кобулий этикчасини кийди, бошига оқ гуянинг жунидан тўқилган иссиқ рўмолини ўради, зеб-зийнатларини тилла қутичага солиб, дарича ёнига борди.

Ҳовлида югур-югур бошланган, шивир-шивир овозлар эшитилар, эшиклар шарақ-шуруқ очилиб-ёпилар эди. Қош қорайиб қолган, яқиндаги масжиддан азон айтган муаззиннинг мунгли нидога ўхшаш овози қулоққа чалинар, лекин ҳовли ва уйлар зим-зиё, ҳеч қаерда милт этган чирок йўқ, фақат кашта тикиш учун шам ёққан Хуршида бонунинг хонасигина ёруғ эди.

Сал ўтмай мирза қайтиб кирди. У бошига тулки тумоқ, эгнига пўстин кийиб, белидаги кумуш камарига

килич тақиб олган эди. У Хуршида бонуни янги либосда кўриб, яна боягидай бир дақиқа тикилиб қолди.

Кейин яна боягидай юзларидан, кўзларидан телбаларча упаркан:

– Нечук Олло сенга бу жамолни бермиш? – деди аламли дард билан. – Нечун мен ғарибни сеҳрингга банди қилмиш? Йиғиштирилиб бўлдингму? Зебзийнатларни олдингму? Юр, отлар тайср... – мирза гапини тугатмай, тусатдан қулоғини динг қилганича котиб қолди. Ташки ховлида қандайдир туполон бошланган, от туёқларининг дупури, қиличларнинг шарақ-шуруғи эшитилар эди. Мехмонхонада кимдир дод солиб уввос тортди, заифалар кий-чув кутарди... Бу кий-чувдан хушср тортган мирза эшикка отилди, ўзига бўйсунмаган калтирок қўллари билан зулфинларни солишга уринди. Лекин шу маҳал, ховлида нағал қоқилган этикларнинг сескантирувчи гурсиллаши эшитилди. Зум ўтмай, кимдир эшикни шитоб билан тепди. Узилиб кетган эшик зулфини беҳуш турган Хуршида бонунинг қулоғи остидан ўтиб, токчага бориб тушди-ю, кумуш баркашларни даранглатиб юборди.

Мирза жонҳолатда қилични яланғочлаб қора тўфондай ёпирилиб кириб келаётган навкарларга ташланди. Лекин ёпирилиб кирган навкарларнинг бир қисми уни чалиб кулатиб, устига чиқиб олишди, бир қисми Хуршида бонуга ташланишди. Кимдир унинг бошига қора мато ташлаб, бўғиб олди, кимдир даст кутарди... Хуршида бону навкарлар қўлида қушдай питирлаб, бошидаги қора матони юлкилаб очаркан, ерда бўғизланган қўйдаи талпинаётган мирзани кўрди. Навкарлардан бири уни аёвсиз тепкилар, яна бири қўлларини орқасига қайириб, чилвир билан боғлар эди...

Хуршида бону Кўксаройда хушига келди. У шифти куббасимон чароғон хонада, қалин ипак кўрпалар

устида ётар, буйинлари ва қўлларидаги қат-қат зеб-зийнатларини нафис жаранглатиб югуришиб юрган ёш канизлар унинг бурнига биллур шишачаларни тутишиб, аллақандай уткир ва хушбўй дориларни ҳидлатишар, пешанасига, ёнокларига атиргул сувларини суртишарди. Сал ўтмай, ҳарам бекаси кириб зўрлаб оғзига куйгандай қилиб бир пиёла шароб ичирди-да, ҳаммомга олиб кетди. Кейин олдига шахзода кирди...

Хуршида бону шахзоданинг сарак-сарак қилган боши, шахват билан ёнган кўзлари, негадир дир-дир титраган узун нимжон гавдаси эсига тушди-ю, тирноқларигача зиркираб кетди...

Ажаб! Бокқа қараган дарича тикирлагандай бўлдимиз? – Хуршида бону кўйлагининг ёқасини ушлаганича буйи бараваридаги тош панжарали даричага тикилиб қолди. Аксига олиб, энагаси ҳам ухлаб қолган эди. Бечора кампир, дадасининг қайтишини пойлай-пойлай ҳозиргина боши ёстикқа теккан эди, дарҳол пинакка кетди... Бону ёш боладай ғужанак бўлиб ётган энагасига кўрқибгина кўз ташлади... Ҳў, кўрқканга кўша кўринур дегандек, унга дарича тикирлагандай туюлгандир... Йўқ, яна тикирлади. Тўхтаб-тўхтаб уч марта тикирлади... “Ё нарвардигор! Ёлғиз у, шоир Қаландар Қарнокий мана шундай тўхтаб-тўхтаб уч марта тикирлатар эди! Хуршида бону ҳаяжондан қимир этолмай, кўзларини қагга очганича даричага тикилиб утирарди... Наҳот Олло гадойи Қаландар бўлса? Уми? Бошқами? Қаландар не қилади келиб? Муддаоси не?.. Хайрият, жимиб қолди. Шамолга ухшайди... Бону ўша машъум воқеадан бир ҳафта олдин Қаландарни дарвозалари ёнида кўргани эсига тушиб, бсихтиёр кўзига ёш олди...

Унинг тўйидан кейин Қаландар тарки дунёликка юз тутганини бону эшитган эди. Лекин уни бу аҳволда кураман деб, бошида эски кулоҳ, эгпида жулдур жанда,

соч-соқоли ўсиб кетган бир девона қиёфасида кўраман деб, ўйламаган эди. Шунинг учунми, “мирзам!” деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Хайрият, кўрган туши эсига тушиб, мирзадан девонага хайри эҳсон беришини суради-ю, бек ҳеч нарсани сезмади, олтин тангани Қаландарнинг оёқлари остига даранглатиб ташлади-да, ҳовлига кириб кетди...

Ўша кечаси мирзанинг бетоқат бўсалари, эҳтиросли кучишлари мисоли оғу бўлиб туюлди бонуга. Ўзиям, мирза ухлагач, тонг отгунча йиғлаб чиқди. Бир зум кўзини юмса нигоҳи олдида Қаландарнинг қиёфаси, “мирзам” деганида чарақлаб кетган кўзлари намоён бўларди-ю, эсига бурунги шоир Қаландар тушар, шу уй, шу меҳмонхонада бир-бирларига шеърлар ўқиб ўтган масуд дамлар хаёлида жонланиб, тинган кўз ёшлари қайта тиркираб оқарди... Ё раб! Дарича яна тикирлади! Бир... икки, уч... тўхтаб-тўхтаб уч марта тикирлади!..

Хуршида бону юраги гурс-гурс уриб, энагасига қаради... Шоир Қаландар Қарноқий унга ошиқ бўлиб, дарича чертиб келиб юрган маҳалда аввал ҳамиша энагаси чиқиб хабар олар, шундан кейингина бону чиқарди... Ана, яна чертди! Тўхтаб-тўхтаб уч марта чертди...

Хуршида бону шоша-пиша ўрнидан турди, бошига иссик тивит рўмолини ўради, мовут камзулини ёпиниб, оёғига бежирим кобулий кавушини илди-да, оёқ учида юриб хонадан чиқди. У ер-бу ерида тош фонуслар милтираган ўрдадай ҳовлидан ўтиб, боғ эшикнинг олдида борганда Хуршида бону нафаси оғзига тикилиб, яна тўхтади... Шоир Қаландарми, бошқами? Қаландар! Ундан бошқа ким бўлади? Сарой сипоҳлари боғдан келиб, дарича чертиб юрмайди! Бироқ у бўлса... Нечун келди? Муддаоси не?.. Э, парвардигор, ўзинг мадад бергайсен!

Хуршида бону хира шуъла тушиб турган бобосининг даричасига бир караб куйди-да, эшик занжирини оҳистагина олди. Япроқлари тукилиб, хувиллаб қолган боғ устида, ариқ бўйида қулоч ёзган кекса ёнғоқ тепасида, гуё масжид гумбазига қадалган кумуш хилолдай бир тилим ой ялтиллаб турар, унинг заиф шуъласида боғ аллақандай ғариб туюлар, яланғоч дарахтлар юпун гадолардай дилдираб қолган эди.

Даричанинг тагида ҳеч ким кўринмади. Хуршида бону дук-дук урган юрагини ҳовучлаганича ёнғоқ томонга юрди. У ерда бир нима чирс этиб сингандай бўлди. Хуршида бону тухтаб, қоронғига тикилди. Ёнғоқ шохлари орасида бошига қулоқ кийган барваста бир одамнинг қораси кўринди... Уша! Шоир Қарноқий!..

Хуршида бону дармонсизланиб ариқ бўйидаги толга суянди. Ёнғоқ тагидаги қора қўлага қалин шохлар орасидан муралаб, секин шивирлади:

– Энагажон! Қўркманг, бу – мен, девона Қаландар...

– “Қаландар!...” – Хуршида бону нечундир ўққаси тулиб, кўзига ёш олди-ю, тол тагидан чиқди.

– Хуршида бону?.. Сиз... Сизму?

– Ҳа, мен... – Қаландар Қарноқийнинг товушидаги қўркув ва ҳаяжон Хуршида бонуга хиёл дадиллик берди. У оҳиста юриб, ёнғоққа яқинлашди. У ерда осилиб ётган шохларни журъатсизгина суриб, Қаландарнинг юзига киё боқди. Қаландар осмондаги ойга тесқари тургани учунми, унинг жанда кийган барваста гавдаси, соқол босган юзи қоп-қора ва аллақандай ваҳимали кўринарди. Илгари, бу хонадонга тез-тез келиб юрган маҳалда у қўйдаи ювош, қизлардай тортинчоқ кўринар, чеҳраси ҳам бошқача, жуда мулойим эди. Фақат синовчан қадалган кўзлари қоронғида аллақандай чакнаб турарди...

– Афв этгайсиз, бону, – деди Қаландар, – қибла-гоҳипгиз... мавлонога бир оғиз сўзим бор. Иложи бўлса йўқлаб берсангиз...

Қаландарнинг товуши ноганиш, буғик эди.

– У киши... уйда йўқдур... – Хуршида бону яна ункаси тўлиб, энтикиб-энтикиб гапирди. – Сипохлар келиб, у кишини Кўксаройга олиб кетмишлар...

– Қачон?

– Боя хуфтопда. Тўрт нафар сипох уйимизга бостириб кириб, олиб кетмишлар...

– Эй дариг! – Қаландар беихтиёр бонуга гомон бир кадам ташлади.

Ёнғок шохлари орасидан қўйилиб турган ой шуъласида бонунинг чехраси ҳеч ўзгармагандай туюлди унга. Уша, иягига томон ишичкаланиб кетадиган узунчоқ мулойим юз, кенг, силлиқ пешана, гўё уста санъаткор чизгандай қон-қора қошлар тагида маъсум мўлтираб турган серкиприк кўзлар, ўша, хиёл ҳимарилиб турадиган, учларида чуқурчалари бор латиф лаблар... Фақат жуда озгану, бурунғидан ҳам хипчарок, позикроқ кўринади.

Хуршида бону унинг тикилиб қараганини кўриб, кўзларини олиб кочди, беихтиёр қўйилиб келаётган кўз ёшларини яширишга тиришиб, бошини эгди...

“Тошиб ёлғиз, дилим розин баён этмокка ожизмен,
Узун тушлар хаёлингда ўтур бедор, билмайсен...”

Қаландарнинг юрагини маъюс қўйдаи тиниқ бир ҳис чулғаб олди. У илгари, мавлоно Муҳиддиннинг таълимхонасида бону билан ёлғиз учрашган маҳалларида шундай бўлар, иягини кафтларига қўйиб, унинг шеърларига жимгина кулоқ солиб ўтирадиган бу маъсума Қаландарнинг дилида қайноқ эхтиросдан

хам нашъали, чексиз бир меър уйғотарди... Қаландар кўнгли бир хил бўлиб:

– Қурқманг, бону, – деди. – Падарингизга шикаст етмас.

– Иншооллох, айтганингиз келсин, – деди Хуршида бону пичирлаб. – Мана, тун яримдан ошди, хануз дарак йўқ...

– Қурқманг, бурни хам қонамайди падарингизнинг! Қаландарнинг овозидаги кинояни сезган бону бошини кутарди.

– Сиз қайдан биласиз?

– Биламен, бону. Токи... – Қаландар ойдинда жавдираб турган маъсум кўзларга кўзи тушиб, тилини тишлади. Хаслидан: “Нега бу бечорага қаҳримни сочамен, унинг гуноҳи не?” деган фикр ўтди. Бечора бону! У худди шу ерда, шу ёнғоқ остида, мана шундай осуда тунда юрак ютиб унинг ёнига чиққан эмасмиди? Шу нозик қадди-комати, ёшлиги, маъсумлиги ҳолида у билан қочишга журъат қилган эмасмиди? Умрида йўқчилик ва қийинчилик нималигини билмаган қиз, суюкли хонадонини тарк этиб, у билан дарбадар ҳаёт кечиришга, йўқчилик ва қаҳатчиликларга бардош беришга бел боғлаган эмасмиди? Шунда Қаландар шу маъсума тенги бўлолмай, унинг иродасини букиб, аҳдидан қайтарган эмасмиди? Энди нега унга зарда қилади? Нега отасининг гуноҳини унинг юзига солиб юрагини тиглайди?

Хуршида бону сабрсизланиб:

– Нечун индамайсиз! – деб сўради.

– Сабаби... бу сир-асрорни сиз билмаганингиз яхшидур, бону.

– Нега? – Бонунинг овозидаги тараддуд, чеҳрасидаги тортинчок мулойимлик совуқ бир катъият билан алмашди.

– Негаким, бу сирни айтсам дилингиз оғрийди, бону...

– Дилимни оғритишдан кўрксангиз нечун суз очдингиз? Суз очиб яна нечун яширасиз? Сузланг! – Хуршида бону иссиқ қулини Қаландарнинг қулига кўйди. – Бошимда килич турса ҳам сузланг!

Унинг овози нафрат аралаш бўлакча бир алам билан янграб кетди-ю, бунинг сабабига тушунган Қаландар, беихтиёр бошини эгди.

– Кечиргайсиз, бону, фақир сизнинг олдингизда гуноҳкормен...

– Қўйинг! – деди бону пичирлаб. – Барини Оллодан кўрдим.

– Биллох, чин сўзим шу! Айб сизда эмас, мавлонода ҳам эмас, каминададур...

– Не чора?..

– Не чора! – Қаландар жандасининг ёқасини юлқиб очди, нафаси етмай бўйнини, жундор кўкрагини ишқади. – Уша пайтда нечук сўзингизга кирмадим, нечук сиз билан бирга элимга қочмадим, нечук сахрода ғанимлар қулида улиб кетмадим? Мана, неча ой бўлдим, шуни уйлаймен, шу дард юрагимни тиглайди, бону!

Хуршида бону бошини бир томонга эгиб, пастки лабини тишлаб жимгина турарди. Унинг кўнглидаги бояги аламли туғён суниб, кўзига яна ёш келди. Уша ёз окшоми, Қаландарни илк бор девона қиёфасида кўрганида ҳам худди шундай бўлган, дилидаги барча адоват, барча гина-кудуратлари эсидан чиқиб, кечаси билан йиғлаб чиққан эди... Мана энди, унинг дардларини уз оғзидан эшитиб, яна кўнгли вайрон бўлди, негадир унинг бир маҳаллар инъом этган шеърдан бир байт эсига тушди:

“Дарди ҳолимдин санам ғофил агар огоҳ эсанг,
 Ҳеч ғамим йўқ, сен менга гар дилбару дилхоҳ
 эсанг...”

“Ё раб! Гадолик йўлини ихтиёр этган бу дарвеш
 эски дардни кўзгаб не қилади? Нечун келди? Муддаоси
 не унинг?”

Хуршида бону узуклари ялт-ялт қилган бармоқлари
 билан киприқларидаги ёшларини артиб, Қаландарга
 қаради.

– Мендан бир сирни яширмоққа уринасиз?

– Бону...

– Сўзланг! Бошга тушганини кўз кўрар. Кўркманг!

“Ўзидан хавфсирайди. Энди сўзламасам кўнглига
 ёмон шубҳа тушади...” Қаландар кўкрагини тўлдириб
 нафас олди, сўнг:

– Сиз устод Мирзо Улуғбек қатл қилинганидан
 хабарингиз борму? – деб сўради.

– Ё раб! Қачон?!

– Бир ҳафта бўлди... Не чора, ўз фарзанди шахзода
 Абдуллатиф қатл қилмиш...

– Ё парвардигор! – Хуршида бону кўзларини юмиб
 лабларини секин пичирлатди. Унинг нигоҳи олдига
 Кўксарой ҳарамнинг серхашам хонаси, хонага кириб,
 ҳарир ипак парда орқасида тўхтаган аълоҳазратлари
 келди, кулоқлари остида унинг аллақандай ғамгин
 товуши эшитилгандай бўлди: “Бону! Шахзода сизни
 қаттиқ хўрлабдур. Мен уни қаттиқ қойидим. Лекин не
 чора? Булар иш бўлибдур. Энди не қиласиз? Ҳарамда
 қоласизму с ўз хонадонингизга кетасизму?”

– Онҳазратим ижозат этсалар, кетар эдим...

– Тилагингиз вожиб бўлур. Саройбонга айтамен,
 шу букун элтиб кўядур. Отангиз билан бобонгизга
 дуои саломимни етказгайсиз. Онҳазрат шахзоданинг

бу тубан юмуши учун узр сўрайдур, дегайсиз. Ёшсиз. Олло таоло эмди сизга саодаг ато қилғай, кизим!..

Хуршида бону курукшаган лабларини ялаб:

– Ё парвардигор! – деб такрорлади. – Фарзанд ўз бузрукворини қатл қилса! Қай кунларга қолдик? Не сафолат, не қабоҳат бу?..

– Ҳа, тенгсиз сафолат, тенгсиз қабоҳат! – деди Қаландар бўғилиб. – Лекин зурриетлари қанчалар разил бўлса, устод шундай пок эди. Фарзандлари бир зулмат бўлса, ул зоти олий мисоли бир офтоб эди. Бу офтобнинг зиссидин ёлғиз биздай муслимлар эмас, сиздай муслималар ҳам баҳраманд эдингиз...

Хуршида бону “ҳақ сўз” дегандай оҳиста бош ирғади. Қаландар ой шуъласида бош эгиб турган бу маъсум санамга тикилганича бир зум жим қолди. У яша боягидай сирни очиш-очмаслигини ўйлаб қийналар, очай деса унинг юрагини қон қилишдан кўрқар, очмай деса... Бону бутун вужуди қулоқ бўлиб кутиб турарди.

– Устод Мирзо Улуғбек қирк йил шоҳлик қилиб орттирган хазинасини асраб қолмоқ ниятида, бу фожиадан бир ҳафта муқаддам, мавлоно Али Қушчини чақириб, хазинани унга топширган эди...

– Хазина?!

– Илм хазинасини айтамен. Расадхонадаги барча нодир китобларни, барча ноёб қўлёмаларни айтамен. Бу китоблардан баъзиларини кўргандурсиз, бону?

– Ҳа, ҳа, кўрганмен... – Бонунинг эсига лоп этиб отаси берган рисола тушди. Аълоҳазратларининг олис тарих ҳодисаларини ҳикоя қилувчи бу рисоласини бону саргузашт киссадай қизиқиб ўқиб чиққан, шунинг учун ҳам уни бўлакча бир меҳр билан оққа кучириб берган эди!..

– Сўзлай беринг! – деди бону шивирлаб.

– Устод бу хазинанинг тақдирини мавлоно Али Қушчига топширган эди. Мавлоно Али Қушчи

устоднинг васиятига амал қилиб, эҳтиёт чораларини қўрган эди. Буткул доруссалтананда бу сирдан бор-йўғи уч киши воқиф эди...

– Шулардан бири... қиблагоҳимдур?

– Балли!

– Сиз бу сирни отам ошкор қилмоғидан қўрқасиз? .

– Не чора, шубҳа қилмокка сабаб бордур.

– Йўқ! – Хуршида бону қоронғида кўзлари чарақлаб, Қаландарга тик боқди. – Бузрукворим бу тубанликка бормайди!

– Иншооллоҳ, айтганингиз келсин. Ва лекин... – Қаландар бонунинг порлаб турган кўзларидан кўзини олиб қочди. – Ҳар қалай, мавлоно билан бир суҳбатлашмоқ ниятида келдим, бону.

Хуршида бону чуқур тин олиб:

– Сабр қилғайсиз, – деди. – Отахоним билан ўзим сўзлашамен! Агар-чи, сиз айтгандай Куксаройдан бешикаст қайтса ўзим сўзлашамен.

– Фақир эрта-бурускун келамен, – деди Қаландар ва жавоб кутиб бонуга қаради. Лекин Хуршида бону индамади. У бошидаги оппоқ тивит рўмолининг учини бармоқларига ўраб, кўкдаги ойга тикилиб қолган, лаблари ҳимарилган, мулойим чехрасида, бутанинг кўзларидай катта-катта кўзларида чексиз бир мунг акс этиб турарди...

– Келмасам бўлмас. Сабаби... жаннатмакон Мирзо Улуғбек хазратларининг ноёб хазинасигина эмас, мавлоно Али Қушчидай илм офтобининг тақдири ҳам бузрукворингизнинг қўлидадур, бону...

– Мен сўзлашамен, – деди Хуршида бону. Лекин унинг овозидаги бояғи қатъият сўнган, бу қатъият теран бир уйчанлик билан алмашган эди.

– Ташаккур, бону, – деди Қаландар.

Гап тугаган эди. Лекин Қаландар Қарноқий кетгиси келмас, бошини ҳам қилиб чуқур уйга чўмиб қолган бу

нозик санамга тикилиб, унинг қўлларидан ушлаб узок тургиси, бағрига босиб юпатгиси, нечундир оёғига тиз чўкиб қайта-қайта кечирим сурагиси келарди. Лекин узр айтиш ҳам ортикча, бошқа сузга ҳам хожат қолмаган эди. Буни бону ҳам тушунди чамаси:

– Хайр сизга, – деди эшитилар-эшитилмас. – Омон бўлгайсиз...

– Хайр, бону... – Қаландар оғир хўрсиниб, ёнғоқ тагидан чиқди-да, оёқ остидаги хазонларни шатирлатиб, боғ охиридаги жарликка тушиб кетди. Хуршида бону бир-бир босиб орқага қайтди. Боғ эшикка етганда бутун вужуди бўшашиб, эшикка суяниб қолди. Сўнг, негадир бирдан ўпкаси тулиб, иссиқ пешанасини муздай пахсага қўйиб юм-юм йиғлади...

7

Йўқ, бу Али Қўшчи ўйлаган қудукдай чуқур, мудҳиш зиндон эмас, узунига уч-тўрт, энига икки-икки ярим қадам келадиган зимистон бир унгур эди. Кечаси Али Қўшчини олиб келиб камаганларида, бу зим-зиё хона унга чин зиндондай мудҳиш туюлиб, тирноқларигача зиркираб кетган эди. Аста-секин ҳушини йиғиб, қамокхонани бир айланиб чиқди. Али Қўшчи умрида зиндон қўрмаган бўлса ҳам, унинг даҳшатлари тўғрисида бир-бирдан ваҳимали қўп гаплар эшитган эди. Ҳар қалай, бу хибсхонага шуқур қилса бўларди. Ёлғиз бир нарса ёмон, хибсхона сарой отхоналарига ёндош бўлса керак, димоғни ёриб юборгудай қўланса бир ҳид келар, ғадир-будир тош деворлар офтоб ўтказмагани учун жуда совуқ ва зах эди. Лекин не чора? Уни Қўксаройга, илгаригидай Мирзо Улуғбекнинг гулгун зиёфатларига, шоирлар ва фозиллар даврасида ўтадиган дилкаш суҳбатларга эмас, тамом бошқа жойга, бошқа муддаода олиб

келмишлар... Бу мудхиш, камбар хибсхонадан унинг қачон чиқишини, зотан тирик чиқадими, йўқми – буни ёлғиз парвардигори олам биледи, холос. Бундан буён унга ёлғиз бир нарса – сабот керакдур, сабот!.. – Али Қушчи ўзини босишга қанча уринмасин, гўё қафасга тушган шердай бетоқат бўлиб, хибсхонада гир айланар, қоронғида туртиниб гадир-будир деворларни, темир қопланган оғир эшикни қайта-қайта пайпаслаб кўрарди, гўё нафас етмаётгандай туюлиб бўғилар, тўлғанар эди. Гоҳо-гоҳо хушига келиб, қадамини секинлаштирар, тор хибсхонани оҳиста айланаркан, унинг учун энди битта-ю битта чора қолганини, у ҳам бўлса сабру тоқат эканини қайта-қайта кўнглидан кечирар, лекин сал ўтмай бу аҳди эсидан чиқиб, яна тоқатсизлана бошлар эди. Ниҳоят, ҳолдан тойди чамаси, кўз олди қоронғилашиб, бурчакдаги эски бўйрага чордана қуриб ўтирди, ўтиргани ҳамон нечундир эсига энаси тушди.

Кеча кечкурун энаси Тиллабиби яна келган эди. Муштипар кампир! У Оксаройдан расадхонага нўхат солинган бир лаган палов кўтариб келибди. Али Қушчи, гарчи кампирнинг таомларини яхши кўрса ҳам, унинг тез-тез келишини, келиб ўглининг дунёдан сўққабош ўтаётганидан нолиб, кўз ёши қилишларини ёқтирмас эди. Лекин бу сафар эрталабдан нечундир кўнгли ғаш бўлиб, ўзини нохушроқ сезиб ётгани учунми, энасини кўриб суюниб кетди. Мирам Чалабийга айтиб, танчанинг кўрини янгилашиб, кампирга жой солиб берди. Сўнг, учовлон танча атрофига ўтириб, дастурхонни очишди. Зираворлар солиниб, Али Қушчи суйган қора мурч сепилган иссиқ паловнинг хушбўй хиди тор хужрани тўлдириб юборди. Лекин улар ҳали паловга қўл урмаган ҳам эдиларки, ташқарида аллақандай ғала-ғовур кўтарилиб, хонага уч-тўрт нафар навкар ёпирилиб кирди.

Навкарларни кўрган Али Кушчи билан Мирам Чалабий уринларидан сакраб туришди. Тиллабиби эса, аввал утирган жойида бош сараклаб, беҳуш серрайиб колди, кейин Али Кушчини олиб чиқиб кетаётганларини кўриб, апил-тапил урнидан турди-да, иилдираб келиб, уғлини буйнидан кучоклаб олди...

Энасининг унсиз йиғиси, сўник кўзларидан тиркираб оққан ёш томчилари эсига тушган Али Кушчи вужуд-вужудигача қақшаб секин инграб юборди. У кўзларини юмиб, тишини тишига босиб узок утирди, сўнг, аста-секин ҳушини йиғиб, ўзини койишга тутинди: “Нечук тўлғанасен, нечук ёш боладай бесабр-бетоқат бўласен, сенга не бўлди, Али? Ҳақ таолонинг синовларидан, бу мудҳиш ҳибсу зиндонлардан кўрқсанг, нечук устоднинг тилагига ризолик бердинг? Бошда, устод Куксаройга чакириб, гарданингга бу хатарли юмушни юклаганида... нечук хўп дединг, нечук бир баҳона топиб ўзингни чеккага олмадинг? Ё шаҳзода Абдуллатиф шайх Низомиддин Хомуш янглиғ бидъат ва хурофот маддохларининг қулидаги бир қора чўқмор эканини билмас эдингми? Ўз падари покига қилич кутарган бу мустабид ҳеч бир кимсага шафқат қилмаслигини, меҳру оқибатдан маҳрум бир махлук эканини билмас эдингми? Йўқ, билар эдинг! Устоднинг бошида турган қилич сенинг бошингда ҳам яркираб турганига, устод тожу тахтдан жудо бўлса, сенинг бошингга ҳам қўп савдолар тушишига ақлинг етар эди. Ақлинг етиб туриб, бу хатарли юмушга бел боғлаган эдинг. Илм-маърифат йўлида, бўлғуси авлодларга Улуғбек зиёсидан бир нур қолдирмок ниятида бу юмушга ризолик берган эдинг! Бас! Бошда ҳаммасига ақлинг етиб туриб, бу хатарли ишга бел боғлабсен, алҳол нечун титрайсен! Нечун телбаланиб, ўзингни у ёқдан-бу ёққа отасен? Сабру тоқат урнига бошингни деворга уриб, фарёд қиласен? – Али Кушчи

яна боягидай истехзоли кулиб кўйди. – Билиб кўй, эй, алломаи замон! Бу хибсхона, бу мислсиз синов сен учун хали бир ҳалводир! Олло биледи, бошингда хали не савдолар, не синовлар бор? Эҳтимол, устоднинг қутлуғ бошини кесган машъум қилич сенинг бошингни ҳам танангдан жудо қилур? Эҳтимол, қолган умринг шу тор, зах зимистон гурда ўтиб кетар! Эҳтимол, энди ҳеч қачон ўзинг суйган чексиз коинотни, тунларда милт-милт ёнган сирли юлдузларни кўрмассен? Уларнинг унсиз розини эшитмассен?.. Қариндошуруғ, ёр-биродарларинг, волидаи меҳрибонинг билан абадулабад дийдор кўришмассен? Сен-ку бошингга тушганини кўрарсен, етмишдан ошган муштипар энангнинг ҳоли не кечади?

Али Қушчи суяк-суяқларигача зиркираб, изтироб ичида ўрнидан туриб кетмоқчи бўлди-ю, яна ўзини босиб, маънос бош тебратди: “Сабог қилгайсен, биродари азиз! Ҳибсга тушганингга бир кун ўтмай бундай бетоқат бўлсанг, кейин не қиласен? Бошингга бундан қаттиқ мусибат, бундан ёмон савдолар тушганда ҳолинг не бўлади, азизим? Ё парвардигор! Осий бандангни бу ёлгон дунёдан ўз раҳматингга чорлагайсен ва лекин юлдузлар тўла коинотни кўрмоқ ва мушоҳада қилмоқ, фалак сирларини идрок этмоқ саодатидан маҳрум қилмагайсен!”

Расадхонани эслаши билан Али Қушчининг кўзи олдига яна устод келиб, кўнгли хиёл равшан торгди.

Устод салтанат юмушларидан безган ё кўнгли аллақандай ғам-андухга тўлган маҳалда ҳамиша расадхонага келар, қўлига олатларни олиб, фалакка кўз тикиб, тонг оттирар эди. Гоҳида, юлдузларни кузатиб чарчаган ёхуд мутолаадан толиққан найтларида қўлига суюкли танбурини оларди...

Устод танбур чертишда беназир эди. Шаҳодат бармоғига олтин ноҳин тақиб, кўзларини юмиб,

танбурни охиста чертганида, кишининг дилини аллақандай тиник, куз офтобидай майин бир мунг чулғаб олар, киши нечундир йиғлагиси келар, лекин кўздан оққан бу ёш юракни эзмас, аксинча, бутун андух, бутун дард, бутун ғуборни ювиб кетарди... Нохин тақилган бармоқ тагидан оқиб чиқаётган бу ҳазин куй, тасвир этиш қийин бўлган бу теран мунг кишини қандайдир софроқ, яхшироқ, меҳрибонроқ бўлишга ундарди...

Устод ўзи хам, танбурни чертиб бўлиб, киприкларида милтираган кўз ёшларини артаркан: “Ғалат нарса-да бу куй! – деб қўярди. – Гоҳо бу фоний оламга келганимдан пушаймон бўламен. Умар Хайём ҳазратлари айтгандек, бу дунёга нечун келдим, нечун кетдим, деган хаёлларга бориб, тўлиб кетамен. Ва лекин бир маротаба “Чоргоҳ”ни эшитсам, барча кўхи ғамдан қутулиб, кеча туғилган гўдакдай мусаффо бўламен. Филҳақиқат; бу дунёга келиб, инсон фарзанди яратган бу бир куйни эшитиб кетмоқ ўзи бир саодат эмасму, ўғлим Али?..”

Не чора? Тенгсиз салоҳият эгаси бўлмиш шундай инсон бу бахти қаро элнинг пешанасига сиғмади! Не чора?..

Али Қушчи тагидаги бўйрадан маҳсисининг ичига қандайдир ҳашаротлар ғивирлаб кирганини ва дарҳол оёқлари жазиллаб кетганини сезиб, ўрнидан туриб кетди... Ҳибсхонанинг қуланса хиди, захлиги ва совуқлиги етмас эдими? Энди бурга-ю, канага ем бўлиш қолдими?

Али Қушчи бир ўйи тонг отди чамалаб, бир ўйи узини овутиш умидида, таҳоратга сув сўраб, эшикни қокди, ҳеч ким жавоб бермагач, қўлларини тупроққа суртиб, таяммум қилган бўлди-да, чакмонини ёзиб намоз ўқиди. Намоздан кейин яна хаёл денгизига шўнғиди. Қанча фурсат ўтди? Тонг отдими ё унга

шундай туюлдими? Башарти тонг оттириш шундай кийин булса, бир умр ҳибсга маҳкум қилинган мазлумлар қандай бардош қилар экан?..

Вақт ўтмоқдами ё тўхтаб қолдими, билиб булмас эди, дақиқалар шундай секин утар эдики, назарида, табиатнинг азалий қонуни бузилган, кун чиқиб ботиши, қоронғи тун ёруғ кун, зулмат зиё билан алмашиши тўхтаган, бутун мавжудот ҳаракатсиз жой-жойида қотиб қолган эди. Тун билан куннинг фарқини у фақат бир нарсадан билар, кечаси девор қавақларидан чиқадиган қапа ва бургалар кўпаяр, кундузлари негадир камаяр эди. Ҳар кун икки маҳал темир тасмалар қоқилган оғир эшикнинг кафтдеккина даричаси очилиб, қоровул шёланинг юзидеккина арпа кулча билан бир чети кемтик сопол косада совуқ сув берарди. Али Қушчи бу сувнинг ярмини ичиб, ярми билан юз-қўлларини ювган бўлар, арпа кулчани учга бўлиб, бир қултум сув билан уч маҳал тановул қиларди.

Ҳибсга тушганининг учинчи ёки тўртинчи кун тун ярмидан ошган эди чамаси, кана-ю бургалар билан олиша-олиша энди кўзи илинган Али Қушчи эшик зулфинларипинг шалдир-шулдуруни эшитиб, чўчиб уйғонди. Темир қопланган оғир эшик ёғланмаган тилдиракдай зорли ғичирлаб очилди-да, қўлларида машъал ушлаган одамлар кўринди.

Бир неча кундан бери ёруғ кўрмаган Али Қушчи машъалга тоб беролмай кўзини юмди. Кўзини қайта очганида эса, беихтиёр юраги ҳаприқиб кетди. Ёўсағада... лабини қилич кесиб, тиртиқ бўлиб қолган, бир кўзи ғилай кўса ясовул билан (Али Қушчи уни қаердадир кўрган эди) амир Султон Жондор тархон турар, уларнинг орқасида машъал ушлаган икки нафар ясовул кўринарди.

Оёғига қизил сахтиён этик, устига кўк мовут чакмон кийиб, белини кумуш камар билан боғлаган, бошига

эса кундуз телпак кийиб, учига кизил попилтирик тақиб олган (бу попилтирик амирлик аломати эди) амир Султон Жондор тархон ичкарига кирмоқчи бўлиб бир қадам босди-да, иккиланиб тўхтади. Унинг калин қошлари остига яширинган сал қисик кўзлари Али Қушчига синовчан тикилган, гўё унинг иродаси букилганми, йўқми, билмоқчи эди. Ниҳоят, у барваста қаддини оғир тебратиб:

– Мавлоно Алоуддин ибн Муҳаммад Али Қушчи ҳазратлари саломат бўлсинлар! – деб хитоб қилди.

“Киноя қилмоқчи!” – ҳаслида деди Али Қушчи. – Беихтиёр устодга хиёнат қилган лашкарбошилар тўғрисидаги миш-мишлар эсига тушди. – Бундан чиқди, Мирзо Абдуллатиф билан тил бириктириб, устодга чоҳ қазиган амирлардан бири шу қаззоб Султон Жондор экан-да! Минг хийла-ю найранглар билан устоднинг камоли ишончини қозониб, амирлик лавозимига кўтарилган, қатта давлат орттириб, ном чиқарган бу иблис алҳол уни мазах қилармишми? – Али Қушчи шу топда ажал билан ўйнашаётганини билса ҳам, пичингдан ўзини тутолмади:

– Шаҳриёри фалак-иктидор Мирзо Улуғбек ҳазратларининг ўнг қўли бўлмиш амир Султон Жондор тархон жаноблари бу гулшани фирдавсга хуш кептилар!

Амир Жондорнинг кўзларидаги синовчан ифода сўниб, пешанаси тиришди. У ер остидан ғилай ясовулга бир қараб кўйди. Сўнг, бир ҳатлаб ичкарига кирди-да, норғул гавдаси билан эшикни тўсиб, қиличининг бандини ушлабушлаб кўйди.

– Мавлоно Али, – деди у ковогини солиб. – Камина илм-фандан йироқ, кўрс бир навкар эдим. Аммо сиз... сизни ақли зукко аллома деб эҳтиром қилар эдим. Таассуфлар бўлғайким, қаттиқ янглишибмен.

– Ҳайхот! Фикримиз бир ердан чиққандур!

– Не фикр?

– Бандаи ғофил ҳам сизни раҳматлик устоддан кўп яхшилик кўрган, унинг энг содик амирларидан бири деб уйлаган эдим. Надоматлар бўлгайким, фақир ҳам қаттиқ янглишибмен!

Амир Султон Жондор бир кадам олдинга юрди. Унинг уйқусизликдан киртайиб қолган кўзларида ҳайратга ўхшаш бир нарса милт этди, лекин иккинчи лақиқада бу ҳайрат сўниб қиличини ярмигача суғуриб олди, кейин негадир қайта “шак” этиб қинига солди, такасимон чиройли мўйловининг учлари ғалати дикрайиб, ғилай ясовулга юзланди: “Олиб чиқ!”

У шундай деб бош ирғади-да, шитоб билан юриб ҳибсхонадан чиқди. Ғилай ясовулнинг ишораси билан унинг кетидан Али Қушчи ҳам чиқди.

8

Мирзо Абдуллатиф Али Қушчини ҳибсга олишга фармон берган кунийёқ усиз ҳам ёпилган расадхона билан Улуғбек мадрасасининг дарвозаларига кулф уриб, ҳамма толиби илмларни тарқатиб юборишга, илм аҳли устидан эса назорат олиб боришга ҳукм чиқарди. Шаҳзода бу фармонга имзо чекиб, муҳр босаркан, қули қалтирамади ҳам, зотан, шайх Низомиддин Хомуш келиб кетганидан кейин унинг кўнгли хийла тинчиди. Доруссалтана ва Куксаройдаги ҳаёт аста-секин ўз изига туша бошлади. Ҳар субҳидам унга юкуниб, арзи эҳтиром қилгани барча зоти шарифлар, аркони ҳарб ва аркони давлат, аён ва боёнлар, бек ва бекзодалар Куксаройга ташриф буюришадиган бўлди. Эгниларига лаъл ва дур қадалган зарбоф тўн, авраси кимхоб, тулки ва сувсар пўстин, бошларига қимматбаҳо қундуз телпак, тулки тумок ва олтин ранг сувсар бурк кийган бу кибру ҳаво асилзодалар, Мирзо Абдуллатифнинг чўқишини кутиб, саломхонада лашкардай саф

тортиб туришадиган, шахзода кўринганда эса гўё Мирзо Абдуллатиф эмас, соҳибқирон Амир Темур Кўрагоний тирилиб келгандай, икки букилиб саждага бош эгадиган бўлишди. Улар шахзоданинг ҳар бир сўзини жон қулоқлари билан эшитишар, ҳар бир гапини фармони ҳумоюн деб билишар эди. Кеча эрталаб доруссалтана савдогарлари номидан элчи бўлиб, бир гуруҳ савдогарлар юкуниб келишди. Улар курук келишмаган, ун икки нортугяга той-той шойи ва ипак, мовут ва кимхоб матолар, хинд чойи ва Чин мамлакатининг биллур идишларини ҳадя қилиб олиб келишган эди. Савдогарлар Абдуллатифга сихат-саломатлик, улуғ бахт ва шон-шавкат тилаб чиқиб кетишди. Улар чиқши билан саройбон кириб, таъзим қилди:

– Шоир Мирюсуф Хилватий давлатпаноҳимга изҳори ихлос ниятида ташриф буюрмишлар!

– Шоир Мирюсуф Хилватий?..

Шаҳзода бу шоирнинг номини касрдадир эшитган, ҳатто унинг девонига ҳам кўзи тушган эди, у масжиди жомега шошаётган бўлса ҳам, негадир суюниб кетиб, шоирни таклиф қилди.

Эшикдан бошига гуллик гилам дўппи, эгнига узун банорас тўн кийган юмалоққина бир одам кириб, пойгакка тиз чўкди-да, кафтларини гиламга теккизиб, лабларига, қош-кўзларига суртди.

Шоирнинг бу хатги-ҳаракати шундай тез ва қулғили чикдики, шахзода бсхтиёр илжайиб, уни курсига таклиф қилди. Лекин Мирюсуф Хилватий кўзларини юмганича лаби-лабига тегмай бидирлай кетди:

– Фақир ҳақир сиздай адолат масканининг шамси зиёси, салтанат тожининг дурри гавҳари, назм илмининг маликул каломи шаънига бир шеър билган эдим, сиздай таъби назм лозим топсангиз ўкиб берсам...

Шахзода яна узини кулгидан тутолмай:

- Сиздай сўз султони лутфан шеър битибдур, нечун лозим топмасмен? – деди. – Бош устига. Ўрнингиздан гуриё, азизим!

Мирюсуф Хилватий банорас тунининг кенг ўтаклари орасида оёқлари чалишиб, ўрнидан турди, қўлтигидан ипак матога ўралган бир китобчани олиб очди ва анордай қип-қизил, юм-юмалоқ юзи илҳомдан лов-лов ёниб, овози хаяжондан титраб, ўкий кетди:

Бобонгиз фатҳ этиб шуҳрат қозонди жумла дунёни,
 Бу олам кўрмагай эмди анингдек зоти аълони.
 Падари покингиз умрин нури раҳматга тўлдирди,
 Олиб шоҳиста отиға Хоқони Саид унвони.
 Фалак асрорига илкин кўтариб нораво султон,
 Фалак қаҳрига учраб ўз бошига солди ғавғони.
 Амирул мўминин тахти узукка мос лаъл янглиғ,
 Ярашгай, кутлуғ улсуи, мулки ислом аҳли сарбони...

Охириги мисраларга етганда Хилватийнинг овози хаяжондан титраб кетди-ю, кўзларини китобдан узиб, шаҳзодага кўрқибгина қаради. Унинг илҳомдан гул-гул сизган юмалоқ юзида, кўркув чўккан кўзларида шундай зўр бир илтижо бор эдики, шаҳзода беихтиёр:

– Тассано сизга, азизим, тассано! – деб юборди.

Буш вақтларида ўзи ҳам шеър машқ қилган ва бутун бир девон битган Мирзо Абдуллатифга Мирюсуф Хилватийнинг шеъри унча маъқул бўлмади. Гарчи сўнги байти лабида табассум уйғотса ҳам, шаҳзода бундай яланғоч назмни эмас, маъноси пардалироқ нозик шеърларни хуш кўрарди. Лекин... саройга машҳур шоирлар ва фозилларни йиғиб, асаса-ю дабдабали ҳаёт кечирини ишқида ёнган Мирзо Абдуллатиф учун бу... биринчи қалдирғоч эди. У саройбонни чақириб,

Хилватийнинг эгнига зарбоф тун ёпишни буюрди ва уни ўзи билан масжиди жомега таклиф қилди.

Бугун Мирзо Абдуллатиф шайх Низомиддин Хомушнинг тилаги билан Бибихоним масжидига лутфан ташриф буюриб, хутба ўқиши лозим эди. Шахзода Куксаройдан биринчи бор чиқиши эди. Шунинг учунми бошда кўнгли негадир ғаш бўлиб, саройбонга кўпроқ сипоҳ тайин қилишни буюрди. Саройбон эллик нафар суворий тайинлаган экан, бунга сарой маҳрамлари ва девон аҳли қушилиб, Самарқанд кўчаларидан от чоптириб ўтишганда, гуё катта кўшин бостириб келаётгандай, ҳаммаёқ гасир-тусир бўлиб кетди. Кўчаларда ҳамон одам сийрак эди. Куксаройдан Бибихоним масжидига борадиган катта кўчанинг икки юзидаги дўконларнинг аксарияти берк, фақат кулоллар ва сангтарошлар растасида ғур-ғур ва тарақ-туруқ овозлар эшитилар, ҳатто гузар ва чорраҳалар ҳам илгаригидай гавжум эмас эди. Бу ҳолат негадир шахзоданинг кўнглини хижил қилди, у шаҳар доруғаси Мироншоҳга айтиб, барча савдогар ва дўкондорларга дўконларини очдирмоқни дилига тугиб қўйди. Регистон майдонидан ўгаётганида ҳам шундай бўлди. Аллақандай хувиллаб қолган Мирзо Улуғбек мадрасасининг бўм-бўш сахнига кўзи тушганида, қатл кечаси хуржун кўтариб кирган амир Султон Жондорнинг сирли ишшайиши эсига тушиб эти увишиб кетди... Бу мудҳиш туйғу фақат масжиди жомега яқинлашгандагина хиёл тарқади...

Бибихоним масжидининг қўш тавақали залварли дарвозаси олдида уни Шайх Низомиддин Хомуш бошлиқ буткул доруссалтана уламои забардастлари, шаҳар доруғаси Мироншоҳ бошлиқ аён ва боёнлари карши олди.

Масжиднинг салкам ўн минг намозхон сиғадиган ҳовлиси одамга лик-лик тўлган эди. Бу ерга барча

масжидларнинг имомлари, барча дин пешволари йирилган эди, бир бурчакда гадолар ва дарвешлар, яна бир бурчакда яқин-атрофдаги бозорлардан кирган фуқаро кўринар, лекин кўпчилик оппоқ салла ураб, зарбоф ва бахмал тўнлари устидан оқ чакмон ва оқ ридо кийган пешвойи дин ва уламоийи киромлар бўлгани учунми, оқ мрамар тўшалган кенг ҳовли гуё оқ кўпикка чўмган денгиз сатҳидай тўлқинланиб, ажиб бир манзара касб этган эди. Шайх Низомиддин Хомуш ҳазратлари шахзодани кўлтиғидан олиб, саждага бош эгган оқ саллалар олдидан масжиди жоменинг муҳғашам пештоқлари тагидаги юксак мрамар супага бошлаб борди. Китоб шаклида ясалган мрамар курсига зарҳал жилдли “Каломуллои шариф” қўйилган эди. Мирзо Абдуллагиф масжид пештоқлари тагидаги баланд меҳробга чиқиб, хутба ўқиди. У шарияти мустафо, ҳадиси шариф ва Қуръони мажиддан ёдга оят ва калималар келтириб ваъз айтганда, динул ислом ғанимларига қатли ом тилаб, эндиликда мулк ислом Мовароуннаҳрда мусулмонобод даврон ва явми саодат бошланганини зикр этганида салкам ўн минг намозхоннинг “омин ё раббулоламин!” деган жўр хитобидан осмонлар гўмбазлар янграб кетди... Шахзодадан кейин шайх Низомиддин Хомуш ҳазратлари хутбаи давлаг ўқиб, барча уммаги мустафоларнинг пуштипаноҳи, салтанатнинг қиблагўҳи, тождори мусулмонон аталмиш шахзода ҳақиға узок дуо қилди. Яна ўн минг намозхоннинг баравар “илоҳи омини”дан юксак пештоқлардаги қаптарлар “дув” кўтарилиб, масжиди жоме ларзага келди.

Бу намоздан кейин шахзоданинг дилидаги шубҳалар тўзғиб, кўнгли яна ҳам равшан торғди. Рост, Балхдан келган хуфиялар похуш хабар келтиришди. Хирот ҳокими, амакиваччаси Султон Муҳаммад Мирзо Улуғбек қатл қилинганини эшитиб, Мовароуинаҳрга

кўшин тортиб келмоқчи бўлган эмиш. Лекин бирламчи, Мирзо Абдуллатиф унга сулҳ-салоҳ таклиф этиб, дарҳол бошқа элчи юборди, иккиламчи, Султон Муҳаммад киш фаслида юриш қила олмаслигига кўзи етар эди. Хуллас, бу жиҳатдан ҳам тинчиди. Фақат бир нарса уни ҳамон қийнар, кечалари ёпирилиб келадиган мудҳиш ваҳимадан қутула олмас эди. Кўзи бир зум илинса бас, гўё хонага биров киргандай: шамширини яланғочлаб тепасида тургандай туюлиб, уйғониб кетарди. Уйғонгандан кейин эса ҳар бир шарпадан юраги ўйнаб, тонг отгунча мижжа қоқмай юриб чиқарди. Шундай пайтларда ҳаёлини бири биридан совуқ, бири биридан мудҳиш ўй-фикрлар чулғаб олар, доруссалтанада унга қарши фитна уюштирилаётгандай, бу фитнанинг тепасида ўз жигарбандлари Мирзо Абдулла билан Абусаид Мирзо тургандай туюлар, назарида, фитначилар бу икки шахзодани хибсдан озод қилиб қочириб юборгандай бўларди-ю, кечалари улар ётган зиндон ва ертўлаларни айланиб келгиси келар, фақат саройдан чиқишга журъат этолмас эди. Эрталаб эса, саломга келган амирларнинг кўзларига қадалиб-қадалиб қарар, кимки кўзини олиб қочса, унга нисбатан кўнглида ёмон бир шубҳа уйғонарди. Сарой маҳрамлари, ҳатто балхлик мулозимларидан икки киши хилватда суҳбатлашиб турганини кўрса юраги орқасига тортиб кетар, назарида, уларнинг шивир-шивирлари бежиз эмасдай, гўё унга қарши ифво қилишаётгандай бўларди.

Аксига олиб, боя намози жумадан қайтаётганларида шайх Низомиддин Хомуш яна мавлоно Али Қушчидан сўз очиб, хиёл тинчиган кўнглига қайта ғулу солди: бир қанча алломаи бетаҳоратларнинг номи ва хорижий бединлар юртидан келтирилган китоблар рўйхатини тутқазиб, эҳтиёт бўлмоқ кераклигини, зеро салтанат осойишталигини бузадиганлар шу бетавфиқлар

эканини уқтирди, фитна ҳам, мўмин-мусулмонларни йўлдан урувчи риндона кайфиятлар ҳам шулардан келишини қайта-қайта таъкидлади.

“Фитна” сўзини эшитган шахзода титраб кетди. У саройга қайтган заҳотиёқ Али Қушчини чақиртириб сўроққа тутмоқчи бўлди-ю, тунда келадиган уйқусизлик балосини ўйлаб, бу юмушини кечасига қолдирди. Мана ҳозир, девонбеги келтирган барча мухобаран дигарларга имзо чекиб бўлиб, унга ижозат берди-да, амир Султон Жондорни Али Қушчига юборди. Ўзи эса тахтга ўтириб хаёлга толди.

Ажабо: бу учрашув уни негадир қаттиқ ҳаяжонлантирар, ҳатто чўчитар эди.

Мирзо Абдуллатиф мавлоно Али Қушчини бир неча бор кўрган эди. Ҳиротдан Мовароуннаҳрга келиб, отаси Мирзо Улуғбек билан овга чиққан пайтларида, Кўксарой ва “Боғи майдон”да берилган зиёфатлар чоғида кўрган, ҳатто отаси иккисининг фалакиёт сирлари тўғрисида қилган суҳбатларини ҳам эшитган эди. Эсида бор, бу учрашувларда шахзодани бир нарса ҳайратга солган, у ҳам бўлса Али Қушчининг чеҳрасидаги қатъият ва аллақандай кишини ўзига асир қилувчи салоҳият эди. Қорачадан келган бу новча, қотма одамнинг жуссасидан куч ёғилиб турар, кенг пешанаси, ўткир кўзларида чуқур заковат акс этар, қийғир бурунли узунчоқ юзида бўлакча бир шиддат, мардлик, бир сўзли одамлардагина бўладиган зўр иқтидор сезилиб турарди.

Шахзода бу одамга кизиқиб қолиб, ўша маҳалдаёқ унинг коинот сирларига, илми риёзиёт ва ҳандасанинг мураккаб масалаларига бағишланган рисоаларини топдириб ўқиб чиққан, ўқиб чиқиб, унинг дақиқ фанлар борасидаги заковатига, илмининг ўткирлигига, салоҳиятига дилида таҳсинлар айтган эди. Ҳа, шайхнинг сўзида жон бор, Мирзо Улуғбек ўз бисотидаги

бойлиги ва йиққан куфр китобларини яширмоққа жазм этган экан, Али Қушчидан ишончлироқ бир кимсани тополмас эди.

Шаҳзода ҳозир Мовароуннаҳрдан Хуросонгача донғи кетган, Мирзо Улуғбекнинг ўнг қўли ҳисобланган бу одам билан юзма-юз келади, юлдузлар сирини, демакким, осий бандалар муқаддаротини билган алломай мунажжим билан мунозара қилади. Йўқ, мунозара эмас, уни сўроққа тутмоғи, йўқолган тиллаларни, макруҳ китобларини топтирмоғи керак... Шаҳзода буни ўйлаганда яна Али Қушчининг шиддатли чехраси, қаҳр билан чакнаб турган ўтли нигоҳи, мардонавор қиёфаси эсига тушди-ю, бир ўйида амир Жондорни қайтаргиси, мавлонони сўроқ қилишни унинг ўзига юклагиси келди. Лекин ажабо: шайх ҳазратлари Али Қушчи тўғрисида сўзлагандан бери бу одам унинг хаёлидан чиқмай қолди, уни кўргиси, у билан баҳс қилгиси, унинг ўйларини билгиси келар эди. Мана ҳозир ҳам, хаёлига ғалати бир фикр келиб, ўрнидан туриб кетди. Башарти Али Қушчи яхшилик билан ўз гуноҳига иқроор бўлиб, олтин ва жавоҳирларни қайтарса, куфр китоблар яширинган жойни кўрсатса, уни девонга олса бўлмасми? Мағрибдан машриққача донг чиқарган бу мунажжим саройда, шаҳзоданинг ёнида бўлса ёмон бўладими? Даҳрий шоҳнинг энг салоҳиятли шогирди ва маслаҳатгўйи ҳисобланмиш бу алломай замон Кўксаройда, шаҳзоданинг муқарраблари каторида қўл қовуштириб турса... шу билан барча фиски фасод гаплар, қабих мишмишларга чек қўйилмасми?.. Али Қушчи келса, Мирзо Улуғбекнинг бошқа шогирдлари, машхур шоирлар, муаррихлар, барча илм аҳли саройга келмасми?.. Букун шоирлардан бири ўз изми ихтиёри билан кириб келди, лекин шаҳзода Мирюсуф Хилватийдай сертакаллуф, аммо

тўпори шоирларни эмас, Али Кушчидай донғи оламга кетган алломай давронларни тиз чўктиргиси келарди...

Кўшни хонада оёқ товушлари эшитилди. Шахзода негадир юраги ўйнаб шошқалоқлик билан ўзини олтин курсига ташлади-да, унинг силлиқ суянчиқларини маҳкам ушлаб олди. Рахларига тилла тасмалар қоқилиб зийнатланган оғир эшик секин очилиб, амир Султон Жондор кўринди.

– Бандини келтурдим, давлатпаноҳ...

Шахзода “Кирсин!” деган маънода бош ирғади.

Амир Жондор орқага чекиниб, унинг ўрнига Али Кушчи кирди, кирди-ю, билинар-билинемас бош ирғаб салом берган бўлди-да, мадори қуригандай кўзларини юмиб, деворга суянди.

Мирзо Абдуллатиф қаҳри келиб: “Тиз чўк, эй нобакор!” деб бақиргиси келди, лекин дилида уйғонган қизиксиниш устун келиб, хайрат билан тикилиб қолди. Бошига дарвешларнинг кулоҳига ўхшаган мўрисимон қалпоқ, эгнига қора жун чакмон кийган бу новча, қоқ суяк одам, гўё ҳеч ўзгармаган эди. Қорамағиздан келган узунчоқ озгин юзида, лабларини қимтиб, очиқ кўксини керинқираб, гўё шахзодани кўрмагандай кўзларини юмиб туришида биринчи кўришидаёқ шахзодани хайратга солган ўша шуур, ўша қатъият бор, фақат қисқагина чўққи соқолига битта-яримта оқ тушган... “Устози қандай такаббур бўлса, бу ҳам шундай такаббур!” – хаёлидан ўтди шахзоданинг.

Али Кушчи, гўё унинг фикрига тушунгандай кўзини очди-ю, қандилдаги шамларнинг чароғон шуъласига тоб беролмай, қайта юмди...

Ҳайҳот! Атиги бир ҳафта-ўн кун аввал бу чароғон хонада, бу олтин тахтда жаннатмакон устод ўлтирган эди! Худди шу олтин курсида ўтириб, унга, Али Кушчига кўнглидаги дардларини изхор этган, сўнги васиятларини, тилакларини айтган эди. Энди бу

курсиди... ўз пўшти паноҳини қатл қилган бу риёкор котил, у падаркуш ўтирибди... Ҳа, унинг риёкор бир котил, хунхўр бир падаркуш экани чехрасидан, сийрак мўйловининг совуқ дикрайишидан, бежо ёнган кўзларидан кўриниб турибди. Кўкимтир тусга кирган захил юзида ёмон бир хасталикнинг нишонаси, кўзларида аллақандай кўркув, йўк, кўркув эмас, телбалик бор!..

“Кўзларини очмайди. Мендай соҳиби тождан хайиқмайди!”

Шахзода кўлларини олтин курсининг суянчиғига тираб, шитоб билан ўрнидан турди.

– Мавлоно Али! – деди у киноя билан. – Бу даргоҳга ухлагани келмагандурсиз? Очинг кўзингизни!

Али Кушчи кафти билан кўзларини шуъладан тўсиб, бошини кўтарди.

– Афв этгайсиз, шахзода. Зулматга ўрганган кўзим бу шуълага чидамайдур...

– Зулматдан қутулмоқ мавлононинг ўз изми ихтиёридадур! – деди шахзода, маънодор кулимсираб.

“Камина сени қиличидан қон томган бир қаттол десам, тулкиликни ҳам биласенми?..”

– Сўзингизни англамадим, шахзода?..

Мирзо Абдуллатиф ял-ял ёнган шерозий гиламларни товушсизгина босиб, эшикка яқинроқ келди. Унинг кўкимтир, касалманд чехрасида, чуқур ботган сарғиш кўзларида аллақандай ички бир дард, қандайдир мунгли ифода пайдо бўлди-ю, устоднинг маҳзун чехрасига ўхшаб кетди.

– Мавлоно Али, мен сиздай донойи давронни беҳад ҳурмат қиламен. Шу боисдан билмоқчимен: сиз фақирни қим деб биласиз? – шахзоданинг овози фавқулодда ғамгин эшитилди.

“Ё дариг! Бу нобакор не дейди? Муддаоси не? Кўнглимни эритмокми? Кўнглимни эритиб ўзига тобе қилмокми?”

Али Қушчи шахзоданинг ғамгин нигоҳидан кўзини узиб, бир нуқтага тикилиб қолди.

– Нечун индамайсиз, мавлоно? – деди шахзода аллақандай ўксиб. – Менга аён: сиз мени... ўз валинеъмати... ўз қиблагоҳи билан тожу тахт талашган бир нобакор зурриёт, элулус осойишталигини бузган бир мустабид, аҳли урфон ғаними бўлмиш жоҳил бир гумроҳ деб биласиз!.. Ва лекин!.. – Шахзода кўзига ёш келган одамдай тўсатдан култ-култ ютиниб, индамай қолди.

Али Қушчи унинг ғамгин кўзларига кўзи тушишидан қўрқиб, ҳамон ерга қараб турар, хаёлидан эса бояги фикр чикмас, шахзоданинг мақсадига тушунолмайд қийналарди. Дарҳақиқат: ўз падари поки билан салтанат талашган, тожу тахт деб, уни қатл қилган, ҳокимлик жилови қўлига теккан ҳамон барча маърифат даргоҳларига кулф осдириб, барча илм аҳлини тумтарақай қилган бу ҳокими мутлақ нечун унинг олдида, хибсда ётган бир банди олдида ўзини оқламокқа уринади, нечун кўз ёши тўқади?

– Ва лекин... – деди шахзода ўзини босиб олиб. – Осий банда ўз падаримни тахтдан сарнигун қилган бўлсам... бу юмушни мулки ислом йўлида қилганмен, мавлоно! Менга аён: сиз ул зотни устод деб биласиз. Ва лекин, не қилай, ул зот ҳадисни ҳукми ом билмай, шариати мустафони дастурул амал тутмай, бетавфиқлик қилса не чора? – деди шахзода ва гўё Али Қушчи эътироз билдиришидан қўрққандай, бир ютиниб давом этди: – Йўқ, менинг илми фунунга қаршилиқ қилмоқ ниятим йўқ, мавлоно. Фақат илм деб, ҳақ таолони унутмоқ жоиз эмасдур...

Али Қушчи юрагида уйғонган туғённи зўрға босиб:
 – Беайб парвардигор, шахзода! – деди секин. –
 Ул бандаи покни ҳақ таоло бу фано даргохидан ўз
 оромгоҳига чорламишдур. Худованди карим даргоҳига
 парвоз этган осий бандани ёмонламок, унинг
 килмишларини сўзламок гуноҳи азимдур, шахзода.

Али Қушчи шахзоданинг юзига карамади, лекин
 унинг гап тополмай дами ичига тушиб кетганини сезди.
 Анча сукутдан кейин шахзода:

– Не чора? – деди уф тортиб. – Бир-икки малъун
 хунхўрлар бу машъум ишни килгандир. Парвардигори
 олам шохид, мавлоно. Эшитиб қон йигладум. Бу
 машъум юмушга бош қўшган барча қотилларни
 туттириб, барининг калласини олдирдим, мавлоно!..

Али Қушчи юраги музлаб, шахзодага ялт этиб
 каради. Мирзо Абдуллатиф олтин курсига суяниб,
 каккайиб турар, унинг ранги ўчган, қилич бандини
 чангаллаб олган қўли дир-дир титрар эди.

Али Қушчи яна кўзини олиб қочди.

“Бас! Бу мислсиз тубанлик, бу риёкорликка чек
 қўймоқ даркор!”

– Шахзода! Каминага бу сўзни сўзламоқдан муро-
 дингиз не?

– Муродим, – деди шахзода. – Муродим... Сиздай
 илм аҳлига ҳақиқатни етказмоқдур!

“Ҳақиқатни айтмоқми ё уни яширмоқми?..”

Шахзода Али Қушчидан жавоб кутиб сукут
 сақларди. Лекин Али Қушчидан сас чиқмас, у
 ҳамон ерга тикилиб, қовоғини солиб турар, унинг
 бу туришида қандайдир исёнкор бир нарса бор эди.
 Шахзода қалбида уйғонаётган ғазаб билан олишиб:

– Мен биламен! – деди. – Барча илм аҳлининг
 дилида не борлиғини биламен! Мақсадлари не? Барини
 биламен, мавлоно!..

– Шахзода! – деди Али Кушчи. – Сиз хақиқатдан сўз очдингиз. Агарчи сиз айтган сўзлар хақиқат бўлса, илм аҳли не дейди – бундан кўркмағайсиз. Зеро бандаси не демасин, хақиқат – хақиқатлигича қоладур. Башарти муддаонгиз шу бўлса...

– Муддаом – бу хақиқатни барча аҳли мўминга етказмоқдур. Фақир бу ишда сиздай фозилларнинг ёрдамига мухтожмен, мавлоно!

“Ё тавба! Қачондан бери бу падаркуш фақир бўлмиш?”

Шахзода Али Кушчининг сукутини ўзича тушунди чамаси:

– Маъзур тутгайсиз, мавлоно, – деди яна овози мулойимлашиб. – Нобакор амирлар сиздай алломалар сарбонини берухсат ҳибсга олибдилар. Бас! Алҳол мартабангиз бурунгидан ҳам юксакроқ бўладур!

Али Кушчининг эсига совук, зим-зиё ҳибсхона тушди, кана ва бургалар бижғиб юрган ғадир-будир деворлар кўз олдига келиб, аъзойи бадани жимирлаб кетди.

– Тиласангиз девонга оламин, девонбеги бўласиз, тиласангиз саройда муаррихлик қиласиз... Ёнингизга ўзингиз истаган фузало ва шуарони олиб, салтанат юмушларини қаламга олиб ўлтирасиз...

“Ҳа, ёнимга истаган шоирлар ва фозилларни олиб, сендай падаркушнинг разил юмушларингни яшириб китоб битамен, бўлғуси авлодлардан қатлу қирғинларингни беркитиб, мадҳу сано ўқиймен, шон-шуҳратингни улуғлаб рисола-ю қасидалар ёзамен... Ё раббий! Ўзинг мадад бер! Устоднинг покиза руҳини шод этмоқ ўрнига, унга қилич кўтарган бу падаркушни мадҳлаб тонгла маҳшарда ул бандаи покнинг кўзига қай кўз билан қараймен?”

Али Кушчи хаёлини чулғаб олган тумандан қутулмоқчи бўлгандай бошини қаттиқ силкиб,

кузини очди. Шаҳзода унинг рўпарасида турар, унинг киртайган кўзларида сохта табассум жилва қиларди.

– Кечиргайсиз, шаҳзода. Камина муаррих эмасманким, сарой юмушларини китобга битсам...

– Ўзингиз битмасангиз, бош донишларга бош бўласиз! Тиласангиз Хиротдан машхур муаррихлар чақиртирамиз...

– Афв этгайсиз. Ул зукко муаррихлар бандаи ожизнинг раҳномолиғига мухтож эмасдурлар...

Шаҳзоданинг юпка лабларидаги сохта табассум оҳиста сўниб, кўзлари қисила бошлади.

– Муаррихлик қилмасангиз, саройда мунажжимлик қиласиз.

– Бу ишда ҳам маъфудурмен, шаҳзода. Камина илми нужумдан беҳабармен...

– Бас! – Мирзо Абдуллатифнинг қисилган кўзларида совуқ учқунлар чакнади. – Мен сенинг муродингни биламен, бетавфиқ! Сен... сен қиблагохимни йўлдан урган, Оллоҳнинг кудратига шак келтирган кофирсен! Сен барча алломаларни чалғитган муртадсен, муртад!..

Али Қушчи унинг нигоҳида худди кутурган итнинг кўзларида бўладиган мулҳиш бир ифодани кўриб кузини юмди...

“Ё тавба! Наҳот барча илм ахлининг тақдири, буткул Мовароуннахр тақдири ақли хушидан айрилган шу телбанинг қўлига тушса?”

– Тилла қайда? – тўсатдан сўради шаҳзода.

– Қайси тилла?

– Ул диёнатсиз шоҳ бобом Амир Темур хазиначидан ўғирлаб, сенга топширган куйма тиллаларни айтамен! Диёнатсиз шоҳ топширган хорижий бединлар битган китобларни айтамен!

– Шаҳзода! Ўз падари покингизни диёнатсиз шоҳ демок...

– Бас! Сузла, иблиси лаин! Бединлар битган куфр китобларни яширмоқдан муддаонг не? Барча бандаи мўминларни йўлдан урмоқму? Ҳақ йўлидан кайтариб, кофирлар динига киритмоқму? Айт, иблис! – Шаҳзода, лабининг четлари кўпириб, Али Қушчини ёқасидан ушлади. – Олтин ва жавохирларни яширмоқдин мақсадинг не, фитна қўзғаб, мени сарнигун қилмоқму?

Али Қушчи юзига сачраган тушукдан ижирғаниб кетди. Унинг дилида уйғонган ва бир зум аъзойибаданини карахт қилиб қўйган мудҳиш қурқув тўсатдан зўр ички туғён билан алмашди.

У шаҳзодани силтаб ташламоқчи бўлди-ю, тўсатдан негадир хужрада йикилиб қолган энаси Тиллабиби эсига тушиб, бир дақиқа иккиланиб турди, сўнг, қалбидаги туғён устун келиб, қаддини ростлади.

Қалтироқ босган шаҳзода ҳамон унинг ёқасига ёпишиб силкир, кўпик сачратиб такрорлар эди:

– Топ, тиллаларни! Ё дарҳол топасен, ё...

Али Қушчи омбурдай метин панжалари билан уни билакларидан ушлаб қаттиқ сикди.

– Торт қўлингни, шаҳзода! – деди хансираб. – Тиласанг шамширингни олиб чопиб ташларсен, тиласанг зиндонингда чиритарсен! Аммо қўлингни торт ёкамдин! – У шаҳзоданинг қўлларини ёқасидан узиб, кўкрагидан итариб юборди. Мирзо Абдуллатиф гандирақлаб бориб тахт олдидаги зинага қоқилиб кетди-ю, олтин курсини ушлаб қолди. У нима бўлганини тушунолмаб, бир зум талмовсираб турди, кейин овозининг борича:

– Саройбон! Амир Жондор! Ким бор? – деб бақирди.

Эшикда бир-бирини туртган амир Жондор билан бошига сурма ранг салла ўраган занжисифат саройбон кўринди.

– Олиб чик, бу азозилни! Олиб чиқиб кишанла! Эндиликда умри зиндонда ўтсин! – Шаҳзода

саройбонга караб шундай деди-да, хансираб амир Жондорга юзланди. – Мавлоно... ким эди... мавлоно Муҳиддин қайда?

– Мавлоно Муҳиддин дарвозахонада... Давлатпано-химга арзи ихлос билдирмокка мунтазирдур...

– Айт, кирсин!

Хонадан чиқаётган Али Қушчи мавлоно Муҳиддиннинг исмини эшитиб тўхтади. Балхлик саройбон билан амир Жондор унинг қўлларига ёпишди. Лекин Али Қушчи уларни силтаб ташлаб, шаҳзодага угирилиб қаради. Қўзларининг косаси ўйнаган Мирзо Абдуллатиф бир нуктага тикилганича хонанинг ўртасида оёқларини кериб турар, у гўё ҳамма нарсани унутган, аллақандай мудҳиш ўйлар билан банд эди.

– Шаҳзода! – Али Қушчи эшик кесақисига оёқларини тираб тўхтади. – Эҳтимолким, бошқа қуришмасмиз. Шу боисдан сўнгги сўзимни айтамен: сен устоддай донои давроннинг илм дурдоналарини йўқ қилмокни ният қилибсен. Падари покинг арвоҳини ўртага солиб, башорат қиламен: ё бу тубан ниятингдан қайтасен, ё икки дунё хор бўласен!

– Иншооллоҳ, мен эмас, сендай ношаръий ишлар қилган бединлар хор бўлур! – Шаҳзода яна боягидай оғзидан қўпик сачратиб, яқинлаша бошлади. – Халлоқи олам ўз бандаси учун ҳамвор қилиб яратган рўйи заминни курраи арз деган, кавокиби собиталарни эса фалакда чарх уриб айланур деб, Қуръони мажидга шак келтирган сендай бетавфиқлар дучор бўлур Оллонинг ғазабига!

Аламли туғёнда ёнган Али Қушчи кулмокчи бўлди-ю, кулолмади:

– Вожабо! – деди у бўғилиб. – Устод яратган фалак илмига шубҳа қилсанг, нечук боя фақирни мунажжим қилмок истагини билдирдинг? Нечук...

Шаҳзода бетоқат қўл силтаб:

– Олиб чиқ уни! – деб бақирди.

– Даф бул, амир. Узим чиқамен! – Али Кушчи амир Жондорни силтаб ташлаб, эшикни бир тепиб очди-да, саломхонадан ўзи юриб чикди.

9

Мавлоно Муҳиддин дарвозахонанинг тагидаги ертўлада утирар, тўғрироғи, дам утирар, дам оёк остида ивирсиб ётган темир-терсак, эски қурол-аслаҳа, эгар-жабдуқлар орасида туртиниб-суртиниб, бетоқат айланар эди. Ертўла зиндондай зим-зиё, умрида зиндон кўрмаган мавлоно Муҳиддин зиндонга тушганига амин эди.

Уйдан чиқишда мавлоно уни Кўксаройга сўроққа чақирганларига, сўроқдан кейин кўйиб юборишларига амин эди. Қиблагоҳи Салоҳиддин заргар ҳам қулоғига шундай деб шивирлаган эди. Шунинг учунми, бошқами, ишқилиб, йўлда келаётганларида мавлоно сўроқ ҳақида эмас, кўпроқ Али Кушчи билан бўладиган юзлашиш тўғрисида ўйлаган, чунки уни ўйлаши билан расадхонадаги тўқнашув эсига тушган эди. Бу учрашув сира хаёлидан чиқмас, ҳар эслаганда Алининг: “Ёдингда бўлғай, мавлоно Муҳиддин! Тепангда устоднинг арвоҳи бордур!” деган сўзлари қулоқлари остида янграгандай бўларди. Кўксаройга етиб отдан тушаётганларида ҳам гўё ҳозир Али Кушчи кутиб оладигандай юраги орқасига тортиб кетди. Лекин уни Али Кушчи эмас, турки тароватлари совуқ, кўрс ясовуллар қарши олишди, дарвозахонадан олиб ўтишгач, худди қудуққа тушаётгандай тик зиналардан юриб, қандайдир ертўлага бошлаб тушишди-да, шу зим-зиё зиндонга итариб юбориб, эшикни занжирлашди. Ҳамиша Кўксаройга чақирилганида сержило, чароғон хоналарда, шоҳи ва кимхоб

кўрпачаларда утириб, устоднинг гулгун суҳбатларини тинглашга урганган мавлоно Мухиддин, эс-хушидан айрилгандай, касрга келиб қолганини тушунолмаي узок турди. Уни оёқларп остида изғиб юрган каламушлар хушига келтирди. У сочлари тикка бўлиб, узини эшикка отди. Жон талвасасида нимжон муштлари билан эшикни дўпослади, оғир мис ҳалқаларидан ушлаб юлкиди. Лекин темир билан қопланган зилдай эшик қимирламади ҳам, кўркув ва даҳшатдан совук тер босган мавлоно, эшикни қўллари қонагунича дўпослади, кейин уни очишга ожиз экани, бу совук кабрга тириклай кўмилганини уйлади-ю, срга тиз чукиб, сш боладай хунграб юборди...

“Ё парвардигори олам! Осий бандагни узинг кечиргайсен!”

У кўзларидан тирқираб оққан ёш томчиларини қўллари билан артиб, юм-юм йиғларкан, бу жаҳаннамга тириклай кўмилгани бежиз эмаслигини, ҳақ таоло олдида кечирилмас гуноҳ қилганини уйлаб, узидан қойинишга тутинди. Ҳа, у кеча-ю кундуз тоат-ибодат қилиб, хилватда истиғфор айтиб утириш ўрнига, даҳрий шохга шогирд тушиб, даҳрий шмлар ила шуғулланди. Ул сарвари қонотини даргоҳи илоҳийсига кўз тикди, Оллодан кўркмай фалакиёт сирларини очмоққа жазм қилди. Шайтоннинг измига кириб, куп ношаръий ишлар қилди. Энди ҳақ таолодан кўркмоқ ўрнига унинг ношукур бандаси Али Қушчидан кўркиб утирибди...

Эгар-жабдуқ ва темир-терсақлар орасида изғиб юрган каламушлар яна оёғидан тортқилади. Мавлоно ўрнидан сакраб турди. Яна боягидай сочи тикка бўлиб, узини эшикка отди, отди-ю, бутун вужуди кулоққа айланиб қотиб қолди: тик пиллапоялардан тушиб келаётган дукур-дукур оёқ товушлари эшитиларди.

“Ё парвардигор! Уз ҳифзи ҳимоятингга олғайсен!..”

Дукур-дукур оёқ товушлари яқинлашиб, кулф-калитларнинг шарақ-шуруғи эшитилди. Оғир эшик ғирчиллаб очилиб, тор йўлакда машъал ушлаган икки ясовул кўринди.

– Мавлоно Муҳиддин!..

– Мен! Камина! – Мавлоно Муҳиддин узини машъалга отди.

Машъал ушлаган ғилай сипоҳ уни елкасидан ушлаб, қаттиқ силкиди.

– Тўхта! Аклингдан озибсен, мавлоно! Оркамдан юр!..

Мавлоно Муҳиддин тор йўлакнинг совуқ деворларици найпаслаб тик зинанинг поғоналаридан апил-тапил ҳатлаб, юқори кўтариларкан, яна ўпкаси тўлиб, кўзига ёш олди.

“Водаринг! Нахот тагин бу ёруғ дунёни кўрмоқ насиб бўлур?”

Зимистон йўлакдан ўтгач, олдинда бораётган ясовулар уни қандайдир бостирмалар, отлар кишнаган отхоналар, гурс-гурс боскон урилиб, темир-терсақлар тарак-турук қилган ертўлалар ёнидан олиб ўтишди. Ҳовлига чиққанлари ҳамон мавлононинг кўзи осмон тўла юлдузларга, Кўксарой гумбазининг устида осилиб қолган ва гўё соф тилладан ясалгандай тиник ялтиллаган ярим ойга тушди, тушди-ю, дарҳол кўзини олиб қочди. Назарида, кўкда милт-милт ёнган юлдузларга қараш шаккоклик бўладигандай туюлиб: “Ўноҳқор бандангни ўзинг кечиргайсен, тангрим!” деб кўйди.

У каёққадир шошар, лекин нега шошаётганини ўзи ҳам билмас, ҳамма нарса тушида бўлаётгандай туюлар эди. Қудукдай чуқур, мудҳиш ертўладан кейин улар кирган чароғон хоналар, олтин шамдонларда ёнган юзларча шамлар, куббасимон ложувард шифтларда товланган тилла қандиллар, оёқ остига тўшалган

майин ипак гиламлар – уни ғалати ҳолатга солиб қўйди. У гўё бу музайян сархашам хоналардан тушида ўтиб бораётгандай булар, бояги мудҳиш гўр ҳам, бу чароғон хоналар ҳам, ҳаммаси туш бўлиб чиқишини тилар эди. У фақат четларига дур ва инжу қадалган уймакор эшик олдида тўхтаб, кўк кимхоб тўн кийган сарсавлат одамни кўргандагина хушига келди. Бу одамни у касрдадир учратган эди. Ҳа, уни қудаси амир Иброҳим тархоннинг уйида кўрган эди. Исми шарифи амир Султон Жондор тархон эди, чамаси...

Амир Жондорнинг кип-қизил серсоқол юзида ачиниш ифодаси жилва қилди. У ковоғини уйиб:

– Тугмаларингизни солинг, саллангизни тузатинг мавлоно! – деди. – Ҳозир давлатпаноҳга куллуққа кирасиз...

Мавлоно Муҳиддин шоша-пиша мовут чакмонининг тугмаларини солди, ихтисрига бўйсунмаган қалтироқ қўллари билан салласини тузатган бўлди. Ичкарига кириб кетган амир Жондор қайтиб чиқиб, имо қилди:

– Киринг!

Мавлоно Муҳиддин яна туш кўраётгандай бўлиб, ичкарига кирди, кирди-ю, одатда устод Мирзо Улуғбек ўтирадиган олтин тахт ёнида ковоғини солиб турган, сийрак мўйлови ғалати дикрайган заҳил юзли новча одамни кўриб, пойгакка тиз чўкди.

Қўлларини кўксида ковуштириб, тахт ёнида оёқларини кериб турган Мирзо Абдуллатиф ер остидан амир Жондорга куз ташлади: “Мавлоно Муҳиддин шуми?”

– Шу? – бош ирғади амир Жондор.

– Ҳмм... – шаҳзода истехзоли жилмайиб лабини тишлади. У мавлоно Муҳиддинни биринчи кўриши эди. Лекин донғи Али Қушчидан кам бўлмаган бу одамнинг рисоаларини ҳам мутолаа қилган эди. Мутолаа қилган пайтларида машҳур рисоаларнинг

муаллифи унга нечундир тамом бошқача, нигоҳи ўткир, соқоли кўксига тушган, калондимоғ бир аллома бўлиб туюлган эди. Шаҳзода бу одамнинг ўз эътиқодидан воз кечиб, бош эгиб келган бу алломанинг Али Кушчидан ҳам забардаст ва шиддатлироқ бўлишини истар эди. Бу ерда эса... қора мовут чакмони озғин танасида қопдай шалвираган, нимжонгина бир кимса оёқлари остида юмалаб ётарди.

Мирзо Абдуллатиф бир-бир босиб, унинг тепасига борди.

– Ўрнингиздан тулинг, мавлоно!..

Мавлоно Муҳиддин шоша-пиша урндан туриб, шаҳзодага кўз қирини ташлади-да, синган таёқдай икки букилганича қотиб қолди. Шаҳзодани унинг кўзлари хайратга солди. Мавлононинг кўркувдан катта очилган кўзлари худди гўзал нозанинларнинг кўзларидай серкиприк ва аллақандай маъсум эди. Шу сабаб бўлдими, негадир шахтидан тушиб:

– Нечун қалтирайсиз, мавлоно? – деди. – Юқори ўтинг, ўлтиринг..

Мавлоно Муҳиддиннинг жавдираб турган маъсум кўзларида кўркув аралаш таажжуб акс этди. У худди уйқудан уйғонган одамдай талмовсираб:

– Қуллук, валинеъмат.. – деб ғудранди. – Камина оёғингизга юкунмоқ тилагида келдим...

– Юқори ўтинг, ўлтиринг, мавлоно! – шаҳзода кулиб, устига ипак кўрпача ёпилган курсини кўрсатди. Шаҳзоданинг кулганини кўриб, амир Жондор ҳам кулимсиради.

– Ўтинг, мавлоно, ўтинг..

Мавлоно Муҳиддин, гўё бу кутилмаган такаллуфга инонмагандай, журъатсизгина юриб бориб, шаҳзода кўрсатган курсига омонатгина ўтирди. Шаҳзода қўлларини кўксига қовуштирганича унга яқинроқ келиб тўхтади.

– Мавлоно Муҳиддин! Мен сизнинг илми риёзиёт ва фалакиёт бобида битган рисолаларингизни мутолаа қилган эдим...

У сўзини тугатмаган ҳам эди, мавлоно Муҳиддин апил-тапил ўрнидан туриб, таъзим қилди.

– Давлатпаноҳ афв этгайлар! Бандаи ғофилни шайтон йўлдан оздирган эди...

Мирзо Абдуллатиф ижирғаниб юзини бужмайтирди. У мавлоно Муҳиддиндан бу гапни кутмаган, билъакс, мавлоно ўз эътиқодларини ҳимоя қилишини истар, чунки Али Қушчи билан бўлган тўқнашувдан кейин у негадир илми фалакиёт бобида баҳс қилишни, донғи оламга кетган бу алломага ўз илми, ақл-идрокининг ўткирлигини кўрсатиб, сўнг уни ҳақ йўлга қайтаришни тилар эди. Мавлоно бўлса...

– Ҳмм... Шайтон йўлдан оздирган донғ, мавлоно?..

– Шундай, валинеъмат. Шайтон!

– Демакким, ўзингиз битган рисолаларга эмди ўзингиз инонмайсиз?

– Инонмаймен, давлатпаноҳ!

Шаҳзода кинояли кулимсираб, ер остидан амир Жондорга қаради. Амир эса “мавлоно яхши одам”, деган маънода илжаїди. Шаҳзода ундан юз угириб яна қовоғини солди. Қизик. Унинг иродасига сўзсиз бўйин эгишга тайёр турган бу нимжон мавлоно нечундир шаҳзоданинг ғашини келтирмоқда эди. У ҳозир нима истайди – ўзи ҳам билмас эди. Агар мавлоно Муҳиддин Али Қушчига ўхшаб, ўз сўзи, ўз эътиқодида қаттиқ турганида шаҳзода эҳтимол боягидан ҳам дарғазаб бўлар, балки уни жаллодга топширишдан ҳам гоймас эди. Лекин ажабо: даҳрий шохнинг суюкли шогирди ҳисобланган, донғи мағрибдан-машриққача кетган бу фозилнинг субутсизлиги ҳам унга нечундир ёкмади. У кўнглининг бир четида Али Қушчига қарши чиққан

аллома Али Қушчидан ҳам иктидорлироқ бўлишини истарди. Мавлоно эса...

Мирзо Абдуллатифнинг дилидаги кизиқиш бирдан сунди-қолди. У амир Жондорга “олиб кет уни!” деб буюрмоқчи бўлди-ю, китоблар эсига тушиб, мавлонога юзланди.

– Расадхонадаги китоблар сонини билурсиз, мавлоно?..

Мавлоно Муҳиддин кўзлари яна садоқат билан милтираб, бош ирғади:

– Ун беш-ун олти минг жилд, эҳтимолким ундан ҳам кўпроқдир, пуштипанох.

– Қайси китоб, қайси кўлёмалар йўқолганини яхши биласизму?

– Билмоқ қийин эмасдур, давлатпанох.

– Хуш?

– Мирзо Улуғбек ҳазратлари барча нодир китобларни...

– Куфр китобларни деиғ!

– Афв этинг, давлатпанох! Барча куфр китобларни ажратиб, алоҳида сақлар эди. Булар орасида Рум ва Чиндан, Миср ва Фарангистондан, Ҳинд ва Истамбулдан келган китоблар, ноёб кўлёмалар булар эдиким, бари йўқолгандур. Мовароуннаҳр ва Хуросон донишларининг асарлари алоҳида сақланар эдиким, булар ҳам бир неча минг жилддан ортиқ эди...

– Бу китобларни Али Қушчи яширганини қайдан биласиз?

Мавлоно култ этиб ютинди.

– Мавлоно Али Қушчи ўз оғзи билан иқрор бўлган эди, давлатпанох.

– Олтин ва жавоҳирларни яширганига ҳам ўз оғзи билан иқрор бўлганму?

– Ўз оғзи... – Мавлоно Муҳиддин гапиролмай дудуғланиб қолди.

– Хуш? – Шахзода бир ҳатлашда унинг ёнига келди ва ўрнидан турмоқчи бўлган мавлонони елкасидан босиб ўтказди. – Сузланг, мавлоно!..

– Устод... Мирзо Улуғбек ҳазраглари... – Мавлоно Муҳиддин ранги ўчиб жим қолди.

– Хуш? – бақриб юборди шахзода.

– Даҳрий шох... тожу тахтдан жудо бўлишидан бир ҳафта мукаддам мавлоно Али Қушчини чақириб, бу гуноҳ юмушни унга юклаган эканким, ул зот каминани бу сир-синаотдан воқиф қилган эди...

– Не мақсадда сизни воқиф қилгандур?

– Мақсади... бу гуноҳи азим юмушга каминани ҳам тортмоқ эди...

– Сиз бош қўшмадингиз?

– Асло, давлатпаноҳ. Фақирни бу гуноҳ юмушдан ҳақ таоло ўзи асради...

– Ҳмм... – Шахзода ер остидан яна амир Жондорга қаради. Бўшашиб турган амир Жондор кукрагини керди, қаддини ростлаб:

– Чақирайми? – деди. – Мавлоно Али Қушчини... олиб қирайликми?

Али Қушчининг исмини эшитган мавлоно Муҳиддин ялт этиб амир Жондорга қаради, жавдираган серкиприк кўзларида кўрқув аралаш бир илтижо жилва қилди.

Амир Жондор ранги ўчиб:

– Мавлонода айб йўқ! – деди ёлворган товушда. – Имонсиз Али Қушчи...

Шахзода сийрак мўйлови ғалати дикрайиб:

– Йўқ! – деди қатъий. – Мавлонони ул муртаднинг ёнига элтинг! Икковини бир зиндонга ташланг! Мавлоно бу сузларни ул бетавфиқнинг бўйнига қўйсин. Сўнгра бирга олиб келасиз!..

Мавлоно Муҳиддин курсидан ҳолсизгина сидирилиб тушиб, шахзоданинг оёқлари остига йиқилди:

– Шафқат қилгайсиз, давлатпаноҳ!

– Олиб кет буни! – Шахзода кузлари ёниб, бакириб юборди. Рангида қони қолмаган амир Жондор нимжонгина мавлонони қўлтиғидан олди.

– Сабр қилинг, мавлоно...

Мавлоно Муҳиддин амирнинг сўзларига қулок солмай унинг қўлида ёш боладай талпинар, куз ёшларини юзига суртиб, юм-юм йиғлар эди. Шахзода афғи буришиб, тескари бурилди.

10

Салоҳиддин заргар ўғлини кутиб, тонг отгунча миужжа қокмади. Тиқ этган товуш эшитилса юраги уйнаб, эшикка гикилиб тонг оттирди. Мавлоно Муҳиддиндан дарак бўлмади. Уни Куксаройда олиб қолганларига энди шубҳа қолмади. Куксаройда олиб қолишнинг маъносини яхши тушунган, сарой тагидаги зиндон ва ертулалар тўғрисида бир-биридан мудҳиш гаплар эшитган Салоҳиддин заргар, ваҳима босиб, узини қаерга қўйишни билмай қолди. Умри бино бўлиб, хасталикдан чиқмаган, қиздай нимжон ва ногирон фарзанди бу зах ҳибсхоналарга, кана ва бургаларга тула машъум зиндонларга тушса... не бўлади? Ҳоли не кечади? Неча кунга бардош бера олади? Наҳот у қариган чоғида ёлғиз ўғлидан, кўзининг гавҳаридан айрилиб қолса? Узинг мадад бергайсен, парвардигори олам!.. Бир оёғи ерда бўлса, бир оёғи гурда турганида у қайга боради? Додини кимга айтади? Арз қилиб борадиган бирдан-бир одам шайх Низомиддин Хомуш бўлса... Заргар унинг айтганини қиламан деб, бу укубатга гирифтор бўлди. Лекин шайхдан бошқа кимга боради? Ким унинг жонига ора киради?

Салоҳиддин заргар уйлай-уйлай яна шайхнинг оёғига бош уришга аҳд қилди. У бомдод намозини ўқиб

булгач, эгнига туя жунидан тўқилган илиқ чакмонини, бошига гуллик олача тақясини кийиб, устидан оқ шойи салласини ўради. Токчадаги пулат кутичаларнинг бирини очиб, нафис товланган зеб-зийнатлар орасидан бири фируза, бири ёкут кўзли иккита тилла узук олди. Одатда у шайх ҳазратларини йўқлаб борганида битта кимматбаҳо зийнат инъом килар эди, бугун нечундир унинг ёнига яна биттасини кўшди, сўнг, бандига дур кадалган серҳашам асосини кўлига олиб, уйдан чикди.

Осмон оқара бошлаган, боғдаги юксак оқ теракларнинг учлари ялтираб колган, лекин ҳали офтоб чикмаган эди. Салоҳиддин зарғар ховлидаги тоқларнинг тагидан ўтиб, дарвозага бориб колганида, орқадан:

– Бува... буважон! – деган овоз эшитилди.

Енгилгина кийинган Хуршида бону, юзига ташлаб олган ҳарир дуррасини хилпиратиб, чопқиллаб келди... Ранги ўчган, уйкусиз кўзларида мунгли изтироб, лаблари йиғлашга тайёр гўдакнинг лабларидай пирпираб учарди:

– Буважон, қайга?.. Бизни ташлаб қайга борасиз?

Салоҳиддин зарғар суюкли набирасининг кўзлари жиққа ёшга тўлганини кўриб, ўзи ҳам култ этиб ютинди.

– Кўркма, болам. Тезда қайтамен. Дадангдан... хабар олиб қайтамен.

– Кўксаройга борасизму? – деди бону шивирлаб. – Кўксарой... Кўксаройга борманг, буважон!

Чол секин бош чайқади.

– Йўк, Кўксаройга эмас, бошқа бир жойга бориб келамен... Дадангдан хабар топмоқ даркор, болам...

– Дадам... – Хуршида бону гапиролмай кафтларини юзига босиб, йиғлаб юборди. – Дадам бечорага қийин бўлур, буважон, мен биламен, қийин бўлур...

Салоҳиддин заргар сергакланди. Оппок кошлари бир-бирига туташиб:

– Нени биласен? – деб сўради.

– Буважон! Мавлоно Али Қушчи зиндонга тушган эмиш. Шаҳзода барча илм аҳллари кирғин қилмок ниятида эмиш...

– Ким айтди? Қайдан эшитдинг бу сўзни? – Салоҳиддин заргарнинг чўкки соқоли диккайиб, кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Хуршида бону айтмайдиган гапни айтиб қўйганини сезиб, бошини эгди.

– Эшитдим... эшитиб, қўрқиб кетдим, буважон...

Салоҳиддин заргар ковоғини солди.

– Қўрқма, болам. Шаҳзода илм аҳлини эмас, даҳрийларни, дини исломияга қилич кўтарган диёнатсиз кофирларни қувгин қилур. Сенинг даданг эса, ҳақ таолони тилидан ҳам, дилидан ҳам қўймаган бир факиру ҳақирдур. Иншооллоҳ, тангри таоло уни ўз паноҳида сақлар... Бор, юмушингни қил, болам! – Салоҳиддин заргар набирасининг пешанасидан упдида, дарвоза томон йуналди.

“Ё раббим! Бу машъум хабарни, мавлоно Али Қушчи зиндонга тушганини қайдан эшитмиш?”

Бостирманинг тагида челаққа ўт ёқиб, исиниб утирган коровул Салоҳиддин заргарни кўриб, ўрнидан сакраб турди. Белбоғидаги калитлар орасидан битгасини олиб, дарвозага қараб чопган эди, заргар тухтатди.

– Тунда ҳовлига бирда-ярим одам келмадимми?

– Йўқ, хоҷам, одам тугул, пашшани ҳам йўлатмадим!

– Ҳм... сергак бўл... Каминадан берухсат бир одам кирса каллангни оламен! – Салоҳиддин заргар қўлидаги асоси билан ерни дўк-дўк уриб, дарвозадан чикди. Лекин Хуршида бонунинг айтганлари-ю, бу

сўзларни қайдан эшитди, деган фикр “Мозори калон”га етиб боргунча кўнглидан чиқмади.

“Мозори калон”га ёндош шайхнинг ҳовлиси олдидаги очик майдоннинг ҳар жой-ҳар жойида қаландарлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, гулхан ёкиб исиниб ўтиришар, масжид рўпарасидаги хонақоҳнинг олдида бошқа бир гуруҳ дарвешлар қозон қайнатишарди.

Салоҳиддин заргар ташқари ҳовлидаги чинор тагида ўтириб шайхнинг чақиришини кута бошлади. Одатда у камдан-кам кутар, заргар келиши билан шайх дарҳол чақиртириб оларди. Бу сафар шайх ҳузурида мўътабар бир зот бўлса керак, ички ва ташқи ҳовлидаги муридлар оёқ учида юришар, бир-бирларининг қулоқларига шивирлашиб сўзлашар, турнақатор бўлишиб, ошхонадан ичкарига кумуш баркашларда овқат ташишар эди... Аҳён-аҳёнда аллақандай қаландарлар, тунд юзли ясовуллар от чоптиришиб келишар, уларни ҳеч ким куттирмас, келишлари билан ичкари ҳовлига олиб кириб кетишар эди. Ниҳоят, қиздай нозик ёш мурид келиб, заргарни ичкарига таклиф қилди...

Салоҳиддин заргар, ёш муриднинг кетидан ички ҳовлига томон юраркан, гўё ҳозир шайхдан нохуш гап эшитадигандай, юраги увишиб кетди. У ёш муридни биладиган секин ушлаб тўхтатди.

– Пиримнинг ҳузурида бирор кимса борми?

– Бордур. Букун шайхул машойих эшон Убайдулло Хўжа Аҳрор ҳазратлари қадам ранжида қилгандур...

Салоҳиддин заргар беихтиёр тўхтаб, камзулининг чўнтагидаги қимматбаҳо узукларни пайпаслаб кўрди. Кўнглидан: “Худо дилимга солмиш!” деган фикр ўтиб, бирдан енгил тортди.

Эшон Убайдулло Хўжа Аҳрор кенг меҳмонхонанинг тўрида, шайх Низомиддин Хомушнинг ўнг кўлида, ипак кўрпачалар устида тасбеҳ ўгириб, оҳиста тебраниб ўтирарди. Шайхнинг новча тик қомати ёнида

тўладан келган, яғриндор эшон ҳазратлари ўтовдай юм-юмалоқ ва микти кўринар эди. Унинг важохати ҳам бошқача, кўксига тушган учлари жингалак қопқора соқолида, қалин қошларида битта ҳам оқ тук йўқ, гўштор бурунли қип-қизил чиройли юзида бир қарашдаёқ кишини зир титратадиган пинҳоний бир иқтидор бор эди. У қаршисига тиз чўкиб, камоли эҳтиром билан салом берган Салоҳиддин заргарга ер остидан бир қараб кўйди-да, бошини ҳам қилиб, тасбех ўгиришда давом этди. Шайх Низомиддин Хомуш лаблари пичирлаб фотиҳа ўкигач:

– Не арзи ихлосинг бор, хожа Салоҳиддин, – деди. – Фурсат зиқ. Мана, шаҳри Шошдин валинеъмат пирим қадам ранжида қилмишлар...

Салоҳиддин заргар ўтирган жойида тавозе билан таъзим қилди.

– Оллога шукрим, соҳибназар пуштипаноҳимнинг муборак кўлларини олмоққа мушарраф этмишдур...

– Сўзла, заргар! Доруссалтанада не сўз бор? Аҳли тижорат орасинда не хабар бор?

Шайх одатда бундай шоширмас, унинг сўзларига камоли эътибор билан кулоқ соларди. Салоҳиддин заргар юраги увишиб:

– Пирим! – деди овози қалтираб. – Шу кеча Кўксаройдан сипоҳлар келиб, ёлғиз фарзандим... мавлоно Муҳиддинни олиб кетган эдилар. Қайтиб келмади, пирим...

Шайх ҳазратларининг лабларига билинар-билинмас кулгу югурди.

– Қайтмаса... зурриётингиз мавлоно Муҳиддин шахзодага ёқиб қолгандур?..

– Пирим!..

– Ёхуд, билъакс, мутараддид фарзандингиз ўз биродари Али Қушчи билан юзлашганда бу даргоҳи табаррукда қилган аҳду иқрорини тардид қилгандур?

– Иншооллоҳ бундай бўлмас, пирим, зеро уғлим тавба-тазарру қилиб, оёғингизга бош ургандур...

– Тавба-тазарру қилиб!.. – деди эшон Хўжа Аҳрор. Унинг юмуқ кузлари бирдан чараклаб очилди. – Ул сарвари коинотнинг кудратига шак келтириб, фалак сирларини очмоққа жазм этган уғлинг нечун эмди тавба-тазарру қиладур? Муртад шохнинг суюкли шогирди нечун ўз устоди васиятларидан юз ўгирадур?

Салоҳиддин заргар тили калимага келмай ғулдираб қолди.

– Беайб парвардигор... осий банда... гуноҳини афв этгайсиз, пирим!

– Осий банда! – деди Хўжа Аҳрор соқолини серкиллаб. – Сени яхши биламен, заргар! Ул шоҳи бетавфиқни пуштипаноҳ айлаб, унинг меҳри муруввати ила бойлик орттириб, энди тавба-тазарру қиласен!

– Пирим! Садоқати зоҳир қулингиз...

– Шукрона билдириб, ул раббул оламиндап осий фарзандингнинг дуои жонини тилаб истиғфор тортгайсен, эй бандаи ғофил. Зероким, ҳақ таолога шак келтириб, уммати ҳақиқатларни излол этган барча муртадларнинг интиқоми шул эрур, бандаи бироҳ. Халлоқи олам ҳеч бир бандасининг гуноҳини интиқомсиз қолдирмайдур. Ҳа!

Салоҳиддин заргар икки букилганича пешанасини гиламга қўйиб, жим қолди. Мудҳиш кўркув уни гангитиб қўйган, хаёлида фақат: “Ё раббано! Узинг шафе бўлгайсен!” деган фикр такрорланар, лекин тили калимага келмас эди.

– Инналлоҳо маассобирин. Сабр қилинг, заргар... – Шайх Низомиддин Хомуш эшон ҳазратларига бир қараб қўйди-да, ёстиғи остидан шақилдоғини олиб, шақиллатди. Эшиқда дарҳол ёш мурид пайдо бўлди.

– Девона Довулбек келдими?

– Келмиш, пирим.

Айт, кирсин!

Салоҳиддин заргар кимдир ёнига “гурс” этиб чўккалаганини эшитиб, кўрқибгина кўз кирини ташлади. Унинг ёнида жулдур кийимли дарвеш эмас, белига ойсимон эгри қилич таққан, бошига дубулға кийган бир кўзи ғилай сипоҳ чўккалаб утирарди.

– Хуш, қочоқдин хабар топдингми, дарвеш?

– Йўқ, пирим...

– Бир қочоқни тополмасанг.. нечун сени қаландар-боши қилдим? Нечун уддабурон деб, Куксаройга ясовулбоши қилдим, Қашқир?

– Гуноҳкормен, пирим. Не чора, доруссалтанада титмаган жойим, кирмаган тешигим қолмади...

– Қайси қочоқ? – эшон Хужа Аҳрор сергакланиб, бир Қашқирга, бир шайхга қаради. Шайх аллақандай уйғайсизланиб оппоқ қошларини силаб қўйди.

– Қаландар Қарноқий деган бир бетавфик, пирим. Тунов куни сўзлаб берган эрдим... Шоҳи шарир махв бўлган куни қочиб кетган эди, ҳануз топилмайдур.

Қаландар Қарноқийнинг номини эшитган Салоҳиддин заргар бошини сал кутариб, кулоқ солди. Нечундир набирасининг бояги сўзлари эсига тушиб, юраги шиғ этди.

Эшон Хужа Аҳрор таассуф билдириб бошини чайқади:

– Олло кўнглимга солган эди, тақсир. Иблис шиор шохнинг қўлида таҳсил кўрган бир бепархезга ипонмоқ...

– Синаб кўрмоқ ниятида эдим, пирим. Орқасида хуфиялар бор эди, мана... – шайх қовоғини солиб Қашқирга қаради, Қашқир утирған жойида питирлаб:

– Иншооллоҳ, топамиз, пирим, – деб бидирлади. – Ёр ютса-да, топамиз, у бадбахтни!

Шайх кўнгилсиз гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлиб:

– Хуш, – деди. – Бу одамни танийсенми, дарвеш?

Қашқир Салоҳиддин заргарга киё боқиб, ишшайди.

– Бу зоти шарифни танимайдурғон кимса буткул Мовароуннаҳрда йўқдур, пирим.

– Бул зотнинг зурриёти мавлоно Муҳиддин ҳибсга олинган эмиш, хабаринг борму?

Қашқирнинг лабидаги табассум сохта ғамгинлик билан алмашди.

– Надоматлар бўлғайким, бу нохуш юмуш фақирга юкланган эди, пирим.

– Хуш? Сўзла!..

– Мавлоно Муҳиддин ҳибсда, бставфиқ Али Қушчи билан бир жойда ётибди, пирим.

– Нечун? Ё сўроқ қилинмадиму?

– Йўқ, сўроқ қилингандур. Мавлонога тасанноким, пиримга қилган аҳди икроридин қайтмабдур.

– Булмаса... сабаб ҳибсга соладур?

Қашқир слкасини учирди.

– Давлатпаноҳ буни лозим топса, бандаси не қилсин, пирим? Давлатпаноҳ айтмишким, сўзлаган сўзинг ҳақиқат булса, бу сўзни Али Қушчининг бўйнига қўясен! Бўйнига қўйиб, ул палидни инсофга келтирасен, сўнг, ҳибсдан озод қиламен...

– Пирим! – Салоҳиддин заргар инграб юборди. У ўзини шайхнинг оёқлари остига ташламоқчи эди, лекин эшоннинг: “Бас! Фармони хумоюн амри вожибдур!” деган хитобини эшитиб, ялт этиб қаради. Эшон Хўжа Аҳрор, қалин қора қошлари остида ёниб турган кўзларини унга қадаб, олдинга энгашиб утирар, худди Салоҳиддин заргар эътироз билдирса, қўлидаги тасбеҳини унга қараб отадигандай туюларди.

– Валлоҳи аълам биссавоб! Ва илло бу бедиёнат шақийларнинг жазоси шулдир! – деди эшон, ўзини ёстикқа ташлаб. – Фарзандинг мавлоно Муҳиддин шул дўзахийлар ила бир товоқдан ош еб, худованди каримдан кўркмай, куфр китоблар битган эди.

'Эндиликда бу гуноҳи азим юмушларининг жазосини юргүмоғи даркор. Жазосини канча күп тортса, гуноҳи, иншооллох, шунча тез ювиладур! Бунга йиғламоқ эмас, шукрона билдирмоқ даркор, хожа Салоҳиддин!

– Пирим! Сиз Али Кушчини билмассиз...

– Билурмен! – Эшон қўлларини ёстикка тираб, қаддини ростлади. – Ҳақ таолодан кўркмаган ул галаи сакларнинг барини билурмен. Ношаръий расадхонага йиғилган куфр китобларни яширмоқдин муддаоларини не? Буни ҳам билурмен. Муддаолари бул макрух китобларни, бединлар маскани булмиш расадхона-ю мадрасаларни асраб қолмоқ ва инчунин, барча уммати мустафоларни тўғри йўлдан урмоқдур! Бас, аларни қатлу ом қилмоқ шахзодадай амирул мўмининга вазифаи шаръийдир, хожа Салоҳиддин!

Салоҳиддин заргар эшоннинг шиддатли чеҳрасидан, аллақандай илҳом билан порлаган сеҳрли нигоҳидан кўзларини олиб қочаркан: “Ё раббий! Ўзинг мадад қилгайсен! – деб пичирлади. – Нечун Али Кушчининг сўзини буларга етказдим? Нечун анинг сирини очдим?..”

– Кўзингни арт, заргар! – деди эшон. – Ул осий зурриётингга ҳифзи ҳимоятни бандасидан эрмас, тангри таолодан сўрагайсен! Калимаи шаҳодатни арз қилиб, лайлу наҳор истиғфор айтгайсен! Урнингдан тур, эй бандаи бераҳ!

Салоҳиддин заргар бу ўктам овозга бўйсуниб, ўрnidан тураркан, мадад кутиб сўнг марта шайх Низомиддин Хомушга қаради. Лекин шайх хижолат бўлиб томоқ кирди-да, кўзини олиб қочди.

Салоҳиддин заргар нигоҳини чулғаб олган туман орасидан эшикни аранг топди ва гандираклар хонадан чиқди. Дахлизда кўксини чангаллаганича бир зум деворга суяниб турди. Шу пайт қўли ён чўнтагидаги тилла узукларга тегди, тегди-ю, кўнгли бир хил бўлиб

кетди. Пирига атаган узукларни бермай қайта олиб кетиш ёмон бир нарсанинг аломати эди. У бир уйи қайтиб кирмокчи бўлди-ю, журъат этмади. Юрагини чулғаб олган мудҳиш туйғудан дармонсизланиб, гандираклай-гандираклай уйдан чикди.

11

Хуфтонда уста Темури Самарқандийнинг ғоридан чиқиб кетган Қаландар Қарноқий тун ярмидан ошганда қайтиб келди-да, босқоннинг ёнидаги пўстакка юзтубан тушиб ётиб олди. Устанинг саволига қискагина қилиб: мавлоно Муҳиддин ҳам зиндонга тушибди, отахон, деб қўя қолди. У хаёлан ҳамон Салоҳиддин заргарнинг боғида юрар, кўз олдида ҳамон Хуршида бонунинг ёш билан ювилган маъюс юзи турар, кулоқлари остида ҳамон унинг ўксик овози янграб эди.

Буқун у мавлоно Муҳиддиннинг уйига иккинчи марта борди, бориб яна тунов кунгидай боққа қараган таниш дарчани чертди. Одатдагидай уч марта чертди. Хуршида бону уни кутиб утирган эканми, лаҳза ўтмай боғ эшик очилиб, кимдир чиқди. Кобулий кавушларнинг енгил “шип-шип”идан Қаландар дарҳол таниди: бону!

Хуршида бону, бир-бир босиб келиб, ёнғок тагида турган Қаландар Қарноқийнинг рупарасида тўхтади. У салом бердими, йўқми, Қаландар билмай қолди. Бону, гўё салом қилгандай бошини эгганича жимгина турарди. Эгнида, тўпиғига тушган узун кўйлак устидан кийган қора бахмал мурсак, бошида рўмол ўрнига қора духоба ёпинчиқ, ҳатто юзига тутган ҳарир ипак дурра ҳам коп-қора бўлиб туюлди Қаландарга. Қоронғида унинг юзи аниқ кўринмас, лекин духоба ёпинчиқ ураган бошини эгиб, жимгина туриши яхшиликдан

дарак бермас эди. Қаландар курукшаган лабларини ялаб:

– Иншооллох, яхшилиқ булғай, – деди. – Мавлоно... кайтдим, бону?

Хуршида бону секин бош чайкади:

– Йук...

– Астағфирулло! Нечук?

Хуршида бону бошини кутариб қаради. Унинг йирик оху кўзлари қоронғида қандайдир совук нур сочиб, ялтиллаб кетгандай туюлди.

– Мен қайдан билай? Ҳар нечук, мавлоно Али Қушчига чоҳ қазиган кимсани зиндонга ташламаслар...

Қаландар узини тутолмай:

– Водариғ! – деб юборди. Бонунинг сўзларидаги аламли таъна унинг юрагига захарли наштар бўлиб қадалди. Хуршида бону, бўгилиб кетаётгандай энтикиб-энтикиб нафас оларди.

– Сиз... кўркманг деган эдингиз... Дадангизга шикаст етмайди, тезда қайтади, деган эдингиз. Қани кайтгани?

Қаландар, юраги увишиб, бонунинг чакнаб турган кўзларидан кўзини олиб кочди.

– Ғофил банда, гуноҳимдан утгайсиз, бону...

– Дадам бечора ногирон бир одам. У кишини зиндонга солиб, чиритамен деб, кўркитмоқ осондур. Бироқ Олло шохид: у зог уз виждонини сотмайди. Уз аҳбобига ҳиснат қилмайди...

Хуршида бону кўз ёшларидан “ғип” бўгилиб, гапиролмай қолди. Қаландарнинг кўксига қадалган захарли наштар, гўё буралиб-буралиб юрагини тилка-тилка қилиб юборгандай бўлди.

– Кечиргайсиз, бону, – зўрға дея олди у. – Мен уйлаган эдим, ғофил банда...

– Ноғирон, ожиз одам, зиндонга қандай бардони килади? – деди Хуршида бону. – Ҳоли не кечади? Бечора отам!

Бу сафар бонунинг аламли овози Қаландарга нечундир дарвоза олдидаги ўша машъум учрашувни эслатди. Ушанда ҳам бонунинг “мирзам!” деб чақирган овози аламли фарёдга тула эди, ҳозир ҳам. Гарчи у ҳозир оҳиста гапирса ҳам, сўзларида ўша дард, ўша фарёд, йўқ, қандайдир чуқур бир илтижо бор, гуё бошига тушган бу савдода ёлғиз ундан, Қаландардан нажот кутарди!

Эвоҳ! Қаландар бонуга, юзини кафглари билан яшириб, унсиз йиғлаётган бу санамга нима дейди? Уни қандай юпатади?

Қаландар, гуё моғам тутгандай қора либосларга ураниб олган бу нозик санамни бағрига босиб, ёш тула кўзларидан ўпиб тиичитгиси келар, аллақандай дил сўзларини топиб, юпатишни истар, лекин, кўнглига қаттиқ озор берган одам, унга яқнилашишга журъат қилолмас эди.

– Қўйинг, бону, йиғламаш, – деди у ниҳоят. – Ноумид шайтон. Оллонинг меҳри дарёдур...

Бону унсиз титраб йиғлашда давом этар, унинг сўзларига қулоқ солмас эди.

– Иншооллоҳ биз ҳам қараб турмасмиз. Бир йўлини топамиз, ҳаракат қиламиз, бону...

Хуршида бону бошини бир томонга эгиб, унга киё боқди. Унинг ёш тула кўзларида умид учқунлари милтиради.

– Бобом бечора қайга боришни, кимга арз қилишни билмайдур.

– Ҳа, қийин, – деди Қаландар фиғони чикиб, – бу бераҳм мустабид барча илм аҳлини йўқ қилмоққа жазм этгандур. Устод ёққан илму маърифат машъалини сўндириб, буткул Мовароуннахрни зулмат қаърига

чүктирмоққа азм қилгандур. Лекин, иншооллох, бу қора ниятига етмас! Зеро, маърифат машъалини учириб, элни зулматга солмоқни ният қилган бирдан-бир мустабид машъум мақсадига етмагандур!..

Қаландар бунинг ҳаммасини ёниб-уртаниб гапирди-ю, бирдан жим қолди: унинг олдида бош эгиб пиқ-пиқ йиғлаб турган бу санам ундан бундай улуғ хитоблар эмас, кўнглига тасалли берадиган сўзларни кутар, нажот тиларди.

– Иншооллох, бир йўли топилиб қолар, бону, – деди у. – Сўзимга ишонинг; биз ҳам қараб етмасмиз, шу букундан ҳаракат қиламиз... Қаландар сўзини тугатолмади. Шу пайт, боғ эшик шарақлаб очилиб, олдин аёл киши, унинг кетидан яна бир одамнинг соялари кўринди.

– Хуршида! Қайдасен, болам?

– Эпагам! Бувам! – кўркиб шивирлади Хуршида бону. У қўлини Қаландарнинг қўлига қўйди. Бонунинг мулойим кафти чўғдай эди.

Қаландар чўғдай ёнган бу қўлларни қисаркан, бугун вужуди ловиллаб кетди.

– Кўркманг, бир йўлини қиламиз, бону! Мен тагин келамен!.. – У орқага тисарилиб, узини дарахтлар панасига оларкан, Хуршида бонунинг:

– Лаббай, буважон! – деган мулойим товушини эшитди.

Қаландар қоронғи кучалардан, папа-пасткам жойлардан юриб, орқага қайтаркан, хаёлидан: “Не қилмоқ даркор?” деган бир фикр чиқмас, нигоҳи олдидаш бонунинг ёш билан ювилган маъсум чеҳраси кетмас эди. Унинг қулоқлари остида ҳамон бонунинг аччиқ таъналари янграб эди, лекин бу сўзлар қанчалик аламли бўлмасин, Қаландар букун бир нарсани аниқ сездди: бону ундан ниманидир кутар, унга суянмоқ негарди. Бу истак, Хуршида бонунинг овозидаги бу

пинхоний илтижо уни ҳам суюнтирар, ҳам аллакандай чўчитар, “Не қилмоқ даркор? Бу икки устодни қандай кутқармоқ керак?” деган фикрни қайта-қайта эсига солиб, юрагини зиркиратар эди.

Қаландар тўсатдан олдинда “ярк” этган олов кўриб, тўхтади. Қўлларида машғал ушлаган икки навқар унга етмай чапга бурилиб кетди.

У қасқа кетаётган эди? Боши оғиб қасқа келиб қолди? Ҳа, у Тиллабибидан хабар олгани Гури Амир томонга, Али Қушчининг Оқсарой ёнидаги ховлисига кетаётган эди.

Қаландар ён-верига синчиклаб қаради. У заргарлар растасидан ўтиб, Куксаройга яқинлашиб қолган эди. Олдинда, баландликда, кунгурадор девор билан ўралган қора гумбазлар қоронғида чўнг қоялардай совуқ маҳобат билан юксалиб турар, у ерда милт этган чирок кўринмас, муаззам сарой, гўё ҳаётсиз ташландик бир қасрдай жимжит ва ваҳимали туюларди...

Гўё ташландик қасрга ўхшаган бу сарой, теран сукутга чўмган бу гумбазлар, негадир ёд бўлиб кетган мисраларни эсига солди:

Тотлиғ-тотлиғ сганлар,
Турлук-турлук сганлар,
Олтун тахт ўлтурганлар,
Туфроқ аро ётмишлар...

Мавлонолар тушган зиндон, қабристонга ўхшаган бу саройнинг қаерида? Унга туйнук очиб бўладими?

Қаландар дарахтларни паналаб олдинга юрди, лекин сал ўтмай қалъа томондан яна машғал ушлаган посбонлар кўринди. Афтидан, посбонлар тун бўйи сарой атрофида айланиб юришар эди.

Қаландар шарпасиз одимлаб орқага чекинди. Пана-пастқам жойлардан, дарвешлигида кўрган тор

кучалардан юриб, Оксаройга ўтди. Утишга ўтди-ю, лекин кўнгли вайрон бўлди. Тиллабиби қаттиқ иситмада, чуғда ётгандай тўлғаниб, алахсираб ётган экан, Қаландарни ўгли Али деб уйлаб, буйнига осилиб олди, ёш чиқмаган нурсиз кўзларини юмиб, юз-кўзларидан ўпди, кейин, ўгли эмаслигини билгач, уввос тортиб йинлади-ю, йиқилиб қолди...

Қаландар Тиллабибининг аламли фарёдини қайта эшитаётгандай бўлиб, бошини чопонига буркаб, гужанакланиб ётиб олди. Уни хатто устани кўргали келган Қалқонбек билан Босқонбек ҳам ўрnidан турғизолмади. Оға-ини темирчилар одатдагидай хазиллашиб: “Э, оға, кўйинг, шу ёлғон дунёнинг ташвишларини! Дсвонанинг ишини худо ўзи унглабди!” деб, тегажоқлик қилиб кўришди ҳам, бўлмади, Қаландар турмади, ўзи билан ўзи олишиб, ич-ўтини сб ётаверди.

Вақт тун ярмидан оғиб, Қалқонбек билан Босқонбек энди кўзғалишган эди, эшик яна тақиллаб қолди.

Қўлига лип-лип ётган мойчирокни олиб, қоронғи йулакка кириб кетган уста, эшикда ким биландир узоқ ганлашиб тургач, Мирам Чалабийни эргаштириб кирди.

– Бу йигит бир кимсани бошлаб келибди, – деди уста Қаландарга. – Бегона одам, кирсинми?

Мирам Чалабий салом бериб, олдинга ўтди.

– Мавлоно Коший! Барча толиби илмлар уни сизга йўллабдур, шоир.

– Менга йўллабди?! – Қаландар хайрон бўлиб ўрnidан турди. – Қачи? Чақир! Кирсин!

Улуғбек мадрасасининг энг ёш мударриси хисобланган мавлоно Коший ибн Муиниддин ғорга киргач, қоронғига ўрганолмай кафти билан кўзларини тўсиб бир лахза турди. Кейин, гўё Қаландар Қарноқий эмас... бутун оламга донғи кетган улуғ аллома билан

кўришаётгандай камоли эҳтиром билан салом берди. Қаландар ҳам, ёш бўлса-да, устоднинг хурматини қозонган бу машҳур алломани кўриб суюниб кетди. Унинг келиши, ҳар нечук бу оғир, қора кунларда оламда яхшилар ҳам борлигидан далолат берарди.

Уста, оловдондаги иссик кўрни ағдариб, устига саксовул ташлади, супага наMAT ёзиб, меҳмонларни утиришга таклиф қилди. Қаландар ҳамон ғорга кўниқолмай, кўзлари аланг-жаланг бўлиб утирган Кошийнинг тиззасига кўлини қўйди.

– Сизни каминага муллаваччалар юборган эмиш, биродар? Улар каминани қайдан эшитибдур?

Мавлоно Коший иягидаги сийрак соқолини силаб кулди. Гулхан шуъласида унинг сўлгин юзига қон югуриб, кўзлари чакнаб кетди.

– Сизнинг донғингиз бутун Мовароуннаҳрга кетгандур, шоир. Алхусус, сиз дарвешликни тарк этиб, мавлоно Али Кушчининг қанотлари остига қайтганингизни эшитган толиби илмларнинг хурмати чексиздур.

Қаландар Қарнокий ғамгин кулимсираб, гулханга тикилди. Мавлоно Кошийнинг сўзлари унинг калбидаги ярани қайта тирнади. “Дарвешликни тарк этиб, илм даргоҳига қайтганидан не фойда, на ҳибсдаги устозларининг жонига ора кира олди, на бонунинг дардига малҳам бўла олди!”

Қаландар оғир хўрсишиб, Кошийга қаради:

– Хўш, илм аҳли орасида не сўз, не хабар бор, биродар?

Коший уйчан кўзларини гулхандан узмай:

– Барча талабалар, барча илм аҳли ғам-андухдадур, шоир, – деди. – Биласиз – мадрасалар ёпилгандур. Илм аҳлининг тақдири не бўлади, хануз қоронғидур.

– Ғам-андухдин не фойда? Ғам-андух кишига ёр бўлмайди, биродар.

– Ҳақ гап! – деди Мирам Чалабий, гулхан шуъласида кўзлари чакнаб. – Толиби илмлар айтган эмиш: Али Қушчини дархол кутқармоқ керак, деган эмиш. Нечун буни айтмайсиз, мавлоно Коший?

Коший кўра ёнида гулхан ёқиб утирган акаукаларга хадиксираб қаради, Қаландар кулимсираб: “Қурқманг, азизим, булар ўзимизнинг йигитлар”, дегач:

– Ҳа, – деди бош ирғаб. – Кеча оқшом каминанинг хузурига бир гуруҳ талабалар келдилар. Ўзларини чоғга отишга ҳозир муллаваччалар, бошимиз кетса ҳам мавлоно Али Қушчини кутқарамиз, дейдилар.

– Қай йўсин?

– Ётган зиндонини билсак туйнук очар эдик дейдилар.

Дам босаётган Қалқонбек Кошийнинг сўзларига кулок солиб турган экан:

– Боракалло! Зап йигитлар экан! – деб хитоб қилди. – Не дейсиз, оға?

– Не дейман, балли, дейман, иним! – кулди Босқонбек, қора кумғонни оловдан оларкан. – Кукрагида ёли бор бундай йигитлар топилса биз ҳам кўшиламыз! Қаландар оғамдай тун-кун ғам чекиб ётмаймыз. Қалқон бул деса, қалқон бўламиз, бос деса босамиз. Лаббай, Қаландар оға?

Қаландар акаука темирчиларнинг гапларига бир кулиб қўйди, лекин кўз олдига кунгурадор девор билан уралган қаср, машъал кўтариб сарой теварагида айланиб юрган бояғи посбонлар келиб ўйланиб қолди. Уста эса, бошини сараклатиб:

– Ҳе, хом сут эмган бандалар! – деб кулди.

– Нечук куласиз, отахон? – деди Қалқонбек.

– Шунинг учунким, бу сарой, бу зиндонларни ким курганини билмайсиз. Бу зиндон, бу саройларни оламини зер-забун қилган, кимсан Амир Темур курдиргандур!

– Ёулмаса не қиламиз, отахон?! – деди Мирам Чалабий куйиниб. – Маслаҳат беринг: не қиламиз?

– Ҳа, йўл топмоқ керак. – Қаландар бошини қўллари билан сиқиб, оғир тебранди. – Йўл топмоқ керак!

Уста катга ялпоқ кафти билан ссражин юзини силаб, гулханга тикилиб утирар, мўйловга ўхшаган қалин қошлари остидаги кўзлари юмук, лаблари кимтилган эди.

– Фақир буни қўп уйладим. Уйлай-уйлай шу хаёлга келдим: уларни қутқарса олтин қутқаради. Бошқа чора йўқ!

– Олтин? – ҳамма бирдан жимиб қолди. Ҳатто Қалқонбек ҳам дам босишдан тухтаб, яқинроқ келиб утирди.

– Ҳа, олтиндан бошқа нарса бу ишда ёрдам беролмас, – деди чол. – Эсларингда бўлсин: шахзоданинг саркардалари орасида бир одам йўққим, олтинга сотилмасин! Қармоқ ташлаб, улардан бирини илин-тирмоқ даркор. Али Қушчининг қутлуғ бошини қутқармоқ учун олтин-жавохирларни аямаслик лозим. Мирзо Улуғбекдай донишманд ҳам буни уйлаган бўлса ажаб эрмас! – Чол, сир-асрорни очиб қўймадимми, деган маънода Қаландарга қаради. Лекин Қаландар суна бошлаган гулханга тикилиб, ҳамон хаёлга толиб утирарди. Уста олтиндан гап очиши билан унинг эсига негадир Қашқир тушди. У боя хуфтонда Қашқирни узокдан кўрган эди. Қашқир ясовуллар кийимида, бошида дубулға, бслида ойсимон эгри килич, остида бўлик туриқ арғумок, расадхона ёнида ун чоғлик суворий билан от чоптириб ўтиб кетди. У отда шундай савлат тукиб утирар эдики, Қарнокий ўз кўзларига ишонмай қолди!.. Ҳа, чол ҳам, Қашқирга қармоқ ташлаб кўрмоқ керак, деди. Тавба! Нечук бу фикр унинг ҳаслига аввалроқ келмади?

Коший Қаландарнинг сукутига бошқа маъно берди чамаси:

– Олтин билан иш битса бир иложи топилур, – деди. – Барча талабалар, барча илм аҳли қулидан келган срдამини аямас!

– Олтиндан бурун уста айтган кармоққа илинадурган балиқни топмоқ керак! – деди Қаландар.

Коший акаука темирчиларга яна бир қараб қуйғач:

– Балик ҳам топилур, – деди, овозини пасайтириб. – Камина амир Султон Жондор деган бир одамни биламен. Узок қариндош булур...

– Амир Султон Жондор? У виждонсиз амир шахзоданинг унғ қули эмиш!

– Демакким, наҳанг экан-да! – кулди Мирам Чалабий.

– Наҳангким, наҳангларнинг наҳанги. Аммо қайдам, тузокқа тушадиму, йукму?

– Қуркма, болам. Наҳанг булса... кармоққа тушмаса илмоққа тушади! Аммо хурак каттароқ булмоғи даркор! – Уста Темур Самарқандий шундай деб, қулини фотиҳага очди. – Бу юмушда худованди карим омад бергай, овларинг унғидан келгай, болаларим, илоҳи омин!

12

Куксаройдан итдай чарчаб қайтган амир Султон Жондор тушакка кириб, энди кўзи илинган ҳам эди, кимдир елкасидан секин туртди.

– Маъзур тутгайсиз, амирим, Куксаройдан чопар келмиш.

Амир Жондор кўзларини зўрға очди. Тепасида ёш маҳрами тавозе билан қўл қовуштириб турарди.

– Саройдин келди?

– Саройдин, амирим...

– Чақир! – Амир Жондор уф тортиб, кўзини юмди. Мана, неча ойдурким, ҳар куни аҳвол шу: туну кун тинчлик йук. Шаҳзода кечани кеча демай, кундузни кундуз демай чопар юборгани-юборган, гўё у қадимий асилзодалар авлодидан бўлган бообру лашкарбоши амир Султон Жондор гархон эмас, зоти паст бир маҳрамдай майда-чуйда юмушларни ҳам унга юклагани-юклаган.

Шаҳзода фақат отасини эмас, жигаргушаси Абдульазизни ҳам унинг, амир Жондорнинг қули билан катл қилди...

Амир Жондор уша машъум кечани уйларкан, катл пайтида ияги қалтираб, ёш боладай юм-юм йиғлаган Абдульазиз гўё уйга кириб келаётгандай бўлди-ю, ялт этиб эшикка қаради, сўнг, вужудини совук тер босиб:

“Осий бандангни узинг кечиргайсен, парварднгор!” – деб пичирлади.

Ҳа, бу малъун шаҳзода кўп тубан юмушларни унинг қули билан қилди. Узи бўлса... узи сўнгги пайтларда ёмон бир одат чиқарди. Тун ярмигача, аксарият тонг отгунча ухламайди, салтанат ишлариши, девонга оид барча ёзишмаларни тунда қилади, иш йук пайтларида эса базм қуради. Лекин унинг базмлари ҳам қилиқларидай совук. Илгари, Мирзо Улуғбек даврида, доруссалтананинг машҳур шоир ва фозиллари, машшоқ ва хонандалари тўпланадиган чорхари базмхонада ёлғиз узи утириб, бода ичади, аллақандай мунгли хаёлга чўмиб, оғир тебраниб, машшоқларнинг ғамгин куйларини эшитади, ахён-ахёнда ҳарам канизларидан бир-иккитасини чақиртириб, рақсга туширади, лекин аксарият, канизларни хайдаб юбориб, яна машшоқларга маҳзун куйлар чалдиради. Ухтин-ухтин кўнгли суҳбат тусаб қолган пайтларида амир Жондорни ёхуд қўшни хонада кутиб ўтирган девон бекларидан битта-яримтасини таклиф қилиб, қулига бир коса бода

тутиб меҳмон килган бўлади... Эй, парвардигори олам! Унинг бошига не кўйларни солдинг? Амир Султон Жондор тархон Мирзо Улуғбекдан юз ўгириб, Мирзо Абдуллатифга юкунганида унинг умиди шу эдими? Шахзоданинг унги қули, инонган тоғи, садр аъзами бўламен, деб уйламаган эдими? Шахзода шунчаки номига тахтда ултирар, салтанатни эса мен тебратамен, буткул Мовароуннаҳр оёқларим остида бўлади, деган умидда эмасмиди? Барча зоти шарифлар, барча бек ва бекзодалар, бой ва савдогарлар, аркони ҳарб ва аркони давлат, аъён ва боёнлар менинг дарвозамда қўл қовуштириб туради, менинг давлатим, менинг қошонам доруссалтанада энг бадавлат, энг мухташам бўлади, ҳарамимга эса Мовароуннаҳрнинг энг хушрўй позанинларини йиғаман, деган ишончда эмасмиди? Шу умидда шахзоданинг барча буйруқларини фармони ҳумоюн деб билган, энг тубан, энг разил тоншириқларини бажо келтирган эмасмиди? Хуш? Бунинг эвазига ундан не яхшилиқ кўрди? Бойлиги, шон-шавкати ортдимиди? Ҳарамдаги бирорта малакни инъом килдимиди? Йўқ! Амир Жондор, Салоҳиддин заргарнинг набирасига кўз тиккан эди, заргарга шаръий куёв бўлиб, донғи буткул доруссалтанага кетган бу санамни никоҳимга оламан деган ниятда эди, бу ниятига ҳам столмади. Энди совчи юбораман, деб турганда, шахзода мавлоно Муҳиддинни ҳибсга олди-ю, бу юмуш тўхтаб қолди. Амир Жондор қанча уринмасин, мавлоно Муҳиддиннинг жонига ора қиролмади. Бошқа амирлар эса, уни шахзоданинг энг яқин муқарраби, деб уйладилар, унинг қўлидан келмайдиган иш йўқ, деган ҳаёлдалар. Шу боисдан унга ёмон кўз билан қараб ҳасад қиладилар, салтанатда бўлаётган барча мараз ишларни ундан кўрадилар, барча қатлу қирғинга амир Султон Жондор сабаб, деб уйладилар. Амир бўлса, ўз жонини зўрға саклаб юрибди. Зотан ёлғиз амир

Жондор эмас, шарафсиз Хуросон юришидан кейин, хусусан, шахзода Абдульазизнинг доруссалтанада қилган зуғумларидан сўнг, Мирзо Улуғбекдан норози бўлиб, Абдуллатиф томонга ўтган амирларнинг ҳаммаси букун пушаймон. Зеро шахзода улар кутган юксак рутба ва олий лавозимларни инъом этмади, у фақат шайх Низомиддин Хомуш раҳнамолиғида иш тутмоқда, ёлғиз шу такаббур зотни тан олиб, туну кун унинг оёғига бош урмоқда. Ҳагто Шайхулислом Бурҳониддин ҳам бир четда қолиб кетди... Амир Султон Жондор эса... телба шахзода ҳар куни унинг кўзларига тикилиб қарайди, унинг сўзларига, ичган қасамларига инонмайди, босган ҳар бир қадамини зимдан кузатади, сўроққа тутиб қийнайди...

Амирнинг қалбини, унга ёт бўлган қандайдир чуқур ғамгинлик чулғаб олди. Нечун у Мирзо Улуғбекдан юз ўгирди, нечун унинг яхшиликларини унутиб, куфрони неъматлик қилди?

Амир каттик уф тортиб, ўрнидан тураётганида эшик секин очилиб, Қашқир кирди: “Мана, орқамдан яна бир айғокчи қўймиш!”

– Хуш? – деди амир дағаллик билан. – Тун ярмида тағин не юмуш чикди, ғилай?

Қашқир ғалати ишшайиб жавоб берди:

– Буни давлатпаноҳимдан сўрайсиз, амирим!

Амир Жондор ғилайни сўкиб юборишдан ўзини зўрға босиб, тескари бурилди. Барваста гавдасини сипоҳий либосларга сиқиб қийинаркан, Қашқирнинг фавкулудда юмшоқ, мулойим овозини эшитди:

– Шавкатли амирим! Сиз фақирга инонмайсиз. Биламен. Ва лекин, шахзоданинг бу ишлари каминага ҳам ёқмайдур.

“Шайтонга дарс берадиган бу Қашқирнинг нияти не? Кўнглимга қўл солиб, сир олмоқму ё бошқа муддаоси борму?”

Амир Жондор кумуш камарини боғлаган бўлиб, унга карамай сўради:

– Қайси юмушларини айтасен?

– Қайси бирини айтай, амирим? Ўзига маҳрам қилиб олди. Дуруст. Аммо маҳрамликдан не фойда?

“Эй дариғ! Бу не ҳол? Жонимни, бошимни тикиб хизмагини қилсам ҳам инонмайди, айғокчи устига айғокчи қўяди!”

Тунов куни мавлоно Коший келиб қўйнига қўл солиб кўрди. Аллақандай норози одамлар тўғрисида сўзлади, ҳаммаёқ нотинч, фукаронинг аҳволи танг, доруссалтанада қаҳатчилик, савдо-сотик касод, деб арз қилди, ахийри Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддинни суриштириб, олтин ва жавоҳирларга шама қилди. Амир Жондор бир ўйи уни сўзи устида шап ушлаб, шартта зиндонга тикмоқчи ҳам бўлди-ю, қариндошлик андишасида уришиб-сўкиб, ҳайдаб чиқарди. Буқун бўлса... Илоннинг ёгини ялаган бу муғамбир қўйнига қўл солиб кўрмоқда!..

Амир Жондор қиличини тақиш баҳонасида ҳамон Қашкирга қарамай:

– Сенга ҳайронмен, ғилай, – деди. – Мирзо Улуғбек даврида куча-қўйда тиланчилик қилиб юрган бир гадо буқун шахзоданинг муруввати билан ясовул бўлдинг. Тағин не керак сенга, Қашкир?

– Ясовулликдан не фойда? Номи улуғ, супраси куруқ, амирим!

– Супранг куруқ бўлса мен не қилай, ясовул бўлдинг, ҳаракат қил, Қашкир!

– Ёлғиз отнинг чанги чикмас! Қарс икки қўлдан чиқадур, амирим! Бир юмуш бор.

– Не юмуш?

– Хўп десангиз айтамен, аммо кўркманг. Кўп содик одамлар бор...

“Содик одамлар? Фаришта тўнидаги бу иблис не дейди? Фитна борми... ё мени синаб кўрмоқчими?”

Амир Жондор шартта бурилиб, Қашқирни гирибонидан ушлаб ўзига торгди.

– Жонингдан умидинг бўлса тўғриси сўзла: ким сенга мени синамоқни топширди? Шаҳзодами ё шайх Низомиддин Хомуш ҳазратларими? Қорнингни ёриб, ичагингни салла қиламен. Сўзла, иблис! – Амир Жондор ясовулнинг томоғини ғиппа буғиб олди. Унинг қўллари бургутнинг панжасидай қаттиқ эди. Ясовулнинг ғилай кўзи кинидан чиқиб, олайиб кетди.

– Ким юборди, сўзла, ифрит!

– Биллоҳ ёлғон сўзласам! Бердиси айтгунча белимни синдирманг, амирим...

– Бердиси не? Фитнами?

– Йўқ, олтин, амирим, олтину жавохир!..

– Барча фитна, барча қабоҳат олтину жавохирдан бошланур! Хўш, қай кўчада ётгандур олтину жавохирлар?

– Кўчада эмас, сизнинг қўлингизда, зиндонда ётибди, амирим!

“Зиндонда ётибди! Пирига дўст бўлмаган бу шайтон басир не дейди? Кимни айтади? Шаҳзода Абдуллоними ё шаҳзода Абу Саидними?”

Амир Жондор Қашқирнинг гирибонидан ушлаган қўлларини қаттиқроқ сикди.

– Кўзингни ўйнатмай очик сўзла, шайтон!

Қашқир жон талвасасида унинг қўлида питирлаб хириллади:

– Икки аллома... Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддин...

“Аждаҳонинг кўзини чўкиган қўзғун! Икки мавлонони қутқариб не қилади? Олтин-жавохирларни ким беради? Салоҳиддин заргарми?”

Амир Жондор Қашқирни қаттиқрок бугмоқчи бўлди-ю, негадир Коший билан бўлган суҳбат эсига тушиб, қуйиб юборди. Қорнидан тойиб кетган кумуш камарини тўғрилаб, эшикка томон юраркан, пичинг қилди:

– Билиб қуй, Қашқир! Икки кемага оёқ қуйган ғарқ бўлур! Амир Султон Жондор олтин-жавоҳирларга сотилмайди!

Қундуз ёққан қор яхлаб, аёз бошланган эди. Совуқда пишкириб, ер депсиниб турган отлар, туёқлари остидан кучган муз парчаларини сачратиб, тош йўлни қарсиллатиб чониб кетди.

Шахар кучалари гүристондай жимжит ва зимистон эди. Ҳар куни бу маҳал эшитилиб турадиган қоровулларнинг шақилдоғи ҳам эшитилмас, қаландарларнинг “ҳақ дўст, ё Олло”си ҳам кулоққа чалимас, кечаси машъал ёқиб даҳа-даҳаларни айланиб юрадиган суворийлар ҳам кўринмас эди.

Амир Жондор олдинда от чоптириб бораркан, ҳамон Қашқирнинг сўзларини уйларди. У шайтонга тузоқ қуйган бу ясовулнинг илмоғига чап берганидан хурсанд эди. Токи бошига кулоҳ, эгнига хирқа кийиб, кўча-кўйда гадолик қилиб юрган бу дарвешни анчадан бери танир, уни саройда ясовул кийимида кўриб аввал ажабланган, кейин бу ишда шайх Низомиддин Хомушнинг қўли борлигини пайқаб қолган эди... Ҳа, шайхнинг шахсий айғоқчиси ҳисобланмиш бу одамдан эҳтиёт бўлмоқ даркор. Лекин айти замонда Қашқирнинг сўзлари унга тинчлик бермас, ҳамон хаёлидан чиқмас эди... Қашқир “қўп садоқатли одамлар бор”, деди. Қандай одамлар? Мақсадлари не? Нахот доруссалтанада фитна бўлса-ю, амир Султон Жондор беҳабар бўлса? Қаердадир Мирзо Улуғбекнинг суюкли навқари Бобо Хусайн Баҳодир яшириниб юрибди. Унинг номини эшитса шахзода ҳам дағ-дағ қалтираб

колади. Сунгги кунларда шахар доруғаси Мироншоҳ ҳам камнамо бўлиб қолди. Шайхулислом Бурҳониддин эса, бошдаёқ шахзодага руйхуш бермаган эди, hozир корасини ҳам кўрсатмайди. Эҳтиёти шарт. Ҳар нечук, Қашқир айтган одамларни билиб қўймоқ даркор. Зеро бу телба шахзодага суянмоқ – куланкага суянмоқ билан баробар. Бойқушнинг кўзларига ўхшаган кўзлари ёмон... Бу кўзлардан кўркмоқ жоиз...

Амир Жондорнинг хаёлини Куксарой олдидаги майдонда гулхан ёкиб утирган ясовулларнинг овози бўлди. Отлиқларни кўриб, урниларидан сакраб турган ясовуллар, амир Жондор билан Қашқирни таниб, жойларига қайтишди. Амир Жондор, отининг жиловини дарвозада қарши олган соқчига тутқазиб, ичкари кирди. Уни сарҳовуз ёнида кутиб олган балхлик занжисифат саройбон саломхонага эмас, негадир ҳарамга ёндош меҳмонхонага бошлади.

Мирзо Абдуллатиф ҳарамга ёндош бу шоҳона хонанинг тўрида, қават-қават шоҳи кўрпачаларда ёнбошлаб ётар, олдидаги хонтахтада бир лаган бедана кабоб билан шаффоф май тула биллур хитой идиши турарди. Шифтдаги қандил ва токчалардаги олтин шамдонларга терилган шамларнинг кўпчилиги ўчирилган, меҳмонхона ғира-шира эди. Шунинг учунми, тўрда ёнбошлаб ётган шахзода амир Жондорнинг юрагида аллақандай ёмон бир шубҳа уйғотди. У қўл ковуштирганича пойгакка чўккаламоқчи эди, лекин шахзода ўрнидан кўзғалиб, “бери кел!” деб ишора қилди. Уйқусизликдан киртайиб қолган кўзларини амирнинг кўзларига қадаб, одатдаги саволини берди:

– Ҳўш, амир? Доруссалтанада не мужда бор?

“Тағин беҳурмат қилиб санлайди!” – Амир Жондор унинг кўзларидан кўзини олиб қочаркан, бошини куйироқ эгди:

– Иншооллох, осойишталик, давлатпаноҳ.

– Осойишталик бўлса нечун кўзингни яширасен?

Амир Жондор зўраки жилмайди:

– Соябони марҳаматимнинг нурли чехрасидан кўз қамашадур...

– Хушомадии бнласен, тулки! – деди шахзода мастона кулимсираб. – Ва лекин билиб қўй, амир, юрагингда не муддаонг бор – кўзингдан кўриб турибмен.

– Зоги олийларга шон-шавкат тиламоқдан бошқа муродим йўқдур. Салтанатингиз бундан ҳам зиёд...

– Бас! Салтанат ташвишларидан чарчаганмен! – деди шахзода. – Кўнглим бошқа бир нимарсани истайди, шуаро тили билан айтганда гул искамоқни тилайди, амирим!

Амир Жондор бирдан енгил тортиб, шахзодага қаради, кўзлари мастона сузилиб, жилмайиб ўтирганини кўриб, ўзи ҳам жилмайди.

– Сиз пушти паноҳим искамоқ тиласа ҳарамда гул кўпдур...

– Мен истаган гул ҳарамда йўқдур! – шахзода шундай деб, ёстнғи тагидан тилла шақилдоғини олиб, шақиллатди. Эшикда балхлик саройбон кўринди.

– Ҳарам бекасига айт! Кирсин!

Саройбон орқаси билан юриб чиққач, шахзода амирга бир пиёла май қуйиб узатди.

– Камина бир гулнинг таърифини эшитдим, амир. Кўнгил шу гулни искамоқни тилайдур...

Жодуликдин ҳар дам ул оху кўзинг жон куйдурур,
Гул мисоли икки лабинг лаъли маржон куйдурур...

– Хўш, шеър нечук, амир?

– Аъло, валинеъматим! – амир Жондор бир сипкоришда пиёлани бушатди, аллақандай шубхадан кўнгли ғаш булиб:

– Сиздай офтоби олам искамoқни тилаган бу гулрухсор қайси гулшаннинг гули экан? – деб сўради.

Мирзо Абдуллатиф унга жавоб бермай, эшикни секин очиб кирган харам бекасига юзланди. Юзига харир хаворанг нарда ташлаб олган бека, эшикдан кирган жойида икки қўлини кўксига қўйиб, салом берди.

– Ул гулрухсорнинг таърифини мана, бекам айтадур, – деди шахзода. – Келинг, бекам, ўлтиринг, торгинманг.

Харам бекаси учига дур кадалган зардўзи кавуши билан гиламни товушсизгина босиб келиб, шахзоданинг рўпарасига назокаг билан тизза букди. Шахзода илжайганича унга ҳам бир пиёла май қўйиб тутди. Харам бекаси таъзим билан пиёлани олди, қўш-қўш узук тақилган нозик бармоқлари билан юзидаги харир ипак пардани кўтариб, майдан бир хўплади-да, сузук кўзларини Мирзо Абдуллатифга тикди.

Бека ўттиздан ошган, лекин хануз лагофатини йўкотмаган, ошпоқ юзининг ўнг томонида катта қора холи бор, кўхлик жувон эди. Амир Жондор унинг пушти ранг ипак кўйлак ва қизил мовут мурсак остида лорсиллаб турган булиқ қоматига, пиёлани олаётганда очилган оппоқ қўлларига тикилиб, култ этиб ютинди. Буни пайқаб қолган шахзода қовонини солди.

– Бекам, ул гулнинг таърифини қилинг амирга...

Харам бекаси ўртасига кўкимтир хол қўйилган кийғоч қошларини чимириб, амирга қаради.

– Амирим ул гулрухсорни кўрмаса-да, таърифини эшитгандур. Шахзода Абдульазиз хуснда тенгсиз у нозанинни амир Иброҳимбек ўғлидан тортиб олган эди...

Амир Жондор чучиб шахзодага каради. Мирзо Абдуллатиф Абдулъазизнинг номини эшитган ҳамон чехрасидаги табассум суниб, юпка лаблари химарилди, айни замонда негадир кўзлари қисилиб, амир Жондорга қадалди. Амир беихтиёр кўзини олиб кочаркан, хаёлидан: “Эй, дариғ! Бу не кургулик! – деган фикр утди. – Бир умидим шу малак эди...”

– Хуш? Нечук индамайсен, амир? – деди шахзода...

– Ул гулнинг таърифини эшитганмен, валинеъмат. Ва лекин...

– Хуш? Сўзла!

Амир Жондор пешанасидан қуйилган совук катраларни сидириб ташлаб, ер остидан ҳарам бекасига кўз ташлади. Шахзода буни найқаб қолиб, бекага имо қилди: “Чиқиб тур!”

Бека истар-истамас ўрnidан туриб, эшикка томон йўналди. Шахзода тоқатсизланиб амирга юзланди.

– Не сўзинг бор? Сўзла, амир!

Амир Жондор нима қилишини, нима дейишини билмай талмовсираб қолди.

– Давлатпаноҳ! Ул саанам шахзода Абдулъазизнинг ҳарамиди бўлган. Очилмаган гул-ғунчалар кўпдур.

– Гоҳо очилмаган гулдан очилган гулнинг неси хушбуй бўладур, амир...

– Иккиламчи, маълумингиз бўлғай, бу гул ҳибсада ётган мавлоно Муҳиддиннинг гулшанидан бўлур. Ҳибсада ётган бир кимсанинг ожизасини ҳарамга олмоқ... Сиздай салтанат соҳибининг шон-шавкатига лойиқ бўлурму, ҳазратим?

– Ҳмм... – Мирзо Абдуллатифнинг пешанаси тиришди, ингичка мўйлови асабий кимирлаб:

– Хуш, – деди. – Мавлоно Али Қушчи қалай? Ҳамон иқрор бўлмадиму?

– Худодан қўрққан банда иқрор бўлур, валинеъмат. Бу қайсар нобакор...

– Бас! – шахзода кулларини парку ёстикларга тираб, каддини ростлади. – Иқрор бўлишни тиламаса зиндонда чириб кетсин! Аммо мавлоно Муҳиддинни камоқдан чиқаргайсен!

Амир Жондор дами ичига тушиб, индамай қолди. Шахзода яна бир пиёла шароб қуйиб унга узатаркан:

– Ма, ич, амир, – деди ва қулди. – Билиб қуй, биздай амирул-мўминин қулидан ёлғиз сен май ичурсен.

– Қуллук, давлатпаноҳ. Тангрининг марҳамати ёғилиб, салтанатингиз бундан ҳам улуғ бўлсин, илоҳи омин!..

– Омин. Хуш, ул гулрухсор қачон мухайё бўлади?

Амир Жондор юрагига бир нарса санчилгандай бўлиб, яна шахзодага қаради, қаради-ю, унинг синовчан қадалиб қолганини куриб илжайишга мажбур бўлди.

– Ҳар қалай, маслаҳат шуқим, бир ҳафта сабр қилгайсиз, давлатпаноҳ. Салоҳиддин заргар дорус-салтанада энг давлатманд, энг баобру зотлардандур. Унинг камоли иззатини ерга урмай, ўртага одам қуймоқ даркор, давлатпаноҳ...

– Узинг совчи бўласен, амир! Аммо ул гулрухсорга кузингни тикмагайсен. Гулга тикилган кузингни уйиб, бошингни сапчадек узиб ташлаймен, амир!.. – Шахзода тусатдан кўзларини қисиб, хахолаб кулиб юборди.

“Бу иблиснинг ҳазили ҳам турки тароватидай совуқдир!” Амир Жондор оғир, норғул гавдасини базур кутариб ўрнидан турди, куз олди қоронғилашиб, хонадан чиқди-ю, деворни ушлаб қолди. Хаёлида яна ўша аламли фикрлар қуюндай чарх урди.

“Эй дариғ! Бошимга не савдолар солдинг? Ул даҳрий шохдан юз угириб, бу шахзоданинг этагини тутиб, кўрган яхшилигим шу бўлдими? Бир умидим шу гулрухсор эди, бу умидим ҳам Чин-мочин чиннисидай чил-чил синдими?” – Амир Жондор хонада қандайдир шарпа эшитиб, кузини очди. Эшикда

балхлик занжисифат саройбон турар, саройбоннинг мушук кузларига ухшаган кук кузларида, таажжуб, йуқ, аллакандай шубха бор эди. Амир Жондор каддини ростлаб, белидаги камарини туғрилади.

– Гилай қайда?

– Гилай? – деди саройбон тушунмай.

– Гилай ясовулни айтамен! – Амир Жондор бир кузини қийшайтириб курсатди. Саройбон тушуниб кулиб юборди.

– Дарвозхонада ултирибди.

Амир Жондор куксидаги туғённи босиб, оғир одимлаб хонадан чикди.

13

Қашқир бир жойда утиролмаи торгина дарво-захонада кафасга тушган бўридай бетокат айланиб юрарди. Деворларига суворий совутлар – жибо ва дубулға, қилич ва қалқон осилган дарвозахонада Қашқирдан бошқа ҳеч ким йуқ, ясовуллар дарвоза олдидаги майдонда гулхан ёкиб, исиниб утиришарди. У дам-бадам тухтаб, сарой томонга кулоқ солар, лекин у кутган товуш – нагал қоқилган оғир этикларнинг таниш гурс-гурси эшитилмас, ҳаммаёқ жимжит эди.

Қашқирнинг талвасага тушиши бежиз эмас, у амир Жондордан, туғрироғи, амир унинг бояги гапларини шахзодага айтиб қўйишидан кўрқарди. Бу гап оғзидан қандай чиқиб кетганини Қашқир ўзи ҳам билмай қолди, лекин сўнгги кунларда унинг бошига шундай савдолар тушдики, кўнглидаги розини айтмай чораси қолмади.

Бундан бир ҳафта муқаддам, Қашқирни яна шайх Низомиддин Хомуш чақиртирди. Шайх ундан Куксаройда содир бўлаётган воқеаларни, шахзоданинг бошқа элулуслар билан олиб бораётган ёзишмаларини, саркардаларнинг узаро муносабатларини, девон

бекларининг юмушларини – барини бир-бир суриш-тирди. Мирзо Улуғбек навкарлари ва шогирдлари, илм аҳлидан кимлар ҳибсга олиниб, кимлар эркак чикарилганини, хуллас сураб-суриштирмаган сирасрори қолмади. Қашқир пирининг барча суроқларига жавоб берди, шайх ундан рози бўлгандай эди, лекин суроқ охирида сўз айланиб яна ном-нишони ўчган Қаландар Қарноқийга бориб тақалди-ю, пири уни каттиқ койиди. Унга инониб, саройга тайинлаганида, шахзоданинг шахсий ясовулларидан бири килиб қўйганида, қасқдаги мусофир бир гадони тутолмасанг не килиб юрибсен, деган сўзларни айтиб, шундай койиди, шундай писанда қилдики, Қашқир пирининг олдидан ер бўлиб, кўнгли чўкиб чиқди.

Ойсиз, зим-зиё, совуқ бир кеча эди. Гилай аламини арғумоғидан олмоқчи бўлгандай, устугига камчи босди. Лекин қабристон ёнидаги дарвешлар хонақосига яқинлашиб ҳамду сано ўқиётган қаландарларнинг “ё Олло дўст, ё Олло”сини эшитганида, тўсатдан кўнгли бир хил бўлиб кетди. Исирик ҳиди анкиган хонақоҳга кириб, жулдуз кийимли Олло гадолари орасида ўтиргиси, уларга қўшилиб зикр тушгиси, кўкнори отиб ё наша чекиб узок ҳаёлга толгиси келди. Бу бевафо фаний дунёнинг барча ташвишларини кўнглида зил бўлиб ётган ҳамма ғам-андуҳларини эсидан чиқариб, бир зумга бўлса ҳам, беғам-беташвиш гадога айланиш истаги уни йўлдан бурилишга ундади.

Шифти куббасимон ярим коронги ханоқоҳда бири зикр тушиб, бири наяки чекиб, яна бири кун бўйи эшикма-эшик юриб топган чақаларини санаб, қора дуд орасида аридай ғувиллашиб ўтирган зоҳидлар Қашқирни қий-чув билан қарши олишди. Бирови уни даргоҳи илоҳийни тарк этган муртад ва кофир, деб сўкса, бирови бошидаги дубулғаси ва эғнидаги совутларига ёпишиб кулги қилди, яна бирови дарҳол

қулига наша тутуни буруксиган чилим тутди. Наша жуда утқир эканми ё Қашқир анчадан бери чекмай юргани учунми, бир-икки тортишдаёқ кўз олдини аллақандай туман коплади, кунглидаги барча қайғулари тузғиб, узини бошка бир оламга кириб қолгандай ҳис қилди. У бошидаги дубулғаси, эгнидаги совутини ечиб, кулоҳ кийиб, зикр тушди, кейин бир кафт кукнори ичиб узоқ хаёлга толди, гадоликда, йуксилликда ўтган умрини ўйлаб ўпкаси тўлиб йиғлади, ниҳоят хонақоҳнинг қоронғи бир бурчига кириб ухлаб қолди.

У уйғониб кетгач, қанча ухлаганини, қаерда, қимлар орасида ётганини анчагача эслай олмади. Хонақоҳда фақат битта мойчирок тутаб турар, жулдур хирқаларига ўраниб олган дарвешлар ерга ташланган бўйраларда бир-бирининг пинжларига кириб, пинакка кетишган эди. Қашқир дубулғаси билан қиличини аранг топиб, қўланса хидга тўла хонақоҳдан чиққанида тун ярмидан ошиб кетган, булутлар орасида бир ҳовуч чуғдай милтираган ҳулқар тиккаға келган эди.

Қашқир совуқда депсиниб турган бетокат арғумоғига миниб, қамчи урди... “Мозори калон” билан Куксарой ораси анча бор, йўл шаҳар чеккасидаги боғлар, камбағал-қосиблар даҳасидаги тор кучалар, настик дўкончалардан иборат расталар, пана-пастқам жойлардан ўтар эди. Яланғоч боғлар, тоқзорлар хувиллаб ётар, ҳаммаёқ гўристондай осуда эди... Қашқир боғлардан ўтиб, бозор майдонига чиқди. Сўнг, эскифурушлар растаси олдидан от чоптириб ўтиб, анҳор бўйлаб кетди. Анҳор бўйида темирчи ва чилангарлик дўконлари жойлашган бўлиб, бу ерда ҳам қоровуллар кўринмас эди. Қашқир тўсатдан нечундир юраги хувиллаб, отини яна қамчилади. Темирчилик охиридаги чорраҳадан унғ қўлга бурилиб кулолчилар растасига чиқилар, сўнг, бешиқсоз ва эгарсозлар растасидан ўтиб Куксарой майдонига борилар эди.

Қашқир темирчилик растасининг охирига борганида, баногоҳ олдидан уч нафар отлик чикди. Қашқир уларни тунда шаҳар оралаб юрган суворийлар деб уйласа ҳам, сесканинқираб, узини сал чапга олди. Лекин отликлар унга йул бериш урнига куюндай бостириб келишарди. Қашқир жон ҳолатда отининг бошини бурмоқчи бўлди, лекин шу пайт суворийлардан бири ён томондан бостириб келиб бошига қора жун қопга ўхшаган бир нарсани ташлади-да, ипидан тортиб, томоғидан ғип бўғиб олди. Қашқир қоп ичида питирлаб қиличига ёпишди, лекин кимдир қўлларидан “шап” ушлаб орқасига қайирди-да, чилвир билан маҳкам боғлади. Сўнг, эгарга ўнгариб олиб, от чоптириб кетди. Қашқир олача қоп ичида нафаси қайтиб талпиниб кўрди. Бақирай деса кимдир қопнинг боғичини қаттиқроқ тортади-ю, томоғини яна “ғип” бўғиб оларди... Отликлар, Қашқирнинг чамасида, бирикки фарсах йул юришди, кандайдир жарликлардан, ариклардан ўтишди. Ниҳоят, тўхтаб, уни отдан ағдариб олишди-да, худди гўрга судраб кириб кетаётгандай судраб кетишди. Қашқир даҳшат ичида “тириклайин кўммоқчилар!” деган хаёлга борди. “Вой-дод!” деб бақирган бўлди-ю, ҳушидан кетди.

Қашқир ҳушига келганда чиндан ҳам гўрсимон бир унғурда ётар, тепасида соқол-мўйловлари ўсиб кетган уч-тўрт одам турарди. Қўлларидаги мойчиروق шуъласида юз-кўзларини танғиб олган, соқол-мўйловлари ўсиб кетган бу одамлар Қашқирнинг кўзига ажал бўлиб кўринди-ю, аъзойи-бадани музлаб, кўзини қайта юмди. Кимдир ёнига тиз чўкиб, юзига бир пиёла сув сепди.

– Бас, Қашқир! Муғамбирлик қилмай кўзингни оч!

Дуриллаб эшитилган бу товуш алланечук таниш эди. Қашқир кўзини секин очди-ю, тили калимага келмай анграйиб қолди: тепасида энгашиб турган,

соқол-муйлови ўсиб кетган бу кимса... Қаландар Қарноқий эди.

– Қаландар! – деди Қашқир шивирлаб.

– Қалай, ухшайманми? – Қарноқий кўзини қисиб кулди. – Қани, ўрнингиздан туринг, ясовулим! Гадолик йўлини тарк этган бу қочоқни ушлаб зиндонга солинг!

Қарноқий шундай деб, Қашқирни ёқасидан ушлаб ўрнидан турғазди. – Хуш, жанда ўрнига бу совут, кулоҳ ўрнига дубулға, асо ўрнига қилич муборак бўлғай, иблиси лаин?

Қашқир тушимми, ўнгимми дегандай, кўзини яна юмиб очди... Йўқ, бу кўраётганлари туш эмас, у чиндан ҳам гўрдай совуқ, ярим қоронги ғорда турар, атрофини қора чакмон кийиб, юз-кўзларини қора мато билан танғиб олган, соқол-муйловлари ўсиб кетган қароқчисифат одамлар қуршаб олган, улар орасида уч ойдан бери дом-дараксиз кетган девқомат Қаландар Қарноқий ҳам бор эди...

Қўрқувдан дир-дир титраган Қашқир, ҳамон гарангсиз кўзлари олазарак бўлиб турарди.

– Ҳа, ясовул? Нечук индамайсен? Ё жандангни совутга алмашганинг учун худонинг қаҳрига учраб гунг бўлиб қолдингми?

Қашқир бошини кўтармай минғирлади:

– Не қилай? Камина бир фақиру ҳақир... Оллонинг хоҳиши...

– Бу фақиру ҳақир қанча бегуноҳнинг ёстиғини қуритиб, қанча мўмин-мусулмоннинг бошини қиличдан ўтқарди? Қанча бечорани зиндонга ташлади?

– Худонинг хоҳиши шу эса, не чора?

– Худога тил теккизгунча ўз гуноҳингдан сўзлаб тавба-тазарру қил, эй каззоб! Мавлоно Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддинни ҳибсга олган сенми?

– Ммен. Лекин... ёлғиз қилмадум бу юмушни...

– Сўзингни англамадим?..

– Амир Жондор тархон бош-кош булмиш.

– Бас! Бу икки зот кайда етганини биласенми?

Қашқирнинг дилида, гуё зимистонда шам ёнгандай нимадир милт этди. У охиста бошини кутарди. Юзларини боғлаб олган номаълум кимсалар ҳамон уни куршаб турар, лекин ҳеч бири индамас, ҳеч бирини таниб ҳам булмас, ёлғиз соқол-муйлови ушиб кетган наҳлавон жусса Қаландар Қариоқий унинг рупарасида туриб сўроққа тутмоқда эди.

– Биламен...

– Билсанг... уларни кутқармоқнинг иложи борми?

– Кутқармоқ?

– Қочирмоқнинг иложи топилурми, муғамбир?

Қашқирнинг дилида милт этган шам, гуё ёруғроқ ёниб, кўнгли ёришиб кетди. У “иложи топилур!” деб юборгиси келди-ю, кўзи Қаландарнинг ўқдай қадалиб турган кўзларига тушиб, тили ғулдираб қолди.

– Ббуни уйлаб ккўрмоқ даркор. Ҳибсхонага амир Жжондорсиз кириб булмас.

Қаландар уни билагидан ушлаб каттиқ сикди.

– Сўзимга кулок сол, Қашқир, бу разил юмушларнинг эвазига надаркуш шаҳзодадан қанча тилла олдинг?

Қашқир аллақандай кўнгли ўксиб:

– Бир бечора гадоёга тиллани ким берадур, – деди. – Марҳамат қилса корнимизни тўйдирар, булмаса у ҳам йук...

– Булмаса сўзимни эшит, Қашқир: агарчи бу икки мавлонони кутқармоққа ёрдам берсанг... қўлингга юз тилла санаб берамен!..

“Юз тилла! – деди Қашқир ичида. – Юз тиллани кайдан олади, бу гадо!”

Тўсатдан Али Қўшчининг қўлида қолган Амир Темур олтинлари тўғрисидаги мишмишлар эсига тушиб, Қашқирнинг кўзи чарақлаб кетди.

- Қайдам, одамларнинг кўнглига қўл солиб кўрмок даркор, – деди у эҳтиёткорлик билан. – Бу ёқда амир Жондор бор, бу ёқда девонбеги, зиндонбеги, сокчилар...

Қаландар унинг билагини қаттиқроқ сиқди.

– Муддаонг савдолашмоқми? Нархини оширмоқми?

– Йўқ, йўқ! Қийинлигини айтамен.

– Қийинлигини фақир ҳам билади. Осон бўлса юз тилла ваъда қилмас эрдик.

– Мақсад аён. Чорасини кидириб кўрамен, – деди Қашқир, қўлини бушатишга уриниб.

– Тўхта, Қашқир! Мавлонолар ётган зиндон саройнинг қай ерида? Аниқ билиб келасен. Уларни кочирмок қийин бўлса... зиндонга туйнук очиб кирмокнинг чораси борми? Буни ҳам билиб келасен...

– Қуллук... – Қашқир яна қўлини бушатмоқчи бўлди, лекин Қарноқий боягидан ҳам қаттиқроқ сиқди.

– Тўхта! Энди охириги сўзимни эшит, Қашқир; мен биламен, сен шайх Низомиддин Хомуш ҳазратларининг амри билан фақирни излаб юрибсен. Шайх менинг бошимга тилла ваъда қилғандур. Тўғриму?..

Тўғри...

Яхши билиб қўй, Қашқир, фақирнинг бошини тиллага соғмоқни уйласанг, ўз бошинг кетади! Бу сирни ошкор этсанг, биздан қочиб қутулмассен! Осмонга чиқсанг, оёғиндан судраб тушамен. Оғзимдан ютиб, кулоғимдан чиқарамен. Уқдингми? Бас! Сенга бир ҳафта муҳлат берамен. Бир ҳафтадан кейин... Кўҳак тоғининг ётагидаги ёнғоқзорда, тун ярмида учрашурмиз... Бу сўз маъқул бўлса, каломуллои шарифни қўлингга олиб қасамёд қилгил!

Юзига ниқоб тортган серсоқоллардан бири ёстикдай келадиған Қуръонни қўлига тутқазди. Қашқир уни олиб ўнди, кўзларига суртди...

Биллоҳи азим...

Қашқир лабларини пичирлатиб касамёд қилиб бўлган хамон даврадагилардан бири қўлидан Куръонни тортиб олиб, бошига бояги қора жун қопни ташлади, бошқалари қўлларини қайириб боғлади, кейин ерга йикитишиб, гўё бир қоп гуштдай судраб кетишди. Ғордан чиққанларидан кейин бўлса керак, уни кутариб эгарга унгариб олишди-да, қаёққадир от чоптириб кетишди. Улар яна боягидай узок йўл юришди, қандайдир жарликлардан, ариқлардан от сакратиб ўтишди. Ниҳоят, бир жойда эгардан тушуришиб, қопнинг боғичини ечдилар-да, узлари тасир-тусир от чоптириб кетишди... Қашқир жон талвасасида боғични бўшатиб, бошнини қопдан чиқарганида суворийларнинг қораси учган, факат узоклашиб бораётган от туёқларининг дупуригина эшитилар, чилвири белига боғланган арғумоғи ёнида депсиниб турарди... Қашқир теvarак-атрофига разм солди. Уни Зарафшон бўйидаги тўқайзорга ташлаб кетишган, олисда Қаландар айтган Кўҳак тоғи элас-элас қорайиб кўринарди... Қашқир уст-бошини пайпаслаб ушлаб кўрди. Қароқчилар ҳеч нарсага тегмаган – белидаги қиличи, бошидаги дубулғаси – ҳаммаси ўрнида эди... Қашқир отига миниб шаҳар гомон йўл олди... У бир неча кунгача гўё бунинг ҳаммасини тушида кўргандай хаёли паришон бўлиб юрди. У нима қилишини билмас эди. Бир-икки марта шайх ҳазратларининг оёғига йиқилиб, содир бўлган воқеани айтиб беришга жазм қилди, лекин ҳар сафар уни уйлаганида кўз олдига қабрга ўхшаган ғор, уни қуршаб олган қароқчи сифат қимсалар келар, Қаландарнинг “Билиб қўй, Қашқир, бу сирни ошқор этсанг биздан қочиб кутулмассен. Осмонга чиқсанг оёғингдан тортиб туширамиз!” деган сўзлари эсига тушарди.

Қашқир хамон туш кўраётгандай паришонхотир бўлиб юрса ҳам, Қаландарнинг тоншириғини

унутмади, баъзи парсаларни зимдан суриштириб кўрди. Лекин Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддин ёнган ҳибсхонага кириш амримаҳол эди. Бунинг учун ё амир Жондорни қўлга олиш, ё девонбегининг муҳри босилган фармон бўлиши, ёхуд зиндонбегининг кўйишга қўл солиб кўриш керак эди. Қашқир уйлай-уйлай, ахири амир Жондорни қўлга олишга аҳд қилди. У қўлдан бери амир Жондорни зимдан кузатиб юрар, сўнги пайтларда амир аллақандай бесаранжом бўлиб қолганини ҳам сезар эди. Ёлғиз амир Жондор эмас, барча сарой ахли осойишни йўқотган, ҳамма бир-биридан кўрқар, бир-бирига айғоқчилик қилар, зотан, саройда фароғат қолмаган эди.

Қашқир қулай фурсат тополмай юриб, ахири шу бугун ёрилган эди. Лекин амир Жондор хушёрлик қилди. Кўнглини очмади...

– Ҳа, Қашқир, нечук қафасга тушган оч кашқирдай тиним билмай айланасен?

Қашқир ёмон бир иш устида қўлга тушгандай ялт этиб қаради. Дарвозахонанинг эшигида амир Жондор турар, унинг бароқ қошлари остига яширинган кўзлари синавчан қисилган, ковоғи уйилган эди.

“Шаҳзода сирни очибди. Уйим куйди!”

Амир Жондорнинг мийиғига кулгу югурди.

– Нечук қалтирайсен, Қашқир? Маца, фармон! Бор, мавлоно Муҳиддинни ҳибсдан чиқариб олиб кел!

Қашқирнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

– Али Қушчи гуноҳига иқрор бўлганми?

– Али Қушчи улганда иқрор бўлур! Мавлоно Муҳиддинни айтамен.

– Али Қушчи иқрор бўлмаса, нечук мавлоно Муҳиддин ҳибсдан бўшатилур?

Сабаби... – Амир Жондор захарханда билан кулди. – Сабаби, давлатпаноҳнинг ишқи мавлоно Муҳиддиннинг ожизасига тушибди.

– Қайси ожизаси? – деди Қашкир хайрои бўлиб. – Шахзода Абдулъазиз хуштор бўлиб, амир Иброҳим-бекнинг ўғлидан тортиб олган малак эмасми?

– Сен билмаган сир-асрор йўқ, муғамбир!

– Биламен. Сабаби... Қаландар Қарноқий деган бир дарвеш... Қашкир сўзини охирига етказмай гудраниб колди.

– Қайси Қарноқий? Не деб гуддирайсен, шайтони басир?

– Э-э, амирим, бир девона бор эди, шу санамни деб хушидан айрилган... Хуш, зиндонга тушамизми?

– Узинг тушиб, олиб чиқ!

– Сиз тушмасангиз, зиндонбеги фақирга инонмас, амирим.

– Хўп, юр! – деди амир, лекин дарвозхонадан чиқишдан олдин Қашкирнинг елкасидан ушлаб тўхтатди. – Тўхта, Қашкир. Боя бир сўз айтган эдинг...

– Қайси сўз?

– Ишончли кишилар бор деган эдинг...

Қашкир ҳадиксираб эшикка қаради, сўнг амирнинг қулоғига эгилиб шивирлади:

– Куксарой бу сўзни айтадурган жой эмасдур, амирим... Бошқа пайт айтамен.

14

– Яна йиғламокни бошладингизми, мавлоно? Уч ой бўлди, туну кун кўз ёши тўқасиз? Фойдасини кўрдингизми? – Али Қушчи қўлларини кўксига ковуштирганича муздай деворга суяниб турарди. Зимистон хонанинг бир бурчидан мавлоно Муҳиддиннинг йиғи аралаш заиф овози эшитилди:

– Фойдаси бўлур эди, агарчи сиз сўзимга кирсангиз...

– Таассуфлар бўлғайким, сизнинг сўзингизга киролмасмен. Юз маротаба айтдим...

– Қайсарлик қиласиз. Бу қайсарлигингиз билан ўзингизни ҳам, каминадай ногирон бир фақирни ҳам бу жаҳаннамга тириклайин кўммишсиз!.. – Қоронғида пиқ-пиқ йиғи овози эшитилди. Мислсиз мунг ва изтиробга тўла бу ингичка товуш Али Қушчининг кўксини тешиб ўтгандай бўлиб, кўллари билан кулоқларини босди, кўзларини чирт юмиб олди. Мана икки ойдаи ошди, ахвол шу: туну кун йиғи, нола, таъна-маломат.. Али Қушчи бошига тушган ҳамма мусибатга – очликка, совукка, нафасни бўғувчи кўланса ҳидга, кана ва суваракларнинг хуружига – ҳаммасига бардош қилишга тайёр, лекин бу овоз, ногирон гўдакнинг йиғисидай бу зорли йиғи юрагини тилка-тилка қилаётгандай қийналар, изтироб чекар эди. Биринчи кунлари у мавлононинг йиғисини эшитганда ўзи ҳам кўз ёшларини тиёлмай тўлғанди, уни ёш боладай юпатишга уринди, сабр-тоқатга чақириб, ялиниб-ёлворди, узоқузок насиҳатлар қилди. Лекин бу насиҳатлар мавлононинг қулоғига кирмас, кўз ёшларини булоқдай оқизиб, нола чеккани чеккан эди. Бир томони мавлонога ҳам қийин, у ҳибсга тушган дастлабки кунлари қаттиқ ётиб қолди, кечалари оловдай ёниб алаҳлаб чиқар, ёмон тушлар кўриб уввос тортиб уйғониб кетар, кўзларига алланималар кўриниб қоронғи бурчакка тикилиб олар ва бир нималар деб пичирлар эди. Шундай пайтларда Али Қушчи унинг ақлидан озишидан ё ўлиб қолишидан кўрқиб ваҳимага тушар, гўё бунга ўзи айбдордай кечаси билан мижджа қокмай қийналиб чиқар, айна замонда юрагидаги сирни оча олмаслигини, бу сирни очишга ҳаққи йўқ эканини тушуниб икки ўт ўртасида ёнар эди. У мавлоно Муҳиддинга қулидан келганича ёрдам беришга, унинг жонига ора киришга уринарди, келган овқатнинг кўпроқ қисмини унга берар, кечалари чакмонини унинг устига ёпиб, ўзи тонг отгунча тор хонани айланиб

чикарди. У энди фақат шундай пайтларда, мавлоно Муҳиддин уйкуга кетиб, ўзи эса совуқдан тишлари-тишларига тегмай тор хибхонани тир айланиб юрган пайтларидагина ором оладиган бўлди. Шундай бедор тунларнинг бирида унинг хаёлига ғалати бир фикр келди...

Сўнгги йилларда Али Қушчи катта бир рисола ёза бошлаган эди. “Рисолаи дар фалакниёт” деб номланган бу китоб коинот илмининг энг мураккаб масалаларига бағишланган эди.

У рисолаининг муқаддимасини, тўғрироғи, муқаддиманинги бириинчи қисмини ёзиб тугатган эди ҳам. Ҳандаса илмининг асоеларига бағишланган бу қисмда, Али Қушчи нуқта, чизик, сатҳ, тўғри ва эгри чизик, мутасави, тўғри мутасави чизиклар ва инҳоят доира тушунчаларига батафсил тўхтаган, лекин табиат масалаларига доир иккинчи қисмини ҳали бошлай олмаган эди.

Али Қушчи кечалари, мавлоно Муҳиддинининг кўзи илинганда, зимистон хонани секин айланаркан, ногаҳон хаёлига шу рисолаи давом эгтириб, уш ниҳоясига етказини фикри келди. Рост, қоғоз-қаламиз коинот илминининг чингал масалаларинини ечиш қийин. Лекин не чора? Қоғоз-қалам йук деб, умри беҳуда ўтадимми? Бир чорасини қилмоқ керак. У рисола устида қайта-қайта ўйларкан, бу иш кўнглига катта тасалли беришини сезиб қолди. У тор хонани оҳиста айланиб фалак илминининг мураккаб қонунларини идрок этаркан, хибседа ётгани бағамом эсидан чиқар, кўнглидаги барча ташвиш, барча ғам-андух гуё тузғиб кетар, хатто қалбидаги сўнмас дард, энаси Тиллабиби тўғрисидаги нотинч ўйлар ҳам хаёлидан кўгарилар эди. Мана бугун ҳам мавлоно Муҳиддин мизғиб кетгандай бўлиб, хибхона жимиб қолишини билан Али Қушчинининг хаёли яна ўша суюкли рисоласига кетди. Лекин

фикрларини бир жойга тўплаб, энди чор унсур – ут, хано, сув ва тупрокдан ташкил бўлмиш жисмларнинг таркиби ҳақида уйлашга киришган ҳам эди, мавлоно Муҳиддин уйғониб кетиб, яна куз ёшини бошлади. Шу сабабми, унинг ноласи бугун ҳар кунгидан ҳам оағтар таъбини хира қилди. “Бу не фозилким ҳаётни тираи идрок этмаса, идрок этиб, сабр-токат қилмаса? – деди у куйиниб. – Наҳотким, бу зот уша рисоёт иимида ҳеч бир ашмома бас келолмайдиган, машхур ва маълум мавлоно Муҳиддин ҳазратлари бўлса? Эй, парвардигори олам! Бошимга не савдолар солаанг солгайсен ва лекин бу бандангдай бекарор ва субутеиз қилмагайсен!”

Зимистон хонанинг бир бурчидан мавлоно Муҳиддиннинг ингичка, ногирон овози эшитилди:

“Эй, парвардигор! Бу кайсарликдан энди не фойда? Бу куфр китоблар алҳол кимга керак?!

Али Қушчи гўё юрагига биров ниш ургаандай кантираб кетди.

Не дедингиз, биродари азиз? Куфр китоблар?! Бу... бу кабиҳ сўзни айтмоққа қандай юзингиз чидади, мавлоно Муҳиддин?!

Виллоидан сўзламанг! Ношаръий китоблар битиб, гуноҳи қаоирга ботмасак, Олло таоло бошимизга бу куфрларни соямас эди, мавлоно!

Али Қушчи асабий кулди.

Бу сўзини бир бандаи тофил айтса ажабланмас эдим... Лекин сиздай етук ашломанинг оғзидан эшитмоқ... ақла нишмайди, мавлоно. Зеро бу укубатни сиз билан меним бошимга ҳақ таоло эмас... – осийлик қилсам узинг кечиргайсен, парвардигори олам!.. – Ҳақ таоло эмас, уз налари бузрукворига қилич кутарган бир надаркуш солгандур, мавлоно!

Ташри таоло лозим ва лобид курмаса бу гурбат бўлмас эди!

Али Қушчининг асабий пирпираган лабларига кинояли табассум югурди.

– Ҳа, тангри таоло лозим кўрса шу букун бу ғурбатдан соқит бўлурсиз!

– Иншооллоҳ, шундай. Ва лекин бунинг учун шахзодага муковамаг қилмай гуноҳимизга иқрор бўлмоғимиз даркор.

– Сўзингизда мантиқ йўқдур, азизим! Хўп, камина шахзода билан ўшал такаббур шайх айтгандай бедин китобларни яшириб гайришаръий юмуш қилибмен ва бунинг жазосини тортмоқдамен. Ва лекин сиз-чи? Сиз жаннатмакон устоднинг васиятидан юз ўгириб, бу сирни очдингиз. Куфр китоблар яширилганига Қуръони шарифни ўпиб иқрор бўлдингиз. Ҳақ сўзми бу?

– Хўш?

– Ҳақ сўз бўлса сиз нечун жазо тортмоқдасиз? Тангри таоло нечун сизга бу жазони лойиқ кўрадур?

– Фақир сизнинг гуноҳингизга куйганмен!

– Йўқ! – деди Али Қушчи ҳансираб. – Сиз каминанинг гуноҳимга эмас, ўз гуноҳларингизга куймишсиз. Ул алломалар сарвари, хокими одил, устод Мирзо Улуғбекнинг сўнги тилагини оёқости қилганингиз учун Олло таоло сизга бу интиқомни лозим ва лобид кўрмишдур. Зеро... сўзимни бўлмагайсиз, мавлоно! Зеро худованди каримнинг бандаи мўминлари бўлмиш аҳли донишлар битган бу нодир китобларни яширмоқ гуноҳ эмас, уларни ақли фасод гумроҳлар қўлига топшириб, йўқ қилмоқ гуноҳи кабирдур, мавлоно!

– Йўқ қилмоқ нияти йўқдур!..

– Йўқ бўлса нечун аҳли донишлар яратган бу дурдоналарни макруҳ деб атайдур? О, мавлоно, мавлоно! – Али Қушчи юраги тарс ёрилиб кетаётгандай бўлиб қаттиқ уф тортди. – Не чора, устод Мирзо Улуғбек пешанамизга сиғмади! Ул алломай воҳид Мовароуннаҳр осмонида порлаб турган бир шамс эди.

Бу шамени сундирган жоҳил уламоларнинг муддаоси менга аёндур. Зеро, Амир Темур урушларидан чарчаб, устод даврида енгил нафас олган бу шўрлик эл, надоматлар булғайким, тағин мустабид шоҳ чангалига гушди. Мустабидлар эса, илми маърифатга дўст булолмайдур. Зеро, бири сув булса бири олов, бири шў булса бири зулматдур, мавлоно! – Али Қушчи нафас етмай томоғини силади-ю, жим қолди. Уртага чўккан жимликда каердандир бир бурчакдан мавлоно Муҳиддиннинг йиғламсираган маҳзун товуши келди:

Не қилай, азизим, не қилай?

– Сабот қилинг, биродар. Зеро, барча мустабид шохларининг кучи қиличида булса, ахли донишларнинг иккидори шундаким – улар зулматдан сўнг офтоб чиқишини биладур. Ойнинг ярми қоронғи булса, ярми ёруғдир. Фақат бу офтобни сабот билан кута билмоқ керакдур. Токи сабот қилмоқ ҳам муқовамаг қилмоқ билан тендур, мавлоно!..

Ё раббий! Бу ғурбатда ҳам муқоваматни уйлайдур!

Сиз булса жон сақламоқни уйлайсиз! Лекин жон сақламоқ ахдида бу тубан падаркушнинг оёғига йиқилиб, устоднинг васиятига хиёнат қилганда, не бўлдингиз? Камина билан бир зиндонда ётибсиз.

– Агар-чи, сиз бу йўлдан қайтсангиз эди...

Йўқ, қайтмасмен! Қайтмасмен! – деди Али Қушчи қоронғида энтикиб. – Устоднинг покиза рухига хиёнат қилиб бу нодир хазинани маҳв этгандан кўра фақир бу қабрга тириклайин кўмилганим мақбулдур! Бу нуқусил шўл гумроҳларга бош эгиб, булғуси насллар, авлод шўл аждодлар лаънатига қолгандан бу зиндонда чириб кетганим яхшидур!

Али Қушчи жим қолиши билан қоронғи бурчакда яна мавлоно Муҳиддиннинг шикаста товуши эшитилди:

– Устод йулида ўз жонингизга касд қилдингиз. Дуруст. Фақирга раҳм-шафқат қилмадингиз. Дуруст. Ва лекин энангизга раҳм қилсангиз бўлмасми?

– А?

– Бечора кампир! Унинг ҳоли не кечди?

Али Қушчи индамади, қоронғида унинг оғир энтикиб, аллақандай вишиллаб нафас олгани эшитилди, холос.

Мавлоно Муҳиддин унинг энг нозик жойига теккан, усиз ҳам безиллаб турган ярасини шафқатсиз тирнаган эди...

Ҳибсга тушибдики, Али Қушчининг куз олдидан ўша машъум манзара – кутубхонага тўсатдан бостириб қирган навкарлар ва остонада йиқилиб қолган энаси Тиллабиби кетмас эди. Ҳар сафар Али Қушчи буни эслаганида вужуд-вужудигача қакшаб, узини қуярга жой тополмай қоларди. Бу сафар юраги қаттиқ ачишди-ю, аъзойи бадани бўшашиб ердаги бўйрага ўтириб қолди.

У бетиним безиллаган юрагига қўлини қўйиб, узок ўтирди, нечундир маъсум болалик чоғлари, ёзда энаси ва падари поки билан бирга соябон аравада қовун сайлига чиқадиган пайлари эсига тушди.

Шаҳар ташқарисида, Обираҳмат томонларда, уларнинг боғлари, қовун полизлари бўларди.

Али Қушчи айниқса қовун сайлини яхши қўрар, полизлар тепасига тикилган қамиш капаларни, асалдай ширин қовунлар кўнглига текканда налак оралаб, хом сапча топиб, тошга ёриб ейишларини, кечқурунлари чайлалардан кўтариладиган аччиқ тутун ҳидини, худудсиз даштда бўладиган кўпқар суронларини севар, киши билан бокқа кўчиб чиқадиган бу завқли дамларни соғиниб кутарди.

Қишлоқда уларнинг қариндошлари, сон-саноксиз амма-холалари бўларди. Юзлари туршакдай буришиб

қолган, лекин тилларидаги бол томган бу меҳри даре
 имма-холалар кичкина Алини кўрганда атрофида
 гиргиттон бўлишар, юз-кўзларидан ўпишиб, бири
 ҳовуч-ҳовуч майиз, бири туршак, бири ёпғоқ
 билан чўптақларини тўлдириб юборишарди. Энаси
 Тиллабиби бўлса, бу айланиб-ургилишлардан кўркар,
 ҳар кун и кечқурун иерик тутатиб, унинг бошидан
 айлангирар, кечалари эса муштдеккина бўлиб, унинг
 бошида тонг отгунча ўтириб чиқарди...

Муштинар она! Углининг болалик чоғларидагина
 эмас, Али Қушчи кан-катга йиғит бўлиб, улоқ, пойга
 ва човгон уйинларига қатнашиб юрадиган пайтларида
 ҳам Тиллабиби унинг орқасидан қолмас, гоҳо: “Эҳтиёт
 бўл, буталоғим!” деб кичкирганча асов отлар орасига
 кириб кетар эди. Энасининг бу қилиқларидан уялган
 Али Қушчи ҳарчанд илтимос қилмасин, ялиниб-
 ёлвормасин, ҳатто қаттик-қуруқ сузламасин, фойда
 бермас, Тиллабиби: “Буталоғим!” деб кичкирганича
 орқасидан югургани югурган эди...

Али Қушчининг хаёлини яна мавлоно
 Муҳиддиннинг йиғламсираган товуши бўлди:

– Дилингизга озор берган бўлсам, кечиргайсиз,
 хабибим. Не қилай?..

Али Қушчи индамади. Шу пайт ташқарида,
 қаердадир олисада, дукур-дукур оёқ товушлари
 эшитилгандай бўлди. Али Қушчи нафасини ичига ютиб
 деворга суянди. Мавлоно Муҳиддин ҳам ҳиқиллашдан
 тўхтаб, бирдан жимиб қолди. Ташқаридаги гурс-гурс
 қадамлар яқинлашиб оғир кулфларнинг шарақ-шуруғи
 сукутни бузди.

“Ўзинг шафе бўлғайсен, парвардигор!” – пичирлади
 мавлоно Муҳиддин. Али Қушчи ҳамон деворга
 суяниб тикка турар, юраги увишиб, оёқлари қалтирай
 бонлаган эди.

Темир қоплаган оғир эшик оҳиста гичирлаб очилиб, кўлида шам ушлаган зиндонбеги, унинг кетида иккита сипоҳ кўринди. Али Қушчи шамнинг хира шуъласида амир Султон Жондор билан ғилай ясовулни таниди. Амир Жондор ташкарида қолди, ғилай ясовул эса зиндонбегининг кўлидан шамини олиб ичкарига кирди. Шамни боши узра баланд кўтариб:

– Мавлоно Муҳиддин! Қайдасиз? – деб сўради.

Хонанинг бир бурчида ғужанак бўлиб ётган мавлоно Муҳиддиндан садо чиқмади. У беҳуш йиқилиб қолганга ўхшарди.

– Гунг бўлдингми, мавлоно? – деди ғилай сансираб. – Соҳиби карам давлатпаноҳимнинг инояти-ла ҳибсдан озод бўлдинг! Тур ўрнингдан!

– Лаббай? Ҳа, ҳа!.. – Мавлоно Муҳиддин, ғилайнинг сўзига ниҳоят эндигина тушунгандай апил-танил ўрnidан турди. Лекин ёруққа чиқмади. У қоронғи бурчакда ивирсиб ниманидир кидирар, алланималарни пичирлаб, гўё аклидан озган одамдай ўзини у ёқдан-бу ёққа отар эди.

– Мавлоно, чиқ зиндондан! – деди ғилай бакириб. У кўлидаги шамни баландроқ кўтариб деворга суяниб турган Али Қушчига қаради.

“Ё раб! Узинг шафқат қилгайсен!” – деди Али Қушчи юраги музлаб. Лекин ясовул индамади. У кўзларини ғалати ўйнатиб бир ишшайди-да, хонадан чиқди.

“Наҳот тўхтамас? Наҳот бир сўз айтмай, бу совуқ гўрда тириклайин қолдириб кетар?”

Темир қоплаган оғир эшик оҳиста гичирлаб ёпилди. Йўлакдан тушиб турган хира ёруғлик сўниб, ҳибсхона яна мудҳиш қоронғиликка чўмди.

Али Қушчи аъзойи бадани бўшашиб бўйрага тиз чўқаркан, мавлоно Муҳиддинга айтган бояғи гаплари эсига тушди, хаёлидан: “Ғурури ғолиб келиб айтган

Бояги такаббур сўзлар учун кук юборган бир интиком эмасму бу?” деган фикр утди. Лекин иккинчи дақиқада қилбида яна уша исёнкор туйғулар жуш урди: “Виждон имрига буйсунган садокати зоҳир бир қулингга бу жазони лозим ва лобид топиб, тубанликка юз тутган ул субутсизга меҳр-шафқат инъом этсанг... адлу инсоф қайда, эй парвардигори олам?” – деди у хаёлан, сунг, нешанасини ғадир-будир деворга куйиб пичирлади:

“Бошга тушганни куз кураб, сабр қил, Али, сабр!”

15

Қаландар Қарноқий айтган Кухак қирининг этагида Қашқирни юзига ниқоб кийган бир кимса кутиб олди-да, жилға буйидаги ёнғокзор томон бошлаб кетди. Лекин ёнғокзорга етмай тўхтади, кафтларини оғзига тутиб, зағчадай қағ-қағ қилди. Дарҳол ёнғокзордан ҳам “қағ-қағ”лаган овозлар эшитилди-да, уч нафар отлик кўринди. Отлиқлар Қашқирни қуршаб олиб, ёнғокзорнинг орқасидаги жарликка бошлаб тушишди. Жарликнинг тубида Қаландар Қарноқий гулхан ёнида исиниб утирарди. Бу сафар Қаландар уни очик чехра билан қарши олди, ҳатто “Қашқир” ҳам демай, “Э, хуш келибсиз, ясовулбошим!” – деб ёнидан жой кўрсатди.

Қашқир Қаландарнинг ёнидаги харсангтошга чўнқаяркан, тун ярмида чуқур жарликда гулхан ёкиб утирган девсеймо Қаландар ҳам, уни қуршаб олган ниқобли кимсалар ҳам йўлтўсар қарокчиларга ўхшаб кетди-ю, кўксига пинҳона тупириб куйди.

Қаландар унга наяки тутиб:

– Хуш, не мужда келтирдинг, гапир, ясовул?! – деди.

Қашқир мужда эмас, нохуш хабар келтирганини уйлаб питирлаб қолди.

– Сўзла, ясовул! – деди Қаландар. – Бургутнинг чаңғалидай панжалари билан унинг тиззасини қисиб.

Қашқир кўрқа-ниса гапни мавлоно Муҳиддиндан бошлади. Лекин сўзини тугатмасданок Қаландар ўрнидан туриб кетди. Гуё гап мавлоно Муҳиддин эмас, уз устида бораётгандай чуқур бир афсуус билан:

– Аттанг, аттанг! – деб кўйди. – Ахир субутсизлик килибдур-да! Суф ундай алломан замонга! – У гулханны чир айланиб Қашқирнинг рўпарасида тўхтади. Қовоғини солиб:

– Хуш? – деди. – Али Қушчининг аҳволи нечук? Уни кутқармоқ йўллари топилдими? Туйнук очишнинг иложи борми? Чамалаб кўрдингми?

– Кўрдим... Қаландар... Туйнук очишнинг иложи йўқдур. Зиндонлар Куксаройнинг остида. Пойдеворлари мустаҳкам. Булса бир нули бордур – амир Жондорни қўлга олмоқ даркор.

– Амирни қўлга олиб бўладиму?

– Камина кўйнига қўл солиб кўрдим.

– Хуш?

– Амир ҳам шаҳзодадан норозидур. Чамамда, шаҳзода амир Жондорга, амир шаҳзодага инонмайди.

Қаландар заҳарханда билан кулди.

– Иншооллоҳ, айтганинг келсин! Жаннатмакон устоднинг яхшиликларига мислсиз ёмонлик қилган эди бу амир. Кимки, яхшиликка ёмонлик қилса ёмонлиги ўзига қайтади. Уни қўлга олмоқ лозим бўлса, дарҳол қўлга олмоқ даркор.

Қашқир гулхан шуъласида кўзларини ўйнатиб бир ишшайиб кўйди.

– Қўлга олмоқ керак, тўғри. Аммо амир Султон Жондор тархоннинг нархи фақирнинг нархидан юқори туради...

Қаландар қўлини силтади.

– Ҳа, муғамбир! Иш битса бас – оғзингга сиғганини оласен!

– Балли! Аммо тилла-гилла деб, минг сўзлагандан, бир марта унинг ўзини кўрмоқ яхшидур, дарвеш!

Қаландар Қарнокий пўнғиллаб сўкинди-да, белбоғидан беш-олти танга олиб, Қашқирнинг оёқлари остига ташлади. Тошга теккан олтин тангалар қоронғида даранглаб юмалаб кетди. Қашқир шоша-пиша уларни йиғиштириб олиб, қўйнига яшираркан, Қаландарга қараб кўзини қисди.

– Сенга айтадурган тағин бир сўзим бор, Қаландар.

– Не сўз? Яхшиликму?

Қашқир гулхан атрофида утирганларга хадиксираб қаради.

– Бу хабарни ёлғиз сенга айтмоғим маъкул...

Қаландар бепарво қулди...

– Бу йигитларга ўзимга инонгандай инонамен, Қашқир. Сўзла сўзингни!

Қашқир сўласини учирди.

– Мавлоно Муҳиддиннинг амир Иброҳимбекнинг ўғлига никоҳланган бир ожизаси бор эди... Сулувликда донғи оламга кетган...

Қарнокий бетокат бўлиб:

– Сўйла, ғилай! – деб бақириб юборди.

– Биласен, раҳматлик шахзода Абдулъазиз амир Иброҳимбекнинг ўғлини қатл қилдириб, бу нозанинни ўз ҳарамига олган эди...

Қаландар унинг кўкрагидан “шап” ушлаб ўрнидан турғазди.

– Нечук чўзасен? Тезроқ сўзла, баттол!

– Сўзим шуким, – деди Қашқир ғулдираб. – Бу гулрухсор нозанинга Мирзо Абдуллатифнинг ишки тушибдур...

– Хуршида бонунни қайдан кўрибди бу хунрез?

– Ҳи-ҳи-ҳи, ёқамни қўйиб юбор, дарвеш... – Қашқир Қаландарнинг қўлидан зурға чиқиб, бўйинини силади. – Шахзода бу гулрухсорга ишқ қўйса мен бечоранинг

гуноҳим не? Қайдан кўрибди деб, хайрон буласен? Курмаса таърифини стказганлар бордур, дарвеш!

– Сенга ухшаган ғаламислар!.. Хўш, сўзла, муддаоси не шахзоданинг?

– Муддаоси ҳарамга олмоқ! Айш қилмоқ!..

– Оғзингни юм, кузғун! – Қаландар бошини қуллари орасига олиб оғир тебранди. – Қачон?

– Буни бир билса, амир Жондор билади, холос!

Қаландар бошини чангаллаганича сукутга толди. Уртадаги гулханнынг сўна бошлаган шуъласида унинг серсоқол ялпоқ юзи, бир нуқтага тикилган кўзлари, бутун важоҳати аллақандай кўрқинчли, гуё у ҳозир ўрнидан сакраб туриб ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилиб юборадиганга ўхшарди. Гулхан теварагида утирган, қалпоқларини қошларигача бостириб кийиб олган йигитлар ҳам жим, ҳеч кимдан садо чикмасди. Қашқир бу йигитларга тикилиб қарагиси, уларни таниб олгиси келар, лекин кўрқар эди.

Қаландар бошидаги кулоҳини юлиб олиб, қаттиқ гижимлади.

“О, инсоф нелигин билмаган шахватпараст ҳокон! Ҳарамингда занжирбанд этилган ўнлаб канизлар, ипсиз боғланган бахтсиз малаклар етмасмиди? Энди келиб-келиб, унинг ёлғиз умиди, кўзининг нури, кўнглининг гулига кўз тикасенму? Қалбида милтираб турган сўнгги шуълани сўндириб, бор-йўғидан жудо қиласенму? Сенда инсофу адолат борми, эй нобакор палид?..”

Тўсатдан Қаландар шитоб билан ўрнидан турди.

– Сенга бир сўзим бор, Қашқир. Қанча тилла керак бўлса аямаймен: мавлоно Али Қушчини қутқармоқ йўлини ахтариб кўргайсен. Унгача овқат-повқат бериб турмоқининг чорасини топгайсен. Бу ишда меша айтадурган сўзинг бўлса... мана бу йигит воситачи бўлур. – Қаландар четрокда утирган Босқонбекка имо

қилди. — Қачон, қай жойда учрашмоқни сўзлашиб олинглар.

Қаландар шундай деди-да, “кетдик!” деган маънода қул силтаб, қантариғлик турган отларга томон йуналди.

16

Хуршида бону тонг палла ховлидан эшитилган аллақандай овозлардан, у ёқдан-бу ёққа югуриб утаётган одамларнинг оёқ товушларидан уйғониб кетди. Ёнида ётган энагасининг тўшаги буш, хонада ҳеч ким йуқ эди. Хуршида бону юраги “шиғ” этиб, ўрнидан турди-да, елкасига бахмал камзулини ташлаб, ховлига чиқди.

Қаршидаги меҳмонхонанинг даричалари чароғон, шоҳи дарпардаларда қучоқлашиб кўришаётган одамларнинг соялари акс этарди. “Дадам! Дадамлар қайтибдур!” деган фикр миясида чакмоқдай чакнади-ю, уй тўла эркак экани ҳам эсидан чиқиб, меҳмонхонага қараб югурди... Хуршида бону кирганида дадаси, тўғрироғи, дадасига ҳам ухшаган, ҳам ухшамаган, сочсоқоли ўсиб, кўзлари ичига ботиб, чўпдай озиб кетган қоқ суюк бир чол (ха, ха, дадаси худди бобосидай чолга ўхшаб қолган эди!) кўз ёшлари тирқираб, одамлар билан қучоқлашиб кўришар эди. Хуршида бону ёш боладай пик-пик йиғлаган бу юпун чолга тикилиб, бир лаҳза лол бўлиб қолди-ю, кейин хўнграб юбориб, ўзини унинг қучоғига отди...

Бир лаҳзада уйлари тўйхонага айланди. Қассоблар келишиб боғларида қўй сўйишди, ошпазлар ош дамлашди. Кун бўйи уйларидан одам аримади. Қуниқўшнилари, қариндошуруғлар, савдогарлар, шоирлар ва фозиллар, эркак ва аёллар, хуллас, одам узилмади. Сочини олдириб, соқол-мўйловиини қиртишлатиб, бонига ошпоқ салла ўраб, энига заррин тўн кийиб

олган дадаси ҳамон оғир касалдан турган хастага ўхшаса ҳам, бир-икки кундаёқ ўзига келиб, одам башара бўлиб қолди. Хуршида бону дадасини, хусусан бир кундаёқ эгик қаддини ростлаб, бурунгидай илдам одимлаб, нуфузли меҳмонларни ўзи кутиб олиб, ўзи кузатиб қўяётган буваси Салоҳиддин заргарни курганида, негадир қайта-қайта Қаландарнинг гаплари эсига тушар ва мавлоно Али Қушчини ўйлар эди... “Мавлоно Али Қушчи ҳам ҳибсдан чиққанмикин ё ҳамон зиндонда қулфат тортиб ётганмикин?.. Ё дадаси... Йўқ, йўқ, дадаси Қаландар ўйлаган одам эмас! Агар Қаландарнинг айтганлари рост бўлганда дадаси уч ойдан бери зиндонда изтироб чекиб ётмас эди. Бундай ғариб, бундай аянчли ҳолга тушмас эди!..”

Хуршида бону дадаси билан тўйиб-тўйиб суҳбатлашгиси, ундан ҳол-аҳвол сурагиси, айни замонда мавлоно Али Қушчининг ҳолини билгиси келар, лекин ўйларидан ҳамон одам узилмас эди. Буқун тушдан кейин келувчилар хиёл сийраклашиб, ўйлари бироз тинчиган эди, кечқурун сарой маҳрамларига ўхшаш уч-тўртта басавлат, кибор одамлар кириб келишди-ю, Салоҳиддин заргардан тортиб, хизматкорларигача – ҳамма яна саросимага тушиб қолди. Улар кетгандан кейин эса, билъақс, ўйлари аллақандай мудҳиш сукутга чўмди. Бу жимлик ва ўйдагиларнинг хатти-ҳаракатлари худди дадасини ҳибсга олиб кетган машъум тундаги хатти-ҳаракатларга ўхшарди. Қаттиқ шамол туриб, қор аралаш ёмғир ёға бошласа ҳам, буваси Салоҳиддин заргар авраси мовут сувсар пустинини кийиб, шоми ғарибонда қаёққадир кетди, хизматкор ва қоровуллар эшик ва дарвозаларни тақа-тақ ёпиб, хужраларига кириб олишди, энагаси эса нечундир йиғлаб кириб ётиб қолди. Не бўлди? Ё дадасининг бошига бошқа бир укубат тушдими? Укубат тушса ундан, Хуршидадан нечун яширишади?

Кагга меҳмонхонанинг дарчалари ёруғ, чамаси, дадаси уйноқ эди. Хуршида бону эгнига кундуз ёкали қизил барқут камзулини ташлаб, ўз хонасидан чиқди. Дадаси меҳмонхонанинг тўрида, қора мовут чакмонига ўраниб, чордана қуриб, сарик сахтиён жилдли кагга бир китобни ўқиб ўтирарди. У қизининг кирганини сезмади ҳам. Хуршида бону оёқ учида юриб бориб, унинг рўпарасига оҳиста чўнқайди. Чўнқайганда кумуш шамдондаги шамлар “лип” этди-ю, дадаси чўчиб бошини кўтарди. Унинг чуқур ботган катта-катта кўзларида кўркув аралаш таажжуб акс этди.

– Кел, қизим.

Дадасининг ганч девордай оқарган сўлгин юзини, кўркув чўкиб аянчли жавдираб турган махзун кўзларини кўрганида бонунинг ўпкаси тўлиб, “култ” эгиб ютишди.

– Дадажон... кўп қийналибсиз, азоб чекибсиз...

Мавлоно Муҳиддин бошидаги учлик қора духоба тақясини тўғрилаб, ўзининг майин, ўксик товуши билан:

– Ҳақ таолонинг бу кўрсатганига ҳам шуқур, қизим, – деди. – Мана, эсон-омон дийдор кўришдик...

– Ҳа, парвардигоримга минг қатла шуқур, бир ба-
лон азимдан қутулмишмиз, – пичирлади бону. – У кўнглига тугиб қўйган гапларини айтишга ийманар,
бу гаплар усиз ҳам аранг ўтирган отасининг ўксик руҳига озор беришидан чўчир, айни замонда Қаландар Қарноқийнинг сўзлари ёдидан ҳеч кўтарилмас эди. У Қаландарнинг айтганлари ёлғон бўлиб чиқишини, мавлоно Али Қушчи ҳам дадаси билан баб-баравар хибсдан озод қилинганини эшитгиси келар, шундай бўлишини дил-дилидан истар эди.

– Дадажон! – деди у, хиёл ўзини босиб. – Бу машъум зиндонда ёлғиз ўзингиз ётдингизми?

Мавлоно Муҳиддин кўзларини юмиб, оҳиста бош чайқади.

– Йўқ, қизим, Али Қушчи... ўзинг билган мавлоно Али Қушчи билан бирга бўлдик...

Хуршида бону ранги ўчиб, бир энтикиб қўйди.

– Мавлоно Али Қушчи... ул зоти шариф ҳам зиндондан чиқдимми?

– Йўқ, болам, хануз зиндонда...

– Сабаб, дадажон?

Мавлоно Муҳиддин вужудига совуқ бир нарса теккандай жунжикиб, қизига кўркинқираб қаради. Унинг чуқур ботган маъюс кўзларида аллакандай шубҳа жилваланди.

– Оллонинг хоҳиши шу бўлса начора, болам?

Мавлоно кўзини қизининг нигоҳидан олиб қочди. Ганчдай оқарган сўник юзига қизиллик югурди.

“Чин! Қаландарнинг сўзлари чин!”

Хуршида бонунинг хаёллари қуюндай тўс-тўполон бўлиб кетди.

– Дадажон! – деди у юрагидаги даҳшатли шубҳа билан олишиб. – У бечора... бечора мавлононинг аҳволи оғирму?

Мавлоно Муҳиддин қизига қарамай бош ирғади.

– Оғир, қизим, оғир...

– Нечук у бечорани қийнайдилар? Нечук зиндондан чиқармайдилар, дадажон?

Мавлоно Муҳиддиннинг чехрасидаги қизиллик оҳиста сўниб, юзи яна оқара бошлади, сўррайиб қолган узун бурнининг катаклари керилди.

– Айб мавлононинг ўзидадур, қизим. Ул зот бисёр ўжар, бисёр қайсардур. Бу замонда... – Мавлоно қоронғи даричага ҳадиксираб қараб қўйди, овозини пасайтириб давом этди: – Тахтга... Мирзо Абдуллатифдай мустабид шоҳ ўлтирганда қайсарлик қилиб бўлурму, қизим?

– Дадажон, мен бир сўз эшитдим... – деди Хуршида бону, деди-ю, дудуғланиб қолди. Мавлоно Муҳиддин бошини кутариб кизига қаради. Унинг кўзлари кисилган, чехрасидаги маҳзунлик аллақандай совук бир ифода билан алмашган эди.

– Қай сўз?

Хуршида бону отасининг бесаранжом кўзларига тоб беролмай ерга қаради.

– Мавлоно Али Қушчи... Мирзо Улуғбек ҳазратларининг куп нодир китобларини яширган эмиш...

– Бу сўзни қайдан эшитдинг?

Хуршида бону бошини кутармади. Дадасининг овозида ҳам тараддуд, ҳам аллақандай шафқатсиз бир оҳанг бор эди. Лекин бонуни бу шафқатсизлик эмас, тамом бошқа нарса чўчитар, миясини “Чин! Чин! Бечора мавлоно зиндонда ётибдур!” – деган фикр аёвсиз пармалар эди.

– Бу сўзни қайдан эшитдинг, дейман?

– Ҳамма айтадур...

– Ҳамма деб кимни айтасен?

– Ҳамма... ҳамсоялар... Бирга таҳсил кўрган дугоналарим...

– Бирга таҳсил кўрган дугоналар!.. – деди мавлоно Муҳиддин аллақандай ижирғаниб. – Мирзо Улуғбек шариати мустафони дастуруламал тутмаган такаббур шох эди. Зеро, муслималар ҳам ўқисин деб, уларни йўлдан уриб, гуноҳга ботгандур!

Хуршида бонунинг эсига негадир яна ўша эртақдай кизик ёзилган рисола тушди. Мирзо Улуғбек битган ва Мовароуннаҳр тарихига бағишланган бу рисолаани бир кечадаёқ ўқиб чиққани, сўнгра муҳаббат билан оққа кўчириб бергани ёдига келди, келди-ю, тўсатдан хўнграб юборди.

– Дадажон! Сизга не бўлди, дадажон?

Бирдан сергакланган мавлоно Муҳиддин кизига хайрат билан тикилди. Хуршида бону юзини кафтлари орасига яшириб утирар, ёкут кўзли нафис тилла узуклар тақилган оппоқ нозик бармоқлари орасидан сизиб чиққан ёш томчилари бурнининг четларидан юмалаб тушиб, иягидаги чуқурчага куюларди. Мавлоно Муҳиддин унга Мирзо Улуғбек билан Али Қушчини ёмонлаб хато қилганини дархол пайқади: у ўзини Мирзо Улуғбекнинг энг суюкли шоғирдими деб фахрланиб юрганларидан бону хабардор эди. Хайҳот! Эндиликда фақат Али Қушчи эмас, ўз жигарғушаси, суюкли фарзанди, нури чашми ҳам ундан ҳазар қилади!.. Мавлоно Муҳиддин хурлиги келиб, кўзига ёш олди.

– Қўй, кизим, ул машъум кунларни эсимга солма. Отанг кўрган мусибатни Олло таоло ҳеч бир бандасига раво кўрмағай! Не қилай, мавлоно Али Қушчинини тақдири каминанинг қўлида эмас. Даданг ногирон бир бечора! – Мавлоно Муҳиддин ўпкаси тўлиб, гапиролмай қолди. Лекин сезгир одам, бу сафар кўз ёшлари қизининг кўнглини эритолмаганини пайқади-ю, қаттиқ огриниб, бошини ҳам қилди. У кизига қаттиқроқ гапиргиси келди. Лекин... боя Куксаройдан амир Жондор бошлик бир-икки нуфузли аъёнлар келиб, шаҳзоданинг тилагини изҳор этишди, эрта-индин Хуршида бонуни саройга, Мирзо Абдуллатифнинг ҳарамига олиб кетишларини, унгача ҳозирлик кўриб қўйишларини тайинлади... Яна Куксарой! Яна ҳарам!.. Аввал шаҳзода, Абдулғазиз ҳарами, энди Мирзо Абдуллатиф ҳарами! Бу машъум хабарни эшитган хожа Салоҳиддин заргар ўзини қаёққа қўйишини билмай, ахийри маслаҳат излаб қаёққадир кетди. Бу шум хабар мавлонони ҳам титратиб юборди, лекин кўз олдига салкам уч ой ётган мудҳиш хибсхона келди-ю, розилик беришдан бошқа чора тополмади.

Ҳозир Хуршида бону оҳиста кириб келганда мавлоно Муҳиддин шуни уйлаб қўриб кетган эди. Йўқ, энагаси бу шум хабарни унга айтмабди чамаси, бону мавлоно кутгандай арз қилиб йиғламади билъақс, тамом бошқа нарсадан сўз очди. Энди у кизига не дейди? Бу машъум хабарни унга қандай айтади?

Мавлоно Муҳиддин қизининг сўзлари оғир боғганини билдирмай:

– Бор, қизим, – деди. – Бу юмуш ожизаларнинг юмуши эмас. Уз юмушининг бил, болам.

Хуршида бону секин ўрнидан турди, унсизгина одимлаб, эшикка томон йўналди.

– Хуршида! Қизим...

Бону тўхтади, бошини бир томонга эгганича, дадасига қаради. Шамнинг хира шуъласида унинг чеҳраси аниқ қўринмас, лекин бошини бир томонга эгиб, жимгина туришида аллақандай мажруҳлик, йўқ, чексиз бир дард бор эди. Мавлоно Муҳиддин юраги зирқираб кетди-ю, айтмоқчи бўлган гагини ичига ютди.

– Бу бечора падарингни кечиргайсен, қизим... Тақдири азал шу нарсани лозим кўрса не чора? Энаганг айтар... Афв эт, қизим...

Мавлоно Муҳиддин лаблари пирпираб, рўмолчасини кўзларига тутди. Хуршида бону бирдан ёпирилиб келган аллақандай шубҳадан эти увишиб, гандираклаганича меҳмонхонадан чиқди.

Ташқарида ҳамон қор аралаш ёмғир ёғар, бўрон қутурар, боғдаги кекса дарахтлар аянчли ғийтиллар, гўс совуқдан нола чекиб зорланар эди. Ҳовлида ҳеч ким қўринмас, фақат дарвоза томонда қоровулларнинг гангир-гунгир овозлари эшитиларди. Хуршида бону севалаб ёғатган ёмғирни сезмасдан, ҳовлининг ўртасидаги ишқомнинг муздай устунига суянди.

“Бу бечора падарингни кечиргайсен, кизим... Энаганг айтар. Такдири азал шуни лозим курса не чора?.. Нени лойик кўради? Энагам нени айтади?.. Афв эт, кизим!.. О, дадажон! Дадажон!..”

Ногахон бонунинг кулоғига кимдир “Хуршида!.. Хуршида бону!” деб шивирлаётгандай туюлиб, сесканиб кетди. Овоз боғ томондан келарди... Бону юраги гурс-гурс уриб бир-икки қадам юрди. Боғ эшик қийғоч очик эди.

– Бону...

“Қаландар! Дадамлардан мавлоно Али Қушчини сурамоқ ниятида келгандур...”

Хуршида бону қаёққа кочишини билмай, атрофига аланглади, лекин шу пайт эшикда Қаландарнинг новча, забардаст қомати кўринди.

– Бону! Тухтанг, бир сўзим бор сизга!..

Хуршида бону кўрқа-писа дарвозахонага қаради-да, оёқ учида юриб, боғ эшикка яқинлашди. Қаландар чекиниб узини боққа олди.

– Бону...

– Нечуи келдингиз? – Хуршида бону дсворга холсизгина суяниб, юзини кафтлари орасига яширди. – Мен бечорани қийнаб не қиласиз?

– Тухтанг, бону!.. – деди Қаландар тўсатдан амирона оҳангда. – Дадагиз... сизга ҳеч нарса демадимми?

– Айтди... Сиз ҳақ сўзни сўзлабсиз. Бироқ не чора? Дадам... ногирон бир бечора...

– Тухтанг, бону. Букун бу даргоҳга Куксаройдан биров келдими?

Боя тушда келган нотаниш, аммо юриш-туришларидан сарой махрамларига ўхшаган калондимоғ одамлар эсига тушган бону яна эти жунжикиб:

– Келди, – деди.

– Улар не муддаода келганлар... – Қаландар сўзини айтолмай дудуғланиб қолди-ю, узидан ғижиниб,

шафкатсизлик билан: – Шахзода сизни ўз ҳарамига олмоқ ниятида эканини эшитдингизми? – деб сўради. Хуршида бону ялт этиб Қаландарга қаради, қоронғида унинг нафас етмай энтиккани эшитилди.

– Йўқ...

– Билмасангиз, билиб қўйинг, бону. Бу баттол падаркуш жамолингиз таърифини эшитибди, эшитиб ўз ҳарамига олмоқни ният қилибди...

Совуқ қалтироқ босган Хуршида бону кўзларини юмди. Унинг нигоҳи олдидан дадасининг хаста чеҳраси кетмас, қулоқлари остида унинг ғамгин овози қайта-қайта такрорланар эди:

“Бу бечора падарингни кечиргайсен, қизим. Тақдири азал шу нарсани лойиқ кўрса не қилай?..”

– Нечук индамайсиз, бону? – Қаландар унинг муздай қўлларидан ушлади. – Сўзимни эшитинг, бону! Агар... Агарчи менга инонсангиз, шу букун олиб кетамен. Содик одамлар, жон аямас ёр-биродарлар бор. Бу хавф-хатар ўтгунча яшириниб турасиз. Нечун сўзламайсиз, бону?

Хуршида бону тўсатдан кўзига ёш олиб:

– Сиз, – деди титраб. – Сиз ташлаб кетмайсизму?

Қаландар қутилмаган бир журъат билан уни нозик белидан кучиб, ўзига тортди.

– Ё раб! Мен сизни ташлаб қайга кетамен, бону?

Хуршида бону ёш билан ювилган юзини бир зум Қаландарнинг серсокол юзига босди. У таҳқирланган гудакдай ўксиб-ўксиб йиғлар, алланималар деб пичирлар эди.

– Хуршида! Хуршида бону!..

Хуршида бону кўз ёшларини артиб, Қаландарга қаради.

– Хўп. Қайга десангиз кетамен.

– Иссик кийимларингизни олинг...

– Иук. Бу уйга кайта кирмаймен, – деди Хуршида бону. – Енимда сиз булсангиз совукдан улмасмен...

Қарнокий индамай бонуши даст кутариб олди-да, сирпанчиқ ерда тойиниб-сирганиб, жарликка караб кетди.

17

Зимистон ҳибсхонада буйрага чордана курганича чукур хаёлга толган мавлоно Али Қушчи оёқлари зиркираб урнидан турди. Томирлари тортиб увишиб қолган оёқларини укалайукалай, қафасдай тор хоини бир-икки марта айланиб чиқди. Сунг, боши айланиб, хаёли чувалиб кетаётганини сезиб деворга суянди.

Тусатдан унинг нигоҳи олдига иссиқ уйда оёқларини танчага суқиб, сувсар пўстинга ураниб утирган мавлоно Муҳиддин келди, келди-ю, оёқлари багтар зиркираб кетди. У шундай толиққан, оёқлари шундай безиллаб оғрир эдики, узини яна буйрага ташлаб чўзилгиси келди. Лекин зах ерга тўшалган буйрага утириш – музга утириш билан барабар эди. Али Қушчи шу совук буйрада ётаман деб оёқдан айрилди... У ҳам мавлоно Муҳиддинга ухшаб шахзодага буйини эга, оёғига йикилиб “Аждар тор”га бошлаб борса бас, бу қоронғи гурдан қутулиб, чароғон уйда без-без оғриган оёқларини шохи кўрна ёпилган иссиқ танчага суқиб фароғатда ётмасмиди? Илми фалакиёт масалаларига бағишланган суюкли рисоласини ҳам шу кўркам истирохатгоҳларда иссиқ танча ёнида ёзмасмиди? Ахир Мирзо Абдуллатиф, яширилган китобларни топиб берсанг саройга муаррих қилиб оламен деб ўзи айтмадимиз? Айтди! Тиласанг муаррих бўласен, тиласанг девонда мушыйлик қиласен деди. “Нечун унинг иродасига бош эгмайсен? Эг! Нодир китобларни қайга яширганингни айт! Сунгра шохона

оромгоҳларда ултириб, шахзоданинг улуғ ишлари, Мовароуннаҳр элига қилган эзгуликлари, кўрсатган меҳр-мурувватларини тараннум этиб, китоблар бит, ҳамдлар ўқи! Бу китоблар эвазига сандиқ-сандиқ олтин олмасен. Бойлик ва шон-шуҳрат орттирасен. Бу мислсиз азобукубатлардан қутулиб, мағлуб ёруғликка чиқасен”. Али Қушчи маънос кулимсираб қўйди, гўё ўз ўйларидан ўзи кўрқиб кетгандай, яна тор хонада айланишга тутинди. “Унга не бўлди? Шайтон васвасасидан ўзинг қутқариб, ўзинг сабот ва сабру қаноат инъом қил, парвардигори олам!..”

Али Қушчи ҳаёлини чулғаб олган оғир ўйлардан қутулишга тиришиб, бошини қаттиқ силкиди, кўнглидаги ғам-андуҳни енгил ниятида бор иродасини тўплаб, яна рисола устида ўйлай бошлади... Боя қасрга келган эди? Ҳа, қусуф, яъники сайёраларнинг тутилиши устида, қусуфи қулли ва қусуфи жузъий ходисалари – ой ва қуёшнинг тўла ва қисман тўтилиши гўғрисида ўйлаган эди. Қусуф ходисаси икки қурра – қамар ва қурраи арзнинг бир-бири ва шамш теварагидаги ҳаракатига боғлиқдир. Лекин буни қандай айтмоқ, рисолада қай йусуф боси этмоқ даркор? Буни шундай пардалаб айтмоқ лозимким, уни фақат аҳли донишларгина тушунсин. Зеро, “ҳаракат” деган сўзнинг ўзи бу жоҳил уламоларни ларзага солади. Ёнида бор: бу чигал масала жаннатмакон устод Қозизода Румий билан мавлоно Гнёсиддин Жамшид ҳазратлари ҳаёт маҳалида ҳам қўи мунозара ва мубоҳасаларга сабаб бўлган эди. Лекин у маҳалларда расадхона ҳали ишга тушмаган қўи сайёраларнинг фалакдаги ўрни ва ҳаракатлари яхши аниқланмаган эди. Сўнгги йигирма йилда эса жаннатмакон устод раҳнамолигида юлдузлараро, сайёралараро ҳаракатлар, авж, яъники, энг юқори, ҳазиз, яъники энг пастки ҳаракатлар мукамал жадвалларда қайд қилинди.

Қани энди, бу жадваллар унинг қўл остида бўлса?.. Зеро, бу мукаммал жадвалларсиз, қоғоз-каламсиз бу мураккаб рисола устида ишлаб бўлурму? – Унинг кўз олдига беихтиёр “Аждар ғор” келди. Ғорга яширинган сандикларнинг бирига 1022 юлдуз ва бу юлдузларнинг фалакдаги ўрни тасвир этилган қирк олти сурат-жадвал жойланган... Мавлононинг эсида бор: ул бандаи хоксор, устод Мирзо Улуғбек кечалари нимқоронғи расадхонада ўтириб, бу сурат-жадвалларни томоша қилишни яхши кўрарди. Тилла суви юритилган бу суратлар кечалари чинакам самони эслатар, тилла нуқталар билан белгиланган юлдузлар эса қоронғида чинакам юлдузлардай ялтиллаб кетарди...

Али Қушчи “Зижи Кўрагоний” жадвалларини эсларкан, бундан беш-олти йил муқаддам устод билан шайх Низомиддин Хомуш ўртасида бўлиб ўтган бир тўқнашув ёдига тушди. Лекин... Вожабо! Шайхнинг ўшанда айтган гаплари тунов куни шаҳзода айтган гапларнинг баайни ўзи эди. Нахот бу гапларни шаҳзодага шайх Низомиддин Хомуш ўргатган бўлса? Ё билъакс... йўқ, аксинча бўлиши эҳтимолдан йироқ. Шаҳзода у маҳалда бу жоҳил шайхдан узокда, узок Ҳиротда эди...

Жума куни эди. Бир гуруҳ амирлар ва нуфузли беклар билан – улар орасида Али Қушчи ҳам бор эди. – Овга чиққан устод, жума кунлари масжиди жомеда ўқиладиган хутбага шошилар эди. Лекин ҳар қанча шошилмасин, улар борганда хутба ўқилиб бўлган, намозхонлар тарқала бошлаган эдилар.

Аълоҳазратларини дарвозада кутиб олган шайхулислом Бурҳониддин, масжидга бошлаб кирди. Лекин улар шоша-пиша таҳорат олиб, энди намозга киришган ҳам эдилар, масжид ҳовлисида қандайдир ғала-ғовур кўтарилди, кимнингдир: “Ҳой, уммати мустафолар!” деган дўрилдоқ овози эшитилди.

Эшикдан кирган жойга тиз чўкиб, саждага бош кўйган Али Кушчи хаёлини бўлмасликка ҳар қанча уринмасин, бу ўктам, дўрилдок овозни баралла эшитар эди. Ҳовлидаги шов-шувни босиб, ваъз айтаётган кимса эса, доруссалтанада бедин алломалар кўпайиб кетганини, улар арши аъло ҳисобланмиш осмони фалак сирларини очмоққа жазм этиб, барча мўмин-мусулмонларни йўлдан ураётганини сўзлар эди...

Ранги ўчган, лаблари қаттиқ қимтилган устод намоз тугаган ҳамон шитоб билан юриб, масжиддан чиқди. Устоднинг кетидан чиққан Али Кушчи, айвонда туриб, ҳовлидаги юзларча намозхонларга, оқ ридо ва оқ саллали уламоларга қарата нутқ ирод қилаётган шайх Низомиддин Хомушга кўзи тушди. У маҳалда ҳозиргидан ҳам басавлат, хушқомат ва хушсурат шайх, бир қўлида асо, бир қўлида қаҳрабо тасбех, ичкаридан чиққан устодни кўриб, асосини силкитди, кўзлари аллақандай чиройли ёниб:

– Мана! – деди. – Ул бставфик алломалар устози Мирзо Улуғбек ҳазратлари ўзи иқрордур...

Устод йирокрокда тўхтаб:

– Сўзингизни англамадим, тақсир! – деди.

– Нечун англамайсиз? Ё Олло ўз бандасига инъом этмиш ва ҳамвор ҳисобланмиш рўйи заминни курраи арз демоқ гуноҳи кабир эмасму, бандаи берох?

Устоднинг кўзлари қисилиб, лаблари асабий пирпиради.

– Маъзур тутгайсиз, тақсир! Бу ҳақиқатни биздан салкам беш юз йил муқаддам муаллимул аввал Абу Райҳон Беруний Муҳаммад ибн Аҳмад ҳазратлари эътироф этгандур!

– Ул зот расул эмаским, анинг сўзи...

– Ҳа, ул зот расул эмас. Ва лекин ақл-идрокда тенгсиз бир воҳиди замон эрди!

– Демакким, арши аъло ҳисобланмиш осмонни фалакни уммонга, Оллонинг шамчирокларини баликларга ухшатмоқни ҳам ушал бетавфик воҳиди замон ўргатгандур сизга?

– Йук, таксир! Бу фикрга шогирдим Али Қушчи... – Мирзо Улуғбек Алига қараб кулимсираб кўйди. – Мавлоно Али ўз ақл-идроки билан етгандур.

– Ана! – шайх ғолибона назар билан пастда бош эгиб турган уламоларга юзланди. – Шаҳнатун нажаф аталмиш бул зот ва унинг шогирдлари Қурьони мажидни унутмишдир! Зероким... Валақад зананга вассар дунё биносохибия ва жаҳоншоҳа... Яъниким, биз дунё устидаги осмонни чироклар ила безатдик ва аларни шайтонларга отиладурған тош қилиб яратдик... Бу оят ёдингиздан кутарилибдур, Мирзо Улуғбек!

– Йук, бу оят ёдимдадур, таксир. Ва лекин Олло ўз бандасига ақл-идроқни шу мақсадда инъом этмишким, илм ва тафаккур ила олам сирларини ўргансин!..

– Филҳақиқат! – хитоб қилди шайхулислом Бурҳониддин. У бошидаги салласини тузатиб, олдинга ўтмоқчи бўлди, лекин шайх Низомиддин Хомуш яна кўзлари чиройли порлаб:

– Даф бўл! – деб ушқирди. – Шайхулислом бўлмиш сен бетавфик аҳкоми динни оёкости қилдинг. Буткул...

– Бас! – Устоднинг овози маежид гумбазини янгратиб юборди. – Ё хонақоҳингизга бориб, тарикат ила шуғулландинг, ё навкарларимга фармон берамен – дарҳол зиндон қиладур. Токи салтанатдаги барча фиски фуҷур, барча тубан юмушларга сиздай уламоини жуҳҳол сабабдур!

Устод шундай деди-да, вазмин одимлаб, айвондан тушди. Шайх Низомиддин Хомуш нажот кутиб, пастда бош эгиб турган уламоларга қаради. Лекин... устод айнаи кучга тўлган, тахтда муқим ўтирган пайтлар эди. Уламолардан садо чиқмади...

Уша куни кечаси тун ярмида устод расадхонага кириб борди. У бир жойда утиролмас, дам узи тузган жадвалларга, дам осмони фалакка тикилар, дам кутубхонани охиста айланаркан, ҳадеб уф тортар ва бир сўзни такрорлар эди: О, жоҳиллар, жоҳиллар, жоҳиллар!

Ҳа, Али Қушчи ўшанда “ҳаракат” сўзидан қочиб, осмонни уммонга, юлдузларни эса баликларга ўхшатиб бир рисола ёзган ва бунинг учун устоднинг таҳсинига ҳам сазовор бўлган эди...

Юлдуз эмас, шайтонга қарши отилган тош, курраи арз эмас, ҳамвор бўлмиш рўйи замин эмиш... О, жоҳил уламолар, гафлат уйқусида ётган ғариб маҳдудлар!..

Тўсатдан Али Қушчининг ҳаёлига ёмон бир фикр келиб, тизгинсиз қайғу юрагини яна чапгаллаб олди: бу мислсиз жазо, бу уқубатларга бардош беролмай шу совук гурда ўлиб кетса... “Аждар ғор”га яширинган бу жадваллар, бу нодир хазинанинг тақдири не бўлади? Бу сирдан ёлғиз Мирам Чалабий вокиф. Лекин Мирам Чалабий сабийлик ёшидан чиқмаган бир муллаваччадир. Унинг қўлидан не келади?

Аъзои-бадани бўшашиб деворга суянган Али Қушчи эшик дарчасининг ғичирлаб очилганини эшитиб, сесканиб кетди. Кафтдеккина дарчадан тушиб турган заиф ёруғликда ичкарига чўзилган туқач кўринди. Бу — одатда бериладиган пиёланинг юзидеккина ариза понга ўхшамас, жўхори унидан ёшилган, калин юмалок туқач эди.

Али Қушчи ҳайрон бўлиб, туқачни олди. Оластганда энгавиб дарчадан йўлакка каради. Оғзига галқон солгандай садо чиқмайдиган зиндон қоровули бу сафар ҳам индамай бир чойдиш сув чўзди.

Али Қушчи чойдишни олиб, бўйрага бориб утирди. У очми, тўкми — яхши билмас, овқатга аллақандай бефарқ бўлиб қолган эди. Лекин тамом ҳолдан

кетаётганини сезиб, тукачни синдирди, синдирди-ю, бир зум анграйиб колди. Тукачнинг ичида найча қилиб уралган хат билан бир суямча ксладиган ханжар чикди. Ханжарнинг ёнида чинчилоқдеккина қалам ҳам бор эди... Гуё арзи доди арши аълога бориб етгану, парвардигор унинг кўз ёшига раҳм-шафкат айлаган...

Али Қушчи юраги гурс-гурс уриб ўрнидан турди. Эшикка суяниб, унинг кафтидеккина дарчасидан тушиб турган хирагина шуълада найча қилиб уралган қоғозни очди.

“Меҳрибон устод! Аввало сиз меҳрибон отахонимизнинг дуои жонингиз ва сихатларингизни Олло таолодан туну кун тилаб турибмиз. Иккиламчи, билмоқни истаймиз: кутлуг бошингизга тушган бу укубагни осон қилмоқ учун не даркор? Шу қоғознинг орқасига битиб, чойдишга солиб чиқаргайсиз... Насиб этса қалбингизга туйнук очиб кирсак, сиз соябони марҳаматни бу зулматдан халос қилиб, дийдор кўришсак, деган ражодамиз. Иншооллох бу тилагимизга етурмиз. Садоқати зоҳир шогирдларингиз”.

Али Қушчи нечундир кўнгли эриб кўзига ёш олди. “Бу ҳифзи ҳимоятингга минг қатла шукр, эй парвардигор!.. Лекин ким экан бу “садоқати зоҳир шогирдларингиз” деган? Мирам Чалабийми? Йук, у ёш, бу иш кўлидан келмайди. Ёш мударрис Мансур Кошийми? Қайдам, Коший ҳам мўмин-мулойимгина бир одам. Бир бўлса Қаландар Қарноқий бўлур... – Али Қушчи Қаландарнинг забардаст сохт-сумбатини, саҳройиларга хос булакча мардлигини ва дангаллигини эслаб, меҳр билан жилмайиб кўйди. Ханжарни эса... Уста Темур Самарқандий ясагандур. Лекин... вожабо! Али Қушчи ханжарни не қилади? Қалам тарашлайдиму?”

Ногаҳон эсига яна мактуб тушди: “Насиб этса қалбшиғизга туйнук очиб кирсак, сиз соябони марҳаматни бу зулматдан халос қилиб, дийдор кўришсак, деган ражодамиз. Иншооллох бу тилагимизга етурмиз...” – Бу сўзларнинг маъноси не? “Қалбшиғизга туйнук очсак”, деганлари зиндонга туйнук очсак деганлари эмасми?.. – Али Қушчи хаёллари алғов-далғов бўлиб, бир жойда туролмай қолди, қўллари билан деворнинг ғадир-будир тошларини пайпаслаганича, ҳибсхонани бир айланиб чиқди.

Йук! Бу харсангтошларни емириб, бу мегин девордан туйнук очиб бўлмас! Бу ақлга сиғмайдурган бир хом хаёлдур! Кимсан соҳибқирон ўз раҳнамолигида қурдирган бу машъум зиндон, бу ҳибсхоналарни қурмаган авомларнинг хаёлий умидларидур. Токи бу зиндон сон-саноксиз қуллар ва асирлар, гадолар ва синоҳлар елкасида келган харсангтошлардан барпо бўлгандурким, уни тешган бир марди майдон чиққан эмас!.. Сенинг ғамингда юрган шоғирдларинг бу ҳақиқатни билмайди. Сен эсанг бунга ақлинг ета туриб, кимдандир умид қиласен, негадир ҳовликасен? Кимдан умид қиласен, нечук ҳовликасен, ўпкангни бос, биродар!

Али Қушчи чуқур хўрсиниб, юришдан тўхтади. Негадир эсига яна энаси Тиллабиби тушиб юрагини чангаллаганича узоқ турди, сўнг, тизгинсиз ғам қайга хуруж бошлаганини сездю-ю, ўзини қойиб кетди:

“Нечун бунча кўз ёши тўкасен, нечун бунча ох-фарёд қиласен, мавлоно Али! Бундан кўра бемехр шахзодага изхори ихлос қилиб, оёғига бош ур! Ангашларини вожибул-изъон, деб бил! Йукса кўз ёшини тий! Қаддингни тутиб, хаёлингни жиловлаб, ишингни қил! Суюкли рисолангни тугат! Зеро, бундай содиқ шоғирдларинг бор экан, қилган ишинг ҳайф

кетмайди, узинг фавт булсанг-да, битган китобини улмайди!”

Али Қушчи кафтдеккина дарича шуъласида халиги мактуб оркасига “Қоғоз. Қалам” деб ёзди. Бир лахза уйлаб тургач: “Энам, Тиллабиби” деб қушиб қўйди-да, шогирдлари айтгандай, чойдишга солиб, зиндон қоровулига узатди. Сунг, кунгли аллақандай равшан тортиб, “ноиушта”га киришди.

18

Ҳарам бекаси таъриф қилган тенгсиз гузал қайгадир қочганини эшитган Мирзо Абдуллатиф, амир Султон Жондорга: “То бу беҳаёни топиб, қул-оёғини боғлаб олиб келмагунча қўзимга қўринма!” деб ҳайдаб чиқарган эди. Мана, бир ҳафтадан ошди ҳамки, на санамдан, на амир Султон Жондордан дарак бор! Бугун шаҳзода ўзи амирга чопар юборишга мажбур бўлди: шу букун кечқурун, намоз аср олдидан расадхона ҳовлисида маъжусийлар ва бединлар юртидан келтирилган куфр китобларни ёқиш маросими бўлиши керак эди. Шайх Низомиддин Хомуш ва бошқа уламои киромлар кўндан бери бу савоби азим ишга журъат этишни маслаҳат бериб юрган бўлса ҳам, шаҳзода негадир кунгли чопмай, пайсалга солиб келарди. У бир неча марта расадхонага бориб, иккинчи ошёнадаги кутубхонани кўздан кечирган, хатто бир канча китобларни саройга олдирган эди.

Дарҳақиқат, кутубхонадаги китоблар орасида шайх айтган хорижий эллардан, маъжусийлар юртидан келтирилган ва номаълум ёзувларда битилган китоблар ҳам бор эди. Лекин ажабо: шаҳзода ҳар сафар расадхонага бориб кутубхонага кирганида ва шифтга тегадиган зарҳал жавонларга терилган чарм жилдли оғир китобларни, ипак ва шоҳи матоларга ўралган нодир

қўлёмаларни кўрганда негадир кўнгли бир хил бўлиб кетар ва жавонларнинг олдидан жиллолмай қоларди. Хиротда, бобоси Шохрух Мирзо қўлида тарбияланган бўлса ҳам, фақат улуми диния эмас, дақиқ фанлар, фалакиёт ва риезиёт илмидан ҳам таҳсил кўрган шахзода бу кутубхонанинг доврўғи бежиз эмаслигини биринчи кўришдаёқ тушунди. Гарчи, Али Қушчи ва унинг шогирдлари кўп нодир китоб ва қўлёмаларни умдон қилган бўлса ҳам, шахзода кутубхонани кўздан кечираётиб бунга яна бир қарра ишонди! Ҳалиям яхши китоблар кўп, отаси Мирзо Улуғбек чиндан ҳам энг нодир асарларни терган эди. Шахзоданинг расадхонага тез-тез қатнаб, даргоҳи куфриётда айланишиб қолгани шайх Низомиддин Хомушнинг қўлоғига стиб борган чоғи, кеча баногоҳ Куксаройга ташриф буюрди. Ўшиқданоқ қовоғини солиб қирган шайх сўзни узоқдан бошлади. Гарчанд, шахзодаи валиаҳд ул шоҳи шарирнинг кўп даҳрий юмушларига чек қўйиб, назифаи шаръийн амри вожиб қилса-да, ханузгача кофирларга, алхусус, алломаи беставфиқларга зарба берилмаганини таъкидлаб гапирди. Гапирганда ҳам аллақандай қайнаб, қалтироқ босиб гапирди. Сўзининг охирида эса ул соҳиби иршод эшон Убайдулло Ҳужа Аҳрорнинг шаҳри Шошдан йўллаган мактубини тўнширди. Эшон ҳазратлари ҳам ўз матлаи саодатида шайх Низомиддин Хомушнинг сўзини сўзлаган, фақат бу сўзларни шиддатлироқ тарзда баён этган, шахзодаи валиаҳдга бу борада мужмал ва мутараддид бўлмоқ ҳолобид ва номақбул эканини алоҳида қайд этган ва Мовароуннаҳрда уя қўйган барча галаи саклар ва бепарҳезларга қарши қилич яланғочлаб, бобоси амирул-мўминин Амир Темур Қўрагонийнинг покиза руҳларини шод қилмоққа фатво берган эди.

Мирзо Абдуллатиф бу номани ўқиб чиққач, расадхонадаги хорижий бединлар юртидан келтирилган

куфр китобларни ёндирмоққа розилик берди. Лекин ўзи бу маросимда қатнашиш нияти йўқ эди. Бирок шайх яна қовоғини уйиб, бу савоби азим маросимга у ҳам лутфан ташриф буюрмоғи фарзи ва айн эканини уқтирди. Шайх гуноҳ китобларни ёндириш маросимида доруссалтанадаги барча аркони ҳарб ва аркони давлат, уламо ва ашроф, хаттоки барча фозиллар ва шоирларни, мударрис ва мавлоноларни, Улуғбек мадрасасида таҳсил кўриб, ҳидоят йўлидан тойган барча толиби илмларни йиғмоқни тилади. Зеро, куфр китобларнинг ўтда ёнганини ул дўзахийлар ўз кўзлари билан кўрсин, уммати мустафолар эса, шаҳзоданинг динул ислом ғанимларига бешафқат эканини билиб диллари сарафроз бўлсин!..

Шайхнинг бу тилагини қайтариб бўлмас эди. Мирзо Абдуллатиф розилик берди-ю, шайх кетгач, девонбеги билан ясовулбошини чақиртириб, балхлик содиқ суворийларидан икки юз нафарини расадхонага юборишни, Куксарой билан расадхона орасидаги кўчаларнинг ҳаммасига отлиқ посбонлар қўйишни топширди. Бугун эса бунга ҳам кўнгли тўлмай, амир Султон Жондорга чопар юборди. Негаки, шаҳзода Мовароуннаҳрни забт этганига тўрт ойдан ошса ҳам на эл тинчиди, на унинг кўнгли! Ё тавба! У тахтда ўтириб не ёмонлик қилганини билолмайди. Ҳидоят йўлини тарк этиб, куфрийётга юз тутган барча муртадларни зиндон қилдирди, баъзиларининг бошини танидин жудо эттирди, муртадлар уяси бўлмиш мадрасаларни ёпдириб, эшикларига кулф урдирди. Салтанат душманларини, Мирзо Улуғбекка ён босган барча аркони давлат, барча сардору саркардаларни шафқатсиз махв этиб, ҳаммаёқни тинчитгандай бўлди. Лекин нечундир кўнгли фароғат топмайди. Назарида ўтирган тахти тебраниб тургандай, гўё ҳаммаёқда унга қарши фитна уюштирилаётгандай, ҳамон қайлардадур қочиб

юрган Бобо Хусайн бошлик бир гурух амирлар шамшир чирхлаб, уни сарнигун қилиш пайида бўлаётгандай гуюлади. Ҳамон кечалари ухлай олмайди, бир зум кузи илинса, гўё биров қилич яланғочлаб эшикдан кириб келаётгандай бўлиб уйғониб кетади-ю, тонг отгунча мижжа қокмайди... Ким билади, шайх Низомиддин Хомуш янглиғ уламоёи забардастларнинг бу дуойи жонлари истиқболининг хайрли аломаги, файзи плохийдур, эҳтимол букун бўладиган савоби азим юмуш – бединлар китобини ёндириш маросимидан сўш ҳақ таоло ундан ўз марҳаматини дариг тутмай, кўнглига ором, дилига тавфик ато қилур! Ким билади, эҳтимол даҳрий алломаларнинг энг қайсари бўлмиш Али Кушчини ҳам йўқ қилмоқ даркордур. Шаҳзода унинг такаббур бошини аллақачон танидан жудо қиларди, фақат йўқолган китоблар ва гум бўлган олтин-жавоҳирлар қўлини боғлаб турибди, бир кун бўлмаса бир кун зиндон укубатига бардош қилолмай, сир-синоатини очар деган умид тўхтатиб турибди.

Эшик оҳиста очилганини эшитган шаҳзода кескин бурилиб каради. Бўсағада шайх Низомиддин Хомушнинг таклифи билан саройга олинган ғилай ясовул қўл ковуштириб турарди.

– Хўш, амир Жондор қайда?

– Амир жаноблари хасталаниб тўшак ёзиб ётиб қолибдур, давлатпаноҳим!

Шаҳзода кўзлари қисилиб, ясовулга қадалиб каради. Ясовул негадир қийшанглаб қолди.

– Амирнинг хасталигини ўз кўзинг билан кўрдингми?

– Ўз кўзим билан, валинеъмат...

– Ўзинг ғилай бўлсанг нени кўрасен?.. – Шаҳзода таҳарҳанда қулиб, Қашқирга яқинлашди. – Хўш, ул бешарму беҳаёдан дарак борми?

– Йўқ, пуштипаноҳим...

– Йук! Йук! Качон “бор” деган мужда келтирасен? Мавлоно Мухиддин не дейди?

– Мавлоно... – Қашқир бошини бир томонга эгиб шаҳзодага журъатсизгина каради-ю, унинг ҳамон кадалиб турганини кўриб, дарҳол кўзини олиб кочди.

– Хуш? Сузла! Нечун ғилай кўзингни яширасен? – деди шаҳзода, ингичка мўйловлари ғалати кимирлаб.

– Подшохи олам! Мавлоно Мухиддин... аклидан озмиш...

– А?! – Шаҳзода ранги учиб, хиёл орқага тисарилди. – Кимдан эшитдинг бу сузни?

– Кеча тинтувга борган ясовуллардан эшитган эдим... Букун Регистонда кўрдим. Яланг оёқ, яланг бош, кўйлакчан чолиб юрибдур. Падари хожа Салоҳиддин заргар махрамлари билан тутиб кишанлаб олиб кетди. Бечора...

– Бечора! – деди шаҳзода хансираб. – Кимки, халлоқи оламга шак келтириб, имонини иблиси лаинга сотса... холи шу буладур! Бор! Сарой аҳли ҳозир бўлсин, алҳол йўлга тушамиз...

Ғилай ясовул келтирган бу машъум хабар шаҳзоданинг дилидаги ғулуга ғулу қўшиб ғаш қилди. Лекин Куксаройнинг аллақандай совук қошоналаридан очик хавога чиккач, кўнгли бирдан равшан тортди. Ажабо: бундан бир-икки ҳафта олдин ёққан қалин қордан асар ҳам қолмаган, билъақс, кун шундай исиган эдики, кўча юзларини, уйларнинг томини, ҳатто паҳса деворларнинг устини кум-қук барра майса қоплаган, шарқираб оқаётган ариқ буйларидаги гол шохлари қизариб, куртак ёза бошлаган эди. Ғир-ғир эсаётган илик шабада баҳор гиёҳларининг хушбўй хидини уфурмоқда, димоққа олис қирлар нафаси, бинафша ва чучмўмаларнинг нозик буйлари, ёвшан ва шувоқларнинг сал тахир, лекин хушёқим хидлари гуп-гуп урарди. Шаҳзода чехраси сришиб, тўйиб-тўйиб

нифас оларкан, кўз олдига нечундир Хирот атрофидаги
 им-яшил қирлар келди. Бобоси Шоҳрух Мирзо билан
 ҳар кўклам бу қирларга чиқиб, улоқ чопган, арғумок
 ўйнатиб пойгага тушган беғубор ўсмирлик йиллари
 тенга тушиб, кўнгли бир хил бўлиб кетди-да, остида
 бестоқат депсинган қора арғумоғига қамчи урди. Буни
 кўрган ёнидаги махрамлар ҳам отларининг жоловини
 кўйиб юбордилару, тош ётқизилган кўчалар от
 гуёқларининг дупуридан касир-кусур бўлиб кетди.
 Кўчанинг икки томонида, Кўксаройдан расадхонага
 бора-боргунча ҳар ўн беш-йигирма кадам жойда
 тилларини кўкка қаратган найзабардорлар турар,
 гузарларда эса, оғир либослари устидан совут кийган
 сипоҳлар от ўйнатиб юришарди.

Мирзо Абдуллатиф от чоптириб бораркан, кўчанинг
 икки юзида, туғли найза ушлаган сипоҳларнинг
 орқасида, таъзимда қотиб қолган мингларча одамларни
 кўрарди. Гузарлардаги оломон ҳам жимгина саждага
 бош эгиб турар, одамлар девор ёриқларидан,
 эшик тирқишларидан муралаб қарашар, болалар
 эса томларга чиқиб олишган, уларнинг кўзларида
 таажжуб, ҳайрат, кўрқув акс этарди. Шаҳзоданинг
 қалби букунги ложувард осмондай чараклаб кетди. Ҳа,
 у Мовароуннаҳр учун, Самарқанддай шаҳри муаззам
 учун беҳуда олишмаган! Бобокалон Амир Темур ўзига
 доруссалтана қилган бу шаҳри бузрук кўчаларидан
 бир маротаба от чоптириб ўтмоқ, оломоннинг тиз
 чўкиб, саждага бош эгиб турганин кўрмоқ учун бир
 эмас, юз жон бўлса ҳам тикмоққа арзийди!.. О, нақадар
 улуг, нақадар ширин экан бу салтанат, бу тожи тахт!
 Шаҳзода ҳозир отини жоловидан тортиб тўхтатса-ю,
 кўл ковуштириб турган бу оломонга тиз чўкиб, ер
 ўнмоқни амр қилса, амри вожиб бўлади. Тиз чўк деса
 чўкади, ер ўп деса ўпади. Қани бир кимарса амрини
 ножиб қилмай кўрсин-чи?..

Расадхона олдидаги майдонга ҳам тумонат одам йиғилган эди. Юзларча қаландарлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, қўлларидаги исирик тутатилган исирикдонларини силкитишиб, кулоҳ кийган бошларни бир меъёрда тебратишиб, мадҳу сано ўқишар, яланг оёқ, яланг бош гадолар, қаламғи-қасағилар, қоқ суяк қўлларини чўзиб тиланчилик қилиб юришар, қилич яланғочлаб олган суворийлар чор тарафдан оқиб келаётган оломон устига от чоптириб, орқага сурар, сипоҳларнинг хайкириғи йиғилган халойиқнинг гувиллаши, қаландарларнинг “ё Олло дуст, ё Олло”си ва юкорида, расадхона минораларида чалинаётган ноғораларнинг гумбири-ю, қарнайларнинг суронли наъраси осмони фалакни тутган эди.

Расадхонанинг қўш тавақали темир дарвозаси ланг очик, дарвозанинг икки ёнида, қун илиқ бўлишига қарамай, устларига мовут чакмон, тулки ва сувсар пўстин, бошларига қундуз телпак кийган доруссалтана зодагонлари, қўлларида қаломулло ушлаган имомлар ва уламолар йиғилган эди. Дарвозадан киргач, ҳовлининг ўнг қўл томонида балад ёғоч сўри қурилиб, унга шерозий гилам ва шойи кўрпачалар ёзилган сўрида шайх Низомиддин Хомуш бошлиқ дин пешволари ўтиришарди. Сўрининг икки томонида тўнлари устидан оқ ридо кийиб, бошларига оппоқ салла ўраган уламоий қиромлар, эғниларига зарбоф тўн, бошларига дур ва садаф қадалган қимматбаҳо телпак кийган, қумуш камарларига тилла бандли қилич таққан амирлар туришар, улар орасида шаҳар доруғаси Мироншоҳ ҳам қўринар эди. Сўрининг қаршисида, расадхонанинг қўш тавақали зарҳал эшиги олдида қурук шувоқ ва саксовул қаланиб, унинг устига китоб ва қўлёмалар тоғдай уйилган эди. Лекин китоб қўп бўлса керак, ичкаридан ташиб чиқаётган қаландарлар уларни даста-даста қилиб “тоғ” устига уйишарди.

Шахзода дарвозада кўринган ҳамон, шайх Ибромиддин Хомуш уридан кўзгалди, сурининг икки ёнида турган зоти олийлар, аён ва боёнлар қўл ковуштирганларича орқага чекиниб унга йўл беришди. Шайх шахзодани ўз ёнига, шойин кўриначалар ёзилган сўрига таклиф қилди, сўни қўл ковуштириб турган уламолардан бирига юзланди.

– Дахрийликни ихтиёр этган барча фузало ва шуарони ховлига киритинг! – деди. – Дийнатсиз бенархезлар! Ўзлари топган маъжусий китобларнинг ёнишини ўз кўзлари ила кўрсунлар!

Сал ўтмай, ховлига бошларига учлик таъя кийган, уст-бошлари юпунгина йиғирма чоғлик мадраса талабалари кириб келишди ва кўзлари жавдираб тўхтаб қолишди. Улардан кейин ҳамон мударрислик кийимларини таппамаган ун чоғлик мавлонолар кириб, толиби илмларнинг ёнида саф тортиб туришди.

Шайх “бошлаймизми”, деган маънода шахзодага юзланди. Шахзода “бошлайверпинг”, деб бош ирғади.

Шайх қўлидаги қаҳрабо тасбеҳини ўтирганича уридан турди. Қора бахмал тўп устидан кийган оқ ридосини тўғрилаб олдинга ўтди ва майдонга йиғилган оломонга қараганича иутқ ирод қилди. У ҳақ таолога шак келтириб, анинг Қуръони мажидни ва ҳадиси шарифни ҳукми ом билмай дахрийликка юз тутган шоҳи шарир Мирзо Улуғбек ва унинг бетавфиқ шоғирдлари тўплаган бу куфр китобларни ўтга ёқмоқ савоби азим юмуш эканини қаттиқ таъкидлади, зеро, маъжусийлар ва хорижий бединлар битган бу китоблар алашаси барча бединлар бошига барки офат бўлиб ётилгай! Иблиси ланн йўлдан урган ва лекин калимаи шаҳодатни арз қилиб, ҳар лайлу нахор истиғфор айтаган, авлиё ва анбиёларни шафе келтириб тангри таолодан раҳм-шафқат тилаган осий бандаларнинг

эса, кўзларини очиб, ҳидоят йўлини кўрсатгай... илоҳи омин!

Майдонга йиғилган тумонат одамнинг “илоҳи омин”, деган хитоби расадхонани, наинки расадхона, бутун доруссалтанани титратиб юборгандай бўлди...

Шайх Низомиддин Хомуш, қаландарлар ушлаган машъаллардан бирини олиб шаҳзодага узатди, иккинчисини ўзи олиб, ўртадаги шувок ва саксовуллар устига тоғдай уйилган китоблар ёнига борди. Шаҳзода бу маросимга қатнашса ҳам, ўз қўли билан китобларга ўт кўйиш раъйи йўқ эди. Лекин маросимда ҳукм сурган аллақандай илоҳий рух, расадхона ҳовлиси ва дарвоза олдида тўпланган оломоннинг гуриллаши, шайхнинг ҳаяжонли ваъзи, йиғилганларнинг “илоҳи омин!” деган хитоби – бунинг ҳаммаси унга яна истиқболнинг хайрли аломати, файзи илоҳий бўлиб кўринди-ю, рухлантириб юборди. У қандайдир мукаддас бир иш қилаётгандай ички титроқ билан ловиллаб ёнган машъални қуруқ шувокка биринчи бўлиб тутди. Ундан кейин гулханга шайх ҳазратлари ўт кўйди. Қуруқ шувок ва ёвshanлар “гур” этиб ёнди-ю, илондай вишиллаган аланганинг қизғиш тили осмонга сапчиб бир зумда китоблар уйимини чулғаб олди. Аланга тобора авж олиб чарсиллаган учкунлар ҳовли узра юлдуздай сочилди... Яна “Илоҳи омин!” деган жўр хитоблар янгради. Бунга дарвешларнинг ҳамду саноси кўшилди-ю, шаҳзоданинг вужудини яна боягидай иссиқ ҳаяжон чулғаб олди. У гўё қанот ёзиб кўкка парвоз қилаётгандай туюлиб, кўзларини юмди, лаблари оҳиста пичирлади: “Эй, халлоқи олам! Осий бандангни ўзинг кечиргайсен! Ўз марҳаматингни дариғ тутмагайсен!” Унинг хаёлини аллақандай шов-шув бўлди. У юраги “шиғ” этиб кўзини очди. Ўртадаги гулхан ҳамон кўкка чарс-чарс юлдузчалар сачратиб ловиллаб ёнар, лекин одамларнинг кўзи гулханда эмас, дарвозада эди, у ерда

эса кандайдир ғалаён давом этар, “ушла!”, “тўхтат!” деган хитоблар эшитиларди. Тўсатдан ғалаён тинди-ю, дарвозада... яланг оёқ, яланг бош, кўйлагининг ёкаси киндигигача йиртилган, бир енги узилиб, осилиб қолган, сокол-мўлови ўсиб кетган бир кимса кўринди. Важоҳати мудҳиш, мажнунсифат бу кимса... ё раббий! – Мавлоно Муҳиддин эди! Мавлоно телба кўзларини ловиллаб ёнган гулханга қадаганича, кирган жойида бир зум турди, сўнг, қўлларидаги кишанларини шарақлатиб, ер депсиниб ўйнай кетди. Тўсатдан у ўйнашдан тўхтади, дарвоза томонга юзланиб:

– Ҳой, мўминлар! – деб хитоб қилди. – Бу олов – дўзах оловидур! Кимки, ҳақ таолони дилидан тарк этиб, даҳрийликни ихтиёр этса шу ўтда ёнадур! Мана, кўриб кўйинглар, эй осий бандалар! Бу оловда куфриётга юз тутган шакийлар ёнур. Кўриб кўйинглар, аҳли мўминлар!

– Ушланг бул телбани. Ушланг! – Шайх Низомиддин Хомушнинг овози шов-шувни босиб янгради. Мавлоно Муҳиддин, гўё қулоғига чўғ киргандай ялт этиб қаради, телба кўзлари ёниб шайхга бир дакика тикилиб турди-ю, “Ҳой мусулмонлар!” деб бақирди. – Зиндондан қочган кофир Али Қушчи топилмиш! Мана, ул иблиси лаин! Ушланглар бу кофирни! Ушланглар!

Бир неча сипоҳ унга ёпирилиб, занжирбанд қўлларини қайириб олишди. Лекин мавлоно қандайдир ғайритабийй бир куч билан уларни силтаб ташлади-да, шахзода билан шайхга томон яқинлаша бошлади. У ҳамон қутурган кўзлари ёниб: “Али Қушчи! Ушланглар бу кофир мавлонони!” деб бақирар эди. Унинг кўпирган лаблари, қутурган кўзлари, бутун важоҳатида шундай мудҳиш бир нарса бор эдики, шахзода беихтиёр орқага чекиниб: “Тутинглар бу телбани!” деб қичкириб юборди. Яна бир неча сипоҳлар ва гулханга китоб ташлаётган қаландарлар мавлоно

Муҳиддинга ёпирилишди. Мавлоно ёпирилганлар билан олишаркан, бу сафар телба кўзларини шахзодага тикиб, бирдан: “Ҳа-а... Падаркуш! – деб хитоб қилди. – Ҳой, мусулмонлар! Ўз падари бузруквори, Мирзо Улуғбек ҳазратларини қатл қилган падаркушни топдим! Ушланглар уни! Ушланглар! Дўзах ўтида ёнмоғи даркор бу падаркуш! Ўтга ташланглар уни! Ўтга!”

Дарвоза олдидаги майдонга йиғилган оломон, ҳатто ҳовлидаги дин пешволари-ю, аёну боёнлар, бутун халойиқ, гўё тилдан қолгандай бир лаҳза гунг бўлиб қолди. Шу пайт, дарвозада... ечилиб кетган салласининг бир учи ерда судралган Салоҳиддин заргар кўринди. Ияги қалтираб, кўзларидан шашқатор ёш оққан Салоҳиддин заргар: “Пирим!” деб хитоб қилганича шайх Низомиддин Хомушга қараб югурди, лекин ҳовли ўртасида сипоҳлар билан олишаётган ўглини кўриб, унга ташланди. Бироқ қаландарлар ва сипоҳлар заргарга эътибор бермай, мавлонони чалиб йикитишди-да, қўл-оёқларидан ушлаб, судраб кетишди. Боши тошга тегиб ёрилган, уст-боши қип-қизил кон бўлган мавлоно Муҳиддин эса, ҳамон талпинар, ҳамон хириллаб бақирар эди:

– Ўтга ташланглар бу падаркушни, мусулмонлар! Ўтга ташланглар!

Салоҳиддин заргар юм-юм йиғлаб сипоҳлар ва қаландарларга ёпишар, уларни тўхтатишга ҳаракат қилар, лекин биров унга қайрилиб ҳам қарамас эди...

Шаҳзоданинг кўз олди қоронғилашиб еру кўк чархпалак бўлиб кетди-ю, йикилиб тушишдан кўрқиб, шайхнинг қўлидан ушлаб қолди.

– Ўзингизни босинг, шахзода! Барча халойиқнинг кўзи сиздадур! Қаддингизни тутинг! Ҳа... – Шайх бошини баланд кўтариб, айланасига қаради, сўнг боягидай вазмин ва ўктам овозда:

– Ҳой, уммати мустафо! – деб хитоб қилди. – Алҳол ўзларинг шохид бўлдинглар. Кимки мутакаббирлик қилиб даҳрийлик йўлига кирса, иншооллоҳ, дуоибад теккан бу беимон алломадай Оллонинг интиқомига дучор бўлур!..

Шайх яна узоқ ваъз айтди, кофирлар ва муртадларга қарғиш ёғдирди, лекин унинг сўзи шаҳзоданинг кулоғига кирмас эди. Унинг кўз олдидан ҳамон мавлоно Мухиддиннинг мудҳиш важоҳати кетмас, кулоқлари остида ҳамон унинг хирилдоқ овози янграрди: “Падаркушни топдим, мўминлар! Ўтда ёнмоғи даркор бу падаркуш! Ўтда...”

19

Норасиданинг қабридай кичкинагина янги қабр тепасида, кўзлари юмуқ, чўккалаб ўтирган Қаландар Қарноқий: “Туринг, шоир, фурсат зик, туринг” деб шивирлаган товушни эшитиб бошини кўтарди. Уч-тўрт қадам наридаги сада тагида чўккалаб ўтирган бир одамнинг қораси кўринарди. Бу – Мирам Чалабий эди.

Қаландар Қарноқий яна бир марта тиловат қилиб юзига фотиҳа тортди-да, ўрнидан турди... Тонг яқин, осмонда сузган сийрак булутлар орасида заиф милтираган юлдузлар кўзга чалинади, қаердандир олисдан, садақайрағочлар ортидан тиловат қилган қорининг ногирон овози қабристон устида ҳазин куйдай оҳиста таралади... Бу овоз Қаландарга нечундир мавлоно Али Қушчининг овозини эслатди. Назарида, гўё қори эмас, хибсда ётган устод ўз энасига Куръон багишлаётгандай бўлиб, кўзига яна ёш келди...

Муштипар кампир! Беш ой кўчага тикила-тикила, эшикдан ким кирса шунга: “Бўталоғим!” дея талпина-талпина, кеча, ниҳоят, узилибди...

Қаландар бундан беҳабар эди, чунки сунгги пайтларда устодга боғлиқ махфий бир иш билан туну кун банд эди. Мавлонони қутқаришнинг минг бир йулини уйлаб кўрган Қаландар ва унинг дўстлари кеча, ниҳоят, шу қарорга келишди: ясовул кийимини кийган Қаландар ёнига Қалқонбек билан Босқонбекни олиб, от ва қурол-аслаҳаларини шай қилиб, тун ярмида Шохизинда қабристонига боришади. Қабристонда уни Қашқир кутиб олади... Қашқир уларга Али Қўшчини ҳибсдан олиб чиқиб, махфий қатл қилиш туғрисидаги девонбегининг сохта ёрлиғини топширади.

Ясовул кийимидаги Қаландар билан унинг йигитлари бу сохта ёрлиқ билан Куксаройга киришади ва зиндонбегига ёрлиқни кўрсатиб, Али Қўшчини олиб чиқишади...

Режа ниҳоятда хатарли эди: сохта ёрлиқ дарвозабон билан зиндонбегини шубҳага солиши эҳтимолдан холи эмас. Бу ҳолда... уларнинг тақдирини йигитларнинг довюраклиги-ю, қиличларнинг ўткирлиги ҳал қилажак.

Кеча Қаландар Қалқонбек билан Босқонбекни олиб, Зарафшон бўйидаги туқайзорда тайёрлик кўрди. Ясовуллар киядиган либосларни топдириб келишди, қилич ва ханжарларини чархлашиб, эгар-жабдукларни шай қилиб қўйишди. Сунгра Шохизиндада учрашадиган жойларини белгилаб олишгач, Қаландар устанинг олдига кетди. – Бу хатарли юмушдан олдин у ҳозирлаб қўйган совға-саломларини олиб, Хуршида бонунни кўриб келиш ниятида эди. Ғорга борса... бу маънос хабар!.. Хайрият, устанинг ёнида Мирам Чалабий бор экан, уни отига мингаштириб, гуристонга кетди...

Қаландар, гуё ўз энаси билан сунг бор видолашаётгандай, орқасига қарай-қарай гуристондан чиқди.

...Эллик тиллага Қашкир топиб берган кўркам кашка арғумок қабристон четидаги қайрағочзорда қаптариғлик турарди. Қаландар ғамгин уйга толган Мирам Чалабий билан жимгина хайрлашди-да, отига минди. Унинг хаёли ҳамон орқада, қабристонда, порасиданинг гуридай кичкинагина тупроқ уюми остида ётган, нимаси билаидир ўз энасига ўхшаб кетадиган Тиллабибида эди.

Қаландар куни кеча совуқ қабр янглиғ Куксарой зиндонида ётган устоддан ўз номасига жавоб олган, унинг “қоғоз ва қалам”дан кейин “энам Тиллабиби” деган сўзларини ўқиб титраб кетган эди... “Бенуксон парвардигор. Унинг, мавлононинг гуноҳи бўлса бордур. Ва лекин фарзанд доғида ёнган бу муштипар онаизорнинг ёзуғи недур, ё раб?”

Қаландар анчагача маънос уйлар гирдобидан чиқолмади, фақат йўлнинг бир қисмини ўтиб, тонг ота бошлагандагина кўнгли сал ёришиб, хаёли Хуршида бонуга оғди...

Мана, бир ойдан ошдики, Хуршида бону тоғда, устанинг ошнаси Бобомурод мироб деган бир боғбоннинг уйида турибди. Қаландар ҳафтада бир, гоҳида икки марта бориб, уни кўриб келади. Бу учрашувлар Қаландарнинг дилини гоҳ ёруғ нурга, чексиз меҳрга тўлдиради, гоҳ кўнглига аллақандай нотинч, мубҳам ташвиш солади.

Хуршида бону соғиниб кутади, ҳар сафар уни кўрганда кўзи жикқа ёшга тўлади, лекин Қаландар билади: унинг кўзларида қандайдир шубҳа, пинҳоний бир андух бор. Бу шубҳа, бу пинҳоний ғам худди олис-олислардаги ёнғин шуъласидай унинг ўйчан боқишларида, ногирон табассумларида, хуркак ҳаракатларида бот-бот зуҳр этиб қолади... Ҳар борганида бону ундан оиласининг ҳол-аҳволини қайта-қайта суриштирарди, унинг жавобларини энтикиб-

энтикиб тинглайди. Қаландар ёлғон-яшиқ гапларни кушиб булса-да, уни тинчитади. Аввалги сафар борганида бону отасининг ақлдан озганини эшитмаган эди. Лекин энди-чи? Расадхонада содир булган бу мудхиш воксани доруссалтанада эшитмаган бир кимса йук. Эхтимол унга хам бориб етгандур! Агар бориб етган булса, Қаландар унга не дейди? Кунглини қандай овлайди?

Қаландар, эгнида суворий либос, бошида дубулға, белида килич, отини дам йурттириб, дам чоштириб бораркан, хаёлидан шу фикр чикмас. тоққа яқинлашган сайин кунглидаги ногинч мубхам туйғулар ортиб борарди.

Йул тобора урлаб, қирлар баландлашиб борар, мусаффо тонг ҳавосида йирокдаги қорли чўкқилар жуда яқин кўринади. Офтоб хали чикмаган, лекин қорли чўкқилар усти гўс олов пуркагандай ял-ял ёна бошлаган эди. Ёмғирда чўмилган кум-кук барра майсалар ғир-ғир эсган тонг шабадасида майини чайқалар, гўс ипакдай товланиб, кишининг руҳини эркалар эди... Майса билан қонланган бу кум-кук адирлар, олисидаги қорли чўкқилар, шаркираб оққан сойларни кўрганда Қаландарнинг эсига ўз юрти тушиб, дилини аллақандай осуда бир маъюслик чулғаб олди. Ҳа, унинг, Қаландар Қарноқийнинг суюкли юрти хам, Қарноқ теvaraгидаги қир ва адирлар хам мана шундай майин, ям-яшил майса билан қонлангандир. Қалин боғлардаги урик ва шафтолилар хам худди мана шундай куртак ёзиб, гуллаш арафасида тургандир... Қани энди, мавлоно Али Қушчи зиндондан кутулиб чикса-ю, Қаландар унинг оқ фотиҳасини олиб, бонунини отга мингазиб, шу илиқ баҳор кунлари йулга чикса!.. Қирлар, доvonлар оша сойлар, жилғаларни кечиб, оқ кунгил чўпон-чўликларнинг овулларида тунаб, ўз юртига қараб кетса? Бону билан бу осуда қирлар,

худудсиз кенг даштда отларини дам йурттириб, дам кушдай учиришиб, танхо суҳбатлашиб, узок йул босишса. Қаландар унинг кунглидаги барча аламларни тузғитиб юборса!..

Кун қисмга келганда, олдинда, икки кир оралигидаги сой бўйида “Куйган тепа” кишлоғининг боғлари кўринди. Қаландар жилғага тушиб, суворий либосларини ечиб, уз кийимларини кийиб олди. Сипоҳлар бу ерларга кам келар, кишлок аҳли, ҳатто Хуршида бонунинг ўзи ҳам от ўйнатиб келаётган суворийни кўриб, ваҳимага тушиши эҳтимолдан холи эмас эди.

Бобомурод миробнинг ҳовли-жойи кишлокнинг энг чеккасида, тоққа туташиб кетадиган баланд кир ёнбағрида эди. Қаландар ҳар сафар одамларнинг кўзига тушавермаслик учун кишлокка кирмасдан жилға бўйлаб бориб, қирга ўрлаб кета қолар эди. Бу сафар ҳам сойдан чиқиб, отини тикка соларкан, отанинг болохонасида алвон ранг бир нарса “лип” этгандай бўлди.

“Бону!”

Қаландарнинг юраги нечундир увишиб кетди.

Дарҳақиқат, Қаландар Бобомурод ота кўрғонининг четаи деворига яқинлашганда ичкаридан югуриб чиққан бону кўринди. Эғнида уйларида кийиб чиққан гулдор ипак кўйлак, бошида илиқ тивит рўмол, бону чопқиллаб келиб отнинг жиловидан ушлади-ю, юзини арғумокнинг ўмовига босиб пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

Қаландар эгардан сакраб тушиб бонунинг қўлларидан ушлади.

– Сизга не бўлди, бону? Нечун йиғлайсиз?

Бону жавоб бермади, ҳовлидан чиққан Бобомурод отани кўриб, шоша-пиша куз ёшларини артди. Лекин Қаландар мироб билан, кейин ҳовлида ип йиғириб ўтирган отанинг кампири ва келинлари билан кўришиб

булиб, болохонага чиккан ҳамон, бону яна упкаси тулиб, кузлари ёшланди. Қаландар унинг иягидан ушлаб, бошини кутарди.

– Нечун индамайсиз? Ё бу ерда кунглингиз оғридим, бону?

Хуршида бону “йук”, деб бошини чайқади.

– Сиз... бир ҳафта бўлди, қайда қолдингиз?

Қаландар кунгли бир хил бўлиб, унинг нозик бармоқларини кафтлари орасига олди. – Узингиз биласиз, бошимда минг бир ташвиш, бону...

– Биламен... – Хуршида бону ёшли кузлари жавдираб, Қаландарга тикилди. – Отамлардин хабар топдингизми?

– Ҳа... – Қаландар кўзини бонунинг жавдираб турган кўзларидан олиб кочди. – Оллога шукур, осойишталик...

– Саройдан сипоҳлар бормаптиму? Туполон бўлмаптиму?

– Йук, осойишталик...

– Оллога шукур... – Хуршида бону маъюс кулимсиради-ю, ёқасига туфлаб кўйди. – Туш кўриб кўрққан эдим.

Қаландарнинг юраги орқасига тортиб:

– Не туш? – деб сўради.

Хуршида бону “сўраманг, ёмон туш”, деган маънода бош чайқади, сўнг, хиёл кизаринқираб:

– Бир ҳафта бўлди, ҳар куни кўзим тўрт бўлиб йўлингизга тикиламен, – деди. – Ёмон уйларга бориб, жисмим зирқирайди...

– Бону! – Қаландар яна унинг нозик қўлларидан ушлади. У бир зумгина бу маъюс санамнинг хипча белидан кучоқлаб бағрига босгиси, юзидан, лабларидан упиб юпатгиси келди, лекин бонунинг кўзлари нечундир яна жикқа ёшга тўлганини кўриб, юраги шиф этди-ю, айланиб келишга ундади.

Улар бокка чиқишди. Боғдан арчазор тоғ этакларига ўтиб, жилға буйлаб ўрлаб кетишди. Хуршида бону гулдор ипак кўйлаги билан қизил бахмал камзулини, оёғига қизил кобулий этикчасини кийган, чехраси ҳам сал ёришган, фақат серкиприк бута кўзларидаги аллақандай пинҳоний маҳзунлик сўнмаган эди.

Қаландар унинг ёзилиб кетиб, тақимига тушган майин сочларига, хаяжондан тиниқ кизиллик югурган маъсум юзига, бошини бир томонга эгиб, ўйчан одимлашларига тикилиб бораркан, нечундир бу кун кечаси буладиган хатарли юмуш қайта-қайта эсига тушиб, дилини она алласидай хазин бир туйғу чулғаб олди...

Пастда, қир ёнбағирларида дехконлар ҳайдалган ерларга экин экишлар, кетмонларини офтобда ярқиратишиб ер чопишар, дарахтларнинг тағларини юмшатишар, ундан ҳам пастда, ям-яшил яйловда, сигир подалари, кўй-эчкилар ёйилиб юрар, қишлоқ боғларининг устидан эса ҳарир кўкимтир тутун кутарилар, болаларнинг қий-чуви, бузоқларнинг, кўй-эчкиларнинг маъраши кулоққа элас-элас чалинади... Унинг элида, узоқ Қарноқда ҳам худди шундай кунлар бошлангандир? Одамлар қалъадан “Қоровул тепа” ёнбағридаги боғларга кўчиб чиққандир?..

Қаландар чуқур хўрсиниб, офтобга қаради. Фурсат кетмоқда, офтоб тик тепага келган, ҳатто хиёл мағрибга оға бошлаган эди. Қаландар юрагига яна ёпирилиб келган совуқ хисларни ҳайдаб, олдинда гул териб, ўрлаб бораётган Хуршида бонуга қаради.

– Бону!

Бону кўлидаги нафармон ранг бинафша ва сариқ гуллар дастасини ҳавода силкитиб, “бу ёққа келинг!” деб имлади-да, тўзғиган сочларини майин қора ипак рўмолдай хилпиратганича тошдан-тошга сакраб ўрлаб

кетди. У юкорирокдаги атрофи арча билан уралган кум-күк майсазорга етиб тўхтади.

– Мирзам!..

Бу ўша таниш овоз, гадолик кушлари эшитган аламли нидо эди. Қаландар бир силтанишда эғнидаги чакмонини счиб, қулига олди-да, юкорига интилди.

Бону уни арчазор ичида кутиб турарди. Юзи сал оқарган, кўзларида пинҳоний тараддуд.

– Қайтасизми?

– Утиринг, бону. Сизга айтадурғон бир оғиз сўзим бор.

Қаландар чакмонини майсазорга ташлаб, ёнбошлади. Бу ердан, кум-күк арчалар билан уралган майсазордан теварак-атроф кўринмас, фақат уларни куршаган еш арчалару, мусаффо осмонда сузиб юрган сийрак оқ булутлар қолганди, холос... Бону сочилиб кетиб, тақимига тушган сочларини назокат билан йиғиб, Қаландарнинг ёнига журъатсизгина чўнкайди.

– Не сўз?

Овозида аллақандай кўркув, жавдираган кўзларида яна ўша тараддуд.

– Нечун бундай киласиз, бону?

– Не килдим?

Жавоб ўрнига Қаландар уни белидан кучди. Бону кўзларини юмиб, бирдан ловиллаб кетган юзини унинг юзига босди. Бону титрар эди.

Қаландар, гўё хушидан айрилгандай кўзларини юмиб узок ётди, кўзларини очганида эса мусаффо осмон сатҳида сузиб юрган оппоқ булутларни кўрди, улар булут эмас, кўкда оҳиста сузиб юрган оқ лайлакларга ўхшарди... Борлиқ унинг ҳисларидай тиник, осуда бир фароғатга чўмган, ҳаммаёқ жимжит, фақат каердадир баландда, лайлаксимон оппоқ булутлар остида суфитурғайлар бетиним вижирлар,

бу вижир-вижирда ҳам факат бир нарса эшитилар эди:
ором, ором, ором...

Қаландар офтобдай илиқ бу туйғуга буйсуниб,
кўзларини қайта юмди, юмди-ю, бонунинг аллақандай
ўксик йиғисини эшитиб, қаддини ростлади.

Хуршида бону, хаёлий гузал сочлари майсалар
устига тартибсиз сочилган, лабларини тишлаб пиқ-пиқ
йиғлаб ётарди.

Қаландар унинг бошини кўтарди, тўзгиган
сочларини йиғиб-йиғолмай:

– Сизга не бўлди, бону? – деб сўради.

Хуршида бону жавоб бермади, юзини қўллари
билан яшириб хўнграб юборди.

– Бону! Сўзланг: не бўлди? Агарчи мен...

– Йўқ, йўқ! – деди бону ўксиб. – Сиз эмас, мен
бахтиқаро... ошиқлик қандай бўлишини энди билдим...
Нечун Олло бизни бултур қовуштирмади? Нечун сизга
бокира пайтимда... нечук илк ишқимни сизга инъом
этмоқ насиб қилмади мен бахтиқарога!..

– Бону! – Қаландар бутун йигитлик кучи билан
унинг нозик қоматини ўзига тортди...

Бу сафар унга осмон боягидан ҳам тиниқ, офтоб
боягидан ҳам илиқроқ туюлди. Кўқда пирпираб учган
сўфитўргайларнинг вижир-вижирларига энди чексиз
меҳрга тўла майин бир овоз қўшилган эди:

– Мирзам, мирзам, мирзам...

Қаландар кўзларини очишга мажоли йўқ, ўзича
жилмайди:

– Айтмишларким, равзаи ризвонда ҳуснда тенгсиз
хуриликлар булар эмиш. Бўлса бордур. Ва лекин
фақирга ўшал тенгсиз жаннатингни ато қилсанг ҳуснда
беназир хуриликларингга қарамас эдим.

– Нечун? – кулди бону.

– Сураб не қиласиз? Фақир барча хурилик-ю фаришталарни тарк этиб, Оллодан ёлғиз сизни тилаб олар эдим.

– Мирзам! – Хуршида бону унинг боши узра эгилди, уялинқираб сокол-муйловларини тузатиб, юзини юзига босди, босди-ю, негадир яна кўзига ёш олди.

– Энди кетманг, мирзам. Менга ҳеч нарса даркор эмас. Қорним тўқ, устим бут булса кифоя. Жориянгиз бўлиб, тоабад хизматингизни қиламен. Юртингизга кетайлик, мирзам.

Қаландар, эсига ёмон бир нарса тушгандай, ирғиб урнидан турди. Ё раб! Офтоб магрибга энгашган, арчаларнинг сояси узунлашган эди.

Хуршида бону ранги учиб, Қаландарнинг кўзларига тикилди.

– Кетасизми?

Қаландар унинг изтиробли нигоҳига тоб беролмай, кўзини олиб қочди.

– Кечиргайсиз, бону. Бормасга иложим йўқ...

– Ҳозир кетасизми? – деди бону, овози титраб.

– Кетмасам бўлмайди, бону. Бир юмуш бор...

Хуршида бону унинг сўзини охиригача эшитмади. Пирпираб учган лабларини қаттиқроқ тишлади-да, тез бурилиб настига қараб чолиб кетди. Қаландар уни жилгадан утиб, боққа яқинлашиб қолганида кувиб етди.

– Бону! Сўзимга қулоқ солинг, бону! – Қаландар уни слкасидан ушлаб ўзига қаратди. Лекин Хуршида бону юзини кафтлари орасига яшириб, ўксиб-ўксиб йиғлар эди. Бу – боягидай маънос йиғи эмас, аччиқ аламга тўла чексиз фарёд эди.

– Бундай булса... нечук бу ерларга олиб келдингиз? Ўзингиз олиб келиб, нечук ўзингиз хор қиласиз? Нечук келмай туриб ташлаб қочасиз?

– Сабаби... – Қаландар унинг юрагини тилка-пора қилишини сезиб, дудуғланди. Лекин хақиқатни айтмай шлож йўқ эди.

– Сабаби, букун мавлоно Али Кушчини зиндондан кутқариб олиб чиқмоқ ниятимиз бор, бону...

Хуршида бону нам киприкларини пирпиратиб Қаландарга қаради. Унинг ёш тула кўзларида хайрат аралаш ваҳима акс этди.

– Зиндондан кутқармоқ ниятингиз бор? Қандай кутқарасиз?

– Йигитлар бор. Бир неча ойдан бери шу ишнинг ҳаракатида эдик. Сиз билан ҳар дам бўлолмаслигимнинг бонси ҳам шунда, бону...

Қаландар гаини бошқа томоига буришга уринди. Лекин Хуршида бону ранги учиб, унинг қулидан маҳкам ушлаб олди.

– Бу ишингиз хатарли эмасму? Мен Куксаройни биламен...

– Қўрқманг. Хатарнинг олдини олганмиз...

– Йўқ, йўқ, мен биламен! Биламен!

Барча гина-кудуратлари эсидан чиққан Хуршида бону оқариб кетган юзини Қаландарнинг кўкрагига босиб, бетоқат шивирлади:

– Йўқ, йўқ, бу ишингиз кўп хатарлидур! Сиз у ёқда... ҳибсга тушсангиз, мен бу ёқда не қиламен, мирзам? Не қиламен?

– Иншооллох, ишимиз унгидан келар. Қўрқманг, бону, яхши йигитлар бор! – Қаландар унинг тўзғиган сочларини тузатиб, яна юзидан, кўзларидан ўпди. – Мавлоно зиндондан чиқса бас, ўз юртимга олиб кетамен. Насиб қилса эрта-бириси кун йўлга чиқамиз...

Хуршида бону, унинг иссиқ бўсаларига жавоб бермас, ҳамон юзлари ёниб, кўзларини юмганича Қаландарнинг пинжида унсизгина титрар эди. Тусатдан у бошини кутариб, Қаландарга қаради, кўзлари аллақандай чараклаб:

– Боя... равзан ризвондан сузладингиз... – деди энтикиб. – Оллодан бир тилагим бор дедингиз. Шу сузингиз рост булса... Кетмоқдан аввал... имом топиб, никох хутбасини укитсангиз...

Бу сузларнинг шафкатсиз маъносига тушунган Қаландар ҳам титраб кетди.

– Мен сизнинг шаръий манкухангиз булсам дейман. Олло бу ёлгон дунёда саодатли кунларга сткизмаса, тонгла маҳшарда... – Хуршида бону гапиролмай энтिका-энтика жим қолди. Қаландар ҳам нидамай уни бағрига босди...

Қишлоқдан имом кидириб утиришга фурсат йук эди. Қаландар воқеани Бобомурод отага тушунтирди. Бу гапдан негадир хурсанд булиб кетган мироб, хутба дуосини ўзи ўкиб никохлаб кўйди.

Нон ушатилиб, дастурхонга фотиҳа қилингандан кейин аллақандай тинчиб, жимиб қолган Хуршида бону, Қаландарни боғ чеккасига кузатиб кўйди. Қаландар сунг бор унинг жонсиз лабларидан униб, отига минди. У боғлар ортидаги сунгги қирга чиқиб ўгирилиб қараганида, Хуршида бону ҳамон хайрлашган жойида қотиб турар, кўзлари ҳамон унинг йўлида эди. Қаландар мудҳиш бир нарса руи берадигандай юраги ачишиб отинини жиловини торгди, бир зум орқага қайтгиси, баланд қоя устида турган бонунинг олдига от чоптириб боргиси, уни даст кутариб олиб, бағрига босгиси келди. Лекин қирларга ёнбошлаётган офтобга кўз ташлади-ю, тишини тишига босиб отининг бошини доруссалтана томон бурди.

20

Куксаройдан чопар келганда амир Султон Жондорнинг чорхари меҳмонхонасига беш-олти амирлар йигилган, улар шаҳар доругаси Мироншоҳ

билан Шайхулисом Бурхониддин жанобларини кутишиб, сухбатлашиб утиришар эди. Дарвозани кулфлаб, хамма эшикларнинг зулфинини солиб, дарчаларга кук бахмал дарпарда тутиб, шам ёкиб утирган меҳмонлар “чопар” сўзини эшитиб уришларидан ирғиб туришди. Ок шойи куйлак устидан банорас тун кийиб, меҳмонларга ўзи хизмат қилиб юрган амир Султон Жондор турган жойида серрайиб қолди. Ёлғиз Мирзо Улуғбекнинг суюкли навқари Бобо Хусайн Баҳодир хушини йукотмай, дарҳол шамдондаги ёлғиз шамни пуфлаб учирди, кейин, қоронғида амир Жондорнинг ёнига келиб:

– Меҳмонхонага ташидан кулф солдиринг! – деди амирона оҳангда. – Узингиз бошқа уйга чикиб, тушак ёзиб ёғиб олинг! Тушак ёзиб ётганингизни чопарлар кўрсин!

Амир Жондор дарҳол сергакланди. У меҳмонхонанинг эшигига отнинг калласидай кулф солдириб, ўзи бошқа хонага чикиб, пешанасини танғиб ётиб олди. Лекин унинг тушакда ётганини айтгали чиққан маҳрам гезда қайтиб кирди.

– Балхлик саройбон ўн нафар навқар билан келибди, амирим. Хаста тугул, ўлим тушагида ётган бўлса-да, олиб кетамиз дейди. Шаҳзоданинг фармони олийлари шу эмиш... Билъаке, кириб тинтув қилар эмиш!

“Тинтув” сўзини эшитган амир Жондор жон талвасасида апил-тапил ўрнидан турди.

– Чиқиб айт, ҳозир чиқамен. Отни жабдуқла!

Амир Жондор кийиниб, икки култиғида икки маҳрам, инқиллаб-синқиллаб, кучага чиққанида, балхлик занжисифат саройбон ўн чоғлик навқар билан дарвозада бетоқат от уйнатиб турарди. Унинг авзойини кўрган амир Жондорнинг эти жунжикиб кетди. У жўрттага қаттиқ инқиллаб, маҳрамлар ёрдамида отга минаркан, ёш маҳрамнинг кулоғига секин шипшиди:

– Саройда нохуш хабар борга ухшайди. Меҳмонларга айт: мен қайтгунча тарқалмасун...

Вақт тун ярмидан ошган, одатда бу пайтларда сукутга чумадиган доруссалтана кучалари аллақандай нотинч эди. Олис-яқинда от туёқларининг дупури эшитилар, ўхтин-ўхтин қўлларида машғал ушлаган суворийлар у ёқдан-бу ёққа тасир-тусир от чоғиб утишар, қоронғида изғиб юрган қандайдир қўлагалар кўзга чалинади. Куксаройда фавқуллода бир воқеа содир бўлганига шубҳа йўқ эди, лекин не воқеа? Амир Жондор ўйлаб ўйининг тағига етолмас, буни биладиган балхлик саройбон эса, оғзига талқон солгандай индамай олдинда от чоғтириб борарди.

“Ё тавба! Бу бемехр мустабиднинг қаҳридан ўзинг асрагайсен!” деди амир Жондор, вужудини чулғаб олган совуқ туйғудан юраги увишиб. Мана, бир ойдан ошдики, амир Жондор саройга бормайди. Мавлоно Муҳиддиннинг ожизаси Хуршида бону бир тунда дом-дараксиз гумдон бўлганидан бери Мирзо Абдуллатифнинг кўзига тушишдан кўрқиб, кўрпа-тушак қилиб ётиб олди. Келган чоғларнинг ҳаммасига “хастамен, туролмаймен”, деб жавоб берди. Ҳатто расадхонада бўлган китобларни ёқиш мароғимига ҳам бормади. Лекин маросимда содир бўлган воқеани, аклидан озган мавлоно Муҳиддиннинг шайх Низомиддин Хомуш билан шаҳзодага айтган сўзларини ўша куниёқ эшитди. Ўша кундан бери, мавлоно Муҳиддиннинг сўзлари буткул доруссалтанага тарқаб, ҳамма жойда, ҳамма ўлтириш, ҳамма анжуманларда гап бўлмоқда. Шу воқеадан кейин нечундир амир Жондордан ҳош-аҳвол сўрагани келувчилар ҳам кўпайиб кетди. Келувчиларнинг ҳаммаси расадхонадаги воқеадан сўз очар ва бу билан амир Жондорнинг кўнглига қўл солиб кўрмоқчи бўлишар эди. Лекин суҳбат асносида ёт бир кимса

кириб қолса, мавзу дарҳол ўзгарар, суҳбат бошқа масалаларга кучар эди. Шундай бўлса ҳам, амир Жондор бир нарсани аниқ билиб олди: шахзодадан, унинг шафқатсизлигидан норози одамлар, хусусан амирлар, бек ва бекзодалар у ўйлагандан ҳам кўп экан. Не чора? Шарафсиз Хуросон юришидан кейин Мирзо Улуғбекдан юз ўгириб, шахзода билан зимдан тил бириктирган саркардалар ва нуфузли беклар ўзлари кутган имтиёз, юксак рутба ва шон-шуҳратга эриша олмадилар. Шайх Низомиддин Хомушнинг оёғига бош урган шахзода ёлғиз шу такаббур шайх билан бир гуруҳ уламоий киромларнинг домига тушиб қолди. Шулар ёт деса ётади, тур деса туради. Ҳатто Шайхулислом Бурҳониддин ҳам бир четда қолиб кетди. Саройда эса тавфиқ ва фароғат қолмади... Бу ҳолатни зимдан кузатиб юрган амир Жондор, кўп шубҳа ва мулоҳазалардан кейин, бугун, ниҳоят, бир гуруҳ норози амирлар билан нуфузли бекларни чақиришга журъат этган эди. Бундан мақсад, уларнинг кўнглига қўл солиб кўрмок ва агар ҳамманинг фикри бир жойдан чиқса унда...

Унда нима бўлишини ўйлашдан амирнинг ўзи ҳам кўрқар эди.

“Ё дариғ! Нахот бу диёнатсиз падаркуш унинг муддаосидан хабар топган бўлса? Хабардор бўлса бас – амирнинг боши кетиши муқаррар! Ё раб! Ёмғирдан қочиб, дўлга тутилдим дегани шудир! Мирзо Улуғбекдан қутулиб, шон-шуҳрат орттирамен деб, бу бемехр хунрезга йўликдимму? – деди амир Жондор, деди-ю, хаёлига бир фикр келиб, тирноқларигача музлаб кетди. – Ал қасосил миналҳақ! Бу савдо ва надоматлар аълоҳазратларининг беғуноҳ кесилган боши, тўкилган қони учун қайтган бир жазо эмасму?..” – Амир Жондор кўз олди қоронғилашиб, эгарнинг кошини ушлаб қолди-ю, ён-верига қаради.

Улар Куксарой майдонига етган эдилар, Дарвоза олдида гулхан ёкиб ўтирган сипоҳлар амирни кўлтиғидан олиб, отдан туширишди. Амир Жондор, қандайдир харорат ичида ёнса ҳам, дарвозадан ўзи юриб кирди, лекин хайҳотдай ҳовлидан ўтиб, саройга етганда оёқлари қалтираб кетиб деворга суяниб қолди. Саройбон уни чиндан хаста деб ўйлади чамаси, кўлтиғидан суяб олди.

Амир Жондор саройбон очган эшикдан ичкарига кириб кўл қовуштирганда, Мирзо Абдуллатиф нечундир саломхонанинг қоқ ўртасида оёқларини кериб олган курсининг суянчиғига суяниб турарди. Амир Жондор икки букилиб таъзим қиларкан, бир дақиқагина унинг чехрасига кўзи тушди. Лекин шу бир дақиқанинг ўзидаёқ мудҳиш бир нарса рўй берганини сезиб, яна тирноқларигача музлаб кетди. Шаҳзоданинг усиз ҳам озғин, заҳил юзи, қовоғининг остлари кукариб кетган, тикондай қадалган кўзларида ҳам қўрқув, ҳам аллақандай совуқ йилтиллаган муз шуъласи бор, лекин энг даҳшатлиси... худди жигари шаҳзода Абдульъазиздай бошини сарак-сарак қилиш олатини чиқарган эди. Амир Жондор шаҳзодага қарашга журъат этмаса ҳам, унинг гиламни товунсизгина босиб ёнига келганини ва қандайдир вишиллаб нафас олганини эшитди.

– Хуш, амир Жондор! Абу Саид Мирзо қайда?

– Абу Саид Мирзо? – Амир Жондор қўрқибгина бошини кўтарди-ю, дарҳол ерга қаради.

Мирзо Абдуллагифнинг ичига ботган телба кўзларида, мурдадай қонсиз юзида, бошини сарак-сарак қилишида, зотан бутун важдоҳатида аёвсиз бир нарса бор эди.

– Нечун индамайсен? Абу Саид Мирзо қайдадур?

– Абу... Абу Саид Мирзо зиндондадур, давлатпанох!..

– Зиндонда булса... топ! – Мирзо Абдуллатиф амирни ёкасидан ушлаб қаттиқ силкиди. – Зиндонда булса дарҳол топиб келгайсен. Дарҳол!

Амир Жондорнинг миясида “кочибди!” деган фикр чакмоқдай чакнади. – “Шахзода Абу Саид Мирзо кочибди!”

– Зиндонда булса нечун титрайсен? – Бор, кишанлаб олиб кел ул малъунни!

– Валинеъмат пуштипаноҳим! Улимдан хабарим бор ва лекин Абу Саид Мирзодан хабарим йўқдур. Бир ой бўлди, уйда тушак ёзиб ётганмен... Оғир хастамен, давлатпаноҳ!..

– Хаста! – деди Мирзо Абдуллатиф хансираб. – Тунғиздай семириб кетибсен. Тагин хастамен деб зорланасен! Биламен! Сен баттол тушакда ётиб, менга қарши ўргимчакдай тур туқийсен.

“Ё раб! Бу телба не дейди? Валиликми бу ё тусмоллаб сузлайдими?”

– Сузла, азозил! Абу Саид Мирзо билан тил бириктирдингми, йўқми?

– Биллоҳи азим...

– Биллоҳи азим булса, ул ғаламис Мирзони дарҳол банди қилиб олиб келасен! Олиб келиб оёғим остига ташлайсен!..

– Ташлаймен, валинеъмат...

– Шу букун!

– Иншооллох, офтоби олам!

Мирзо Абдуллатиф амирнинг ёкасини қўйиб юборди, вишиллаб нафас олганича гандираклаб бориб ўзини тахтга ташлади. Амир Жондор ҳам ҳолсизланиб деворни ушлаб қолди. Унинг кўз олдига негадир ўз меҳмонхонасида уни кутиб ўтирган меҳмонлар келди... “Шу букун банди қилиб олиб келасен, олиб келиб оёғим остига ташлайсен!..” Майли, ишқилиб, бу телбанинг қўлидан соғ-саломат кутулиб чиқса бас!

У ёғи нима қилишни ўзи биледи. На яхшилик ва на ёмонликни билган бундай телбага хизмат қилмоқ утакетган нодонликдур!

Амир Жондор чўчиб кўзини очди. Тахтда ялпайиб утирган Мирзо Абдуллатиф тилла шакилдоғини бетоқат шақиллатар эди. Эшик оҳиста очилиб, бошига сурма ранг салла ураган балхлик саройбон кирди.

– Амир Султон Жондор тархонга сарой ясовулларидан ўн нафарини берасен. Амир жаноблари шу букун ул иблиси лаин Абу Саид Мирзони тутиб, банди қилиб олиб келадур!

Шахзода амир Жондорга “чиқавер”, деб бош ирғади-да, саройбонни имлади.

– Бу каззоб амирнинг орқасидан айғоқчи кўй! Эҳтиёт бўл: илоннинг ёғини ялаган бу тулки Абу Саид Мирзога қушилиб қочиб кетмасин! Бошинг кетади! Уқдингму?

– Уқдим, давлатпаноҳ...

– Тўхта! – Мирзо Абдуллатиф эшикка йўналган саройбонни тўхтатди-ю, нечундир хаёли фаромуш бўлиб, бир нуктага тикилиб қолди. – Ҳа! Зиндон бегига амр қил: хибсда ётган мавлоно Али Қушчини келтирсин!

21

Мавлоно Али Қушчи ҳайрат ва аросатда қолди. Мана, бир ҳафтадан ошдики, ташқаридан келиб турадиган тўқач нонлар келмай қолди. Кечадан бери эса тўқач тугул арпа нон билан бир чойдишгина совук сув ҳам тўхтади. Ё уни эсдан чиқаришган, ёхуд бу қоронғи гўрда очдан ўлдиришга қасд қилишган. Энг ёмони шундаки, мавлоно “Рисолаи дар фалакиёғ”нинг муқаддимасини қоғозга тушириб бўлган, энди бу ёзувларни чойдишга солиб, пинҳоний “садоқати зоҳир шогирдлари”га узатиш ниятида эди. Бу нияти ҳам пучга

чиқди ҳисоб... Сўнгги кунларда мавлононинг иккала оёғи шишиб, бурунги оғриққа минг чандон оғриқ қўшилдики, юрса юрганда оғрийди, ўтирса ўтирганда. У соатлаб бир жойда турганича, оёқларини уқалайди, тишини-тишига қўйиб шишларини силайди. Ниҳоят, холдан тойиб, йиртик бўйрага ёнбошлайди. Лекин кўп ётолмайди, тагидан зах ўтиб, суяк-суякларигача зиркираб кетади-ю, туришга мажбур бўлади. Безиллаб оғриган оёқларини силаб-сийпаб сал тинчитгач, оқсоқлана-оқсоқлана тор хонани айланиб, яна рисола устида мулоҳаза юритади, ўзини чалғитиш, вужудини қакшатган оғриқни унутиш умидида ўйлайди. Лекин сўнгги пайтларда ўйлашга ҳам мажоли қолмади. Бир томондан очлик, бир томондан оғриқ енга бошлади чамаси, ҳарорати ортиб кўз олдини туман қоплайдиган бўлди, бу туман орасида гоҳ нурсиз кўзларидан шашқатор ёш қўйилган энаси Тиллабиби кўринар, гоҳ устод Мирзо Улуғбек, гоҳ Қозизода Румий ҳазратлари пайдо бўлиб, панд-насиҳатлар қилишар, гоҳо рисола устида баҳс юритишар, тузатишлар киритишар эди. Вожабо, ҳарорат пасайиб сал ҳушига келганда ўйлаб қараса бу “тузатиш”ларда ҳамиша жон бўларди... Букун оғриқ уни айниқса қаттиқ қийнади. Тирнокларигача зирқиратган бу оғриқ билан олиша-олиша туришга ҳам мажоли келмай, ҳарорат ичида ёниб ётаркан, гўё эшик очилиб устод киргандай, гўё тепасига келиб:

– Сенга не бўлди, ўғлим Али? – деб сўрагандай туюлди.

– Не қилай, устод? – деди Али Қушчи, хаёлан ёнига чўнқайган устодга мурожаат қилиб. – Хасталик енгди...

– Аттанг! Бу оғир юмушни юклаб, сенга завол қилибмен, ўғлим. Урнингдан тур, шахзоданинг оёғига йиқил. Бошқа чора йўқдур, Али.

– Йўқ, устод. Сизнинг васиятингизни тарк этиб сир-асрорни очгандан кўра, бу совуқ гўрда ўлганим

аълодур, устод. Тонгла маҳшарда қай юз билан сизнинг юзингизга қараймен?..

Устод унинг сузига қулоқ солмай, қўлтиғидап кутариб, ўрнидан тургазмокчи булармиш, сўнг, бирдан ўзгарган даргазаб овозда:

– Тур дейман! – деб ўшқирармиш. – Сени офтоби олам Мирзо Абдуллатиф чорлайдур!

“Офтоби олам чорлайдур! Тушимму бу, унгимму?” Мавлоно бутун иродасини жамлаб кўзини аранг очди. Ажабо: унинг ёида устод эмас, икки синох қўлтигидан ушлаб турар, эшикда машъал ушлаган учинчи сипоҳ кўринарди. Али Қушчи тишини-тишига қўйиб қаддини ростлашга ҳаракат қилди, лекин ростлай олмай деворга суянди-ю: “Сув!” деб пичирлади.

– Сув! – бақирди сипоҳлардан бири. – Сув келтир тез!

Али Қушчи бир коса сувни бир кўтаришда сипқариб, косани қайтариб берди. Муздай сув негадир ичини ёндириб ўтгандай туюлди. Хаёли равшанлашиб: “Шахзода фақирни не қилади? – деди ичида. – Мақсади не? Тагин сўроқми? “Қуфр” китобларни тон, деб зуғум қилишми? – Али Қушчи дармонсизланиб кўзларини юмди. – Шахзода уни бу холда кўрса не дейди? Ужарлик қилсанг бундан ҳам хор буласен деб хурсанд бўлмасми?”

Али Қушчи ҳибсхонадан ўзи юриб чикмокчи бўлди, лекин оёқлари иродасига бўйсунмай, калтираб кетди-ю. сипоҳлар уни яна суяб қолишди. У узунданузок ер ости йўлагидан ўтиб, тепага чикқунча сипоҳларга суяниб борди, сўнг тишини-тишига қўйиб бир-бир босиб ўзи юриб кетди.

Тонг яқин бўлса керак, олис-яқиндан хўрозларнинг кичқирнғи, эшакларнинг ҳанграши эшитилар, лекин осмон тўла юлдузлар тиниқ чарақлаб турар, «ир-ғир илиқ шабада кўкаглларнинг, баҳор гиёхларининг

муаттар хидини уфуриб, димокка гуп-гуп урарди... Улар сарой ўртасидаги мрамар сарҳовуз ёнига борганларида, Али Қушчи бир зум тўхтаб, осмонга, чарақлаб турган юлдузларга тикилди... Ана, қоқ пешанада Дубби аскар, ундан сал пастрокда бир ҳовуч қурдай ғуж-ғуж милтираган Хулкар! Гумбаз устидаги Ноҳид юлдузи эса худди артилган олмосдай ялтиллайди... Тонг яқин... – мавлоно кўзларини юмиб, юзини майин шабадага тутди, гуркираб усаётган майсаларнинг сал тахир ва чучук бўйини тўйиб-тўйиб хидлади.

Ё тавба! Бу рўйи замин, бу худудсиз коинот қанчалар фусункор, қанчалар гузал экан, нечун одамлар бундай тубан, бундай раҳм-шафқатсиз яралгандур!

– Мавлоно! – сипоҳлар уни ҳолдан тойди деб ўйлашди чамаси, яна қўлтиқлаб олишди, лекин Али Қушчи “ўзим!” деди-да, оқсоклана-оқсоклана, ўзи юриб кетди.

Али Қушчини саломхонага олиб киришганда Мирзо Абдуллатиф олтин курсида чуқур хаёлга чўмиб утирар эди. Эшик очилганда у чўчиб бошини кўтарди, сўнг гўё Али Қушчидан ҳадиксирагандай оҳиста юриб ёнига келди-ю, қўл ковуштириб:

– Ассалому алайкум, мавлоно! – деди кутилмаган бир мулойимлик билан.

“Бу риёкор падаркушга не бўлди? Нечук сертавозе бўлиб қолди?” Али Қушчи деворга суянганича шаҳзодага ҳайрат билан тикилди. Мирзо Абдуллатифнинг кўзлари уйқусизликдан қизариб, бурни сўррайиб қолган, сокол-мўйловлари қайчиланмаган, хатти-ҳаракатлари бесаранжом, ўзиям қаттиқ саросимада эди.

“Ё тавба! Бунга не бўлди?”

Шаҳзода бежо кўзлари билан бир зум унга синовчан қадалиб турди, кейин қўлидаги шақилдоғини боши ўзра кўтариб, қаттиқ шақиллатди.

386

- Зиндонбеги бефаросатлик килибди! – деди у эшикда пайдо булган саройбонга юзланиб. – Мавлоно кун азият чекибди. Бу зоти шарифни дархол хаммомга юборинг! Эгнига янги сарупо кийдириб, қорини туйдириб, олиб келинг!

Ҳайратдан лол бўлиб қолган Али Қушчи узига келгунча саройбон уни култиклаб саломхонадан олиб чиқиб кетди. Мирзо Абдуллатиф уз фармонидан мамнун бўлди чамаси, мийиғида кулимсираганича, кулларини орқасига қилиб, тахт атрофида айланишга тутинди.

Али Қушчини чақиртиришдан мақсад – ундан зойичага қараб, уз тақдирини билиб беришини сўрамоқ эди. Чунки расадхонада содир булган машъум воқеадан кейин шахзода яна эски дардга мубтало бўлди. Кечаларигина эмас, кундуз кунлари ҳам юраги уйнайдиган, кузига алланималар кўринадиган бўлиб қолди.

Кеча кечкурун ногаҳон унинг қулига шахзода Султон Муҳаммаднинг бир номаси тушди. Нома Шайхулислом Бурҳониддин жанобларига йўлланган бўлиб, унда икки шахзода – Мирзо Абдулло ва Абу Саид Мирзонинг номлари зикр этилган эди. Шахзода Шайхулислом Бурҳониддиндан қўлдан бери ҳадиксираб юрар, чағир кўзли кибру ҳавоси баланд бу уламо, гуё унга эътимод қилмагандай, саройга ташриф буюрмаслигининг узиёқ унинг қора ниятларидан далолат берарди. Рост, узоқ Хуросондан йўлланган бу нома шундай сирли иборалар билан битилган эдики, унинг мазмунини илгаб олиш амримаҳол эди. Лекин сирли иборалар билан битилган номанинг Шайхулислом Бурҳониддинга йўлланишининг узи, ҳусусан унда икки шахзоданинг номи зикр қилиниши Мирзо Абдуллатифнинг кўнглидаги эски шубҳани яна

Бир бор таъкидлади: доруссалтанада унга қарши фитна бор!..

У Мирзо Абдуллони яқинда кўрган эди. Лекин Мирзо Абу Саид... Шахзода Шайхулислом Бурхониддиндан қандай ҳадиксираса, қайсар така-туркманлар қони аралашган бу нобакор Мирзодан ҳам шундай чўчиб юрар эди... Мирзо Абдуллатиф уни ўз кўзи билан куришга азм қилди. У девонбеги билан ясовулбошини олиб, Куксарой остидаги зиндонларга, тўғрироғи, зиндонларга олиб борадиган зимистон камбар йўлакка тушди. Зиндонбеги бошлиқ бир неча сипоҳлар, қўлларида машъал, тор ва қоронғи йўлакни ёритиб олдида боришарди. Мирзо Абдуллатиф аъзойи баданини чулғаб олган мудҳиш кўркувдан юраги увишиб, машъал ушлаган сипоҳлар орқасидан қоклиб-сукилиб бораркан, бобоси кўрдирган бу ер ости унгулга, илон изи бўлиб кетган бу чексиз камбар лаҳимга хайрат билан тикилар, машъал шуъласида шлақандай қўлагалар изғиган бу зимистон йўлак яна ҳам совуқроқ, ваҳималироқ туюлар эди.

Абу Саид Мирзо бу зимистон унгулнинг энг охирида, соҳибқирон Амир Темур ўзининг энг ёвуз ғанимларини сақлайдиган, эшигига темир қопланган тор ҳибсхонада сақланарди. Мирзо Абдуллатифни кўриб, нечундир олазарак бўлиб қолган зиндонбеги, қўллари дир-дир титраб, эшик қулфини узок гимирскилади. Ахийри ясовулбоши уни итариб юбориб эшикни ўзи очди ва ёнидаги сипоҳнинг қўлидаги машъални юлиб олиб, биринчи бўлиб, ичкарига кирди. Ясовулбошининг орқасидан Мирзо Абдуллатиф кирди, кирди-ю, юраги музлаб кетди: ҳибсхона бум-бўш, бир учи деворга қокилган узун кишан ерда аркондай эшилиб ётарди!..

“Фитна! Тахтга Абу Саид Мирзони кўтармок аҳдида уюштирилган фитна!”

Боши сараклай бошлаган Мирзо Абдуллатиф, кўзлари олайиб, зиндонбегига қаради. Зиндонбеги гус биров оёғига болта ургандай, ерга “гурс” этиб йиқилди да, шахзоданинг этикларини кучди.

– Валинсьмат пуштипаноҳим! Улимдан хабарим бор, лекин бу юмушдан хабарим йўк!

– Улимдан хабаринг бўлса уласен! Ё топасен, с уласен! – Мирзо Абдуллатиф этикларини упиб, срда юмалаб ётган зиндонбегини бир тепди, бир тепди-ю, худди телбалангандай, унинг устига миниб, аёвсиз савалай кетди. Бир зумда огиз-бурни қоп-қора қон бўлган зиндонбеги кўллари билан юзини, бошини тўсишга уриниб ерда илондай тўлғанар, қон туфлаб алланималарни ғулдирар, ялиниб-ёлворар эди. Лекин унинг меҳр-шафқат сўраб қилган илтижоси, оғзидан окқан лахта-лахта қон Мирзо Абдуллатифнинг юрагида раҳм-шафқат эмас, билъакс, қаҳру ғазаб уйғотгандай, тобора қаттиқроқ савалар, кўзлари телбаларча ёпиб, аёвсиз дуппослар, тепкилар эди. У зиндонбеги хушидан кетиб, жимиб қолгандагина тепкилашдан тўхтаб ён-верига қаради. Ҳамма ундан кўзини олиб қочар, ҳамманинг юзида кўркув аралаш аллақандай ижирғаниш ифодаси бор эди... Нафасини аранг ростлаган шахзода, бир срда сулайиб ётган зиндонбегига, бир ёнидаги махрамларига қаради-ю, ўзини ҳам ваҳима босиб, шартта бурилиб, ҳибсхонадан чиқди...

Саломхонага қайтгач, бутун Кўксаройни оёққа турғазди. Хаста ётган амир Султон Жондорни олдириб келиб, сўроққа тутди. Лекин бундан не фойда? У энди Абу Саид Мирзонинг топилишига инонмай қолди. Доруссалтанада зимдан фитна уюштирилаётганига энди шубҳа қолмади. Лекин бу фитнанинг тепасида кимлар бор? Шайхулислом Бурхониддинми? Шайхулислом бўлса, унга қайси амир, қайси аркони

Давлат, қайси аркони ҳарб кўшилган?.. О, кошкийди, ҳозир шахзода бу машъум фитнани очса, унинг теъасида турган барча ғанимларини тутса? Лекин кимни тутади? Шайхулислом Бурҳониддиними? Эвоҳ! Унинг қули амирларга, бек ва бекзодаларга етса етадики, шайхулисломга етмайди! Амирлар эса... Шайтонни жиловлаб миниб, иблиси лаинга йўл кўрсатадиган бу сардору саркардаларнинг қайси бирини ушлайди? Мирзо Абдуллатифнинг назарида, энди бутун Мовароуннаҳрда ҳеч бир кимса қолмадики, унга инониб, унга суяниб бўлса! Унинг назарида, бу фитнага аралашмаган бир кимса йўқ, ҳамма, ҳатто Балхдан ўзи олиб келган мулозимлари ҳам унга қарши иғво бошлаган эди...

Мирзо Абдуллатиф тўсатдан хаёлига бир фикр келиб, саломхонанинг ўртасида тўхтаб қолди. Унинг эсига отаси Мирзо Улуғбекнинг бир сўзи тушди. Отаси худди шу ерда, олтин курсининг ёнида туриб:

– Болам! – деган эди ёлвориб. – Бу машъум тожу тахт, бу бебақо салтанат ҳеч бир кимсага вафо қилган эмас. Наинким сенга, ҳатто жаннатмакон бобонг Амир Темур Қурагонийга ҳам вафо қилган эмас. Бу тожу тахтни деб, катлу қирғинга юз тутмагил, зеро тожу тахт ила бевафо хотин орасида фарқ йўқдур, болам...”

“Наҳот ул бетавфик шохнинг илтижоси арш-аълога етиб бормиш? Наҳот унинг кўз ёшлари инобатга ўтмиш? Йўқ, йўқ! Қайдаги уйлар келади хаёлига. Динул исломга қилич кутарган ул шохи шарирнинг тилаги ижобат бўлмас! Осий бандангга ўзинг шафе бўлғайсен, халлоқи олам!”

Эшик оҳиста очилиб остонада саройбон кўринди. Эшик очилганда чўчиб, қиличининг бандини ушлаган Мирзо Абдуллатиф, кўркқанини билдирмаслик учун кўкрагини керди.

– Хўш?

– Мавлоно Али Кушчини келтирмишлар.

– Айт, кирсин!

Мирзо Абдуллатиф катор лаъл қадалган кумуш камарини тузатиб, тахтга бориб утирди. Унинг юраги негадир тез-тез ура бошлаган, хаяжондан нафаси сиқилган эди.

Саройбон қўлтиклаб олган Али Қушчи хаста одамдай хонага бир-бир босиб кириб келди-да, яна боягидай деворга суяниб бошини эгди. У таъзим қилдими ё ҳолсизликдан бош эгдими, буни билиб бўлмас эди. Али Қушчининг оёғига этик, эгнига иссик қора мовут чакмон, бошига қора кундуз телпак кийдиришган, фақат сокол-мўйлови олинмаган, лекин ўсиб кетган сокол-мўйлови унинг сўлғин, рангнар чехрасига булакча бир салобат, қандайдир маҳобат бахш этар эди. Мирзо Абдуллатиф саройбонга “чикавер” деб имо қилди-да, кўнгли алланечук бўлиб, Али Қушчининг олдига борди. Овози ўзгариб:

– Қалайсиз. – деди, – холингиз дурустми, мавлоно?

Али Қушчи кўзини бир очиб, қайта юмди. Олдида қамоли эҳтиром билан қўл қовуштириб турган Мирзо Абдуллатифни кўриб, яна боягидай хайрагга тушди. “Бу каззобга не бўлди? Нечук бу хунхор саллоҳ бирдан инсофга келмиш?”

– Оллога шукур, – деди у оҳиста.

– Тамадди қилдингизми, мавлоно?

Али Қушчи билинар-билинмас бош ирғади: “Қилдим”...

– Бир қўл тум май ичасизми?

Али Қушчи индамади. У ҳамон кўзини юмиб турар, иссик ҳаммом ва яхши таомдан кейин унинг аъзойи-бадани тамом бўшашган, зирқираб оғриган оёқлари калтирар, кўз олдини туман босиб хаёли чувалиб борар, агар шаҳзода ижозат берса, у ҳозир “шилқ” этиб йиқиларди-ю, уйқуга кетарди...

Мирзо Абдуллатиф токчада турган нафис мунаққаш кўзачадан бир коса шароб куйиб келиб, Али Қушчига тутди.

– Бир култум ичинг, мавлоно! Банияти шифо, кувват бўлур.

“Ҳа, шифо қилса ажаб эмас!” – Али Қушчи дир-дир титраган қулига қадахни олиб, бир кутаришда сипқориб юборди. Мирзо Абдуллатиф унинг қулидан пиёлани олиб, токчага қўйди, сўнг, индамай саломхонани бир неча марта айланиб чикди. У шароб таъсир қилишини кутиб, бот-бот мавлонога ер остидан қараб қуяр эди. Дарҳақиқат, сал ўтмай, Али Қушчининг рангпар юзига қизиллик югурди, кўзлари чакнаб, серхашам хонани кўздан кечирди. Мирзо Абдуллатиф четроқдаги суянчиғи зарҳалланган юмшоқ курсилардан бирини унинг олдига суриб қўйди.

– Ултиринг, мавлоно!..

Али Қушчи ичида кулимсираб қўйди. Ҳаслидан яна: “Ғалаг! Бу тубан фирибгарга не бўлди! Раъйи не бунинг?” деган фикр ўтди. Шароб унинг фикрини равшанлаштирди, оёғини, бутун вужудини қакшатган оғриқни хиёл босди.

Мирзо Абдуллатиф унинг олдига қўл ковуштириб тўхтади ва яна боягидай мулойим товушда:

– Мавлонои азиз! – деди. – Камина сиздай донов давронни лутфан таклиф қилмоқдан бир тилагим бордур. Лекин бу тилагимни изхор этмоқдан аввал бир нарсани билиб қўймоғингизни сўраймен... Сизни ҳибсга солмоққа фармон қилганимда бу бағтоллар сизни бундай қийноқ остига олур, деб ўйламаган эдим. Афв этгайсиз, мавлоно!

“Ҳа, ўйламаган эдинг! Эҳтимол устоднинг орқасидан қотил йўллаганингда ҳам ул воҳиди замоннинг қутлуғ бошини кесадилар деб ўйламагандурсен!..”

– Букун ҳолингизни кўриб, кўп пушаймон чекдим. Зиндонбегини қаттиқ жазолаб, ҳибс қилдирдим... Бенуқсон парвардигор, бандаи ғофилнинг гуноҳидин утгайсиз, мавлоно...

“Ё тавба! Бу бемехр-бешафқат мустабиднинг бошига не кунлар тушдиким, ҳибсда ётган мендай бир бечора бандидин кечирим сўрайдур!” Али Қушчи Мирзо Абдуллатифнинг аллақандай жавдираб турган кўзларидан кўзини олиб қочди.

– Сиздай ҳокими мутлақ ҳоконлар фақирдай бандан мўминлардин афв сўрамайдур. Муродингиз не, сўзланг, шаҳзода!

Али Қушчининг гапи Мирзо Абдуллатифга маъқул тушмади чамаси, юзига қон тепди, қовоғини уйиб:

– Сизни чақирмоқдан муродим шулким, – деди ранги учиб. – Зойичага қараб, салтанатнинг тақдирини сўзлаб берсангиз!..

Али Қушчининг лабларига билинар-билинемас табассум югурди:

“Фалакиёт илмига инонмай, устод барпо этган расадхонани бединлар уяси деб атаган одам, энди нечун каминага мурожаат қилади?”

Шаҳзода унинг табассумига тушунди чоғи:

– Кўнлингизга озор берган бўлсам... кечиргайсиз, мавлоно! – деди уф торғиб. Унинг касалманд чехрасида теран бир маҳзунлик акс этди, овози кутилмаганда ғамгин ва самимий оҳанглр касб этиб, қалтираб кетди:

– Аммо... сиздан яширмаймен, мавлоно. Ҳодисалар силсиласи шундайким... ўз тақдирим устида ўйламай иложим йўқдур, зеро, элулус тақдири, сохиби тож тақдирига боғлиқдур... Сиз эса коинот сирларини, юлдузлар сирини биласиз, мавлоно...

Али Қушчи ҳамон кўзларини очмай сукутга чўмиб утирар, хаёлида эса қандайдир исёнкор ўйлар туғён қиларди.

“На яратғувчи ва на бандасининг жазосидан кўркмай, уз падари покингни қатл этдинг. Бу бебақо тожу тахтни деб, кулли аҳли донишлар сарбони бўлмиш улуғ алломани маҳв қилдинг. Энди остингдаги тожу тахт силкинганда такдири азалдан кўрқиб, хибсда ётган фақир бир бандига юкунасен! Лекин бандаи ожиз не дейди? Унинг холи эртақдаги йўловчининг холига ўхшайди: ўнгга юрсанг шерга йўлиқасен, сўлга юрсанг аждаҳонинг комига тушасен!.. Зеро, уз падарига қилич кутарган зурриётнинг тақдири зойичасизоқ асндур! Бўйнингга тавки лаънат тамғаси осилиб, абадулабад бадном ва бадбахт бўлганинг пешанангда ярқираб тургандур, шахзода!”

– Шахзода маъзур кўрсинлар. Фақир кўпдан бери илми нужумни тарк этганмен...

– Боракалло сизга! – кулди Мирзо Абдуллатиф, унинг кулгиси сохта ва аллақандай асабий эди. – Илми нужум бобида доврўғини из оламга кетгандур!

– Қачонлар бўлган! Алҳол... хасталик снғмиш...

– Хаста бўлсангиз табибларга кўрсатамен. Тиланг – Кўксаройда туринг, тиланг расадхонада туринг. Энг яхши баковуллар, энг содиқ маҳрамлар хизматингизга мунтазирдур. – Мирзо Абдуллатиф унинг жавобини кутмай, шақилдоғини шақиллатди ва эшикда пайдо бўлган саройбонга юзланиб, фармон берди:

– Мавлонога Кўксаройдан энг кўркам, энг баҳаво жой тайин қилинг! Шу букун бу зоти шарифни сарой табибларига кўрсатинг! Баковуллар тайин қилинг. Яхши таомлар тайёрлаб берсин. Эндиликда мавлононинг ҳолидан ўзим хабар олиб турамен...

Али Қушчи эсига энаси Тиллабибининг сўзлари тушди:

“Раҳматлик қиблагоҳинг айтгувчи эди: “Шер билан подшодан йироқ бўлмоқ даркор!”

У хўрсиниб, ўрнидан турди... “Не чора, бу мустабиднинг қаҳрини кўрдинг, алҳол меҳрини ҳам кўриб кўй, Али! Ҳар қалай, хибсда ётганингдан ёмон бўлмас...” – Али Қушчи мийиғида кулимсираб, саройбон етагида саломхонадан чиқди.

22

Хуршида бону билан видолашиб “Куйган тепа”дан чиққач, отини бетиним чоптирган Қаландар Самарқандга кош қорайиб, дарвозабонлар дарвозаларини ёпишга ҳозирланаётганларида етиб келди. Агар эғнида суворий либослари бўлмаганда, эҳтимол уни шаҳарга киритишмас ҳам эди. Қалқонбек билан Босқонбек аҳдлашган жойларида – Шохизинда кабристони ортидаги жарликда кутиб туришар, лекин Қашқирдан дарак йўқ эди.

“Наҳот алдаган бўлса? Наҳот олтинларни чўнтагига уриб қочган ё сир-асрорни очган бўлса? Ё билъақс, Қашқир ҳам қўлга тушиб қолдимиз?” – Қаландар минг хил хаёлга борар, бетоқат бўлиб, жарликда у ёқдан-бу ёққа одимлар, лекин ғилайдан ҳамон дарак йўқ эди. Ана, милт-милт ёнган уфқ юлдузлари ёнида Зухро юлдузи ҳам кўринди, олис-яқинда хўроз қичқирди. Энди Қашқирнинг келишидан фойда йўқ. Қаландар қайтишни уйлаб, отининг айилини торта бошлади. Лекин шу пайт тепада, жар устида аллақандай шарпа эшитилди, сўнг, пастга югуриб тушаётган қўлага кўринди. Қаландар ўзини панага олди-да, қўлага яқинлашгач, олдини тўсди:

– Бу ким? Сенми, Қашқир?

– Мен, дарвеш...

Қашқир ҳансираб тўхтади. Қаландар уни ёқасидан ушлаб ўзига тортди.

– Тағин не баҳона топиб келдинг, муғамбир?..

– Бахона эмас, шумхабар, – деди Қашқир. – У ҳамон хансирар, қаттиқ югурганиданми, кўркқаниданми, ункасини босолмас эди.

– Хуш? – деди Қаландар сабрсизланиб. – Сузла!

– Мирзо Абу Саид зиндондан қочибди. Кўксаройда тўполон...

– Қачон?

– Буни худо билмаса бандаси билмайди. Боя кечкурун шахзода зиндон айланиб юриб билиб қолибди. Қараса Мирзо Абу Саид йук. Сарой остинустин. Зиндонбегининг ўзи зиндон қилинди.

Қоронғида Босқонбекнинг кимгадир писанда қилиб: “Хан сеними?” деган овози эшитилди. Қалқонбек гурегурегу юриб Қаландарнинг ёнига келди:

– Ёрликсиз борсак не қилади? Ёрлик урнига қилич бор, оға?

Қаландар жавоб бермади. Хаёлидан: “Бўрининг оғзига тушган бутун чикмас экан-да!” деган фикр ўтди. Ҳа, бир неча ойдан бери қилинган ҳаракат бекор кетган эди. Қаландар бушашиб, срга утириб қолди.

23

Сой бўйига тикилган кўримсизгина чодир ёнида бетоқат айланиб юрган амир Султон Жондор от тусқларининг дупурини эшитиб, ўгирилиб қаради.

Қир ёнбағридаги сийрак арчалар орасидан саман йурғасига яйдоқ миниб, амирнинг зотли қорабайирини етаклаб олган Қашқир чиқиб келди. Қашқир, нечундир оғзи қулоғида, ишшайиб келарди. Уни кутавериш тоқати тоқ бўлган амир Жондор қумуш сопли оғир қамчисини уйнатиб, Қашқирга томон юрди.

– Қайда юрибсен, шайтони басир?

Қашқир амирнинг ҳақоратомуз сўзларини эшитмагандай қийғоч кўзини қисиб яна тиржайди.

– Фақир бир ғаройиб нимарса кўрдим, амирим!

– Ғаройиб нимарсангни кўйиб, отларни эгарла, иблис!.. Чаноқийга кеч қоламиз!

Амир Жондор кумуш сопли қамчиси билан гулдор кизил сахтиён этигининг кунжини чарс-чарс савалаб, чодирга кириб кетди.

Амирнинг дарғазаб бўлиши бежиз эмас, Қашқир отларга кетганда пешин ҳам бўлмаган эди. Лекин пешинда сойдан бир уюр йилки утган эди, тушовда юрган қора аргумоғи тушмагур тушовни узиб, йилкиларга қўшилиб кетди. Қашқир саман йўрғасига миниб, уюрни қувди. Йилкиларни жилғанинг қўйи томонидаги “Куйган тепа” деган кишлок ёнида зўрға қувиб етди. Лекин амирнинг боқувли қорабайири тутқич бермай кирга қараб чопди. Қашқир уни кир ёнбағридаги бир боғбоннинг четан девор билан ўралган боғига қамаб, зўрға ушлади, ушлади-ю, бояги “ғалати нимарсага” кўзи тушиб лол бўлиб қолди. Бу “нимарса...” мавлоно Муҳиддиннинг ожизаси, шоир Қаландар Қарноқийни шайдо қилган ва ниҳоят Мирзо Абдуллатифнинг ҳарамидан қочиб, яшириниб юрган ҳуснда тенгсиз санам... Хуршида бону эди! Қашқир қорабайирни тизгинидан ушлаб, боғдан олиб чиқиб кетаётганида, болохонада турган жойида кўриб қолди, туғрироғи, олис-олисларга тикилиб турган бу париваш бир кўринди-ю, йўқ бўлди, гуё шарпа сезган охудай хуркиб қочди. Лекин пуштиранг ипак кўйлак кийиб, юзига зар сочилган ҳарир дурра ташлаб олган бу нозанин бу ерларга шунчалик ёт ва шунчалик гузал эдики, Қашқир, гарчи уни ҳеч қачон кўрмаган бўлса-да, дарҳол фаҳмлади: бу ўша, Қаландар Қарноқийни ақли ҳушидан оздирган, шахзода Абдульазиз амир Иброҳимбекнинг ўғлидан тортиб олган, энди эса, Мирзо Абдуллатиф билан амир Жондор кидириб юрган нодираи даврон эди...

Хуснда тенгсиз бу соҳибжамолнинг кочишига Қашкир узи ёрдам берган бўлса ҳам, Қаландар Қарноқий уни қаёққа гумдон қилганини билолмай доғда юрган эди. Омади келган экан, букун бу сирасорни ҳам билиб олди. Унинг олисдан ишшайиб келиши ҳам шундан эди. Қашкир бу хушхабарни амирга айтиб, уни хушнуд қилиш ниятида эди. Лекин... бошига мугиз битса уз хужасини сузадиган бу эшак унинг сўзига кулок ҳам солмади. Қутурган итдай қоғиб берди. Жуда соз! Бир жиҳатдан бу хўкизнинг шундай қилгани ҳам яхши бўлди. Қашкир бу сирни арзонга сотмаслиги даркор...

Амир Жондор белига қиличини тақиб, чодирдан чиқди. Гуё беш-ун нафар қароқчилар йиғинига эмас, Куксаройга, Мирзо Абдуллатиф хузурида бўладиган машваратга ташриф қилаётгандай, зарбоф тўнини кийиб, кумуш камарини боғлаб олибди... У ҳамон қовоғини солганича гуре-гуре юриб келиб, типирлаб турган қорабайирни жиловидан олди, ғилай ёрдамида оғир гавдасини эгарга ташлаб, отига қамчи босди...

Кун ботган, лекин қорли чўққиларни чулғаб олган улкан аланга сўнмаган, буткул борлиқ – осмонупар тоғлар, кум-кук арчазор қирлар, ям-яшил яйловлар, шаркираб оққан сой – ҳамма, ҳаммаси гуё бу улкан аланганинг шуъласига чулғангану, бўлакча бир тиниклик касб этган, тоғу тошларгина эмас, ҳатто майсаларга ҳам олтиндан жило берилгандай майин товланар, шабадада ястанган ўтлоқлар дам кук-сарғиш ипакдай эшилар, дам қизғиш ранга кириб, ял-ял ёнарди... Қаердадир кукда, кўз илғамас баландликда сўфитурғайлар вижир-вижир қилади, тоғу тошлар панасида какликлар сайрайди. Ахён-ахёнда от туёқларининг остидан кирғовуллар пир-пир отилиб чиқади, лекин семизлигидан кўп учолмай, узини ерга тап-тап ташлайди. Ҳар сафар от туёқлари остидан

кирғовулар пир-пир учиб чиққанда, теран хаёлга чўмган амир Жондор сапчиб тушади-ю, ичида қаттиқ сўкиниб кўяди, лекин сал ўтмай, яна хаёлга кетади. Амирдан қолмай деб, саман йўрғасини тинимсиз камчилаб бораётган Қашқир эса... ҳамон ногаҳон кўзи тушган болохонадаги санам тўғрисида ўйлайди. Унинг кўз олдидан хануз бир кўриниб ғойиб бўлган нозанин кетмас, назарида, нозанин бир лаҳзагина намоён бўлганда бу кенг жаҳон чарақлаб кетгандай туюларди. У эндигина бу мислсиз гўзални деб, Қаландар Қарноқийнинг тарки дунё бўлганини ҳам, амир Иброҳимбекнинг ўғли қатл қилинганини ҳам, Мирзо Абдуллатиф, ҳагто амир Султон Жондорнинг ўзи ҳам нечундир доғда юрганига – ҳаммасига тушунди. Лекин у ҳозир офтоб янглиғ кўзини қамаштириб юборган бу маънос санам тўғрисида эмас, кўпроқ амир Султон Жондор тўғрисида ўйларди. Олдинда от чоптириб кетаётган амирнинг ўтовдай чўнг гавдасига тикилиб бораркан, Қашқир унга бу хушхабарни айтмаганини эслаб суюнади.

Мана, икки ҳафтадан ошди, Абу Саид Мирзо зиндондан қочгандан бери амир Султон Жондор тархон шахзоданинг қаҳридан кўрқиб бу ерларда жон сақлаб юрибди. Амир билан бирга Қашқир ҳам қочди. Қочмай чораси қолмади, зеро, авваллари шайх Низомиддин Хомушдан кўрққан бўлса, сўнгги пайтларда шахзода ҳам уни шубҳа остига олганини сезиб қолди. Улар доруссалтганда туролмай бу тоғларга қочиб келганларида гиёҳлар эндигина униб чиққан эди, мана энди ўтлар тиззадан келиб қолди, тоғлардаги ёввойи уриқларнинг довуччалари нухатдай бўлди... Ўзлари ҳам инсон нигоҳидан йироқ бу тоғларда ёввойи ҳайвонлардай кун кечиришяпти. Шахзоданинг айғокчи ва сипоҳларидан кўрққан амир бир кун бир жойда муқим туролмайди, у сойдан-бу сойга кўчади, ғорларга

кириб ё жарликларга тушиб, кўримсизгина эски чодирини тикдириб пусиб ётади. Қашқир эса, кундуз ов қилади, қирғовул-пирғовул отиб, хўжайинини боқади. Кечалари эса чор-атрофдаги қишлоқларга ўғирликка боради, “ови юришган” кунлари битта-яримта кўйми, эчкими топиб отига ўнгириб кайтади. Лекин сўнгги пайтларда ўғирликка чиқиш ҳам хатарли бўлиб қолди. Қишлоқларда усиз ҳам ўлпону жарима йиғувчилар кўпайиб кетди. Дехқонлар норози бўлиб ғалаён кутарди, чамаси, ўлпончилар ёлғиз юрмай, қуролли сипоҳлар, ясовуллар етагида келишадиган бўлишди...

Амир ҳам тинч ётмас эди. Ора-сира, гоҳо уч-тўрт кунда бир, аксарият қоронғи тун қўйнида, пана-пана жойларда беш-олти номаълум кимсалар йиғилишиб маслаҳат қилишади. Амир Жондор “чаноқий” деб атаган бу маслаҳатларга Қашқирни чақиришмайди, у одатда отларни кўриқлаб олисроқда юради. Қашқир уни четлатганларидан ранжимас, лекин уни қўшмаганлари учунми, бу чаноқийлар жуда сирли туюлар ва кўнглида қизиқиш уйғотарди. Кунлар шу йўсин ўтиб бормокда, бироқ бу хуфя чаноқийларнинг фойдаси кўринмайди. Зотан, беш-олти қувғинди амирларнинг қўлидан не келади? Бошида тож, тагида тахт, қўлида саноксиз лашқари бўлган шаҳзодани сарнигун қилмоқ осонми?

Сўнгги кунларда Қашқирни кўп ўйлатган бу хаёллар букун унинг миясидан чиқмай қолди. Мана ҳозир ҳам, олдинда бораётган амирнинг ўтовдай чўнг гавдасига қайта-қайта тикилаб қараркан, ногаҳон хаёлига бир уй келиб, аъзойи-бадани жимирлаб кетди.

Агар Қашқир тўнғиз мижоз бу амирни тарк этиб, Куксаройга қайтиб борса не бўлади? Қайтиб бориб, шаҳзоданинг оёғига йиқилса, бояги ҳуснда тенгсиз паривашдан дарак етказса не қилади? Шаҳзода унинг гуноҳларини кечмайдами? Нечук кечмасин? Кечади?

Токи, қайда юрибсан деб, сураса, “Ул нодираи давронни кидириб юрган эдим, уни топмай қайтмайман, деб касам ичган эдим”, дейди. Агар шахзода тиласа амир Султон Жондорни ва хаттоки Қаландар Қарнокийнинг ўзини ҳам ушлаб бермоқ қулидан келади, нсгаки Қаландар Қарнокий ҳам тузокдан кўркмай ўзини тарикка урган беданадай, шахзоданинг айғокчиларидан кўркмай, бу сулувнинг кўйнига кириб юргандур!..

Бу ўйлардан хаяжонланиб кетган Қашқир саман йургасини устустига қамчилаб, амир Жондорга етиб олди. Амир Жондор энсаси қотгандай бир уқрайиб каради-да, отининг жиловини кирга буриб, ўрлаб кетди. Бу кирнинг этагидан “Куйган тепа” кишлоғига олиб борадиган узан утар, узанда намозшом пайтлари одам гавжум бўлар эди.

– Амирим, кирнинг ортида “Куйган тепа” бор. У ерларда одам кўп бўладур!

Амир Жондор кир ёнбағрида ўсган ёлғиз арча ёнида тўхтади. Барваста гавдасини оғир тебратиб, эгардан тушаркан:

– Қишлоқ – сойнинг у юзида! – деди жеркинқираб. – Бу юзида ёлғиз кўрғон бор. Қирга чиқиб кўрғонга кара. Кўрғон ичида икки жойда ўт ёнмоғи даркор. Икки жойда ўт ёлса келиб хабар берасен. Уқдингми, шайтони басир?

– Уқдим, амирим!..

Қашқир кирга от солдириб чиккунча тоғ чўкқилари устида лов-лов ёнган кирмизи шафақ сўниб, водий майин қоронғиликка чўмди. Пастдаги сой ва сой бўйидаги кўрғон кўринмас, фақат сойнинг у юзидаги боғлар орасидан ўчоқларда ёнган олов шуъласи милт-милт этарди. Қашқир отини ниқтаб қирдан энди туша бошлаган ҳам эди, каердадир олдинда, оламини чулғаб олган майин қоронғилик орасида, бирдан лов этиб гулхан ёнди. Қашқир ҳадиксираб тўхтади.

Гулхан хийла олиседа ёнса ҳам, унинг айланасида ивирсиб юрган аллақандай кўлагалар кўзга чалинди. Сал ўтмай амир айтган иккинчи гулхан ҳам лов этиб ёнди-ю, кўрғоннинг баланд деворлари атрофида, дарвоза олдида от уйнатиб юрган суворийлар кўринди. Қашқир саман йўрғанинг бошини орқага бурди. Лекин бу пайт тепадан от чоптириб тушиб келаётган амир Жондорнинг ўзи кўринди. У: “Амирлар келмиш! Орқамдан чоп!” деб буюрди-да, Қашқирнинг ёнидан от уйнатиб ўтиб кетди.

Икки ҳафтадан бери одам қорасидан кўркиб, пана-панада нусиб ёнган амир Жондорнинг бу қилиғи Қашқирга гайритабиий туюлди. Лекин буни ўйлаб турнишга фурсат йўқ эди, у ҳам отига қамчи босди. Кўрғон дарвозаси олдида уларни бир гуруҳ суворийлар, кўлларида машъал ушлаган аллақандай нотаниш навкарлар қарши олди. Амир Жондор улар ёрдамида отдан тушгач, Қашқирни четга тортди.

– Дарвозадан жилмай, келган-кетганлардан воқиф бўлиб тур! Кимлар келди. кимлар кетди – барини билиб ол! Уқдингми?

Амир қамчиси билан этигини чарс-чарс уриб, кўрғонга кириб кетди. Қашқир отларни четрокдаги толга боғлаб, орқага қайтаркан, сойдан яна бир гуруҳ суворийлар чиқиб келаётганини кўриб, истикболларига шошилди. Лекин машъал ушлаган навкарлар ундан олдин етиб бориб, суворийларни отдан тушира бонлашди. Қашқир навкарларга аралашиб-куралашиб, отларни жиловидан оларкан, биринчи бўлиб отдан тушган қора чўкки соқолли салладор уламони таниб юраги ўйнаб кетди: отдан биринчи бўлиб тушган бу салладор уламо... кўпдан бери кўзга тушмай юрган Шайхулисом Бурҳониддин жаноблари эди!.. Шайхулисом жанобларидан кейин шаҳар доруғаси Мироншоҳ отдан тушди. Мироншоҳ

билан шайхулисом жанобларини кўрғондан чиқиб келган серсавлат бир амир қарши олиб, ичкарига бошлади. Қашқир бу амирни ҳам таниб, яна боягидай ғалати бўлиб кетди: эғнидаги суворий либослари ўзига кўп ярашган, сарвдай хушқомат, хушсурат бу одам Мирзо Улуғбек ҳазратларининг суюкли навқари... Бобо Ҳусайн Баҳодир эди!.. Мирзо Улуғбек ҳазратлари тожу тахтдан жудо бўлиб, қатл қилингандан кейин Бобо Ҳусайн Баҳодир ҳам кайгадир ғойиб бўлган. Мирзо Абдуллатиф уни ҳам кўпдан бери кидиртириб топдиrolмай доғда эди. Вожабо! Бу номдор арқони давлат ва арқони ҳарб, дин пешволари-ю, бек ва бекзодалар бу эски кўрғонда не қилади? Амир Жондор айтган катта чаноқийда не битим тузилади? – Қашқир қоронғида дарвозада турган навқарларнинг кўзини шамғалат қилиб, “лип” этиб кўрғонга кирмоқчи бўлди, лекин навқарлардан бири кўриб қолиб, йулини тўсди. Қашқир бир-бир босиб, отлар ёнига кайтди, чакмонини шувоқзорга тўшаб, ёнбошлади...

Чаноқийга чақирилганлар келиб бўлди чамаси, дарвозада турган навқарлар қўлларидаги машъалларини ўчириб, кўрғонга кириб кетишди, кўрғондаги гулханлар ҳам сўнди, фақат бир жойда ёнаётган оловнинг шуъласи кўзга чалинар, у ерда кабоб пиширилаётган бўлса керак, ковурилган гўшт ва пиёз ҳиди димокқа гуп-гуп уриб, Қашқирнинг иштаҳасини қитиклар эди...

Қашқир чалқанча ётиб, осмон тўла ғуж-ғуж юлдузларга тикилди. Назарида, осмонни тўлдириб юборган бу оппоқ юлдузлар гўё унга кўз қисиб, мазах қилаётгандай, улар гўё юлдуз эмас, олам сирларидан хабардор аллақандай жонли нарсалардай бўлиб туюлди. Мирзо Улуғбек ҳазратларини шахриёри фалак-иктидор дегувчи эдилар, бу ҳудудсиз коинотнинг барча сир-асроридан вокиф дониши жаҳон дегувчи эдилар.

Шу сабаб уламои киромлар у зоти шарифни ҳам ёмон кўришар, ҳам ундан кўркишар эди... Филҳақиқат: бу сўзда бир хикмат борга ўхшайдиким, кимки у дониши жаҳонга ғанимлик қилса, ҳоли вой бўлди. Мирзо Улуғбек хазратларига қилич кўтарган баттоллардан бири Сайид Аббос эди. У ҳам ҳақ таолонинг қаҳрига йўлиқди. Аълоҳазратларининг тузини еб, тузлиғига туфлаган қанча амиру умаро қатлу қирғинга учради. Энди навбат шаҳзоданинг ўзига келди...

Қашқир боя йўлда ўйлаган ўйлари эсига тушиб, эти жунжикиб кетди. Йўқ, “падаркуш” деган ном чиқариб, дуоибад бўлган у саллоҳга юқуниб бўлмайди! Бу чаноқийга Мироншоҳ билан Шайхулислом Бурҳониддиндай зоти олийлар, амир Султон Жондор билан Бобо Хусайн Баходирдай саркардалар йиғилмишми, бас, шаҳзоданинг куни санокликдур!..

Қашқирнинг дилини водийни чулғаган қора шом янглиғ қора ғам чулғаб олди. Хаёлидан: “Бу жаҳаннамга, ҳеч бир кимсани омон қолдирмайдурган бу икки ўт орасига нечун тушиб қолдим!” деган фикр келиб, кўнгли алғов-далғов бўлиб кетди. Лекин қанча ўйламасин, бу бетизгин ғам, бетасалли саволга жавоб тополмади.

Қашқир ота-онасини эслай олмас, эсини танибдики, бир нарсани билар, у ҳам бўлса Самарқанд бозори эди. У донғи мағрибдан мащриққа кетган шу улкан бозорда мешқобчи, карвонсаройларда фаррош, ҳаммомларда гўлаҳлик қилиб қатта бўлди. Қилмаган иши, кирмаган кўчаси қолмади. Ўғирлик ҳам қилди, каллакесарлик ҳам. Ахийри гуноҳларини ювмоқ ниятида зоҳидликни ихтиёр этиб, хилватга кирган эди, хилватда ҳам осойиш топмади... Сабийлик ёшида бир ўғри-каззобнинг кўлига тушиб ўғри бўлган эди, гўшанишинлик пайтларида шайх Низомиддин Хомушнинг назарига тушиб, айғокчи бўлди, алҳол бу баттол амирнинг

тузоғига илиниб, икки ут орасида қолди... Мана, ёши қирқдан ошди, лекин бу бебақо дунёга келиб, не ёруғлик қурди?..

Қашқир лабларида шўртак бир нарса сезиб, неғадир ўпкаси тўлди-ю, узини тутолмай пик-ник йиғлаб юборди.

Бас! Бу гуноҳ йўлдан қайтмоқ, бегуноҳ мўминлар қонига ботган бу шаҳри азимдан бош олиб чиқиб кетмоқ дарқор. Бошқа чора йўқдур!..

Қашқир аламли хаёллар уммонига чўмиб, пинакка кетган экан, кимдир елкасидан туртиб уйғотди.

– Отларни эгарла, ясовул. Меҳмонлар тарқаладур!

Қашқир кўзларини ишқалади, шоша-пиша ўрнидан турди. Қаршидаги юксак чўққилар ортидан олтин барқашдай ялтиллаган тўлин ой кутарилмоқда, ойнанинг гўё сут билан йўғрилгандай майин шуъласига чўмилган водий, баланд тоғлар, сойнинг у юзида элас-элас кўринган боғлар, шарқираб оқаётган жилға, қўрғон теварагида кишанларини шарақлатиб ўтлаб юрган отлар, бутун олам аллақандай ғалаги, хаёлий бир манзара қасб этган эди. Қашқир бояги қўрғон ва бояги сой эмас, гўё бошқа бир оламга келиб қолгандай бир дақиқа хайрон бўлиб қолди, кейин дарвозада ғалағовур бошланганини эшитиб, шоша-пиша, отларни юганлаб, айилларини тортди. У отларни етаклаб дарвозага борганда, ичкаридан қоронғида оққушдай ажиб товланган оқ тулпорини уйнағиб Бобо Ҳусайн Баҳодир чиқди, доруға Мироншоҳ билан Шайхулислом Бурҳониддин жаноблари эса дарвозада амир Жондор билан хайрлашмоқда, бошқа навкарлар улардан йироқроқда қўл қовуштириб туришарди.

Амир Жондор “нечун кутдирасен?” дегандай, Қашқирга бир ўкрайиб қаради-да, Мироншоҳ ва шайхулислом жаноблари билан тезроқ хайрлашиб, қорабайирини жиловидан олди. Чётроқда турган

сипоҳларнинг бири югуриб келиб уни қўлтиғидан кутармоқчи бўлди. Лекин, одатда, отга ўзи минолмайдиган амир Жондор, бу сафар сипоҳни итариб ташлаб, бир талпинишда оғир гавдасини эгарга олди.

– Хуш, омон бўлинг, пирим!

– Оллоҳга топширдим, амир!

Амир Жондор бетоқат арғумоғини устустига камчилаб, қўргон ортидаги қирга чикқунча от чоптириб борди, қирга чикқач, отини жиловидан тортиб, пастга, ой шуъласида қорайиб қўринган қўргонга ўгирилиб қаради. Қўргон олдида ҳамон аллақандай қўлагалар ғимирлаб юарди.

– Хуш, чаноқийга қайси зоти олийлар ташриф этмиш, танидингми, ясовул?

Қашқир одатдагидай эҳтиёткорлик билан жавоб берди:

– Қайдам, қоронғида унча танимадим, амирим!..

– Муғамбирлик қиласен, шайтони басир!

– Биллоҳи азим, амирим.

– Билмасанг билиб қўй: бул чаноқийга доруссалтана доруғаси Мироншоҳ билан Шайхулислом Бурҳониддин жаноблари лутфан ташриф буюрмишлар! Боя нечун шошганимни энди уқдингми, ғилай?

– Уқдим, амирим! – Қашқир саман отини ниқтаб, амирга яқинроқ борди. – Чаноқийда не маслаҳат бўлди? Бу дарбадарлик ғурбатидан қачон халос бўлурмиз, амирим?

– Сабру токат қилғайсен, ғилай! – деди амир Жондор ва нечундир кулди. – Сабот қилсанг тезда бу ғурбатдан халос бўлиб, шаҳзоданинг ҳарамига кирасен, унинг сулув нозанинларини кучиб ётасен, ғилай!

“Шаҳзоданинг куни битгандур!”

Қашқир кундуз болохонада қўрган санам тўғрисида гапни айтадиган найт келганини сезиб, юраги ўйнаб

кетди. Кейин бояги маънос уйлари эсига тушиб, бир зум иккиланди, лекин... тарки одат амримахол, риёкорликка урганган одам, кикирлаб кулди:

– Амирим уз сузида турадим, йўқми – билмасмен. Аммо бу дарбадарликдан кутулган кунда фақир сизга хуснда тенгсиз бир париваш тортиқ қиламен, бошингиз кукка етадур, амирим!..

– Қайси париваш? – Амир Жондор арғумоғини камчилаб Қашқирнинг устига бургутдай бостириб келди. – Илоннинг ёғини ялаган шайтони басир! Сен мавлоно Мухиддиннинг ожизаси қайга яширинган – биласен! Билиб туриб мендан сир тутасен!

Қашқир отини жиловидан тортиб орқага тисарилди.

– Амирим...

– Сузла, иблиси лаин, қайга яширгансен, ул малакни?

Қашқир бир уйда амирни тўғри Хуршида бону яшириниб ётган жойга бошлаб боргиси келди-ю, Қаландарнинг таҳдидли сузлари эсига тушиб, узини тийди. Агар бону ётган жойни айтса, бу хирели кутас уни ҳозирок бу хатарли юмушга ундашдан тоймайди.

– Амирим, бу дарбадарликдан кутулган куни бешун нафар навкар берасиз, тоғиб келамен. Ҳозир ул малакни кидирмоқдан фойда йўқ!

Амир узича пўнғиллаб суқинди, кейин:

– Эрта эмас, бириси куни тилаган навқарингни берамен, – деди. – Топиб келмоғинг аниқму, шайтон?

– Аниқ, амирим!

“Боғи майдон”ни бир сайр қилиб келиш ниятида чиққан Мирзо Абдуллатиф, боғни кўргач, Куксаройга қайтгиси келмай қолди. Пешинда қуйган жаладап кейин боғ гўё чўмилган келинчакдай очилиб кетди.

Ёмғирда ювилган дарахтлар, ҳисбонларнинг икки ёнида саф тортган сарвлар аллақандай мулойимлашиб, яшнаб, булакча бир гўзаллик касб этди. Арчалар орасида товланган оқ, сарик нафармон ва кизил гул косачаларини лим-лим тўлдирган тиниқ томчилар, гўё нафис пиёлачаларга қуйилган майдай гул-гул ёнди, борлиқни булбул хониши тутди. Гўё ҳар бир шох, ҳар бир япроқ тагига яшириниб олган булбуллар тобора авжга чиқар, бошқа ҳамма қушлар овозини босиб, яйраб-ййраб тўлиб-тошиб сайрашарди.

Абу Саид Мирзо қочганидан кейин яна васваса босиб, уйқу қурмай изтиробда юрган шахзода гўё кунлидаги барча ташвиш ва ғам-андухлардап соқит булгандай енгил тортди. Майин қизил қум сепилган, беҳад катта боғнинг энг хилват жойларигача олиб борадиган ҳисбонларни, хилол ва юлдузлар шаклида ясалиб, булакча бир меҳр билан парвариш қилинган муъжаз гулзорларни айланаркан, шахзода болалик ва усмирлик чоғларида бу гулгун масканда ўтган маъракалар, дабдабали тўйлар, хушовоз хонандалар, товусдек раққосалар иштирокида берилган базми жамшидлар эсига тушиб, нечундир қузига ёш келди. Ёдида бор: қайси бир улкан маъракага у олис Хуросондан жаннатмакон бобоси Шохруҳ Мирзо билан бирга келганди. Худди мана шундай илиқ қўқлам пайтлари эди. Камида бир туман суворий қузатиб келган бу катта карвоннинг бошида, устига ипак соябонлар гутилган кобулий араваларда, энагаси Гавҳаршод бегим канизагу жориялари билан савлат тўкиб ўтирарди. Юзларига харир ипак дурра ташлаб олган бу гўзал канизлар шахзоданинг юрагини жазиллатар, у дам от ўйнатиб соябонли аравалар атрофида гир айланар, дам арғумоғини аёвсиз қамчилаб, йироқ-йироқларга чоптириб кетарди. Бобоси Шохруҳ Мирзо тез юришни ёқтирмас, у энг яқин муқарраблари, хусусан,

уламолар ва дин пешвошлари билан суҳбатлашганича, карвон бошида отини секин йўрттириб борар, лекин невараларининг шўхликларини тақиқ этмас, билъакс, улар от уйнатиб, қиличбозлик қилиб юрганларини кўрса хушнуд бўлиб кулиб кўяр эди. Кечқурунлари эса, катта карвон кенг даштда, бўлик ўтлоқларда кўнар, кир ёнбағирларига ранго-ранг ипак чодирлар тикилар, ҳаммаёқда лов-лов гулханлар ёнар, Ҳиротнинг машхур баковуллари барра кўзилардан кабоб қилишар, доривор ўтлар солинган хушбўй шўрвалар пиширишар... Шунда қоронғиликка чўмган кенг дашт улкан лашкар қароргоҳини эслатиб, шаҳзоданинг ҳаслини олиб кочар, юрагида жўшқин, пўртанавор истаклар уйғотар эди. У гоҳ даштдаги отларнинг кишнашига, гоҳ яқин чодирлардаги гузал канизакларнинг майин кулгиларига, зеб-зийнатларининг нафис жаранглашларига кулоқ солиб, осмонга сочилган беҳисоб юлдузларга тикилиб ётаркан, олам беғубор, ёруғ бир маскан бўлиб туюлар эди унга. Юраги улуғ жангу жадаллар, дабдаба-ю асасалар, шон-шавкату тожу тахт ишқида ёнар, лекин бу тожу тахт унга шон-шавкату улкан бахт эмас, бундай ғурбаг ва изтироб келтирар, деган ҳаёл етти ухлаб туши а ҳам кирмас эди... Кошқийди, ўша беғубор ўспиринлик йиллари бир дақиқагина қайтиб келса?..

Шаҳзоданинг дилни маъюс, аммо ҳар кунги мудҳиш туйғуларга ўхшамаган, аллақандай покиза ҳислар чулғаб олди. Шаҳзода мажруҳ қалбини илиқ нурга йўғирган бу эсдалиқлар олами билан видолашгиси келмай бир-бир босиб “Чил устун”га қайтди. Кун ботганми, йўқми, билиб бўлмас, лекин деворлари кўк, сарик, пушти ранг хитой кошнлари билан безатилган “Чил устун” кошонаси гуё улкан бир гулхан ичида қолгандай ял-ял ёниб кўзни олар, фақат кошонанинг тўрт бурчидаги ложувард минораларгина

булакча жилоланиб, оловга буй бермаган тош устунлардай бу ажиб гулхандан ажралиб турарди...

Шахзода кошона олдида кўл ковуштириб турган махрамлар ёнидан утиб, оқ мрамар зинанинг пиллапояларини бир-бир босиб, иккинчи ошёнага чиқди. Иккинчи ошёнанинг зарҳал безаклардан чараклаб кетган сарҳанам хонасида уни балхлик занжисифат саройбон кутиб олди. Шахзода унинг гаъзимига эътибор ҳам бермай айвонга чиқди. Четларига ўймакор панжара ясалган катта айвонга ипак кўрпачалар тўшалган, ўртадаги хонтахтага баркаш-баркаш ноз-неъматлар кўйилган эди. Бу ердан, тепаликка қурилган бу кошонанинг айвонидан, ёмғирда чумилган кўз илғамас улкан боғ, қизил кум сепилган хиёбонлар, ҳиллол ва юлдуз шаклидаги гулзорлар янада гузалроқ, яна-да сулимроқ кўринарди. Олисда, Кўхак қирининг ортида, харир кукиш туман орасидан кутарилган юксак тоғлар кузга чалинар, Самарканд дарахтлар орасидан аниқ кўринмас, лекин бериюкда, яшил япроқлар орасида, яна бир юксак бино кузни камаштириб чараклар, бу – шафақ жилоланган расадхона пештоқлари эди...

Шахзоданинг хаёлини саройбоннинг журъатсиз овози бўлди:

– Давлатпаноҳ, афв этгайлар. Қайтмоқ даркор. Тезда доруссалтана дарвозалари беркиладур...

“Дарвоза беркиладур?.. Йўқ, у Кўксаройга қайтмайди. У букун шу боғда, шу кошонада тунайди. Шояд бу боғда тунаб, юрагини эзган мудҳиш васвасадан кутулса, шояд!..”

– Мусаллас борму? – деди шахзода кузларини юксак тоғлардан узмай.

– Бор, давлатпаноҳ... – Саройбон оёқ учида юриб, меҳмонхонага кириб кетди-да, дарҳол қайтиб чиқди.

Шахзода унга карамаса ҳам, кўзачадан куйилаётган шаробнинг майин қултиллашини эшитди.

– Марҳамат қилгайсиз, давлатпаноҳ...

Шахзода гулдор хитой косасида қип-қизил ёниб турган куюк майни бир кўтаришда сипкориб, “тагин” деб имо қилди. Иккинчи қадахни ҳам бушатиб, саройбонга қайтариб бераркан:

– Букун шу жойда тунаймен, – деди. – Баковуллар борму?

– Хизматингизга мунтазирдур, давлатпаноҳим...

– Айт, бедана кабоб пиширсинлар!

– Бош устига...

– Тўхта! – шахзода кулимсираганича саройбоннинг қулидан гулдор чинни идишни олиб хонтахтага қўйди. Унинг дилида қандайдир янги бир тилак, шўхлик, сафо истаги туғилган эди.

– Куксаройга чопар юбор! Ҳарам бекасига айтсин: беш-олтита ёш канизлар билан хонандаларни олиб, дарҳол етиб келсин... Уқдингму? – шахзода яна кулимсираб, саройбонга кўз қисди:

– Букун бирга айш қиламиз. Канизлар орасидан кўнглингга ёққанини танлаб оласен!..

– Тассано, давлатпаноҳим! – Саройбон кулимсираб, оркаси билан юриб чиқиб кетди.

Шахзода мунаққаш чинни идишдан яна бир писла май қуйиб ичди-да, хонтахтадаги ноз-неъматлардан бир-икки чуқилаб, ишак кўрпачага ёнбошлади...

Боғлар ортидаги шафақ сўнган, осмонда, сийрак булутлар орасида илк юлдузлар ёнган эди. Пастдан саройбоннинг ўктам овози, дукур-дукур оёқ товушлари эшитиларди. Сал ўтмай, бу овозлар ҳам тинди-ю, кошона теран сукутга чўмди. Шахзода бутун аъзойи-баданига роҳатбахш бир нарса куйилиб, бугин-бўғинларигача бушашиб, майинлашиб бораётганини сезди-да, бошини парку ёстикқа ташлади, кўзлари

илиниб бораркан, кунглидан: “Шояд шу бугун барча ғурбатлардан халос бўлсам!” деган фикр утди. Лаблари пичирлаб: “Ё раббим! Уз хифзи химоятингда сақлаб, раҳм-шафқатингни даринг тутмагайсен!” деб қўйди.

Шахзода туш кўрди. Гўё у Куксаройда, ҳарамхонага ёндош ўрдадай кен, муҳташам хонада катта базми жамшид кураётган эмиш. Базмга барча амирлар ва нуфузли беклар, девон ва сарой махрамлари ва шахзоданинг энг яқин муқарраблари йиғилган эмиш. Баковуллар олтин баркашларда таом устига таом тортишар, май дарё бўлиб оқар эмиш. Пойгакда ўтирган машҳур созандалар жон олувчи дилрабо куйлар чалармиш, хонанинг тўридаги ҳарир парда орқасида эса ярим яланғоч нозанинлар зеб-зийнатларини ёқимли жаранглатиб, нозу карашмалар билан минг макомда хиромон қилармиш... Тўсатдан эшикдан амир Султон Жондор тархон кириб, саждага бош эгармиш. Шахзода амир Жондорни кўриб, ўрнидан туриб кетармишу:

– Ушланглар бу фитначини! – деб бақирармиш. – Бу каззоб доруссалтанада яшириниб, бизга чоҳ қазиб юргандур!

Турда ўтирган бир неча амирлар ўринларидан сакраб туриб, қиличларини яланғочлар эмиш. Лекин амир Жондор бунга парво қилмай, шахзодага юзланиб яна таъзим қилармиш.

– Пуштипаноҳим! Фақир фитна-фасоддан йироқ садоқати зоҳир қулингиз издурмен! – дермиш.

– Содиқ қулим бўлсанг қайларда юрибсен, баттол? – деб бақирар эмиш шахзода.

– Садоқаги зоҳир қулингиз сиздай валинеъмат пуштипаноҳимга кийик овлаб, тоғларда юрган эдим. Букун бир кийикнинг бошини келтирдим! Уни есангиз барча ғурбат, барча хасталикдан фориғ бўлиб, қушдай енгил торгасиз, давлатпаноҳ! – Амир Жондор шундай деб, эшикдан кимнидир имлаб чақирармиш. Хонага

дастурхон ёпилган катта олтин баркаш кутариб, нотаниш бир навкар кириб келармиш. Амир Жондор унинг қулидан баркашни олиб, шаҳзодага узатармиш:

– Барча дардингизга даво бўладур, татиб кўринг, давлатпаноҳ!

Шаҳзода баркашни олиб, дастурхонни очармиш. Олтин баркашда... қонга бўялган унинг ўз боши тиржайиб ётармиш!.. Баркаш қулидан тушиб, қонга бўялган боши ерга юмалаб кетармиш...

Шаҳзода дод солиб кичкирганича... уйғониб кетди. У тушидагина эмас, ўнгида ҳам дод солиб бақириб юборди чамаси, чанг ва сетор овози келаётган ёндош хонадан балхлик саройбон билан яна бир маҳрам югуриб чиқди. Улар чиққанда, шаҳзода, ўнг қулида яланғоч қилич, чап қули билан айвоннинг устунини кучоклаганича сармаст одамдай чайқалиб турар, унинг бу туриши, олазарак кўзлари, бутун важоҳати шундай мудҳиш эдики, югуриб чиққан саройбон билан маҳрам яқин келолмай бўсагада тўхтаб қолишди.

– Сиз... сизга не бўлди, давлатпаноҳ!

Балхлик саройбоннинг таниш овози шаҳзодани хиёл хушига келтирди. У ҳозир кўрганлари туш эканини эсининга тушуниб, бўшашиб кўзини юмди. Лекин кўзини юмиши билан нигоҳи олдига яна олтин баркашда тиржайиб ётган ўз боши келиб, бир ирғиб тушди-ю, қилич яланғочлаганича қаршисида турган саройбон томон юрди. Саройбон билан унинг орқасига яширилиб олган маҳрам, саросима ичида, ўзларини четга олишди. Бошидаги тождор телпаги бир томонга оғиб кетган, кўзлари кинидан чиқаёзган шаҳзода гандираклай-гандираклай чароғон хонага кирди. Пойгаҳда кути ўчиб турган бир неча машшок ва хонандалар уни кўриб, ўзларини зинадан пастга отдилар, тўрда, ипак парда орқасида бир-бирларининг

пинжларига кириб олган канизаклардан бири додлаб юборди.

– Йўқол! – бақирди шахзода пойгакда тўхтаб. – Йўқол бу даргоҳдин!

Ярим яланғоч канизлар, гўё ҳурккан кийиклардай, бир-бирларини туртиб-суришиб, мрамар зиналардан пастга отилишди.

Шахзода уларнинг диркиллаган оппок танларидан кўзини олиб қочаркан: “У ерда ҳам яланғоч канизлар, бу ерда ҳам яланғоч канизлар, – деган фикр хаёлидан ўтди. – Эй дариг! Тушимми бу ё ўнгимми? Бошимда яна не савдолар бор, халлоқи олам!..”

Чароғон хона уни хиёл ўзига келтирди. У қиличини кинига солиб, хонанинг ўртасида тўхтади. Лекин юраги ҳамон гурс-гурс урар, нафаси етмай ҳансирар эди...

“Оллога шукурким, туш экан. Туш! Лекин қонга бўялган ўз боши!.. Эй, дариг! Осий банданг бошига тагин не савдолар соласен? Тақдир нени раво кўрадур?”

“Тақдир” сўзи шахзодага негадир мавлоно Али Қўшчини эслатди.

“Филҳақиқат, ул жомииул улум зойича қуриб, шахзоданинг тақдирини сўзлаб бермоғи лозим эди!” – Шахзода кўзлари бежо ёниб, эшикда котиб турган занжисифат саройбонга қаради.

– Дарҳол Кўксаройга чопар йўлла! Мавлоно Али Қўшчини олиб қайтсин!

– Давлатпаноҳ! – Айвон эшигида турган саройбон журъатсизгина одимлаб, ичкарига кирди. – Тун ярмидан ошмиш. Доруссалтана дарвозалари ёпилгандур!

Шахзода калтирок босиб, унга томон юрди.

– Чопарнинг илкига ёрлиқ битиб, муҳр босиб бер! Ёхуд ўзинг бирга бор! Бас! Мавлонони ер остидан бўлса-да, дарҳол топиб келасен. Уқдингму?

Саройбон жимгина бош эгганича пастга тушиб кетди.

Шахзода холсизланиб деворга суянди. Мудхиш кўркув уни карахт қилиб қўйган, у холдан гойиб “шилк” этиб йиқилиб тушишга гайёр, лекин йиқилиб тушишдан кўрқар, зеро, кўзини юмса олтин баркашда қонга беланиб тиржайиб ётган ўз бошини қўришини билар эди. Нигоҳи олдидан кетмаётган бу дахшатли манзарани унутиш умидида у яна бир пиёла май ичди. Лекин аксига олиб, бу сафар мусаллас унинг юрагини баттар увиштирди. У гуё эшикдан ҳозир амир Жондор кириб келадигандай, кириб келиб дастурхон ёпилган машъум баркашни узатадигандай, яна бир лаҳза гаранг бўлиб турди. Бутун вужуди қулоққа айланиб, пастдаги овозларга қулоқ солиб қотиб тураркан, олазарак кўзлари тўсатдан тоқчадаги китобларга тушди. Айвонга чиқадиган эшикнинг устидаги қуббасимон тоқчага терилган бу китобларга, афтидан, ҳеч ким тегмаган, уларнинг кўк, сарик, қизил чарм жилдлари олтин қандилга терилган шамлар шуъласида хил-хил жило таратиб камалакдай товланарди.

Шахзода нигоҳи олдидаги совуқ манзарани қувиш умидида кўк чарм жилдига зарҳал безак солинган қалин китобни олди: Низомий Ганжавий!..

Шахзода ёшлигида, мадрасада таълим олиб юрган чоғларида Низомийнинг мусикадай тиниқ шеърларини, пурҳикмат ривоятлари ва дostonларини кўп мутолаа қилган эди. Шу сабабданми, шахзоданинг дилида умидга ухшаш қандайдир бир нарса “милт” этди. Гуё хаёлини чулғаб олган мудхиш жумбоққа Низомий Ганжавийдан жавоб топадигандай шоша-пиша китобни очиб, биринчи мисраларига кўз югуртирди, югуртирди-ю, худди бошига оғир гурзи тушгандай чайқалиб кетди. Кўз олди қоронғилашиб, кўк чарм жилдлик оғир китоб, худди гушида кўрган олтин баркашдай, қўлидан сирпаниб тушиб йиртиқ варақлари гиламга сочилиб кетди...

Ё раб! Ҳозир китобни очганда дафъатан куш тушган илк мисралар... тушида кўрган қонли қалладан ҳам даҳшатли эди... Шаҳзода юрагини чапаллаганича кўзини юмди, лекин зарҳал ҳарфлар билан битилган сирли мисралар худди бояги қонли қалладай куз олдидан кетмай, оловдай ловиллаб турарди. Шаҳзода дилинга даҳшат солган бу икки байтни охиригача ўқидими, йўқми, ўзи ҳам билмас эди. Лекин ундаги “Падаркуш, гожу тахт, олти ой...” деган сўзлар худди қиздирилган темир билан ўйиб ёзилгандай миясини жаз-жаз куйдириб, нигоҳи олдида ял-ял ёниб турарди. “Падаркуш... гожу тахт... олти ойдан ошмайду...”

“Унинг тахтга ўтирганига неча ой бўлди?.. Шаъбон ойн эди. Буқун раббиул аввал ... олти ой... бўлмиш!”...

Шаҳзода турган жойида гиламга тиз чуқиб, саждага бош қўяркан, кўксидан аччиқ фарёд аралаш бир нидо отилиб чиқди:

“Осий банданга ўзинг шафқат қилгайсен, эй парвардигори олам! Ва лекин ёзуғим недур? Қудратингга шак келтириб, ҳақ йўлидан тойган ул бетавфиқ галаи сакларни қатлу ом қилганимми? Бединлар битган макруҳ китобларни ўтга ёкқанимми?.. Осий банданга аён қил, ёзуғи недур унинг, недур?”

Шаҳзода ер ўпганича кукка тавалло қилиб, раҳм-шафқат тилар, юм-юм йиғлаб, телбаланиб алланималарни сўзлар эди...

Мавлоно Али Қушчини тун ярмида уйғотишганда унинг хаёлидан: “Тағин шахзодами? Тағин зойича кўриб, тақдирини айтиб беришми?” деган фикр ўтди. Али Қушчи умри бино бўлиб, илми нужум билан шуғулланмаган, зотан башорат қилиш одати бўлмагани учун бу учрашувдан ийманар, икки ҳафтадан бери

уни яхнин парвариш қилиб, умид билан кутиб ётган нахзодага тайинли бир гап айтолмаслигини уйлаб, виждони қийналар эди. Мана энди ўша оғир кун келди. Лекин, ажабо: Али Қушчини уйғотишган ясовуллар уни саломхонага бошламасдан Кўксаройдан ташқарига олиб чиқишди, дарвозада тайёр турган арабий арғумоқлардан бирига миндиришиб, Регистон майдони гомон от чоптириб кетишди.

Кундузги илиқ ҳаво бузилиб, кучли шамол кўтарилган, осмонни қора булут қоплаган, кимсасиз кучалар жимжит эди.

“Бу қоронғи тунда уни қасққа олиб борадилар? Мақсадлари не бу суворийларнинг?” – Али Қушчининг кўнглида совук бир шубҳа уйғониб, бадани жимирлаб кетди. Лекин ҳисл мулоҳаза қилгач, ичида кулимсираб қўйди: “Бошингга не савдолар тушмасин, бу кўрганингдан ёмон бўлмас. Нечун титрайсен, мавлоно?..”

Олдинда от чоптириб кетаётган навкарлар Кеш дарвозасидан чиққач, чапга бурилишди, кейин қандайдир жарликлардан, сувсиз хандақлардан, ариқлардан ўтиб боғ ва экинзорларни оралаб кетишди. Шу йўсин анча юргач, қагга йўлга чиқишди. Чиқишлари билан Али Қушчининг юраги яна бир ҳаприқиб тушди: бу йўл тўғри расадхонага олиб борар эди!.. Наҳот уни расадхонага олиб борсалар? Муддаолари не?

Йўқ, олдинда от чоптириб кетаётган сипоҳлар расадхонага етмай яна чапга, “Боғи майдон” томон бурилишди. Боғнинг усти берк дарвозахонаси олдида Али Қушчини балхлик занжисифат саройбон қарши олиб ичкарига бошлади. Саройбон оғиз очиб бир нарса демади, лекин унинг индамаслиги яхшиликдан дарак бермас, зимистон тун қўйнида урмондай шовиллаётган бу улкан боғда нимадир рўй берган эди.

“Чил устун” кошонасининг биринчи ошёнасида милт этган чироқ кўринмас, фақат тепадаги битта даричадан ёруғ шуъла қуйилиб турар, лекин ичкарида “тик” этган товуш эшитилмас, муаззам кошона улкан дахмадай теран сукут сакларди.

Мармар зиналардан юриб, иккинчи ошёнага чиккан саройбон эшик олдида тўхтаб, Али Қушчини кутиб турди. Али Қушчи чиқиб боргач, эшикни охишта очиб, нечундир унга йул берди. Ичкарига биринчи бўлиб кирган Али Қушчи пойгахда хайрон бўлиб тўхтади. Уртага хонтахталар қуйилиб, ипак кўрпачалар тўшалган, тўрига эса харир нимпушти парда осилган серхашам хона дафъатан бўм-бушдай туюлди унга. Иккинчи дақиқадагина у хонтахтанинг орқасида қиблага караганча саждага бош қуйиб, ер упиб ётган бир одамни кўрди. Лаблари алланималарни пичирлаб ер упиб ётган бу одам... шаҳзода Мирзо Абдуллатиф эди! Хонтахтанинг бу томонида, айвонга чиқадиган эшик олдида кўк жилдлик қалин бир китобнинг йиртилган варақлари сочилиб ётарди.

Али Қушчи хайрон бўлиб саройбонга каради. Саройбон шаҳзодани калака қилгандай афтини буриштиради-да, олдинга утиб:

– Давлатпаноҳ... – деди журъатсиз бир товушда. – Мавлоно Али Қушчи келдилар...

– А? – шаҳзода ялт этиб каради. Унинг сўник, заҳир юзида, қайчиланмаган соқол-мўйловларида ёш томчилари милтираб турарди.

– Э-э, ҳа, мавлоно Али Қушчи! Хуш келибсиз, мавлоно, хуш келибсиз... – Шаҳзода шоша-пиша ўрнидан турди, белидаги қиличи билан хонтахтани шарақлатиб уриб, олдинга ўтди-да, тавозе билан салом берди.

– Сизни кўрмоқдан бисёр хурсандмен, мавлоно, бисёр хурсандмен...

Шахзоданинг дудуғланиб гапирган гаплари ва хатти-харакатларида телбаларга хос кишини чўчитадиغان бир нарса бор эди. Лекин бу – тунов кунги жипнилик эмас, бошқача, мудҳиш бир телбалик эди!

“Ё тавба! Нечук бу кузғун ипсофга келмиш? Фақир кеча “муртад” аллома эдим, букун нечун “мавлано” бўлдим?”

Шахзода саройбонга караб ерда ётган китобга ишора қилди, гуё китоб эмас, чаёни кураётгандай ижирганиб:

– Буни олиб ўтга ташла! – деб амр қилди.

Саройбон гиламда сочилиб ётган варақларни йиғиштириб китобнинг орасига солди-да, индамай хонадан чиқди. Саройбон чиқиши билан Мирзо Абдуллатиф, нам киприклари пирпиратиб Али Кушчига юзланди. Овози аллақандай ногирон титраб:

– Соҳиби карам мавлоно! – деди. – Мен сиздан зойича кўрмоғингизни сўраган эдим. Кўрдингизму?

Шахзоданинг хушомад аралаш аянчли табассуми сабабми, ё сўнгги сўзларни кўркинқираб айтгани учунми, Али Кушчи юраги “шиғ” этиб, кузиши унинг ёшли нигоҳидан олиб қочди. У ҳозир “йўқ” дейиши билан шахзода дарғазаб бўлишини билар эди. Лекин ундан кўркқани учун эмас, нечундир шохи синиб, аянчли аҳволга тушиб қолган бу мажруҳга ачингани учун ҳам аллақандай ийманинқираб:

– Кечиргайсиз, шахзода, – деди оҳиста. – Камина тунов куни иқроп бўлган эдим: илми нужумдан беҳабармен...

– Йўқ! Йўқ! – шахзода кўркиб кетиб, орқага тисарилди. – Сиздай алломайи даврон илми нужумдин беҳабар бўлмоғи ғайритабиййдур, мавлоно!

Мирзо Абдуллатифнинг овозида, ёш милтираган кўзларида шундай зўр бир илтижо бор эдики, Али

Кушчининг хаёлидан яна бояги фикр ушди: “Бу талбага не бўлди? Нечун бундай титрайди?”

– Надоматлар бўлсинким, каминна бу бордаги мыйри фатсиз бир авомдурмен, – деди у, шахзодага қарамай Илми риёзиёт бобидан сурасангиз, жавоб берамен. Фалакда ситоралар ҳолатидан сурасангиз, эҳтимол сўзлаб берсам. Ва лекин...

– Юлдузлар ҳолатини билган аллома илми пужумдан ҳам бохабар бўлмоғи даркор...

– Надоматлар бўлғайким...

– Йук! Сиз биласиз! Маним пешанамга нелар ёзилган, салтанатнинг тақдири не бўлур – бариши биласиз. Ва лекин айтмоқни истамайсиз! – шахзода унги қўлини қиличининг бандига қўйганича хонанинги ўртасида ковоғини уйиб турарди. Унинг кўзларидаги бояги изтироб яна ўша таниш шафқатсиз ифода билан алмашди, юпка лаблари каттиқ қисилиб, сийрак мўйлови дикрайди. У ҳозир қутуриб: “Саройбон!” деб бақирини ва “Йукот бу муртадши” деб буюриши эҳтимолдан холи эмас эди...

“Не қилмоқ керак? Зойича кўрдим. Кўркманг. Тақдирингиз ёмон бўлмас, десинми? Умри бино бўлиб ёлғон сўзламаган Али Кушчи энди зиндондан кўрқиб, ёлғон сўзлайдими? Билмаган илмини биламен деб, тасалли берадимми? Зотан, ўз падари бузрукворига қилич кутарган кунийёқ тақдири аён бўлган бу падаркушга ёлғон сўзлаб кўнглига таскин бермоқ виждонга хилоф эмасми?”

Али Кушчи ўртада серрайиб турган шахзодага ер остидан бир қараб қўйди. У ҳамон шахзоданинги “қутуриб” телбаларча бақирини кутарди. Лекин шахзода тўсатдан юзини кафтлари орасига яшириб:

– Нечун раҳм қилмайсиз, мавлоно? – деди йиғламсираб. – Наҳот ғанимларимнинг фисқи фужур сўзларига инонсангиз? Устодингиз бўлмиш ул зотнинг пеша-

насиға ёзилгани шу бўлса не чора? Ул зотга суикасд килган барча кузғунларни катл килдириб, қасос олдим. Ёшқа не қилай? Ёзуғим не маним? Агарчи куфр китобларни ўтда ёндирган бўлсам... ҳақ йўлида, дини ислом йўлида ёндирганмен...

Шаҳзода “куфр китоблар” дейиши билан Али Қушчининг қалбида милтираб турган аллақандай нур сунди-қолди. У: “Бу китоблар куфр эмас, салтанат кўкида порлаб турган бир машъал эди. Сен бу машъални сундириб, элулусни ҳам, ўзингни ҳам абадулабад зулматга маҳкум этдинг, эй нобакор!” дегиси келди-ю, шаҳзоданинг унсиз титраб йиғлаётганини кўргач, қалбида уйғонган тугённи ичига ютди.

– Туш кўрибмен, – деди Мирзо Абдуллатиф тўсатдан. – Бисёр ёмон туш, мавлоно. Бисёр ёмон...

У, гўё бу мудҳиш тушни қайта кўраётгандай кўзларини катта очиб бир нуктага тикилиб қолди. Сўнг, юзини яна кафтлари орасига яшириб инграб юборди...

Али Қушчи нима қилишини билмай анча турди. У шаҳзодани юпатай деса сўз тополмас, унинг холи канчалар аянчли эканини сезмасин, дилида унга нисбатан илиқ бир туйғу йўқ эди, айни замонда унинг мажруҳ ҳолатини, нола чекиб тўлғанишларини кузатиб туриш ҳам жуда оғир эди.

– Фақирни кечиргайсиз, шаҳзода, – деди у. – Не чора, фақир расул эмаски, Оллодан ваҳий келтириб дилингизга фароғат солсам! Каминага ижозат бергайсиз, шаҳзода...

Мирзо Абдуллатиф жавоб бериш ўрнига тўсатдан турган жойида тиз чўкди-да, қиблага қараб саждага бош кўйди...

Али Қушчи кўнгли бир хил бўлиб, оёқ учида юриб хонадан чиқди, тик пиллапоярлардан бир-бир босиб пахта тушаркан, шаҳзоданинг:

– Ёзуғим не манам, эй парвардигори олам! – деб нинграганини эшитиб юраги зиркираб кетди-ю, қаддини тезлатди.

Пастда, зинадан тушган жойида, кулларини орқасига қилиб, асабий айланиб юрган балхлик занжисифат саройбон Али Кушчига савол назари билан қаради. Али Кушчи “хайронман” деб елкасини учирган эди, саройбон: “Ақлидан озган”, деган маънода тилла узукли шаҳодат бармоғини чаккасига ниқтади-да, шартга бурилиб, ён эшикдан ичкарига кириб кетди. Саройбон эшикни очганда ичкаридан канизларнинг шух кулгиси, зеб-зийнатларнинг нафис жаранглаши эшитилди-ю, эшик ёпилиши билан яна тинди. Ажабо: саройбон уни на ичкарига таклиф қилди, на посбонлар қулига топширди.

Али Кушчи хайрон бўлиб боққа чикди. Атроф еришиб қолган, кўкдаги булутлар сийраклашган, осмоннинг артилган шишадай тиник жойларида сўнги юлдузлар милтираб турар, кечаси ёмғирда чўмилган катта боғ булбулларнинг хонишига тулиб кетган эди... Кошона олдида ҳеч ким кўринмас, фақат гулзор ўртасидаги тепаси гумбазеимон, хаворанг шийпонда кечаси уни Кўксаройдан олиб келган икки сипоҳ устунларга суяниб мудрашарди. Али Кушчи бирпас хайрон бўлиб тургач, қизил қум сепилган хиёбондан юриб боғ оралаб кетди. Унинг фикри ёди ҳамон шаҳзодада эди, кўз олдида ҳамон унинг ёш билан ювилган аянчли чеҳраси турар, қулоқлари остидан зорли нидоси кетмас эди.

“Ҳайхот! Ким айтмиш, бу норасо дунёда ҳақ ва адолат йўқ деб! Бор! Кимки, бу дунёда ёмонлик қилса – хоҳ шоҳ бўлсин, хоҳ гадо – у жазосиз қолмайди! Инсонга ақл ва шуур шу мақсадда берилганким, у бу теран ҳақиқатни тушунсин! Кимки бу ҳақиқатга тушунмай, адолатсизлик йўлини тутар экан, охири

вой бўлиши муқаррар!.. Мана, шахзода! Тожу тахт ва шон-шавкат ишқида ўз падарини қатл қилишдан ҳам тоймаган эди. Алломалар сарвари ёккан илм машъалини сундириб, Мовароуннаҳрни зулмат қўйнига ташлаган эди. Оқибати не бўлди? Ҳа! Бу фоний дунёда ҳам ҳақ ва адолат бордур. Бандаи мўминларга қатлу қирғин келтирган, меҳр-шафқат ўрнига жабру жафо, илми маърифат ўрнига зулмат уруғини сочган ҳеч бир кимса интиқомсиз қолмайдур!..”

Али Қушчи дукур-дукур оёқ товушларини эшитиб ўгирилиб қаради. Боя хаворанг шийпонда мудраб ётган ясовулларнинг бири унга томон югуриб келарди.

“Яна шахзодами? Яна зойичами?”

Йўқ, ясовуллар уни “Чил устун”га эмас, дарвозага бошлашди. Дарвозада толларга боғланган отлар шай турарди. Али Қушчи ясовуллар ёрдамида отга минаркан, хаёлидан: “Яна Куксаройгами? – деган фикр ўтиб, вужуди ачишиб кетди. – Ҳа, Куксаройга. Лекин икки ҳафта ётган ёруғ хонага эмас, ушал жаҳаннамга, совук гўрга тикишар сени!”

Али Қушчи, икки ёнида икки ясовул, отини йўрттириб бораркан, гўё олам билан видолашаётгандай чор атрофига – йўл бўйидаги юксак сарвларга, кечаси ёмғирда чўмилган боғларга, адирларни қоплаган ҳўл майсаларга, мусаффо осмонда милт-милт ёнган сўнги юлдузларга суқланиб қарар, қараб тўймас эди.

Ё раб! Мунчалар фусункор экан бу олам! Ариқ бўйларида гўё маъсум келинчаклардай бош эгиб турган мажнунтоллар, япроқларида шудринг томчилари ялтираган оқ тераклар, чакалакзорлардаги қушлар нағмаси, теварак-атрофдан элас-элас кулоққа чалинаётган қўй-қўзилар маъраши, майса ва дашт гиёҳларининг муаттар нафасига қўшилиб эсган аччиқ тутун ҳиди... Наҳот бунинг ҳаммасидан маҳрум бўлиб, тағин ушал мудхиш гўрга тушса?..

Тусатдан ҳаммаёқ тасир-тусир бўлиб кетди. Юраги уйнаб кетган Али Қушчи икки томондаги қамишзор жарликлардан от солдириб чикқан турі нафар суворийни кўрди. Юзларига қора чарм ниқоб тутиб, бошларига ағдарма телпак кийган бу суворийлар, қилич уйнатганларича, қуюндай ёпирилиб келдилару, довираб қолган ясовулларнинг бошларига қоп ташлаб гип бўғиб олдилар. Али Қушчи хушига келгунча суворийларнинг бири отини жиловидан олиб, пастга, жарликка етаклади.

“Қароқчисимон бу йўлтўсарлар қим? Қуюндай ёпирилиб қайдан келди?”

Туя бўйи келадиган қамишзорга қиришлари билан олдинда бораётган суворий юзидан қора чарм ниқобини юлиб олди.

– Қаландар Қарноқий!

– Устод!

Қаландар отда энгашиб, қулочини ёзди:

– О, устод, устод! Ниятимиз пок эканми, дийдор кўришмоқ насиб бўлди!

Али Қушчи ҳамон хушини йиғолмай, Қаландарнинг серсоқол юзига, ёш милтираган кўзларига хайрат билан тикиларкан, юраги яна жиз этди: қамишзор орасидан Мирам Чалабий билан Мансур Қоший чиқиб келишди.

– Мирам, ўғлим! Мансур Қоший!

– Устод!

Қаландар Али Қушчини қўйиб юбориб, ясовулларни чакалакзорга судраб тушган ниқобли йигитларга юзланди.

– Чилвир билан бутага боғланглар. Тезроқ, Қалқонбек! Фурсат зик, Босқонбек!

Ниқобларини ечмаган йигитлар бошларига қоп қийдирилган ясовулларни буталарга боғлаб бўлишлари билан, Қаландар отига қамчи босди.

– Кетдик, устод, фурсат зик!

Қаландарнинг шошилиши бежиз эмас, осмонда юлдузлар сўниб, теварак-атроф ёришиб қолган эди. Лекин улар чапга бурилиб, юз қадамча юрмаган ҳам эдилар, “Боғи майдон” томондан от туёқларининг дупири эшитилди-ю, камишзор орасида тўхташга мажбур бўлишди. Сал ўтмай, юқорида, оқара бошлаган уфқда, катта йулдан от чоптириб ўтаётган ўн нафарча суворийлар кўринди. Шу пайт, рўпарада, катта йўлнинг у юзидаги тепаликда ҳам бир гуруҳ отлиқлар пайдо бўлди. Тепаликда бирдаи пайдо бўлган бу отлиқлар, қўлларидаги яланғоч қиличларини бошлари узра ўйнатишиб, ваҳимали кийкирик билан ёпирилиб келишарди. Тепадан қора тўфондай ёпирилиб тушаётган суворийларни кўрганда “Боғи майдон” томондан келаётган отлиқлар саросимага тушиб тўхтаб қолишди, олдинги суворийлар эса отларининг бошларини орқага буришди.

“Шаҳзода!” – хаёлидан ўтди Али Қушчининг.

Ҳавода қиличлар ярқираб, отларнинг зорли кишнаши борлиқни зир титратди.

– Кетдик, устод. Бу ерда турмоқ хатарлидур! – Қаландар Қарноқий Али Қушчининг отини стақка олиб илгарилаб кетди. Али Қушчи кўзини чирт юмиб олди, лекин қанча уринмасин, нигоҳи олдидан “Чил устун”да қиблага қараганича ер ўпиб ётган шаҳзода кетмас, қулоқлари остида ҳамон унинг аянчли йиғиси янграр эди: “Туш кўрдим, мавлоно... Бисёр ёмон туш...”

Катта йўлда ҳамон қиёмат-қойим давом этар, қиличларнинг шарақ-шуруғи, отларнинг кишнаши ва одамларнинг ваҳший қийқириқлари эшитилиб турарди...

* * *

Мирзо Абдуллатиф саройбон бошлиқ ўн чоғлик балхлик навкарлари билан “Боғи майдон”дан

чиққанида уфқ оқара бошлаган, теварак-агроф ёришиб қолган эди. Лекин кечаси билан мижда қокмаган, куз олдини қандайдир туман қоплаган шахзодага ҳамма сқ, ҳатто ёмғирдан кейин булакча тиниклик касб этган мусаффо осмон ҳам қоп-қора туюлиб, эти увишиб кетди. У олдинда от чоштириб бораркан, йул буйндаги сарвлар нарасида, икки томондаги жарликларда аллақандай қулагалар изғиб юргандай туюлиб дам-бадам сесканар, гоҳ отининг жиловини тортар, гоҳ олазарак бўлиб, ёнидаги навкарларига қарарди.

Аксарияти балхлик, унғ қулоқларига тилла исирға тақиб, бошларига сурмаранг салла ураган кушбурун, занжисифат маҳрамлари эса, у қараганда кузларини олиб қочар, отларининг бошларини тортиб, орқага тисарилар эди. Ҳар сафар тик қарашга журъат эмай орқага тисарилган бу навкарларини курганида шахзода қиличини қинидан суғуриб олиб, уларнинг устига от солдириб борғиси келар, лекин бундай қилишга фурсат йўқ, у Кўксаройга ошиқар эди. Назарида, доруссалтанага еғиб, Кўксаройга кириб олса бас, кечаси кўрган туши ва ҳамон куз олдида турган мудҳиш манзарадан халос бўладигандай туюларди.

Ана олдинда, Афросиёб қирлари устида, уфқни тўсган кунгурадор девор ҳам кўринди. Девор тагидан чуқур хандақ ўтади. Хандақ сувсиз, ундан ўтилса бас... Лекин худди шу пайт, олдинда бораётган шахзода хандаққа яқинлашиб қолганидан, унғ қўлдаги тепаликда бир гуруҳ суворийлар пайдо бўлди.

Ҳаммаси бир хил қора чакмон ва қора телшак қийган, баъзилари юзларига қора ниқоб тутган бу қора гуруҳ, тепада бир дақиқа от ўйнатиб турди-да, қора тўфондай ёпирилиб кела бошлади...

Юрагини чулғаб олган мудҳиш туйғу шахзодани қарахт қилиб қўйди. У тепадан ёпирилиб тушаётган қора гуруҳ тобора яқинлашаётганини, ўз навкарлари

мса, отларининг бошларини буриб, тасир-тусир қочаётганини сезиб турар, лекин, худди илоннинг сехрига илинган бақадай, сурон солиб келаётган суворийлардан кузини ололмас, жойидан жилолмас эди.

Ана, қийқириклари оламни тутган қора туфон настдаги хандакка етди. Туфоннинг олдида бир-бирларининг отларини қамчилаган икки суворий келарди. Ниқобларини юлиб олган бу икки суворийнинг бири... амир Султон Жондор эди. Иккинчиси... ё раб! Худди тушида баркаш кутариб кирган навкарга ухшаган бу иккинчи суворий... купдан бери фитна кузгаб қочиб юрган Бобо Хусайн Баҳодир эди!..

Шахзода жон ҳолатда отининг бошини бурди, лекин қочиб бораётган навкарларига яқинлашиб қолганида, тусатдан елкасига зарб билан кадалган уқ-ёй уни букчайтирганича эгардан ағдарди...

“Наҳот куни битган бўлса? Наҳот тожу тахт, салтанат, шон-шавкат – баридан айрилган бўлса?”

Бутун оғирлиги билан гурсиллаб қулаган шахзода юрагига санчилган оғриқдан тулганиб кузини очди... Худудсиз осмон, гўё конли уммондай қирмизи тусга кирган, куз қамаштирган бу мудҳиш уммон қаърида лахча чуғ булутлар сузиб юрарди... Шахзода холсизланиб кузини юмаркан, тусатдан конли булутлар орасидан чиқиб келган... падари бузрукворини кўрди.

Эгнида ял-ял ёнган зарбоф тўн, бошида гўё қонга бўялгандай қип-қизил салла, ҳатто сокол-мўловлари ҳам қип-қизил Мирзо Улуғбек, кузларида ёш, худди канот ёзгандай қўлларини ёзиб, унга томон оҳиста тушиб келарди...

Оламни от туёқларининг дупири-ю, қандайдир қаҳрли сурон тутган, бу сурон орасидан отасининг мунгли овози аниқ эшитилиб турарди.

“Жигаргушам, болам! Пуштикамаримдан бўлган зурриётим! Падаринг бошига етган бу кузғунлар

ссинг бошингга ҳам стибдур. Не чора? Ота-бобонгга вафо қилмаган бул манъум тожу тахт сенга ҳам вафо қилмайдур, дедим. Сўзимга ишонмадинг. Не килай, болам?..”

Оламни тутган қахрли сурон яқинлашиб келмоқда, куз ёши аралаш бу муңли овоз эса, аксинча, тобора узоклашмоқда эди... Шахзода, тўё отасини тўхтатмоқчи бўлгандай бор кучини йиғиб талпинди, талпинди-ю, боши узра кўтарилган ялангоч қилични куриб, кўзини юмди, юмаркан:

“Гуноҳкор фарзандингизни кечиргайсиз, бузруквор!” деб пичирлади.

26

Қаландар Қарноқий йўлга чикқанида тун ярмидан ошган эди. У барвактроқ йўлга тушмоқчи эди, лекин кабристондан қайтган Али Қушчи ёрнинг энг ичкарасига ўтиб, юз тубан тушиб ётиб олди-ю, Қаландар уни безовта қилишга журъат этмади.

Устодни кабристонга Қалаидар ўзи бошлаб борди. Тиллаббининг вафотига бир ой тўлмаса ҳам, унинг қабри кўм-кўк майса билан қопланган эди... Устод энасининг қабри тепасида намози асрдан то қора шомгача қимир этмай ўтирди. Қаландар унинг аллақандай чуқиб қолган чўпдай буй-бастига, кўзлари юмук, соқол-мўйлови куз ёшларидан нам, унсиз йиғисига четдан қараб ўтираркан, нечундир узок Қарноқда, “Қоровул тепа” остидаги кўхна кабристонда қаровсиз ётган ўз энасининг қабри эсига тушиб томоғи гип бўғилди.

Устод гўристонда ҳам, йўлда ҳам бир оғиз гапирмади, лекин Қаландар унинг унсиз изтиробларини бутун вужуди билан ҳис этар, ҳис этгани учун ҳам на тасалли беришга тили борди, на руҳеат сўрашга...

Фўрсат ўтиб бормокда, горга йиғилган кўни-кўшни темирчи ва чилангарлар, Қаландар билан хайрлашмоқчи бўлиб келган Қалқонбек билан Босқонбек – ҳамма сукутга чўмган эди. Қаландар босқон ёнида хаёлга толиб ўтирган устага қаради. Уста унинг аҳволига тушунди чамаси, коронғи бурчақда ётган мавлононинг ёнига бориб, алланималарни айтди. Устод ўрнидан турди, лекин шу пайт эшик тақиллаб, мавлоно Коший билан Мирам Чалабий кириб келишди-ю, Қаландар яна тутилиб қолди.

Мавлоно Кошийнинг айтишича, Мирзо Абдуллатифни қатл қилган фитначилар шахзоданинг бошини кесиб, Мирзо Улуғбек мадрасасининг дарвозасига осиб қўйишган эмиш. Фитначилар ҳибсда ётган шахзода Мирзо Абдуллони тахтга кўтарган эмиш. Шаҳарда осойишталик эмиш. Кўплар каламушлардай ин-инларига кириб кетган бўлса-да, Регистон майдонига бориб, мудҳиш манзарани томоша қилувчилар ҳам бор эмиш. Хуллас, бировлар бу қатлу қирғиндан кўрқиб, уйларида пусиб ётган бўлса, бировлар беҳад хурсанд эмиш...

Қаландарнинг эсига яна ўша таниш мисралар тушиб бошини чайқади:

Тотлиғ-тотлиғ еганлар,
Турлук-турлук еганлар,
Олтин тахт ўлтурганлар
Туфроқ аро ётмишлар...

Уста Темур Самарқандий мийиғида кулимсираб: “Туфроқ аро ётмишлар!” деб қўйди. – О, бевафо тожу тахт! Сени деб не-не қатлу қирғинлар бўлмади! Сени деб, не-не подшоҳлар ўзларини ўтга урмадилар!

– Аммо, ҳайҳот! Ҳеч бир шоҳ ўзига бундан бир сабоқ олмагандур! – Али Кушчи маънос бош чайқаб, Қаландарга юзланди:

– Ҳар қалай, Мирзо Абдуллони мўмин одам, деб эшитган эдим. Эҳтимол, бу падаркуш мустабиднинг тақдири унга бир сабоқ бўлур. Эҳтимол, илм аҳлига Мирзо Абдуллатифдай бераҳмлик қилмас. Бир ой-ярим ой сабр қилгайсен, шоир. Шояд инсофга келиб мадрасани қайта очса. Бирга бўламиз. Бурунгидай толиби илмларга раҳнамолик қиламиз...

Қаландар, гўё ўз дилига кулоқ солаётгандай, бошини ҳам қилиб узоқ ўйланиб қолди. Йўқ, унинг жисми Самарқандда бўлса ҳам, руҳи қачондан бери ўз маскани – олис Қарноқда эди... у хаёлан аллақачон Хуршида бону билан бирга қир ва адирлар оша ўз элига йўл олган, бутун қалби, бутун вужуди билан ўз юртига қараб талпинар эди.

– Ташаккур, устод. Ва лекин элимга кетмасам бўлмас...

– Нечун? – деди Мирам Чалабий ҳаяжонланиб. – Иншооллоҳ, ҳамиша бундай жабр-жафо бўлмас...

Мирам Чалабийнинг сўзига мавлоно Коший ҳам кўшилиб, уни кўндиришга урина бошлашган эди, гапга уста Темур Самарқандий аралашди.

– Ўғлимни ўз ихтиёрига қўйгайсиз, болам. Мусофир юртида султон бўлмоқдан, ўз юртингда ултон бўлмоқ аълодур. Туғилган элнинг тўрғайи ҳам яхши кўринадидейдилар. Ўғлим Қаландар ўз юртини соғинибди. Унга ижозат беринг, мавлоно! – Уста шундай деб, дуога кўл очди. Устанинг дуойи жонидан кейин Али Қушчи форнинг энг хилват жойига яширинган хуржунни олдириб, Қаландар Қарноқийга бир ҳовуч лаъл ва жавоҳир билан битта қуйма тилла инъом этди.

– Фақирга қилган барча яхшиликларингга минг-минг раҳмат, иним! – деди у овози қалтираб. – Каминадан қайтмаса Оллодан қайтгай. Осойишталик бўлса қайтиб келарсен. Иншооллоҳ дийдор кўришгаймиз!..

Фор олдида иккита от тайёр турарди. Улар сўнгбор кучоқлашиб хайрлашаркан, уста ҳам, мавлоно Али

Кушчи ҳам беихтиёр кузларига ёш олдилар. Буни кўрганда Қаландар ҳам томоғи гип бўғилганини сезди-ю, отига сакраб миниб, устустига қамчи босди...

Мана, доруссалтана аллақачон орқада қолди. Кўхак тоғининг этагида Қаландар Қалқонбек билан Босқонбекка ҳам рухсат берди. Худди ўз укаларидай бўлиб қолган бу оға-инилар билан кучоклашиб хайрлашди-да, жилға бўйлаб отини йўрттириб кетди. Лекин ҳаёли ҳамон Самарқандда. Кўз олдидан ҳамон устоднинг ғамгин чехраси кетмас, қулоқлари остида ҳамон устанинг хаяжонли гаплари, берган оқ фотихаси янграб турарди. У гуё шаҳарнинг ҳар бир даҳаси, ҳар бир гузари, ҳар бир кўчасига кириб чиқар, ҳаёлан гоҳ расадхона билан, гоҳ салкам йигирма беш йил тупроғини ялаб ўтган Улуғбек мадрасаси билан видолашар эди... Салкам йигирма беш йил! Усмирлик пайтида келган осий банда мана энди қирқдан ошди. Соч-соқолига оқ тушди... Бу орада бошига не ғурбат, не кулфатлар тушмади. Лекин ҳақ таолога шукурким, гоҳ бошига уқубат солса, гоҳ иноятини дариғ тутмади: шу шаҳарда у илм зиёсидан баҳраманд бўлди, шу шаҳри зимда Мирзо Улуғбек билан мавлоно Али Қушчидай алломаи замонларга шогирд тутиниб, уларнинг меҳр-муҳаббатларига мушарраф бўлди... Яна ҳақ таолога шукурким, у хиёнат йўлига кирмади, ўз устодлари олдидаги шогирдлик қарзини узди. Сўнгги бир-икки ҳафта, хусусан, илоннинг ёғини ялаган Қашқир кайгадир йўқолганидан бери, Қаландар ўзини кўярга жой тополмай қолган, мавлонони қутқаришдан умидини узган эди. Хайрият, устанинг: “Бу муқаррабус султонлар орасида олтинга сотилмайдургони йўқдур”, деган сўзи тўғри чиқиб, бошқа бир ясовул топилди. Шу ясовул ёрдамида кеча, ниҳоят, устодни қутқарди. Мана энди пок виждон билан Хуршида бонунни олиб ўз юртига кетса бўлади. Ҳа, Оллога яна бир бор

шукурким, бу масканда унга шундай улкан мухаббат ато килди... Бу мухаббат уни қанча-қанча ут-чүкка ташласа ҳам, охири иншооллох, бахайр бўлди. Насиб килса шу букуи бонунни олиб узок йўлга чиқади... Бир бечора камбағалга шундан бошқа не керак?

Қаландарнинг эсига яна сунгги учрашув тушиб, кўнгли бир хил бўлиб кетди. У кейинги пайтларда бонунни уйларкан, ўша кунги иссиқ бўсаларни, қалбида уйғонган бўлакча бир меҳрни, илгари ҳеч қачон ҳис этмаган бахт туйғусини эсламоқчи бўларди. Лекин бунинг ўрнига негадир куз олдига ҳадеб бонунинг ғамгити чехраси келар, куз ёшларини култ-култ ютиб айтган гаплари, “никоҳ хутбасини ўқитинг, шаръий хасмингиз бўлай”, деган илтижолари қайта-қайта эсига гушиб, кўнгли алғов-далғов бўлиб кетарди...

Мана ҳозир ҳам, доруссалтанадан чикибдики, юрагини аллақандай мубҳам туйғулар, теран бир мунг чангаллаб олди. Бу ноаниқ ҳислар, бу чексиз қайғу айрилиқданми, бошқами – Қаландар буни изохлаб беролмас, лекин қанча уринмасин, ундан кутула олмас, доруссалтанадан узоклашган сайин юрагини зиркиратган бу оғриқ тобора ортиб борарди...

Қаландар бошидаги телпагини тўғрилаб, осмонга каради. Боя хуфтонда куюклашган булутлар тарқаган, бахмалдай майин, тиниқ осмон юлдузга тўлиб кетган эди... Ана, энг тепада, зардай сочилиб ётган Сомон йўлининг устида, Дубби акбар ситоралари битта-битта бўлиб чараклаб турибди. Ундан пастроқда Хулкар юлдузлари ўчоқдаги кўрдай ғуж бўлиб милтирайди. Зухро юлдузи ҳали кўринмайди, лекин тонг яқин, олис-олисларда итларнинг ҳуриши, хўрозларнинг кичкириғи эшитилади... Ана, унг томондаги тоғ чўққилари чўғдай яллиғланиб, Самарқанд нонидай юм-юмалок тўлин ой кўринди. Ой чиқиши билан борлик бўлакча бир улугворлик касб этди, қирлар, адирлар, жилға бўйидаги

тукайзорлар – хаммаси нотаниш ва аллақандай сирли бир оламга ўхшаб кетди...

Қаландар отининг бошини кирга бурди... Ажабо: сунгги икки ҳафтада қирлардаги майсалар тиззага келган эди... Қаландар Қарноқийнинг юртида куклам сал кеч келади. Эҳтимол у ёқларда ут-уланлар тиззага келмагандир, лекин ям-яшил қирларда, Сайхун бўйларидаги чексиз даштларда ханузгача долақизғалдоқлар очилиб ётгандир!..

Қаландар Қарноқий Хуршида бону билан бу қирлардан от чоптириб утишини, кизил гиламдай тушалган кизғалдоқлар, адирлар оша суюкли кишлоғига кириб боришини уйлайди. Уйларкан, кунглидаги ғубор хиёл тарқаб, дили ёришгандай бўлди.

Ой чиққани учунми, сал ўтмасданок уфқ оқариб, тоғ чуққилари устида Зухро юлдузи чарақлади. Қаландар таниш сойга тушганида теварак-атроф ёришиб, тепада кишлоқ боғлари кўзга чалинди.

Қаландар отдан тушиб юз-қўлларишни ювди, таҳорат олиб, бомдод намозини ўқиди, сунг. юраги яна аллақандай увишиб, отга минди. У ҳар сафар шундай бўлади, сойдан ўгиб кишлоққа яқинлашаётганида висол орзуси билан йўғрилган нотинч бир ҳис ёспирилиб келиб, соғинган калби бетоқат питирлаб қолади. Буқун у хиёл барвақтроқ келди. Эҳтимол, бону ҳали уйқудан турмагандур? Иссиқ тушакда маъсум гудакдай тиник нафас олиб ухлаб ётгандур!..

Ё раб! Бу не?..

Қаландар Қарноқий тепада, Бобомурод ота ховлисининг деворлари олдида от уйнатиб турган беш-олти нафар суворийларни кўриб, беихтиёр отининг бошини тортди. Олисдан суворийлар улоқ талашаётган чавандозларга ўхшар, бир жойда гир айланишиб, ниманидир тортишар, йиғилган оломон билан олишар эди. Ниҳоят, улардан бири оқ матога ўралган бир

нарсани ердан узиб, эгарига ўнгариб олди-да, даврани ёриб чиқиб, қир бағирлаб от чоғириб кетди. Суворий отининг бошини қирга бураётганда, оқ мато орасидан нимадир сидирилиб тунди-ю, сочилиб кетиб, гуё қора бахмал румолдай хавода назоқат билан ҳилпиради.

“Бону!” Бу фикр миясида чакмоқдай чакнаган Қаландар аргумоғига камчи урди. Четан девор ёнида турган эркак-аёл баробар суворийлар орқасидан югуришди. Лекин турнақатор бўлиб кетаётган отликлар тобора узоклашиб борарди.

Қаландар Қарнокий усиз ҳам учиб кетаётган бўлик аргумоғини аёвсиз камчилаб бораркан, фикрлари қуюндай чарх урарди:

“Наҳот сўйиги умиди сўнса! Наҳот кўз очиб кўрган севгилисидан, бу зулмат қаърида порлаган сруг офтобидан айрилса? Инсофу адолат кайда, эй парвардигор?”

Ана, бирипчи суворий аргумоғини тўхтагиб, оқ матога ўраб-чирмалган, тузғиган сочлари от туёқлари остида ҳилпираган аёлни – унинг Хуршида бону эканига энди шубҳа қолмади! – бошқа отга миндира бошлади. Оқ матони йиртиб, қўлларини бушатиб олган бону, суворий билан олишар, узини отдан ерга ташлашга уринар эди. Буни кўрган Қаландар аргумоғини қаттиқроқ камчилади. У суворийларга яқинлашиб қолганда, энг охириги отлик ўгирилиб қаради, қаради-ю, жон ҳолатда фарёд кўтариб отига устмауст камчи босди.

“Қашкир! Даюс!”

Қаландар қиличини қинидан суғуриб олди. Қашкир қичқирганда Хуршида бонунини отга миндираётган суворий ҳам ўгирилиб қаради.

– Амир Жондор!

Қаландарни кўрган амир ҳам навкарларига бир нима деб бақирди. Лекин Қаландар унинг нима деганини

эшитмади. У ҳамон дод солганича от чоптириб бораётган Қашқирни қувиб етди-да, оёқларини узангига тираганича бутун кучи, бутун оғирлиги билан унинг дубулға кийган бошига қилич солди. Шартта кесилиб учи кетган дубулғалик бош от туёқларининг остига тушиб, юмалаб кетди. Қаландарнинг назарида, Қашқирнинг ерда юмалаб бораётган боши мудом чинқираётгандай туюлиб юраги зирқираб кетди. Лекин ойсимон эгри қиличларини уйнатиб, устига бостириб келаётган икки суворийни кўриб, ҳушини йиғди. Суворийлардан бири, чамаси, шахзоданинг хорижий навкарларидан бўлса керак, бошига туғлик мис дубулға кийган қора барзанги сипоҳ, эгарга энгашиб олдинда келар, иккинчиси эса, сал орқада қолган эди. Қаландар отини туғри барзангига солди. Зарб билан тукнашган икки арғумоқ зорли кишнаб, осмонга сапчиди. Барзанги оёқларини узангига тираб эгри қиличини осмонга кўтарди. Лекин Қаландар отининг бошини чапга бурди-ю, унғ ёнбошида қолган барзангини бир ҳамла билан отидан учириб юборди. Буни кўрган иккинчи суворий жон талвасасида отининг бошини орқага бурди. Қаландар отини аёвсиз ниқтаб, уни қувиб бораркан, бир зум кўзи амир Жондор билан Хуршида бонуга тушди. Бонунни қўйиб юборган амир, от устида камонини тортиб, уқ узмоқчи булар, бону эса, эгардан йиқилай-йиқилай деб, унга тармашар эди.

“Номард!”

Қаландар қочиб бораётган суворийни ташлаб, отининг бошини амир Жондор томон бурди, бурди-ю, кўксига мислсиз зарб билан қадалган уқ-ёйни чангаллаганича, отининг бўйнига муккасидан йиқилди. Жон талвасасида отининг ёлига тармашаркан, бонунинг: “Мирзам!” деган фарёди қулоғига чалингандай бўлди.

“Хуршида! Бону... Шаръий манкуҳам!...” хаёлидан ўтди унинг. Ҳолсизланиб отдан сирпаниб тушаркан,

нечундир кўз олдига олис Қарноқ қирларидаги гуристон, гуристон четидаги онасининг қабри тепасида йиғлаб утирган синглиси келди. Сўнг, осмону замин – ҳаммаси чир айланди-ю, чархшалак бўлиб кетди.

* * *

Хуршида бону бир неча бор ҳушидан кетиб, бир неча бор ҳушига келди. Сўнг бор ҳушига келганида ўз уйлари, ўз хонасида ётганини, тепасида юм-юм йиғлаб утирган кекса онагаси билан аллақандай қакшаб-қалтираб қолган бобосини кўрди, кўрди-ю, яна кўзини юмди... Унинг кўз очиб юмганини кўрган онагаси: “Нуридийдам! Гиргиттонинг бўлай, кизалоғим!” деган нидо билан юз-кўзларидан чулп-чулп ўпди. Онагасидан кейин бобосининг зорли хитоби эшитилди:

– Бўстонимнинг гули! Боғимнинг булбули! Кўзингни оч, олтишим!..

Кимдир лабига дир-дир титраган чойнак тутди. Хуршида бону куруқшаган лаблари билан бирикки қулғум сув ичди, ичаркан, негадир кўз олдига кўксидаги ўқ-ёйини чангаллаганича отнинг бўйнига муккасидан йиқилган Қаландар келди, қулоқлари остида унинг: “Бону!” деб кичкирган товуши янграб кетгандай бўлди-ю, тирноқларигача ачишиб бетоқат тўлганди... Каердандир олисдан, гўё туман орасидан, бобосининг овози эшитилди:

– Ёнидан жилма, кампир... Ҳовлида амир Жондор кутиб ўлтирибди. Мен табибдан хабар оламсан...

Амир Жондор!.. Бонунинг назарида, бу икки сўз мисоли симоб янглиғ қулоқларини тешиб ўтди. Амирнинг мудҳиш иши, бонуни силтаб ташлаб, узган ўқи, сўнг, унинг фарёдларига қулоқ солмай, отига ўнгариб олиб қочганлари эсига тушиб, инграб юборди. Ногаҳон миясида бир сўз ярқ этди: “Оғу!”

Ҳа, ҳа, токчада, унинг зеб-зийнатлари солинган тилла қутичасида, узукнинг кўзига яширинган мошдаккина оғу бор. Бу оғуни у ҳарамда топдириб олган, лекин ичишга улгурмаган, Мирзо Улуғбек ҳазратлари ҳарамдан бушатгач, тилла узугининг кўзига яшириб қўйган эди!..

Хуршида бону кўзлари бежо ёниб, уйнинг токчаларига қаради. Тилла қутича кўринмас эди...

Бону талвасаланиб утирган энагасига қаради:

– Энажон. Қутичам, зеб-зийнатларим қайда?

– Урнида, оппогим, урида! – кампир шоша-пиша ўрнидан туриб, икки дарича ўртасидаги токча олдига борди, тилла ва кумуш баркашларнинг орқасига қўл сукиб, таниш тилла қутичани олди.

Хуршида бону калтирок қўллари билан қутичани очиб, ажиб товланган қимматбаҳо тошлар ва зеб-зийнатларни титкилашга тутинди: мана ўша, катта ёқут кўзли гилла узук!..

– Энажон!.. – Хуршида бону кампирни уйдан чиқаришнинг баҳонасини тополмай дудуғланди. – Энажон, бир пиёла сув бериинг!..

– Сув? – деди кампир тушунмай. – Мана, узум шарбати бор, болам.

– Йук, йук, сув беринг, энажон, совук сув!..

Саросимада қолган шўрлик кампир куймаланганича ташқарига югурди.

Хуршида бону игнача билан узукнинг ёқут кўзини кўчирди. Тангрига шукур! Қора майиздеккина оғу узукнинг кўзига ёпишиб қолган эди. Хуршида бону уни тирноғининг учи билан кўчириб олди, лекин оғзига солишдан олдин, кўнгли бир хил бўлиб, зеб-зийнатларга тўла чароғон хонага, шифтдаги олтин қандилга, нозик ўймакорлик билан ишланган қуббасимон токчалардаги мунаққаш идишларга бир-бир тикилди.

Бундан бир йил муқаддам, ҳафтада уч марта, худди шу музайян меҳмонхонага унинг дугоналари, доруссалтана зодагонларининг ожизалари йиғилишар эди. Уртага тутилган харир парданинг бу томонига ёзилган ипак кўрпачаларда утиришиб, кикир-кикир кулишиб уни – чехрасидан аллақандай нур ёғилиб турадиган девкомаг муқарриси кутишар эди...

Қаландар Қарноқий кириб келиши билан юзларини ипак дурралар билан тўсиб олган нозанинлар бўйинлари ва қўлларидаги кимматбаҳо зеб-зийнатларини, оёқларидаги қўш-қўш тилла ҳалқолларини нафис жаранглатишиб, бир-бирларини туртишиб, шоирнинг эътиборини тортмоқчи бўлишар, лекин жўрттага ковоғини уюб олган Қаландар Қарноқий, бошини кигобдан кўтармас, кўтарганда эса ёлғиз унга – Хуршида бонуга нигоҳ ташлар эди...

Бону ўпкаси тўлиб, кўзларини юмаркан, эсига сўнгги видо онлари тушди. Ушанда, никоҳ хутбасидан кейин, Қаландар уни иягидан ушлаб бошини кўтарди, гуё уни биринчи бор кўраётгандай юзига узок тикилиб турди, кейин булакча бир меҳр билан ёшли кўзларидан оҳиста ўпаркан:

– Хуршидам! – деди овози дарз кетиб. – Ўзимнинг шаръий манкуҳам!..

Шаръий манкуҳам!.. О парвардигори олам! Нечун ул масуд дамларни ўзинг инъом этиб, нечун тағин ўзинг маҳрум қилдинг? У дарвешнинг ёзуғи не?

Маъюс ҳаёлларга чўмган Хуршида бону қўлидаги оғуни тамом эсидан чиқарган эди, даҳлизда шип-шип оёқ товушини эшитиб хушига келди. “Гуноҳкор бандангни ўзинг кечиргайсен!”

Бону майиздеккина заҳарни оғзига солди-да, бир қўл тум совуқ шарбат ичиб ўзини ёстикқа ташлади.

Эшикдан кирган кампир куймаланиб келиб, ёнига чўккалади.

– Сув келтирдим, болам, кўзингни оч!..

Хуршида бону бошини кутарди, бир култумгина сув ичиб, яна ўзини ёстикка ташлади. Сув томоғидан утиши билан ичакларига, йуқ, юрагининг остига чўғ теккандай бўлиб “жаз” этди-ю, бесаранжомланиб ингради.

Кампир қуллари қалтираб, яна лабларига пиёла тутди.

– Сенга не бўлди, болажоним?..

Бонунинг юрагига теккан чўғ энди мисоли киздирилган темирга айланиб, ичакларини жаз-жаз куйдира бошлаган эди. У бетокат бўлиб бошини кутарди. Назарида, бутун мехмонхона, шифтдаги олтин кандил, тоқчалардаги биллур идишлар, деворларга осилган шерозий гиламлар, ҳаммасини ут олган, ҳаммаси ловиллаб ёна бошлаган эди. Уйни тутган бу ут орасида отининг бўйнини кучоқлаб, питирлаб ётган Қаландар Қарноқий кўринди...

– Энажон!

– Энажон деган тилгинангдан ургилай! Сув берайми? Мана сув...

– Энажон! – Хуршида бону аллақандай чарақлаб кетган кўзларини кампирга тикди. – Энажон, мен ўламен. Ўлсам... бувамга тилагимни айтинг...

– Қайдаги сузларни айтасен, болам!..

– Ўлсам... Гурим Қаландар... Қаландар Қарноқийнинг гури билан... бир бўлсин!

– Болам! Болажоним! Бу сузни қайдан топдинг? Қайси Қаландар?..

Хуршида бону кўнгли озиб ўкчиди-ю, ўзини тутиб, кўзларини юмди.

– Нечук эсингиздан чиқди, энажон? Дадамнинг шогирди... Мусофир шоир Қаландар... гуримиз бир бўлғай... – Хуршида бону гапиролмай, мис жомга қараб талпинди.

Камир бир зум кўзларини катта очиб қотиб қолди, сўнг, фарёд солганича, ташқарига отилди...

27

Уша кун Оқсарой ёнидаги ҳовлисига келган Али Қушчи, намози асрдан кейин исенкрок кийиниб, уйдан чиқди. У мавлоно Муҳиддинни куришга аҳд қилган эди. Мавлоно Муҳиддин қанча хиёнат қилмасин, номига номуносиб қанча тубанликларга бормасин, унинг ақлдан озиб, занжирбанд қилинганини эшитган Али Қушчи чидаб туролмади. Орадан нималар ўтмасин, улар салкам чорак аср борди-келди қилишган, бир мадрасада таълим олиб, таълим беришган эди. Шу сабабданми, бошқамн, мавлоно Муҳиддин тўғрисидаги гаплар уни титратиб юборди. Айни замонда мавлоно Муҳиддиннинг ақлдан озини тўғрисидаги, хусусан, расадхонадаги куфр китобларни ёндирини маросимига кириб бориб, шайх Низомиддин Хомуш билан шаҳзодага айтган гаплари ҳақидаги миш-мишларни эшитганда Али Қушчининг хаёлига яна уша эски уйлар келди: ха, бу фоний дунёда ҳақ ва адолат йўқ, деган сўзлар бекор! Яхшиликка яхшилик, ёмонликка ёмонлик қайтгусидур! Ва лекин... Лекин бу уйлар унинг қалбида тунов кунгидай исенкор туйғулар эмас, аксинча, аллақандай маъюс ҳислар уйғотди. Ҳайҳот! Мавлоно Муҳиддиндай ўткир фозил, фалакиёт ва илми риёзиёт бобида юксак чуққиларни забт этган зукко аллома, бу ҳақиқатни билмаса ё билмоқдан қурқса не чора?

Али Қушчи ҳар эҳтимолга қарши, Салоҳиддин заргарнинг уйига тўғри борадиган катта кўчалардан юрмай, айланма йўллар ва тор кўчалардан кетди. Шаҳар бундан етти-саккиз ой муқаддам қандай бўлса шундай, мубҳам бир ҳаёт кечирар, куча ва гузарларда

одам сийрак, расталар, дуқонлар ёник, ҳаммаёқ жимжит эди, лекин бу жимликдан қандайдир совук бир тахликанинг нафаси келар, шунинг учун ҳам ҳаммаёқ тақатақ беркилган. Фақат кунлар узайган, илиган, вақт намози асрдан утса ҳам, хали шафак сунмаган, шаҳар харир нимпушти дарпарда билан ўралгандай тирик кизғиш шуълага чумилган эди.

“Боғи шамол” томондан юрган Али Қушчи, Салоҳиддин заргар гузариға яқинлашиб қолган эди, куча юзидаги эшиклардан бири очилиб, бошиға қундуз телпак, эғниға кимхоб тун кийган, юм-юмалок бир одам чиқди. Али Қушчи узини кўриб-кўрмаганликка олиб, утиб кетмоқчи эди, лекин кимхоб тунли юм-юмалок одам, пилдираб келиб қул қовуштирди.

– Э-э, ассалому алайкум, биродари азиз!..

Али Қушчи бир зум гарангсиб қолди.

Пилдираб келиб таъзим қилган кимхоб тунли бу юм-юмалок кимса... бундан етти ой муқаддам дарвешлар хирқасиға ўраниб, яшириниб юрган шоир Мирюсуф Хилватий эди...

– Сиз зоти шарифни хибсада кўп азият чекмиш, деб эшитган эдим, кўриб бисёр масрур бўлдим, мавлоно, бисёр масрур бўлдим...

– Оллоға шуқур, – деди Али Қушчи, нима дейишини билмай.

– Барча илм аҳлини тазйиқ қилган ул хунхўр падарқушдан ҳазар, алҳазар! Аммо тахгимизнинг валиаҳди Мирзо Абдулло кўп соҳиби карам, кўп олийжаноб зот деб эшитган эдим, сизни кўриб бунга имоним комил бўлди, мавлоно...

Али Қушчи яна нима дейишини билмай:

– Иншооллоҳ шундай бўлсин, – деб қўйди.

– Бунга шубҳа қилмағайсиз, мавлоно. Мана, камина ул тождори мусулмононинга бир мадх битдим, тиласангиз ўкиб берамен, мавлоно! – Мирюсуф

Хилватий шундай деб, кўйнидан зар матога ўралган кафтдеккина бир китобчани олди-да, Али Қушчининг розилигини олмасданок томоқ қириб ўқий кетди:

Бобонгиз фатх элиб шуҳрат қозонди жумла дунёни,
Бу олам кўрмагай эми, аниндек зоти аълони.

– Шоир Хилватий!

– Лаббай? – Мирюсуф Хилватий илҳом билан порлаган кўзларини китобдан узиб, Али Қушчига қаради.

– Камини бу шеърингизни кўн эшитганмен. Бора-калло, сизга!

Али Қушчи оғзи очилганича анрайиб қолган Мирюсуф Хилватийни кўчанинг ургасида қолдириб, йўлида давом этди. У бир-бир босиб, шоирдан узоқлашиб бораркан, дард билан бош тебратиб:

– О, хом суг эмган бадалар! деб кўйди.

Шафақ сўнган, шаҳар узра майини қоронғилик қанот сзмокда эди.

Али Қушчи Салоҳиддин заргар яшайдиган гузарга стиб борганида ҳаммаёқ қоронғиликка чўмган эди, лекин... ажабо: ҳамиша ёпиқ турадиган кўш табақали темир дарвоза ланг очик эди! Дарвозадан кирган жойда, одатда қоровуллар утирадиган қоронғи бостирмада ҳеч ким кўринмас, лекин ўрдадай ҳовлида фонуслар ёнар, аллақандай жом ва қумгон кўтарган аёллар икки меҳмонхона орасида у ёқдан-бу ёққа югуришиб юришарди.

“Буларга не бўлди? Мавлоно омонми?”

Ҳовлига кирган жойда ҳайрон бўлиб тўхтаган Али Қушчи рўнарадаги катта меҳмонхонадан чиққан муштдеккина чолни кўриб, унга томон юрди, юрди-ю, беихтиёр яна тўхтади: икки букилиб, муштдеккина бўлиб қолган бу чол... Хожа Салоҳиддин заргар эди!..

Ховлидаги фонуслар ва дарчалардан тушган кук, сарик, қизғиш шуълада унинг кузлари телбаларча ёнар, соқоли селкиллаб, боши сарак-сарак киларди... Али Қушчини кўрган заргар унга қараб талпинди, кейин куз ёши аралаш:

– Уғлим... Алоуддин! – деди-да, меҳмонхонанинг мармар зинасига ўтириб қолди.

Али Қушчи чолнинг ёнига бориб чўккалади.

– Мавлоно эсонми, бузруквор?

Заргар бошини сараклатиб, меҳмонхонага ишора қилди, йиғламсираб:

– Мадад бергайсиз, мавлоно! – деди. – Табиб! Табиб бор!

Чолнинг сўзини мавлононинг ҳоли оғир, унга табиб келди, деган маънода тушунган Али Қушчи, ичкарига шошилди. Даҳлизда мис идишлар, чилчил синган косалар, тукилган овқатлар сочилиб ётар, хавони аллақандай қуланса ҳид тутган эди. Али Қушчи табиб билан олишайтган телба мавлонони кўришдан чўчигандай, даҳлизда журъатсизгина тўхтаб, нафасини ростлади-да, эшикни секин очди...

Чароғон меҳмонхонанинг тўрида, кузлари бежо бир кампир сочлари тўзғиган беҳуш бир малакни кучоқлаб ўтирар, унинг ёнига бошига учлик оқ қалпоқ, эгнига оқ яқтак кийган қотма бир одам тиз чўккан эди. Эшик очилганда бошига учлик оқ қалпоқ кийган одам ялт этиб қаради, сўнг, беҳуш малакни кучоқлаганича қотиб қолган кампирга бир нима деди-да, ўрнидан турди. Шу заҳотиёқ кампирнинг фарёди уйни зир титратди... Эшикдан қоқиниб-суриниб Салоҳиддин заргар кирди ва уйдан чиқайтган табибга тўқнашиб йиқилиб тушди. Табиб уни ўрнидан турғизмоқчи бўлган эди, чол унинг қўлини силтаб ташлаб, ўксиб йиғлаганича ўзини мурда устига ташлади:

– Бўстонимнинг гули! Очилмай сўнган гунчам! Сен ўлгунча мен ўлсам бўлмасму? Қари кўйдайд маъратиб, қари бувангни кимга ташлаб кетмишсен, кўзичоғим?.. Инонган фарзандим сен эдинг! Энди бу давлат, бу хонумоним кимга қолур, олғишим? Кимга?..

Муштдеккина бўлиб қолган заргарнинг гудакларча фарёди Али Қушчини титратиб юборди. Кузида филт-филт ёш, у деворга суянганича гарангсиб турарди. Айни замонда, энаганинг қулида жонсиз ётган Хуршида бонунни ганиган ҳамонок, хаёлидан: “Қаландар Қарнокий қайда? деган фикр ўтди. – Унга не бўлди? Нахот у бечора ҳам?.. Йук! Йук! У бечора дарвешни ўзинг асрагайсен, нарвардигор...”

Меҳмонхонага фарёд солиб бир гуруҳ хотин-халаж кириб келди. Ҳаммаёқни кий-чув, йиғи тутиб кетди. Али Қушчи пенанасини муштлаб йиғлаётган заргарга тасалли беришини ҳам, чиқиб кетишини ҳам билмай ҳамон гангиб турган эди, кимдир секин қулидан ушлади.

– Сизни биров йўқлаб келди, мавлоно...

– Қайдан келди?

– Қайдам. Мадраса талабасига ўхшайдур...

Али Қушчи юрагига ўрмалаган совуқ шубхадан бадани жимирлаб, меҳмонхонадан чиқа бошлаган эди, Хуршида бонунинг тепасида йиғлаб ўтирган кампир:

– Уғлим Али Қушчи! – деб унга қараб талпинди.

Кампирнинг овози шундай алам билан янградик, уйни туган қий-чув бир зум тинди. Али Қушчи эшикни очганича бўсағада тўхтади.

– Уғлим Али Қушчи!.. Кўзимизнинг нури... нуридийдам, набирам, жон бераётиб тавалло қилган эди... – кампир гапиролмай юзини шапатилаганича уввос тортди. Ҳамма, ҳатто Салоҳиддин заргарнинг ўзи ҳам йиғидан тўхтаб, унга тикилиб қолди.

Набирам не деган эди? Тилаги не эди унинг? – Сузла, кампир! – деди Салоҳиддин заргар, овози қалтираб. Кампир енгининг учи билан кузини артиб:

Нуридийдам, набирам, – деди ўқиб, – мусофир шоир Қаландар билан гуримиз бир бўлсин деган эди...

“Мусофир шоир Қаландар билан гуримиз бир бўлсин?! Ё раббий, бу кампир не дейди?..”

Бўсагада гарангсиб турган Али Қушчининг хаёлини Салоҳиддин заргарнинг:

– Шоир, Қаландар?! – деган хитоби бўлди. Ҳозиргина пешанасини муштлаб, гудаклардай нола чекиб ётган чол ўрнидан туриб кетган, кузлари чакнаб айланасига қарар, лекин, чамаси ҳеч кимни кўрмас эди.

– Бу сўзни қайдан топдинг, кампир?! Мен ким, хожа Салоҳиддин заргар, бўстонимнинг гули, ёлғиз набирам, кўзимнинг нури, суюкли набирамни ўшал гадо билан бир ерга кумаменми? Не деб алжирайсен, кампир?

– Қузичоғим, – деди кампир йиғлаб. – Қузичоғимнинг илтижоси...

– Бас! Ёлғиз набирамнинг бошига етган ўшал гадо! Ҳам узининг бошига етди ул бетавфиқ, ҳам гулимнинг!

Заргар гапини тугатмаган ҳам эди, кишанларнинг шарақлаши эшитилиб, эшикда... мавлоно Муҳиддин кўринди.

Эғнидаги бўз кўйлагининг ёқаси киндигигача йиртилган, қоқ суяк бадани дир-дир титраган, соқол-мўйловларига тупук сачраган мавлоно Муҳиддин эшикда тўхтаб:

– Туй? – деди бошини ғалати ликиллашиб. – Бу холадонда туй бўладиру, фақирни таклиф қилмайду!

Мавлоно Муҳиддин мудҳиш ишшайиб бир Али Қушчига, бир жой-жойларида қотиб қолган аёлларга саради. Сунг, тўрда сочлари тўзғиб ётган бонуга сўзи тушди, тушди-ю, чуқур ботган бежо кузларида

нимадир ярк эди. Ярк эганда тупук сачраган юзидаги мудхши нфода саросенма билан, саросенма изтироб билан алмашди. У яна бир Али Кушчига, бир тирик мурдадай карахт булиб қолган отасенга қаради, кейин овозининг борича:

– Қизим! деб чиқирди. Бу чиқирик, гўё қок суяк баданин тениб чиқкан бу нидо, шифидаги олтин қандил, беҳисоб тоқчаларга терилган ҳисобсиз зебзийнат ва олтин барқанларин ян раниб юборди.

– Қизим! Ёлизим! Мавлоно Муҳиддин занжирбанд қўлларини ёзганча олдинга таланиди, лекин оёқлари чалишиб кетиб, бўсанга а турсеялаб иккилди-ю, уқ теккан қушдай иштирлаб қолди.

Мавлонога иштилан Али Кушчи эшикдан югуришиб кирган бир печа кишини кўрди-да, юраги зирқираб, узини ташқарига олди. У ҳовлига чиқини билан кимдир ёнига югуриб келди.

– Устод!..

Али Кушчи зўрға хушини йиғиб ёнидаги одамга қаради.

– Мирам Чалабий?

– Устод! Қаландар Қарнокий оламдан утибди...

– Қачон? – Али Кушчи беихтиёр орқага тисарилди. – Ким хабар қилди?

– Хабарни уста бобо сгказди. Боя хуфтонда жасадини Ургутдан олиб келишган эмиш...

Али Кушчи турган жойида чайқалиб кетиб, устунни ушлаб қолди-да, тез юриб ҳовлидан чиқди. Дарвозага борганида меҳмонхонада кутарилган фарёдни эшигиб беихтиёр тўхтади. Тошни эритадиган бу фарёд орасидан Салоҳиддин заргарнинг “уғлим!” деган нидоси аниқ эшитилиб турарди.

Али Кушчи, бир лаҳза иккиланиб тургач, юраги зирқираганича дарвозадан чиқди.

Қаландар Қарноқийни эрта бомдодда, Тиллабиби ётган қабристонга, муштипар кампирнинг ёнига дафн этишди. Дафн маросимида мавлоно Али Қушчи билан уста, Мирам Чалабий билан Мавлоно Коший, Ургутдан мархумнинг жасадини олиб келган уч-тўрт дехкон ва Қалқонбек билан Босқонбек бошлаб келган беш-олти темирчилар қатнашди.

Бир кундаёқ узини олдириб, мункайиб қолган уста, мархумнинг жасадини гурковга ҳам бермай лаҳадга ўз қули билан қўйди, гувалаларни ўзи териб, ўзи тупроқ тортди. Сунг, қабр тепасига тиз чўкиб, узок тиловат қилди. Чолнинг қора курум босган серажин юзида, юмук кўзларида, аллақандай ҳорғин овозида чуқур қайғу, гўё уста мусофир бир дарвешни эмас, ўз ўглини тупроққа берган эди. Али Қушчи чолнинг маҳзун овозидан кунгли эриб, энаси қабри ёнида ер чўкилаб утираркан, кўз олдидан кечагина видолашган Қаландар Қарноқийнинг шиддатли қиёфаси кетмас ва негадир ҳақ ва адолат тўғрисида уйлаган уйлари қайта-қайта ўсига тушарди...

“Ҳайҳот! Нечук бундай қиласен, парвардигори олам? Нечук адолат қиличингни дам шахзодадай мустабид қонхўрлар бошига соласен, дам бу мусофир, янглиғ бир бечоранинг орзуумидларини чил-чил синдирасен! Умри гадоликда ўтган бу нотавон камбағалнинг гуноҳи не? Ҳукмингда инсоф ва адолат борми? Агарчи бор бўлса, бу мислсиз жабр нечун? Нечун?”

Али Қушчи елкасида кимнингдир қулини сезиб, бошини кўтарди. Тепасида Мирам Чалабий турар, одамлар ўринларидан кўзғалишган эди.

Уфқ улкан гулхандай ловиллаб ёнар, олисдан қорли тоғлар чиқаётган офтоб нурида кумуш сочилгандай

ялтилар, кекса кайрағочлар билан уралган эски кабристонни кушлар нағмаси тутган эди...

Улар кабристондан чиқиб, катта йулга етганларида Мирам Чалабий билан Мансур Коший тухтади.

– Ижозат этеангиз, биз шахарга кайтамиз, – деди Мансур Коший. – Сиз-чи, устод?

– Мен... Али Кушчи асосига суяниб, мулкайиб кетаётган устанниг кетидан тикилди. – Мен устанниг ёнида бўламен. Бошимизга оғир мусибат тушганида шул камбағал косиблар ёрдам қилини чўзган эдилар. Энди биз ҳам бу чолни елғиз қолдирмайлик.

Коший “маъкул”, деган маънода бош иргади.

– Бу тиланингиз мақбулдур, устод. Иншооллох, юрт тинчиб қолур. Тинчиб қолса келиб хабар оламиз...

Мансур Коший сўзини тугатмаган ҳам эдики, Мирам Чалабий:

– Устод! – деди хаяжонланиб. – Энди аҳволимиз не бўлади?.. Не юмуш қиламиз?

Али Кушчи Мирамнинг сўзларига жавоб бермай, Ургут тоғларига тикилди. Мирам Чалабийнинг назарида, устод “Аждар ғор”ни қидираётгандай туюлиб, ўзи ҳам офтобда ғалати ялтиллаган юксак чуққиларга куз тикди... Али Кушчи чуқур тин олиб:

– Шу букунгача не иш қилган бўлсак шу юмушни қиламиз, болам! – деди. – Устод, жаннатмакон Мирзо Улуғбек ҳазратлари ёққан илм шамини учирмоқ гуноҳи азим бўлур. Зеро... – Али Кушчининг овози тўсатдан титраб кетди-ю, бўлакча бир самимият касб этди. – Зеро, илм аҳлининг ғанимлари бўлмиш мустабид шоҳлар келиб кета берар, аммо бу маскан, бу захматкаш халқ абадулабад ҳаётдур. Шу юрт ҳурмати, келгуси авлодлар ҳурмати, устод бошлаган улуғ ишни охирига етказмоқ даркор, чироғим.

Али Кушчи Мирам Чалабийни хаяжон билан қучиб, елкасини қоқиб қўйди.

Улар кучоклашиб видолашдилару, ажрандилар: Мирам Чалабий билан Мансур Коший шаҳар томон йул олдилар, Али Кушчи эса уста Темур Самарқандийнинг орқасидан кетди...

* * *

Саккиз юз етмиш иккинчи хижрий йилнинг куз кунларидан бири эди. Нонушгани Самарқандда килиб йулга чиққан юз туялик катта карвон пешинда Доргомдан утиб, бепосн ялангликка чиқиб олди. Бир-бирига тутшиб кетган боғлар, гавжум қишлоқлар ортда қолди, олдинда, то олис-олислардаги доvon тоғларигача теп-текис дашт ястаниб стар, фақат у ер-бу ердагина ясси тепаликлар, ярим хароба кўхна кўрғонлар, беш-олти уйдангина иборат кичик-кичик қишлоқлар кўзга чалинар эди.

Карвоннинг бошида, буйинларига офтобда ялт-ялт этган мис кўнғироқлар осилган нортуяларнинг олдида тўрт нафар суворий от уйнатиб борар, карвоннинг охирида ҳам тўрт нафар навкар кузатиб келар эди. Қарийб ярим фарсах жойга чўзилган бу катта карвон аҳли орасида зарбоф ва кимхоб тўн кийган савдогарлар, бола-чақаларини соябон араваларга ўтказиб, ўзлари от уйнатиб бораётган кибор зодагонлар, эшак ва хачир минган фуқаро ва ҳатто бошларидаги кулоҳларини тебратиб, ҳамду сано ўқиб пиёда кетаётган дарвешлар ҳам бор эди. Карвонни кузатиб бораётган бу оломон орасида бошларига мударрислар киядиган учлик қора бахмал тақя кийиб, устидан енгилгина дастор ўраган, эгниларига эса қора чакмон устидан енгсиз ок жома кийган икки киши кескин ажралиб турар, улардан бири – етмишларга бориб қолган бўлса ҳам, кўринишидан бардам, калта қирқилган қордай оппоқ соқоли ўзига хўп ярашган, нигоҳи ўтқир, хушсурат бир чол,

иккинчисен элликлардан ошган, лекин соқол-мўйловига деярли оқ тушмаган бир мўйсафид эди.

Саман отини бир меъёрда йўрғалатиб бораётган қотма, хушқомат чол қорамағиздан келган шиддатли чехрасига ярашган қалин қошларини чимириб, дам орқага, боғлар ортида қолган Самарқандга тикилар, дам унги кўлдаги Ургут тоғларига қадалиб-қадалиб қарар, у бир нимадан безовталанаётганга ухшар, чуқур ботган уйчан кўзларида ҳам теран бир қайғу, ҳам аллақандай таралдуд сезилиб турарди...

Карвон олдиндаги ясси кирга чиқиб, олисада “Қарокчи тепа” деган қишлоқ кўриниши билан чол отининг бошини чапга буриб, катта йўлдан узоқлаша бошлади. Унинг орқасидан ёнидаги шериги ҳам отининг бошини бурди. Лекин улар йўлдан узоқлашмаган ҳам эдиларки, отлиқ навкарлардан бири орқаларидан қувиб етди.

– Мавлоно Али Қушчи? Қайга йўл олдингиз?

Олдинда бораётган оқ соқолли хушқомат чол угирилиб қаради. Унинг кўзлари қисилиб, лабларига истехзоли табассум югурди:

– Қўркманг! Қочмоқ ниятим йўқдур! Зеро, бу юртдан кетмоқни ўз идроким билан ихтиёр этганмен.

Ясовул хижолат чеккандай томоқ қириб:

– Карвондан қолиб кетасиз, деб қўрмакен, мавлоно, – деди.

– Карвон “Қарокчи тепа”да тунайдими?

– Балли!

– Бир раъкат намоз ўқиб, қувиб стамен.

Ясовул истар-истамас отининг бошини буриб, катта йўлда узоқлашиб бораётган карвонни қувиб кетди.

Али Қушчи кафтини қошларининг устига тутиб, Ургут тоғларига узоқ тикилиб турди, сўнг, дардли хўрсиниб отдан тушаркан:

– Мавлоно Коший! – деди ёнидаги шеригига юзланиб. – Мирам Чалабий шу ерга келур. Унинг йулини пойлаб турсангиз. Камина ҳозир қайтамен...

Али Қушчи отининг жоловини Мансур Кошийга ушлагди-да, ўзи кир ёнбағридаги шувокзорга қараб кетди...

“Эй дариг! Худди ўша жой. Уша пастқамлик!”

Ҳа, ушанда ҳам худди мана шундай кун ботай-ботай деб турган кечки пайт эди. Кеч куз бўлса ҳам, осмон беғубор, кун илиқ эди... У маҳалда раҳматли Қаландар Қарнокий ҳам ҳаёт эди. Улар олдин сипоҳлардан ҳадиксираб пастга, пистирмага қочган, кейин эса, устодни таниб, отларининг бошини орқага бурган эдилар, устод ҳам – покиза руҳи гулшани бақода масрур бўлғай! – устод ҳам уларни таниб, от чоптириб келган эди. Улар худди мана шу шувокзорда узок кучоқлашиб турган, устод, кўзида халқа-халқа ёш, унга сўнгги васиятларини айтган, сўнгги тилакларини сўзлаб, видолашган эди. Эртасига эса, машъум хабар доруссалтанани, наинки доруссалтанани, буткул Мовароуннаҳрни зир титратган эди.

Эвоҳ! У замонларга салкам йигирма йил бўлибди! Бу орада қанча сувлар оқиб кетди. Не-не ходисалар юз берди, не-не одамлар оламдан ўтди. Аммо бу ер, бу осмон, ҳарир туман билан уралган бу юксак тоғлар... ушанда қандай бўлса шундай турибди. Гуё йигирма йил эмас, йигирма кун ҳам ўтмагандай, устоднинг маҳзун чехраси, гам тула уйчан нигоҳи ҳамон кўз олдидан кетмайди. Бир зум кўзини юмса унинг босиқ, мунгли овозини эшитгандай бўлади... Ушанда, бундан йигирма йил мукаддам, устод мана шу пастқамликда туриб, Али Қушчи билан сўнг бор видолашганида, бу элга қайтмоқ, бу юрт, бу масканни кўрмоқ насиб бўладими, йўқми, деб ғам чеккан, бу уй, бу ташвишдан кўнгли вайрон эди. Мана энди унинг ўзи ҳам шу уй,

шу ғам билан банддур. Самарқанддан кетмоққа ахд қилгандан бери, бу ғам туну кун хаслидан кутарилмай, юрагини қон қилади. Лекин не чора? У қутлуғ зот оламдан утғач, Мовароунахр осмонини чулғаган зулмат булутлари тарқармикин, деган умидда йигирма йил утди. Йигирма йил зулмат ичида яшаб булса ҳам, устоднинг васиятларини рӯёбга чиқармоққа уринди. Бидъат ва хурофот малдохларидан яшириб, устоднинг китобларига шархлар битди, илми риёзиёт ва илми фалакиёт бобида рисоалалар ёзди, қисқаси, устод ёққан илм шамини учирмасликка уринди... Гоҳ Абусаид Мирзо, гоҳ эинон Хужа Ахрор хуфиялар юбориб, яширилган китобларни топиб беришга даъват этишди, бирда катта рутбалар ваъда беришса, бирда таҳдид қилишди. Али Қушчи барига чидади, йукчиликда яшаса ҳам катта инъомларга учмади, устодга берган сўзидан қайтмади, сир-асрорини очмади. Лекин бундан не фойда? Устоднинг илми фалакиёт бобида яратган буюк асарлари жаҳон илм аҳлига ҳамон бориб етмади. Шу пок ният, Мирзо Улугбек битган рисоаларни, илм бобида қилган улуғ кашфиётларини жаҳонга таратмоқ, илм аҳлига етказмоқ нияти энди уни она юртини ташлаб кетмоққа ундади. Она юртини? Йук, у киндик қони туқилган бу тупроқни, барча аждодлари, суюкли энаси Тиллабибининг хоки ётган бу юртни эмас, элни зулмат қўйнига ташлаган хоқонларни, илм аҳлига қилич кутарган жохил гумроҳларни тарқ этмоқдадур! У устоднинг асарларини жаҳон илм аҳлига етказолмай ўлиб кетмасам, деб кўрққан эди, хайрият, Абдурахмон Жомий билан Мир Алишер Навоий ҳазратлари Ҳиротда туриб ёрдам қўлларини чўздилар, Мовароуннахр сарҳадидан чиқмоққа ижозатнома олиб бердилар. Мавлоно Али Қушчи у зоти шарифларга кўнглида таҳсинлар айтиб, дуо қилиб, йўлга шайланди... Аммо... яна ўша ўй, ўша ташвиш унинг кўнглини вайрон

қилди: киндик қоним тўқилган бу заминга, суюкли она юртимга, яхши-ёмон салкам етмиш йил умр кечирган бу захматкаш элимга қайтиб келмоқ насиб бўлурми, ё қолган беш кунлик умрим дарбадарликда утиб, хоким мусофир юртида қолиб кетурми, деган фикр уни ларзага солади, буни уйласа ўпкаси тўлиб, кўзига ғилт-ғилт ёш келади... Мана ҳозир ҳам, жаннатмакон устод билан сўнгбор видолашган бу пастқамликни, унинг табаррук изи қолган бу шувокзорни кўрганида кўнгли бир хил бўлиб, тиз чўқди-ю, қиблага қараб саждага бош эгди.

“Э, парвардигори олам! Мусофирликда бошимга не кулфатлар солсанг ҳам розимен, аммо хокимни бу тупроқдан бебаҳра қилмагайсен!..”

Мавлоно Али Қушчи кўзларини юмганича кукка тавалло қилиб узоқ утирди. Сўнг, раҳматлик уста Темур Самарқандий ясаб берган пўлат пичоғи билан ерни ковлаб бир сиқим тупроқ олди. Бу тупроқни кеча энаси Тиллабиби қабридан олган бир сиқим тупроққа қўшиб, белига тугди-да, ўрнидан турди, тураркан, катта йўлдан тушиб келаётган икки отликни кўрди. Отликларнинг бири Мансур Қоший, иккинчиси ўттиз беш-қирқ ёшлар чамасидаги малла сокол, кўзлари кўм-кўк ёш мударрис эди.

Ёш мударрисни кўрганида Али Қушчининг чехрасидаги махзунлик илиқ табассум билан алмашиб, отликларга пешвоз чикди. Уни кўрган ёш мударрис ҳам отдан сакраб тушиб, қўл ковуштирди.

– Ассалому алайкум, устод!

– Ваалайкум ассалом, ўғлим Мирам! – Али Қушчи бир ёш мударрисга, бир эгар устидаги икки ёни каппайиб турган хуржунга қаради. – Қалай, “Аждар гор”да осойишталикми?

– Осойишталик, устод, осойишталик! – деди Мирам Чалабий мулойим кулимсираб. – Устоднинг сандиғини

очдим. Барча кулѐзмаларидан бир нусхадан, “Зижи Курагоний”дан уч нусха олдим, мавлоно...

– Жаннатмакон Қозизода Румий китоблари эсингдан чикмадим, углим?

– Йук, устод. Ул зоги олийнинг “Риѐзиѐт”идан бир нусха, Гиссиддин Жамшид хазратларининг “Ҳандаса”сидан бир нусха олдим, устод...

– Боракалло, углим! – деди Али Қушчи. – Барча сандиклар жойидами?

– Жойида, устод!

– Форнинг оғзини яхши беркитдингми?

– Беркитдим, устод...

– Балли, углим. Хуржушни оғимга юкла! – Али Қушчи ҳарир туман орасидан элас-элас кўришиб турган олис тоғларга тикилди, гўё баланд чўққилар орасига яширинган “Аждар гор”ни кўрмоқчи бўлгандай, узоқ қадалиб қаради. Лекин кун ботган, бояги сийрак булутлар қалинлашиб, тоғ чўққиларини қоплаган эди.

Али Қушчи оғир хўрсишиб, қаршисида бош эгиб турган шогирдларига қаради, гўё ўз-ўзига гапираётгандай оҳиста сўзлади:

– Ҳануз хотирамда. Уша машъум кечадан сал олдин устод билан худди мана шу ерда учрашиб, видолашган эдик. Раҳматлик устод бу нодир хазинани сақламокни фақирга юклаган эди. Энди, камина бун икковингга, икковингни Оллога топширамен... Абадул-абад эсларингда бўлғай: Мовароуннахр донишларининг ақл дурдоналари йиғилган бу ноѐб хазина бўлғуси авлодларга, узоқ зурриѐтларимизга хизмат қилур. Зероки, Мовароуннахр элини чулғаган бу зулмат қанчалик чўзилмасин, бир кун эмас, бир кун бу қора булутлар тарқаб, офтоб чиқажақдур... Ноумид шайтон, фақир ҳам, Мовароуннахрни чулғаган бу зулмат тарқаган кунда қайтамен, деган умиддамен. Ва лекин қайтмай мусофирликда оламдан ўтсам...

бу хазинани кўз қорачиқларингиздай саклангиз, сўнг, инонган шогирдларингизга топширингиз, улар ҳам ўз шогирдларига топширғай. Ва шу йўсин зурриётлардин зурриётларга утиб, элимиз осмонига офтоб чиққанда яшайдурган бахтли авлодларимизга етиб борғай... Сенлардин тилайдурган бошқа тилагим йўқ. Фақир сиздай шогирдларимдин минг бор розимен. Агарчи осий банда дилларинга озор берган бўлсам, кечиринглар...

– Розимиз, устод.

– Мингдан-минг розимиз!..

Али Қушчи аввал Мансур Коший билан, сўнг Мирам Чалабий билан кучоқлашиб видолашди. Али Қушчи кўз ёшларини яширмай юм-юм йиглаётган суюкли шогирди Мирам Чалабийни пешанасидан ўпаркан, устод Мирзо Улуғбек ҳам кўзи гирён, уни кучоқлаб узок видолашгани эсига тушиб, томоғи ғип бўғилди...

Мирам Чалабий билан Мансур Коший уни катта йўлгача кузатиб кўйишди. Али Қушчи тепага чиққунча орқасига қарай-қарай борди. Тепага чиққач, оёқларини узангига тираб, сўнг марта орқасига қаради.

Шогирдлари пастда қўл силкитишиб турар, Самарқанд, Самарқандгина эмас, яқиндаги боғлар ҳам кўринмас, гўё бутун олам унинг тирқираб оқаётган кўз ёшларига ғарқ бўлган эди. Али Қушчи кўлини сўнг бор силкитиб, шогирдлари билан видолашди-да, кўз ёшларини артиб, отининг бошини довонга бурди...

Абадий-бадий нашр

Одил Ёқубов

УЛУҒБЕК ХАЗИНАСИ

Роман

Қайта нашр

Ижодии гуруҳ:

Лазиз Тангриев (гуруҳ раҳбари), Илхом Зоиров,
Артур Кан, Лукмон Бўрихон, Саижаар Турсунов, Ашиер Назар

Мухаррир *Ашиер Назар*

Бадий мухаррир *Шузрат Мирфасов*

Техник мухаррир *Дилмурод Жашилов*

Мусахҳих *Дони Тўйчиева*

Компютерда саҳифаловчи *Бобур Тухтаров*

Нашр. лиц. А1 № 290.04.11.2016
Босишга 2018 йил 13 февралда рухсат этилди.
Бичими 84x108 $\frac{1}{16}$ Times New Roman гарнитураси.
Офсет босма. 23,04 шартли босма тобок. 22,5 нашр тобоғи.
Адади 3000 нусха. 88 ракамли буюртма.
Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Ғафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа
ижодий уйида чоп этилди.
100128. Тошкент. Лабзак кучаси, 86.

Телефон: (371) 241-25-24, Факс: (371) 241-82-69

www.gglit.uz e-mail: info@gglit.uz

УЛУҒБЕК ХАЗИНАСИ

ОДИЛ ЁҚУБОВ

Азиз дўстлар!

XX аср ўрталаридан бошлаб мумтоз адабий меросимиз, ўзбек ва жаҳон адабиётининг энг сара дурдоналари илк мартаба нашриётимиз томонидан чоп этилиб, китобсеварларга армуғон этилган эди. 2016 йилдан кўп сонли китобхонлар талаб ва истакларини ҳисобга олган ҳолда, нашриётимиз хазинасидаги халқимиз маънавий мулкининг ажралмас қисмига айланган ушбу дурдоналарни янги кўринишда – замонавий дизайн ва матбаачиликнинг сўнгги ютуқлари асосида нашр этишга киришдик. Уйлаймизки, ушбу тухфамиз сизларга манзур бўлади.

ISBN 978-9943-5151-4-7

9 789943 515147